

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het grote bestuurshervormingswerk: de emancipatiestrijd van Indonesische werknemers in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van Nederlands-Indië in het interbellum

Schmitz, B.F.T.

Citation

Schmitz, B. F. T. (2023, September 21). *Het grote bestuurshervormingswerk: de emancipatiestrijd van Indonesische werknemers in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van Nederlands-Indië in het interbellum*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3641905>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3641905>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het grote bestuurshervormingswerk

Deze dissertatie is tot stand gekomen met de financiële steun van een Promotiebeurs voor leraren van het Nederlands Instituut voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Afbeelding op het omslag: Het inladen der treinen, 1929, NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 235.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 9789464550818.

© 2023 Bart Schmitz
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak en omslag: Rombus, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Het grote bestuurs- hervormingswerk

De emancipatiestrijd van Indonesische werknemers
in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van
Nederlands-Indië in het interbellum

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden
op gezag van rector magnificus prof.dr.ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op donderdag 21 september 2023
klokke 15:00 uur

door
Bart Frans Thomas Schmitz

Geboren te Leiderdorp
25 september 1970

Promotor:

Professor Dr. H.W. van de Doel

Co-promotores:

Dr. L.J. Touwen

Dr. A. Dirks

Promotiecommissie:

Professor Dr. M. Bloembergen

Professor Dr. A. Bedner

Dr. E. Captain (KITLV)

Dr. L. Rosen Jacobson

Inhoud

Voorwoord	11
Inleiding	13
1 Een overgang die vele jaren zal eisen	
<i>De brugfunctie van westers opgeleide Indonesiërs in het personeelsbeleid van de KPM en de Zustermaatschappijen (1915-1939)</i>	32
1.1 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen en de KPM	34
1.1.1 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen, 1881-1912	35
1.1.2 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van de KPM, 1888-1915	41
1.2 De ethische politiek en de druk op het ‘rassencriterium’ in het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen en de KPM	44
1.2.1 De ethische politiek en de druk op het ‘rassencriterium’ in het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen, 1903-1918	45
1.2.2 De ethische politiek en de druk op het personeelsbeleid van de KPM, 1903-1921	50
1.3 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen en de KPM in de roaring twenties	53
1.3.1 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen in de roaring twenties, 1918-1928	54
1.3.2 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid bij het Nautisch Varend Personeel en het Walpersoneel van de KPM, 1921-1928	61
1.4 De magere jaren: het personeelsbeleid van Zustermaatschappijen en KPM onder benarde financiële omstandigheden	67
1.4.1 Het personeelsbeleid van Zustermaatschappijen onder benarde financiële omstandigheden, 1930-1938	67
1.4.2 Het personeelsbeleid van de KPM door de ongunst der tijden getroffen, 1930-1939	74
1.5 Een overgang die vele jaren zal eisen	78

2 Muziek van een verre toekomst?

<i>De komst van Indonesiërs met westerse scholing in de praktijk van het Indische bedrijfsleven en het rassencriterium in de theorie van de koloniale en antiekoloniale gedachtevorming in het interbellum</i>	83
2.1 Personeelsbeleid in fragmenten: conservatief en progressief koloniaal personeelsbeleid in het interbellum	83
2.1.1 De Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteits-Maatschappij (ANIEM)	84
2.1.2 Een buitengewoon welwillende houding?	86
2.1.3 De rol van landaard in personeels- en pensioenbeleid en de specifiek Indische kenmerken van de arbeidsverhoudingen volgens de ANIEM	92
2.1.4 De Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (KNILM), de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), De Javasche Bank (DJB), NV de Internationale Crediet- en Handelsvereniging 'Rotterdam' (Internatio)	94
2.1.5 De Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (KNILM)	94
2.1.6 De Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM)	96
2.1.7 De Javasche Bank (DJB)	100
2.1.8 NV de Internationale Crediet- en Handelsvereniging 'Rotterdam' (Internatio)	101
2.1.9 Conservatief en progressief koloniaal personeelsbeleid in het interbellum	103
2.2 Koloniale en antiekoloniale theorieën in het interbellum	106
2.2.1 Een koloniaal onderonsje, de economische theorieën van de professoren J.C. Kielstra, J.H. Boeke en J. van Gelderen over Indië	107
2.2.2 Professor J.C. Kielstra en de raciale basis van de koloniale staathuiskunde	107
2.2.3 Professor J.H. Boeke en de culturele splitsing van de dualistische koloniale staathuishouding	110
2.2.4 Professor J. van Gelderen en de tijdelijkheid van de splitsing in de koloniale staathuiskunde	114
2.2.5 Conservatisme, marxisme en de onderschatting van het belang van de indianisatie-ontwikkeling in de koloniale maatschappij	116
2.2.6 Indonesische stemmen, dr. Aboetari, drs. M. Hatta en M.H. Thamrin over de Indische economie	117
2.2.7 Aboetari en de verhouding van de koloniale tot de theoretische economie	117

2.2.8	Mohammad Hatta en de opheffing van de koloniale antithese	121
2.2.9	M.H. Thamrin en het economische standpunt van de nationalistische coöperatieve-beweging in de Volksraad	123
2.2.10	Economische associatie, coöperatieve economie en 'onafhankelijkheidsmaking' en de onderschatting van het belang van de indianisatie-ontwikkeling in de koloniale maatschappij	127
2.3	Muziek van een verre toekomst?	128
3	De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten	
	<i>Het Algemeen Nederlands-Indische Vakverbond, de indianisering en de ondergang van de eenheidsgedachte (1918-1928)</i>	131
3.1	De snelle groei van de vakbeweging in Indië, het BBL en de splitsing van de 'Europese' en 'Inlandse' bonden, 1918-1925	133
3.2	Een vakverenigingswereld in fragmenten: de Europese vakcentrales en de onafhankelijke bonden	139
3.3	Koch en de ondergang van de eenheidsgedachte, 1925-1927	142
3.4	De Federatie van Van Lonkhuyzen, de kolonist-werknemer en zijn 'Europeesch salarispeil'	146
3.5	Een conflict achter de schermen: Tiesings eenheidsgedachte en de indianisatie binnen de Suikerbond	150
3.6	De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten	159
4	Voor een groot Indië in het algemeen en één – sterk-broederlijk – P.T.T.-personeel in het bijzonder	
	<i>De noodzakelijke indianisatie bij Tante Pos, de rassenkwestie en de Indonesische stem in de Postbond (1919-1942)</i>	162
4.1	De Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos, 1892-1939	163
4.1.1	Ante-deluviaanse zaken in een moderniserende Indische wereld, 1892-1909	165
4.1.2	Steun en leiding in het streven om vooruit te komen, opleiding en onderwijs bij de Indische Post, 1909-1917	167
4.1.3	De postbond, de grievenscommissie en de positieverbetering van het personeel, 1917-1920	169
4.1.4	De recessie, het belang van de landshuishouding en de ontevreden geest onder de ambtenaren, 1921-1925	174
4.1.5	De 'goede functioneering' van de Dienst in tijden van economische groei en politieke woelingen, 1926-1930	178
4.1.6	De neerwaartse spiraal van de grote crisis, de jammerlijke tekorten van de oude Dame en haar voorzichtige opleving, 1930-1939	180

4.1.7	De Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos	181
4.2	Geschiktheid, dienstijver en plichtsbetrachting: de beoordeling van het Indonesische personeel van dienstwege, 1923-1939	182
4.2.1	Accuratesse en dienstijver	183
4.2.2	Overplaatsing en geschiktheid voor de Dienst	185
4.2.3	Betrouwbaarheid, bruikbaarheid en de reputatie van de Dienst	187
4.2.4	De Indische P.T.T., de vakbond en de communistische zaak	189
4.2.5	Personeelsbeleid in een harde samenleving	192
4.3	De Postbond en de stem van de Indonesische leden, 1920-1940	193
4.3.1	Een kwart eeuw Vakbondswerk: de plaats van de 'Inheemsche leden' in de propaganda van de Postbond	194
4.3.2	Indonesische stemmen in de Postbond: de bond werkt aan onze positieverbetering, april-augustus 1920	198
4.3.3	Onze positie is meer gewaarborgd dan in vroeger tijden, 1922	201
4.3.4	De bittere tijd van de ziekte van de bezuiniging, 1923	205
4.3.5	Het schip van Insulinde, door de heer Damme aan de grond geraakt, 1924-1925	211
4.3.6	'Zonder billijke, (zonder aansziens des persoons) regeling om het besten uit het corps te halen, vindt men steeds een ontevreden geest onder de ambtenaren', 1926	219
4.3.7	'Het gist in Indië', 1927-1930	224
4.3.8	De kaalslag van de bezuinigingen, de wens uit boezem van het Inheemsch personeel en de Kronjongsongs van Soekaboemi, 1931-1940	229
4.3.9	De Postbond en de stem van de Indonesische leden, 1920-1940	233
4.4	Voor een groot Indië in het algemeen en één - sterk-broederlijk - P.T.T.-personeel in het bijzonder	236

5 Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte

	<i>De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad (1918-1941)</i>	240
5.1	De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad	240
5.2	'Een leus voor een ontwikkeling die in Indië haar term nog niet gevonden had': indianisatie en verindisching in de dagbladpers in de jaren voor de crisis, 1919-1930	242
5.3	Het 'themanummer indianisatie' van <i>Koloniale Studiën</i> , een koloniale analyse van een koloniaal vraagstuk	247

5.4	Rijpheid, rechtvaardigheid en de praktijk die zich niet stoort aan een min of meer academisch betoog	253
5.5	Een beperkt democratisch experiment	254
5.5.1	De drie eerste zittingen van de Volksraad als ‘wachter van de publiek opinie’, 1918-1926	255
5.5.2	De polarisatie van de Vierde Volksraad, 1927-1931	261
5.5.3	De crisis en het warrige begin van een vaag debat in het laatste jaar van de Vierde Volksraad: verindisching, indianisering, indonesisering, indonisering, verindianisering, indonesianisatie, verinheemsching en indianisatie, 1930-1931	263
5.5.4	De ‘korte opmerking’ over een natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling in de eerste jaren van de Vijfde Volksraad, 1931-1934	267
5.5.5	Indianisatie, ontblanking, verindisching. De consolidatie van het indianisatiedebat in het laatste jaar van de Vijfde Volksraad, 1934-1935	275
5.5.6	Verinheemsching, verindisching, indianisatie en de petitie Soetardjo in de zesde Volksraad, 1936-1938	278
5.5.7	Het laatste indianisatiedebat rond de salarispolitiek van de Indische regering: de herziening van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren in het laatste jaar van de Zesde Volksraad, 1938	287
5.5.8	Indianisatie als een zoo vaag begrip tijdens de Zevende Volksraad, 1939-1942	289
5.6	Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte	292
	Conclusie	296
	Bibliografie	302
	Lijst van tabellen	314
	Samenvatting: Het grote bestuurshervormingswerk	340
	Summary: The great work of governance reform	344
	Ringkasan: Reformasi besar-besaran sistem pemerintahan Hindia Belanda	348
	Curriculum vitae	351

Voorwoord

Als kersverse student geschiedenis kreeg ik van mijn grootmoeder Helbertine Adriana (Tineke) Küller-Goethart de dagboeken van haar neef Henri T. Damsté die het in zijn carrière tot resident van Bali en Lombok gebracht had. Indië was voor haar de kist met thee die van overzee kwam en de verhalen van kris, bestuur en tijgerjacht. In Indië was volgens haar iets groots verricht en mijn kritische houding ten aanzien van ons koloniale verleden vond ze onbegrijpelijk. Nooit hadden we het echter over een veel zichtbaarder deel van ons Indische verleden, waarschijnlijk omdat dit voor haar moeilijk lag. Haar man, mijn grootvader, was wat in Indië een indo genoemd werd. Mijn betovergrootmoeder heette Jaleiha en trouwde in Palembang. Haar achterkleinzoon Johan Willem Thomas Küller trouwde met Tineke Goethart. Voor mij is deze afkomst een mooiere erfenis dan de dagboeken van oom Henri.

De geschiedschrijving over Indië voedde jarenlang in grote lijnen de ideeën van mijn grootmoeder, inclusief haar blinde vlek voor de implicaties van de scheve machtsverhoudingen van destijds. Tegenwoordig is dat anders en daar gaat een enorme verbindende kracht van uit. In 2018 vertelde ik aan verschillende taxichauffeurs in mijn beginners-Indonesisch wat ik als ‘belanda’ in het Arsip Nasional van Jakarta kwam doen. Tot mijn verbazing was mijn verhaal voor hen meteen te volgen. Het idee dat Indonesiërs lang geleden in de Post en bij de trein het heft in eigen handen namen voor een betere toekomst, paste bij hun lange dagen in de ‘macet’ – de eeuwige file van de hoofdstad. Je familie, zo wisten zij, is waar je voor werkt en waarom je niet opgeeft. Het is een sterker verhaal dan kris, bestuur en tijgerjacht.

Voor mijn reis naar het verleden was tijd nodig die ik kreeg van mijn gezin, van mijn vrienden en al die mensen die ik onderweg tegenkwam in verband met mijn onderzoek. Mijn grote dank is voor jullie, elk op een andere manier. Net als het dorp dat nodig is om een kind groot te brengen, gaven jullie me de kracht om ‘mijn boekje’ af te maken en de confrontatie met mezelf aan te gaan. Nu dit verhaal er is, ga ik weer verder en kunnen anderen in Indonesië en daarbuiten weer verder met dit verhaal.

Bart Schmitz, Leiden, oktober 2022

Ely Johanna Charlotte Marie Broes van Dort (1882-1962) rond 1900. Later gehuwd met Wilhelmus Justinus Küller, moeder van Johan Willem Thomas Küller. Eigen collectie.

Inleiding

J.W. vraagt ons of wij al onze krachten willen inspannen en met hem zullen medewerken aan den opbouw van een mooi, groot en krachtig Indië. Niets is ons dierbaarder dan dat, schrijft postcommies eerste klasse Sastrasoedirdja in augustus 1925 in het Postbondsblad. Of wij meer willen dan financieel gewin? ... Ik geloof dat er geen mens in mijne omgeving is, die zijn vijf zinnen nog heeft, die thans tevreden gesteld kan worden enkel met blinkend goud. Wij wenschen ... neen wij moeten meer hebben.¹

De 'wij' van Sastrasoedirdja waren de Indonesische collega's die sinds begin jaren twintig met een mate van gelijkheid samenwerkten met J.W. en andere Europese collega's in het lagere middenkader van de Indische Post en de vakbond. Op dit niveau vond in het interbellum een succesvolle en tegelijkertijd tegengewerkte emancipatie plaats. Voor alle betrokkenen was deze emancipatie nieuw omdat voor de Eerste Wereldoorlog de hele categorie 'Inlandse ambtenaren' per definitie ondergeschikt geweest was aan de Europese. In 1925 werkte een groeiend aantal Indonesiërs in banen die voorheen aan Europeanen voorbehouden waren. In de vakbondswereld en in de dagbladpers werd deze maatschappelijke ontwikkeling eind jaren twintig als indianisering of indianisatie omschreven.

Het is deze brede definitie die ik aanhoud en waarvan ik in dit proefschrift de gevolgen in kaart breng. Daarbij ben ik mij bewust van het gegeven dat het begrip destijds voortdurend van betekenis wijzigde al naar gelang wie het in de mond nam. Toch zou een ander begrip dan indianisatie hoogstens 'een pretentie van wetenschappelijkheid, die niet kan worden waargemaakt' opleveren.² Juist het problematische karakter van het begrip indianisatie kenschetst de spanning die de maatschappelijke ontwikkeling in de kolonie teweegbracht. Wat betekende het voor instellingen en bedrijven dat steeds meer Indonesiërs 'hogere' functies gingen bekleden? Welke invloed had deze nieuwe werkomgeving op het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van deze Indonesiërs? Wat waren de gevolgen van het debat dat in de Volksraad werd gevoerd voor de acceptatie van de autoriteit van de laat-koloniale staat?

¹ Garwitz, 'Slotwoord', *Orgaan van de Postbond*, 16-8-1925, 246-247.

² Peter Schmitz, 'De codemode in de literatuurwetenschap', *Forum der Letteren* (1980) 283.

De historische achtergrond van de indianisatie

De basis voor de indianisatie van de Indische posterijen waar Sastrasoedirdja voor werkte, was gelegd in de periode van de ethische politiek, een actieve ontwikkelingspolitiek ingezet in 1901 en door Elsbeth Locher-Scholten gedefinieerd als 'gericht op enerzijds de bestrijding van armoede onder de inheemse bevolking en anderzijds de ontwikkeling van het land in de richting van zelfbestuur onder Nederlandse leiding en naar westers model.'³

Met de ethische politiek stond het Nederlandse gouvernement niet alleen. Grote koloniale mogendheden gingen hun beleid als beschavingsmissie presenteren, waarin ideeën over bestaande 'rassenrelaties' veranderden.⁴ Omstreeks 1900 lanceerden de Amerikanen hun plannen voor de Filipijnen in het kader van de *manifest destiny*, de verspreiding van de westerse beschaving.⁵ De Fransen van de Derde Republiek werkten in West-Afrika aan hun *mission civilatrice*⁶ en in India verbonden de Engelsen het idee van een beschavingsmissie aan de term *white man's burden* van Rudyard Kipling.⁷ In al deze koloniale rijken kwam een ontwikkeling op gang waarin aan de gekoloniseerde bevolking een mate van autonomie in het vooruitzicht werd gesteld.

In hoeverre deze ontwikkeling ten gunste kwam van die gekoloniseerde volken is een van de grote vragen van de laat-koloniale periode. Was het beleid om de bevolking 'te ontwikkelen' ingegeven door ideologische overwegingen of hoofdzakelijk een pragmatische reactie op ontwikkelingen elders in Azië?⁸ In Nederlands-Indië bleef het juridische onderscheid op basis van 'landaard' in elk geval tot het eind van de koloniale periode bepalend voor de verschillende rechten en plichten van de grote meerderheid van de bevolking. In artikel 109 van het regeringsreglement voor Nederlands-Indië werden 'Europeanen en met hen gelijkgestelden' onderscheiden van 'Inlanders en met hen gelijkgestelden' en 'Vreemde Oosterlingen' waarmee voornamelijk Chinezen en Arabieren werden bedoeld.⁹

De basis van deze driedeling lag in het 'rassen criterium' ofwel het idee dat de 'volksaard' een gegeven was van de koloniale verhoudingen. Omdat beide be-

3 Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981) 201-208.

4 Liesbeth Rosen Jacobson, *The Eurasian question. The colonial position and postcolonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East India and French Indochina compared* (Hilversum 2018) 193.

5 Adam Burns, *American imperialism. The territorial expansion of the United States, 1783-2013* (Edinburgh 2017) 3.

6 Alice A. Conklin, *A mission to civilize. The republican idea of empire in France and West-Africa, 1895-1930* (Stanford 1997) 1.

7 Denis Judd, *The lion and the tiger. The rise and fall of the British Raj 1600-1947* (Oxford 2004).

8 H.W. van den Doel, *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2000) 18.

9 C. Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam 1995) 145.

gripen in de wetboeken niet of alleen schetsmatig aanwezig waren, vielen de juridische groeps grenzen in praktijk niet altijd samen met bevolkingsgroep, afkomst en huidskleur. Bij besluit van de gouverneur-generaal kon een individu bijvoorbeeld 'wat rechten, lasten en verplichtingen betreft' worden gelijkgesteld aan de Europeanen. Dergelijke besluiten werden dan gepubliceerd in het *Staatsblad* en de begunstigten werden 'staatsblad-Europeanen' genoemd.¹⁰

Al voordat het aantal staatsblad-Europeanen toenam, was de Europese groep allerminst homogeen. Ongeveer eenderde was 'totok', import-Nederlander, waarvan het grootste gedeelte tot de 'trekkers' gerekend werd vanwege de tijdelijkheid van verblijf in Indië. In grote meerderheid vervulden zij de beter betaalde banen, vooral in sectoren waarvoor in Indië zelf geen opleiding aanwezig was. De andere tweederde bestond meest uit Indo-Europese blijvers, de constante Europese factor in Indië 'en feitelijk de ruggengraat van het koloniale bestel.' Dit was 'zowel wat huidskleur betreft als sociaal gezien' een sterk gemengde groep die van oudsher tussenposities in de kolonie hadden vervuld, terwijl de Indonesiërs de onderste laag vormden op de arbeidsmarkt.¹¹

In het nummer van *Koloniale Studiën* uit 1932 dat speciaal gewijd was aan het verschijnsel indianisatie, schrijft 'totok' H.C. Zentgraaff: 'De Indo-groep vormt geen laag onzer samenleving, doch staat daarin als eene verticale figuur. Het onderste deel staat tusschen de Inlanders en de top staat tusschen de besten van ons.'¹² Een onbepaalde groep met Europese voorouders waarbij de erkenning van de Europese status nooit plaats had gevonden woonden als Indonesiër 'in de kampong'.¹³ Voor de als Europees erkende Indo-Europeanen betekende de indianisatie van de tussenfuncties een directie bedreiging van hun status. Met de indianisatie vond namelijk een verlaging plaats van de salarissen die aan deze functies verbonden waardoor het 'Europese levenspeil' onbetaalbaar werd.¹⁴

De Indo-Europeanen voelden zich van twee kanten bedreigd. Westers opgeleide Indonesiërs namen lagere tussenposities over terwijl tegelijkertijd de groei van het aantal 'totoks' in Indië de weg naar boven toe afsneed. Rond de eeuwwisseling werd de Europese groep nog geschat op 60.000, een aantal dat tijdens de volkstelling van 1930 gegroeid was tot ruwweg 240.000 Europeanen, 0,4% op een bevolking van bijna 63 miljoen. Ruim 80% van de Europeanen woonde in de grote steden van Java eerder beschreven als 'lichte uitzaaiingen in een groen landschap.'¹⁵

10 Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 146.

11 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004) 10, 21.

12 H.C. Zentgraaff, 'De Indo-landsdienaar', *Koloniale Studiën* (1932) 280. Dit beroemde citaat komt zowel voor in Meijer, *In Indië geworteld*, 21 als in Rosen Jacobson, *The Eurasian question*, 23.

13 Rosen Jacobson, *The Eurasian question*, 47.

14 Meijer, *In Indië geworteld*, 20.

15 Ibidem, 15.

Elektrisch trambedrijf Soerabaja, Halte Simpangplein lijn 1, 18 mei 1925, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/ Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 43.

In die grote steden groeide omstreeks 1900 het aantal vervoersbedrijven en andere nutsbedrijven waardoor grote aantallen westers geschoolde werknemers noodzakelijk werden voor het uitvoeren van de dagelijkse werkzaamheden. Voor zowel de Europeanen in Indië als voor de overheidsdiensten van het gouvernement werd het de vraag waar deze werknemers vandaan moesten komen. Enerzijds voedde sociaal-darwinistische theorieën over de superioriteit van westerse volkeren het wantrouwen in de relatieve 'rijpheid' van volkeren in de kolonie.¹⁶ De Indonesische bevolking zou nog niet rijp zijn om zonder westerse leiding tot ontwikkeling te komen. Anderzijds had het gouvernement sinds de ethische politiek de 'ereschuld' om van de verheffing van land en volk werk te maken.

Aangezien Indo-Europeanen officieel niet als 'volksaard' bestonden, werden zij nauwelijks in deze overwegingen meegenomen. Wat betreft het potentieel van dit, volgens een waarnemer in 1905, 'ongelukkig, verwaand, dom tusschen-ras, dat zich tot overmaat van ramp nog ontzettend vermenigvuldigt'¹⁷ waren de verwachtingen niet hooggespannen. Van de Javaanse *prijaji*, de aristocratie met

¹⁶ Ibidem, 53-55.

¹⁷ H. Clockener Brousson, 'Indische pennekrassen CXX', *Arnhemsche Courant, Westlandsche Courant*, 2-9-1905.

administratieve of juridische posities, werd meer verwacht.¹⁸ Vooruitstrevende denkers in het gouvernement zoals de adviseur voor Inlandse zaken C. Snouck Hurgronje, pleitten ervoor dat deze ‘aanzienlijke en gegoeden’ Indonesiërs in de toekomst een plaats konden krijgen in het bestuur van Indië. Javanen moesten zich geestelijk gaan associëren met Nederland, stelde Snouck Hurgronje in alle vooruitstrevendheid van zijn tijd. Nederland had immers te maken met een ‘exceptioneel voor geestelijke aanhechting vatbaar volk’.¹⁹ Deze associatiegedachte raakte na de Eerste Wereldoorlog in Indië weliswaar in diskrediet maar de gevolgen ervan konden niet worden teruggedraaid.

Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog volgden enkele duizenden Indonesiërs onderwijs aan de Europese Lagere School (ELS) de STOVIA, de opleidingsschool voor Indonesische artsen. Voor het werken bij de overheid werd in 1913 het unificatiebeginsel ingevoerd. Voortaan moest iedereen die hetzelfde werk deed hetzelfde salaris gaan verdienen, ongeacht landaard. Een twaalf jaar later werden er bij de overheid wel verschillende salarisschalen geïntroduceerd: A-, B-, en C-schalen voor functies die voornamelijk door Indonesische, Indo-Europese en Europese ambtenaren werden vervuld. De komst van de Hollands Inlandse School (HIS) zorgde vanaf 1914 voor een verdere stijging van het aantal Indonesiërs met westerse middelbare schoolkwalificatie van ongeveer 40.000 leerlingen per jaar in 1920, tot ongeveer 100.000 in 1940.²⁰ Al deze schoolverlaters zochten werk van passend Europees niveau.

In verhouding tot de 63 miljoen inwoners van Nederlands-Indië waren de cijfers niet indrukwekkend. Voor de Europese bevolkingsgroep van ongeveer 240.000 inwoners lag dat anders. Op de arbeidsmarkt voor de lagere Europese ‘tussenrangen’ ontstond een moordende concurrentie tussen Indo-Europeanen en geschoolde Indonesiërs. Voortijdige schoolverlaters werden ‘op de werkvloer’ opgeleid om daar aan de bedrijfseisen te voldoen.²¹ Vandaar dat het aantal Indonesiërs met een vorm van westers onderwijs veel hoger lag dan de cijfers van hen met een volledige schoolopleiding doet vermoeden.

In de jaren twintig en dertig zorgden islamitisch en nationalistisch georiënteerde ‘wilde scholen’ voor een verdere verdubbeling van het aantal Indonesische leerlingen met een basale vorm van westerse kennis. Geen wonder dat de Indo-Europese gemeenschap indianisatie ervoer als een revolutie waarbij nog

¹⁸ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 21.

¹⁹ H.W. van den Doel, *Snouck. Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje* (Amsterdam 2021) 358.

²⁰ S.L. van der Wal (red.), *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie* (Groningen 1963) 696-699. Voor de HIS geeft Van der Wal in 1940 een totaal van 72.000 Indonesische leerlingen, met nog 12.000 op de Hollands Chinese scholen, 6.000 op Schakelscholen en nog 10.000 op overige middelbare schooltypes.

²¹ Deze trend is terug te vinden in de bedrijfsarchieven van de Zustermaatschappijen, de KPM, de ANIEM en de Indische Post. In de conclusie van hoofdstukken 1 en 2 bespreek ik de representativiteit van deze bevinding. In hoofdstuk 4 over de Indische Post zijn hier de beste voorbeelden van te vinden.

Hollands Inlandse school te Tegal met leerlingen en onderwijzend personeel, financieel gesteund door de Zustermaatschappijen, 22-2 1919, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 98. In dezelfde map ook een Europese Lagere School (ELS) en een MULO en eveneens bestemd voor personeelsleden van de Zustermaatschappijen.

net geen bloed werd vergoten.²² Hoewel de associatiegedachte na de oorlog in de politiek vrijwel verdwenen was, bleef op de Indische arbeidsmarkt de vraag naar westerse kwalificaties bestaan, zodat het aantal Indonesiërs in de Europese tussenrang bleef groeien.²³

Begin jaren dertig gebruikte de koloniale overheid deze 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' voor de legitimering van haar bezuinigingsbeleid waarvoor ze de term 'indianisatie' introduceerde.²⁴ Dat hield in dat van de A-, B- en C-schalen waarin de ambtenarensalarissen verdeeld waren, elke B-schaal waarin een meerderheid 'geïndianiseerd was' en dus Indonesiër, werd teruggebracht tot een lager 'inheems' salarispeil. Was indianisatie een maatschappelijke ont-

²² Meijer, *In Indië geworteld*, 19.

²³ Kees Groeneboer, *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis* (Leiden 1993) 367.

²⁴ C. van den Bussche, 'Begroting van Ned.-Indië voor 1932', 22-7-1931, *Handelingen van den Volksraad*.

wikkeling of bezuinigingsbeleid van de regering? Toen indianisatie onderwerp werd van debat in de Volksraad, bleek het een verwarrende term, waarvoor alle partijen in de raad een definitie zochten die het beste bij hun standpunt paste.²⁵

Aan de ene kant interpreteerde De Vaderlandse Club, de partij van de Nederlandse trekkers, indianisatie als achteruitgang van kwaliteit,²⁶ terwijl de Indonesiërs van de Nationale Fractie aan de andere kant indianisatie gelijkstelden aan geleidelijke onafhankelijkheid.²⁷ Daartussen bewogen zich de andere partijen in de Volksraad en met name het Indo-Europees Verbond, de partij van de Indo-Europeanen, die indianisatie in alle interpretaties zag als fundamentele bedreiging voor de eigen achterban.²⁸ Alle partijen in de Volksraad beseften dat indianisatie het begin was van een structurele verandering van de samenleving.

Tijdens de discussies in de Volksraad kreeg het begrip indianisatie er een dimensie bij. Afgezien van het omstrede politieke belang van het bestaan van de Volksraad, was de raad in de jaren dertig de laatste plaats waar vrijheid van meningsuiting heerste in een gecensureerde samenleving. Het verschillende belang dat in dit forum gehecht werd aan de mogelijkheid van indianisatie op allerlei gebieden in Indië, zorgde ervoor dat de frustratie van postcommiezen als Sas-trasoedirdja indirect weerklank kon vinden bij behoudende Indonesische partijen. Van een relatief beperkte emancipatie op lokaal niveau, groeide indianisatie uit tot symbool voor het verlangen naar onafhankelijkheid, waarmee het begrip zichzelf uiteindelijk overbodig maakte. Indianisatie ging op in het grotere streven naar ontvoogding dat door de nationale fractie in de Volksraad 'het groot bestuurshervormingswerk' genoemd werd.²⁹

Historiografie van de laat-koloniale staat

Was de laat-koloniale staat een historisch doodlopende weg (een periode die zijn eigen einde in zich droeg) of kunnen we deze periode beter zien als een nuttig concept om de omstandigheden mee te bestuderen waaronder de koloniale regeringsvorm uiteindelijk onhoudbaar werd?³⁰ Vanaf de jaren tachtig in de vorige eeuw verscheen hierover 'een vloedgolf aan publicaties' waarin het draaide om

²⁵ De gedigitaliseerde *Handelingen Volksraad* zijn raadpleegbaar op de website van de UB in Leiden.

²⁶ P.J. Drooglever, *De Vaderlandse Club 1929-1932. Totoks en de Indische politiek* (Franeker 1980) 342.

²⁷ Begin 1930, kort na de arrestatie van Soekarno, begon Thamrin de Nationale Fractie in de Volksraad. Zie Bob Hering, *M.H. Thamrin and his quest for Indonesian nationhood 1917-1941* (Edisi Khusus Kabar Sebarang Sulating Maphilindo 26/27 1996) 101.

²⁸ Meijer, *In Indië geworteld*, 117.

²⁹ Muhammad Yamin, 26-7-1939, *Handelingen Volksraad*, 434.

³⁰ Annelieke Dirks, *For the youth. Juvenile delinquency, colonial civil society and the late colonial state in the Netherlands Indies 1872-1942* (Leiden 2010) 9-10.

de vraag in hoeverre de Indonesische bevolking van het koloniale gezag de ruimte kreeg om zich te ontwikkelen in de richting van zelfbestuur.³¹

Aan de ene kant staan historici die ervan uitgaan dat, zoals Freek Colombijn schrijft, tegen het einde van de koloniale periode inkomensongelijkheid bepalender wordt dan rassenonderscheid.³² In hun publicaties leggen zij het accent op de mogelijkheden voor ondergeschikte groepen in de kolonie. Volgens Robert Cribb zorgt de koloniale ontwikkelingspolitiek voor een grondige verstoring van de inheemse samenleving door onderwijs en verschillende vormen van technologische kennis waarmee het een substantiële erfenis naliet.³³ Historici als Robert van Niel en Takashi Shiraishi onderscheiden naast een politieke elite, die door de repressie van het gouvernement vanaf 1930 vooral nog symbolische en idealistische invloed had, een bredere functionele elite van Indonesiërs in overheidsdienst en daarbuiten. ‘Een middenklasse met salaris, die mobiel is, maar in hoofdzaak stedelijk en met één grote overeenkomst: hun westerse opvoeding’, zoals Shiraishi stelt.³⁴ Deze functionele elite, schrijft Van Niel, was door haar westerse opvoeding doordrongen geraakt van het belang van concepten als efficiëntie en professionele dienstverlening, waarbij de geschiktheid werd afgemeten aan behaalde prestaties en vooral diploma’s.³⁵

Verschillende recente publicaties zijn gewijd aan een nauwkeuriger beschrijving van deze middenklasse, een fluïde categorie die notoir moeilijk getalsmatig in te schatten valt maar waarvan gewogen schattingen uitkomen op om en nabij de twee miljoen mensen.³⁶ Het werk van Bart Luttikhuis verklaart de aantrekkingskracht van de Indische droom voor een opkomende Indische middenklasse, waarin ‘Europees zijn’ steeds meer gekoppeld werd aan een ‘moderne’ levensstijl. Hoewel een starre hiërarchische structuur de koloniale samenleving bleef kenmerken, kon juist de fluïditeit van de Europese categorie zowel Indonesiërs als Indo-Europeanen met een westerse opleiding het idee geven aandeelhouder te zijn in het koloniale project.³⁷

Aan de andere kant staat een uiteenlopende groep historici die uiteindelijk weinig vertrouwen heeft in de ruimte voor ontwikkeling in de laat-koloniale

31 Meijer, *In Indië geworteld*, 9.

32 Freek Colombijn, *Under construction. The politics of urban space and housing during the decolonization of Indonesia, 1930-1960* (Leiden 2013) 101.

33 R. Cribb (red.), *The late colonial state in Asia. Political and economic foundations of the Netherlands Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 1-8.

34 Takashi Shiraishi, *An age in motion* (Itaca/Londen 1990) 29.

35 Robert van Niel, *The emergence of the modern Indonesian elite* (Dordrecht 1984) 240-242.

36 Tom Hoogervorst en Henk Schulte Nordholt, ‘Urban middle classes in colonial Java 1900-1942. Images and language’, *Bijdragen tot de Taal- Land en Volkenkunde* 173 (Leiden 2017) 442-474; Bart Luttikhuis en Arnaut van der Meer, ‘1913 in Indonesian history: demanding equality, changing mentality’, *Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia* 8 2 (2020) 115-133.

37 Bart Luttikhuis, *Negotiating modernity. Europeanness in late colonial Indonesia, 1910-1942* (Florence 2014).

staat. Thomas Lindblad stelt in zijn werk over de economische dekolonisatie van Indonesië dat 'het Nederlandse kolonialisme ... een traditionele economische structuur achterliet met weinig potentieel voor duurzame economische groei ... en een acuut tekort aan vaardigheden om het economische potentieel van het land te benutten.'³⁸ Bij Wim van den Doel overheerst het beeld van geringe sociale mobiliteit in de jaren twintig, die vrijwel tot stilstand kwam in de jaren dertig, toen de snel gegroeide Europese bevolking zich vrijwel geheel afgezonderd had van de inheemse bevolking in een soort villadorpen in de tropen. Terwijl de Europeanen zich terugtrokken in de nieuwe buitenwijken van Bandoeng, Semarang en Batavia, groeide daarbuiten segregatie en bleef ook de ruimte voor emancipatie zeer beperkt.³⁹

Volgens Onghokham is de koloniale samenleving zelfs het beste te beschrijven als een kastenmaatschappij op grond van huidskleur. Bovenaan stond de Europese gemeenschap, in het midden de 'vreemde oosterlingen' waartoe bijvoorbeeld de Chinezen werden gerekend, en onderaan bevonden zich 'de Inlanders'. Een uitzondering op deze laatste groep vormden de inheemse leden van het bestuursapparaat die tot op zekere hoogte carrière konden maken binnen de koloniale hiërarchie.⁴⁰ Ook volgens Sartono Kartodirdjo is van een serieuze Indonesische middenklasse, of functionele elite, om de term van Van Niel te gebruiken, in de rigide jaren dertig geen sprake. De 'color-line' ziet hij als een onoverbrugbare barrière in de koloniale samenleving, die een sociale structuur kende vergelijkbaar met een kastensysteem en nadrukkelijk gebaseerd op raciale discriminatie.⁴¹ Volgens deze historici bleef rassenonderscheid zoals Ann Stoler stelt, het belangrijkste organiserende principe van Europese gemeenschappen in de koloniën.⁴²

Al in 1999 verscheen een kort artikel over de stand van zaken in het debat over de aard van de laat-koloniale staat. Los van de waardering van deze staatsvorm waar het bij bovenstaande auteurs om draait, stelt John Darwin, is het de vraag voor wie en in welke mate de koloniale staat aantrekkingskracht had. Want hoe begrijpelijk het ook is om de koloniale staat vanuit het perspectief van gekoloniseerde bevolking te willen laten zien, vanuit een te strikt subaltern perspectief wordt elke vorm van koloniale overheersing onnavolgbaar. Alle laat-koloniale staten blijken gemeen te hebben dat hun manoeuvreerruimte tussen de loka-

³⁸ J. Thomas Lindblad, *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia* (Leiden 2008) 211.

³⁹ H.W. van den Doel, *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800* (Amsterdam 2011) 244.

⁴⁰ Onghokham, 'Van kolonie naar onafhankelijke staat', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (red.), *De roep om Merdeka* (Amsterdam 1995) 241.

⁴¹ Sartono Kartodirdjo, *Modern Indonesia Tradition and Transformation* (Yogyakarta 1991) 125-127.

⁴² Ann Stoler, *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule* (Berkeley, Los Angeles/Londen 2002).

le machthebbers en de koloniale machthebbers in de metropool te kort schoot. Maar onder welke omstandigheden werd de koloniale autoriteit uiteindelijk onhoudbaar?⁴³ In Nederlands-Indië speelde indianisatie bij het ontstaan van die omstandigheden een cruciale rol.

Historiografie en de kwestie van perspectief

Een gegeven in het debat over de koloniale geschiedschrijving is dat het meeste overgeleverde bronnenmateriaal een koloniaal perspectief in zich draagt. Zolang het onderwerp de opleiding voor Nederlandse bestuursambtenaren voor de Oost is⁴⁴ of het overzeese project van de koloniale samenleving⁴⁵ is de problematiek hiervan te overzien. Wel is het noodzakelijk dat een historicus contemporaine bronnen aanboort vanuit Indonesisch perspectief zoals op indrukwekkende wijze gebeurt in de werken van John Ingelson over de Indonesische vakbondswereld.⁴⁶ Hetzelfde geldt voor het Indo-Europese perspectief van waaruit de werken van Henk Meijer⁴⁷ of Ulbe Bosma en Remco Raben zijn geschreven.⁴⁸ Het vergelijkende perspectief in het onderzoek van Liesbeth Rosen Jacobson biedt een bijzondere invalshoek omdat zij de gevolgen van de verschillende manieren waarop koloniale overheden in Frans-Indochina, Brits-India en Nederlands-Indië omgingen met ‘het vraagstuk van de Euro-Aziat’ tegen elkaar kan afzetten.⁴⁹

Zodra bronnen vanuit het perspectief van de doelgroep ontbreken of een onderwerp al in de koloniale tijd omstreden was, is het aan de historicus om het koloniale bronmateriaal in context te zetten. Over dit probleem met de veranderlijke ‘mores’ van het koloniale archief schrijft Ann Stoler dat het niet altijd genoeg is om te weten waar je naar op zoek bent. Belangrijker is het rekenschap te geven van de manier waarop de koloniale manier van redeneren samensmolt met de sociaal-politieke orde in de koloniale gang van zaken en het feit dat in die koloniale gang van zaken wat als ‘gezond verstand’ werd gezien voortdurend veranderde.⁵⁰ Een historicus werkt dan ook vaak tegen de nerven van het koloniale archief in.

43 John Darwin, ‘What Was the Late Colonial State?’, *Itinerario* 23 3-4 (1999) 73-82.

44 C. Fasseur, *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950* (Amsterdam 1993).

45 J.A.A. van Doorn, *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project* (Amsterdam 1994).

46 John Ingelson, *In Search of Justice. Workers and Unions in Colonial Java, 1908-1926* (Oxford 1986); *Workers, Unions and Politics. Indonesia in the 1920s and 1930s* (Leiden/Boston 2014) 249.

47 Hans Meijer, *In Indië geworteld. De twintigste eeuw* (Amsterdam 2004).

48 Ulbe Bosma en Remco Raben, *Being ‘Dutch’ in the Indies. A history of creolisation and empire, 1500-1920* (Ohio 2008).

49 Rosen Jacobson, *The Eurasian question*.

50 Ann Laura Stoler, *Along the archival grain. Epistemic anxieties and colonial common sense* (Oxford 2009) 9.

Deze strijd met de nerven van het koloniale archief is terug te vinden bij een groot aantal publicaties over de zwaktes van het koloniale bestuur. Aan de hand van de archieven van de Algemene Secretarie en het Binnenlands bestuur en de Indische politietijdschriften schrijft Marieke Bloembergen over de tragiek van de koloniale politie die het beschaafde gezicht van de koloniale staat moest tonen en tegelijkertijd het vuile werk op knapte, waarmee het de eigen idealen als moderne politiemacht geweld aandeed.⁵¹ Jeroen Touwen beschrijft op basis van de gegevens van het Centraal Kantoor van de Statistiek (CKS) te Batavia en de Memories van Overgave van de koloniale bestuurders de dynamiek van de Indonesische ondernemingen in de buitengewesten die geen Europese steun nodig hadden voor groei.⁵² Het werk van Annelieke Dirks gaat over de falende jeugdzorg in de laat-koloniale staat, dat de financiële middelen en vooral de politieke wil miste om de eigen hooggestemde ambities waar te maken en zo afhankelijk werd van zowel Europese als inheems particuliere organisaties.⁵³

Op vergelijkbare manier baseert mijn zoektocht naar de waarde van de indianisatie zich grotendeels op bedrijfsarchieven en contemporaine publicaties geschreven vanuit het heersende koloniale perspectief. Toch gaat het in deze studie in de eerste plaats om de stem van Indonesiërs die indianisatie mogelijk maakten. Daarvoor blijkt het *Orgaan van de Postbond* een bron van onschatbare waarde. Bij monde van Postbondsleden zoals Satrasoedirdja, spreekt de Indonesische stem zowel van de trots van het aanvankelijke succes van de emancipatie in de jaren twintig als van de frustratie met het verdwijnen van perspectief bij de Post. In de Volksraad brachten andere Indonesische stemmen de discussie over zowel het succes als de frustratie met de indianisatie op een nationaal niveau binnen de koloniale verhoudingen. De rode draad van dit proefschrift is dan ook de zoektocht naar de betekenis van de indianisatie voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië en voor het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van de Indonesiërs.

De relatieve onzichtbaarheid van Indonesiërs in de 'Westersche sfeer' in publicaties en archiefstukken van het interbellum⁵⁴

Het verhaal van de indianisatie gaat over een ondergeschikte groep in de koloniale maatschappij waarvan de emancipatie omstreden was. De categorie Indonesiërs met westerse kwalificaties was een relatief recente. Ze kon pas ontstaan toen

⁵¹ Marieke Bloembergen, *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst* (Amsterdam 2009) 356-360.

⁵² Jeroen Touwen, *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942* (Leiden 2001) 31-21, 282-286.

⁵³ Dirks, *For the youth*, 10.

⁵⁴ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 353.

de toegang tot westers onderwijs op enige schaal bereikbaar werd. Aan die voorwaarde werd voldaan met de oprichting van de Hollands Inlandse School (HIS) in 1914, zodat het tot eind jaren twintig duurde voordat de groep überhaupt groot genoeg was om te worden opgemerkt in publicaties voor het bedrijfsleven. De relatieve onzichtbaarheid van Indonesiërs in westerse banen op de werkvloer en in het verlengde daarvan ook van hun directe Indo-Europese concurrenten, heeft dan ook veel te maken met hun kwetsbare sociaaleconomische positie.

Een mooi voorbeeld van koloniale publicaties waarin de komst van Indonesiërs met westerse kwalificaties zichtbaar werd, komt van de hand van oud-hoofdonderwijzer W. Rijkee die vanaf 1929 een drietal boekjes schrijft voor Nederlanders die naar Indië uitgezonden worden. Hierin besteedt hij aandacht aan de vraag 'hoe moet mijn omgang zijn met Inlanders van verschillende maatschappelijke hoedanigheid?' en de gevoeligheden van de omgang met de inheemse 'hoogere of lagere collega in dienstbetrekking tot denzelfde werkgever'.⁵⁵ Deze boekjes stonden in de bedrijfsbibliotheken van zowel de Zustermaatschappijen als de Koninklijke Paketvaartmaatschappij en vanaf 1932 geeft de KPM Rijkrees *Behandeling van Inlanders, wenken en raadgevingen ten dienste van Europeesch toezichthoudend personeel* mee aan alle uitgezonden personeelsleden. Kennelijk was er bij beide bedrijven behoefte aan duiding van de veranderende maatschappelijke hoedanigheid van deze categorie werknemers.

Hoewel de aantallen Indonesische werknemers vanaf begin jaren twintig groeiden, begonnen zij vaak met een onvolledige schoolopleiding en waren voor verdere stappen in hun carrière afhankelijk van het aanbod van interne scholing dat bij hun werkgever aanwezig was. In het strikte systeem van anciënniteitslijsten dat alle Indische bedrijven in mijn onderzoek hanteerden, konden alleen uitzonderlijke werknemers van de eerste generatie enige achterstand ongedaan maken. De grote meerderheid begon en eindigde in de eenvoudigste Europese tussenrangen van het bedrijfsleven, waarover in zowel hoofdstuk één en twee als in hoofdstuk vier meer te lezen valt.⁵⁶

Degenen die de rangen bekleedden waarvoor Europese kwalificatie noodzakelijk was maar die in de hiërarchie onder de bedrijfsleiding stonden, waren voor beoordeling van hun functioneren afhankelijk van hun superieuren, hetgeen kritiek tot een riskante bezigheid maakte.⁵⁷ Alleen met de steun van een sterke vakbond durfden de Indonesische werknemers van deze tussenrangen zich te uiten. Het meest sprekende voorbeeld hiervan trof ik aan in de brievenrubriek van

⁵⁵ W. Rijkee, *De Nederlander onder de Inlander in Nederlands-Indië. Wenken voor den omgang met de inheemsche bevolking* (Den Haag 1929) 41. Zie ook: W. Rijkee, *Behandeling van Inlanders. Wenken en raadgevingen ten dienste van Europeesch toezichthoudend personeel* (Den Haag 1932) en W. Rijkee, *Naar Indië. Beknopte gids voor hen die voor korte of lang tijd naar Indië gaan* (Rijswijk 1936).

⁵⁶ Voor de gegevens over westers onderwijs zie Van der Wal, *Het onderwijsbeleid*, 696-699. Voor de gegevens over de interne bedrijfsopleidingen zie hoofdstuk 1 en 2.

⁵⁷ Luttkhuis, *Negotiating modernity*, 222.

het *Postbondsblad* van de Europese vakvereniging. Hierin verschenen in de jaren twintig zo'n driehonderd Indonesische inzendingen, waarvan vele onder een schuilnaam. Over de invloed van de indianisatie op de vakverenigingswereld gaat hoofdstuk drie, terwijl de Indonesische leden van de Postbond in hoofdstuk vier aan bod komen.

Niet alleen de kwetsbare sociaaleconomische positie waarin Indonesiërs zich in het bedrijfsleven bevonden, maar ook de specifieke structuur van de koloniale bedrijfsarchieven maakt het niet eenvoudig gegevens over Indonesische werknemers te achterhalen. Koloniale bedrijven hadden een werkarchief in Indië waarin de dagelijkse gang van zaken werd bijgehouden door een hoofdvertegenwoordiger. De hoofdvertegenwoordiger stond in voortdurende correspondentie met de directie in Holland en gezamenlijk vormden zij de categorieën van dossiers die bestemd waren voor het langere termijn archief in Nederland. Relevante zaken voor de beschrijving van de groep Indonesische werknemers waren voor deze bedrijfsleiders vaak van ondergeschikte waarde. Ze kwamen als bijzaak versnipperd in een groot aantal dossiers terecht of werden überhaupt niet in het Nederlandse archief opgenomen. Dat de meeste lokaal Indische archieven de onafhankelijkheid niet overleefden of nog niet ontsloten zijn, versterkt het bronnenprobleem voor deze geschiedenis. Een uitzondering wordt gevormd door het lokale archief van de Indische Post dat ik in hoofdstuk vier gebruik, omdat dit grotendeels bewaard bleef in het Indonesische nationale archief (ANRI) te Jakarta en daar sinds 2018 ontsloten is.⁵⁸

Naast de sociaaleconomische positie van de Indonesische werknemers en de bedrijfsmatige prioriteiten bij de samenstelling van de archieven is rassenonderscheid een verdere verklaring van het feit dat gegevens over deze groep lastig te vinden zijn. De rol van afkomst speelde in de kolonie altijd een rol van onderscheidende betekenis. Maar de waarde van deze rol was in het interbellum voortdurend in beweging, waardoor de formulering van alle zaken met betrekking tot rassencriterium en het 'Europees zijn' door de betrokkenen op een goudschaaltje gewogen werd. Met de komst van de ethische politiek was rassenonderscheid in theorie meer juridisch dan biologisch geworden. Bevolkingsgroep, ras en huidskleur vielen op papier niet altijd of per definitie meer samen. Tussen Europeanen en Indo-Europeanen bestond juridisch geen onderscheid en Indonesiërs konden per staatsbladbesluit van de gouverneur-generaal gelijkgesteld worden aan de overige Europeanen als zij geschikt waren voor de Europese maatschappij of als hun 'rechtsbehoefte' daarom vroeg.⁵⁹

⁵⁸ Direktorat Pengolahan Arsip Nasional republik Indonesia, *Inventaris Arsip Post- Telegraaf- en Telefoon dienst, 1817-1950*, (Jakarta 2018). Met steun van NWO verbleef ik in 2018 een tweetal weken in Jakarta om dit archief te raadplegen.

⁵⁹ Fasseur, *De weg naar het Paradijs*, 146-147.

Dit gegeven was bij de groep Indonesiërs in westerse banen als geen ander van toepassing. Voor hen bestaat geen sluitende contemporaine term omdat het bijhouden van landaard of afkomst van een werknemer door de bedrijfsleiding hoe langer hoe minder relevant of opportuun gevonden werd. In archiefdelen over persoonlijk functioneren of de formatie van een specifieke functie binnen het bedrijf werd 'landard' na 1920 gewoonlijk niet meer bijgehouden. De meeste jaarverslagen van Europese bedrijven in de jaren dertig tonen een strikt gesegeerde verdeling in 'Europese' en 'Inlandse' werknemers die in werkelijkheid niet meer bestond. Postcommies eerste klasse Sastrasoedirdja telde bij de Indische Post als Europese werknemer.

Om de aantallen Indonesische werknemers in een bepaalde categorie toch te achterhalen, is het voor de historicus alleen mogelijk om op de naam van de betrokkenen af te gaan. In het geval van Soeprapto of Mohammed Joesoef is het een redelijk secure aanname dat het een Indonesische werknemer betreft. In het geval van Mohammed Hendrik kan het om een Indo-Europeaan gaan met of zonder Europese juridische status of een Indonesiër met een Europees naamgevingsgevoel. Het zorgt in dit deel van mijn onderzoek naar Indonesiërs als groep voor een marge van onzekerheid die onvermijdelijk is.

Spelling en versleten begrippen

In deze tekst gebruik ik de vooroorlogse spelling van Nederlandse en Maleise begrippen en plaatsnamen tenzij het om naoorlogse gebeurtenissen gaat of de context erom vraagt. Dan gebruik ik de moderne spelling. Voor het gebruik van termen voor de verschillende bevolkingsgroepen die in Nederlands-Indië gemeengoed waren, ligt dat anders. Veel van deze begrippen zoals 'Inlander' en 'inlands', waren al voor de oorlog voorbeelden van 'versleten begrippen die inzichten in een nieuwe maatschappelijke werkelijkheid in de weg staan'.⁶⁰

Dit blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat de Volksraad in 1940 een motie aannam waarin gevraagd werd om het vervangen van de woorden 'Inlander, Inlandsch en Nederlands-Indië' in teksten van de koloniale overheid. De termen 'Indonesiër, Indonesisch en Indonesia' moesten hiervoor in de plaats komen.⁶¹ In deze tekst gebruik ik begrippen als 'Inlands' en 'Inlanders' uitsluitend in citaten uit de tijd zelf of in namen van instellingen waarin het begrip verwerkt zit zoals bijvoorbeeld in de Holland Inlandse School. In de lopende tekst gebruik ik 'Indonesiër' en 'Indonesisch' zoals bijvoorbeeld in de titel, ook al is dat voor het begin van de jaren twintig anachronistisch. Eigenlijk verdienen alle begrippen waar in de ko-

⁶⁰ Mark Bovens e.a., 'Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom', *WRR-verkenning* 34, 11-11-2016.

⁶¹ Hering, *Thamrin*, 276.

loniale periode afkomst mee werd aangeduid, zoals ‘indische’, ‘Indo-Europese’, ‘Europees’ of ‘Europese’ en termen als ‘indianisatie’ en alle varianten daarop het gebruik van aanhalingstekens. Omdat de leesbaarheid door een woud van aanhalingstekens afneemt, zie ik daarvan af tenzij het gebruik van een term in context ter discussie staat.

Indeling van de hoofdstukken en gebruikte bronnen

Hoofdstuk 1: Een overgang die vele jaren zal eisen.⁶² De brugfunctie van westerse opgeleide Indonesiërs in het personeelsbeleid van de KPM en de Zustermaatschappijen 1915-1939. Dit hoofdstuk gaat over de manier waarop scheepvaartbedrijf de KPM en het spoorwegbedrijf de Zustermaatschappijen ruimte maakten voor Indonesische werknemers in hun middenkader en de rol van het ‘rassencriterium’ in de bedrijfsreglementen. In hoeverre ontwikkelde de positie van deze groep zich tot een succesvolle brugfunctie binnen beide bedrijven? Waarom speelden raciale vooroordelen van de bedrijfsleiding daarbij uiteindelijk een secundaire rol?

Voor dit hoofdstuk zijn de bedrijfsarchieven van de Zustermaatschappijen en de KPM, beiden in het Nationaal Archief te Den Haag de voornaamste informatiebronnen. Voor de algemene bedrijfsgeschiedenis van de KPM tot aan de Eerste Wereldoorlog bestaat het grote werk van J.N.M.F. à Campo en daarnaast verschillende, aan het bedrijf verbonden contemporaine publicaties waarin het personeelsbeleid een rol speelt. Het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen ten aanzien van haar Indo-Europese ambtenaren is eveneens onderzocht in *Negotiating Modernity* van Bart Luttikhuis.

Hoofdstuk 2: Muziek van een verre toekomst?⁶³ Indonesiërs met westerse scholing in de praktijk van het Indische bedrijfsleven en in de theorie van koloniale en antikoloniale gedachtevorming in het interbellum. Dit hoofdstuk gaat in op de vraag in hoeverre de indianisatie in het personeelsbeleid van beide bedrijven uit hoofdstuk één representatief was voor een groter deel van het Indische bedrijfsleven en in welk kader de gedachtevorming over de rol van het Indonesische volk in de economie plaatsvond. Kan uit een studie van het personeelsbeleid van een vijftal bedrijven een typering gegeven worden van de manier waarop zij raciale vooroordelen aanpasten aan de komst van de nieuwe categorie werknemers? In

⁶² G. Diephuis, in: NI-HaNa, Inventaris van de archieven van de Semarang Cheribon Stoomtrammaatschappij; Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij; Oost-Java Stoomtrammaatschappij; Serajoedal Stoomtrammaatschappij (Vier Zustermaatschappijen), 2.20.14.01, inv.nr. 56, dossier 704 IIIb.

⁶³ J.H. Boeke, ‘De begrippen dualisme, unificatie en associatie in de koloniale politiek’, *Koloniale Studiën* (1923) 153-169, aldaar 167.

hoeverre past de praktijk van het koloniale personeelsbeleid bij wat daar in het theoretische contemporaine debat over werd geschreven?

Voor een volledig onderzoek naar het personeelsbeleid van de bedrijven in dit hoofdstuk schoten de beschikbare bronnen vaak te kort. Voor de Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteits-Maatschappij (ANIEM) komt de informatie uit dat deel van het bedrijfsarchief dat als onderdeel van het grotere archief van handelsbedrijf Maintz & Co in het Nationaal Archief te Den Haag bewaard bleef. Daarnaast bleek het archief van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteits-Maatschappij (OGEM) in het Stadsarchief Rotterdam relevant omdat daarin een aantal jaarverslagen van concurrent ANIEM bewaard zijn. Voor de overige bedrijven waren de archieven moeilijk bereikbaar, verloren gegaan of voor onafhankelijk historisch onderzoek in praktijk ontoegankelijk, zodat ik voor informatie over deze bedrijven afhankelijk was van bestaande publicaties. Voor het gedeelte van het hoofdstuk over koloniale en antikoloniale gedachtevorming maakte ik gebruik van de publicaties van de auteurs Johannes Kielstra, Julius Boeke, Jacob van Gelderen, Aboetari, Mohammad Hatta en Mohammad Hoesni Thamrin.

Hoofdstuk 3: De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten bij de Europese vakverenigingen van Nederlands-Indië. Het Algemeen Nederlands-Indische Vakverbond, de indianisering en de ondergang van de eenheidsgedachte (1918-1928). In dit hoofdstuk wordt onderzocht op welke manier het kader van de Europese Vakverenigingen reageerde op de komst van Indonesische vakbondsleden en het rassenvraagstuk dat daarmee samenhangt. In deze periode speelde tegelijkertijd de poging het Algemeen Nederlandsch-Indische Vakverbond (ANIV) op te richten, waarbij zowel organisaties voor particuliere als voor gouvernementele vakverenigingen zich konden aansluiten. Waarom zorgde het rassenvraagstuk in de vakbondssamenwerking al in 1926 voor de uiteenval van de Europese vakbeweging in Indië?

Hoewel de vakbondsarchieven van de Europese bonden in Indië verloren zijn gegaan, geldt dit niet voor de vakbondsperiodieken. Van verschillende bonden zijn bovendien contemporaine publicaties te vinden zoals bijvoorbeeld herdenkings- en jubileumboeken van de Suikerbond, de Postbond, het blad *Minyak* voor olie-employees en de jaarboekjes van de Spoorbond met daarin informatie over alle bestaande Europese bonden in Indië. Daarnaast hebben verschillende hoofdrolspelers uit de vakverenigingswereld zoals D.M.G. Koch, G.J. van Lonkhuyzen en W. Walraven gepubliceerd over deze gebeurtenissen. Een belangrijke bron over de Indonesische vakbondswereld zijn de boeken van John Ingleson, *In Search of Justice* en *Workers, Unions and Politics*, die tezamen de hele periode bestrijken. Voor de Europese vakbeweging bleek deze bron echter een onvolledige.

Hoofdstuk 4: Voor een groot Indië in het algemeen en één – sterk-broederlijk – P.T.T.-personeel in het bijzonder.⁶⁴ De noodzakelijke indianisatie bij Tante Pos, de rassenkwestie en de Indonesische stem in de Postbond (1919-1942). Dit hoofdstuk bestaat uit een casestudy in drie delen van de ontwikkeling van de indianisatie bij het gouvernementsbedrijf de Indische Post.

In het eerste deel van dit hoofdstuk, de Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos (1892-1939), staat de vraag centraal waarom Indonesiërs in het lagere middenkader voor dit gouvernementsbedrijf sneller onmisbaar werden dan in de particuliere sector en welke invloed zowel bezuinigingen als investeringen op het personeels- en scholingsbeleid voor deze groep hadden. Voor dit gedeelte komt de informatie van de Indische dagbladpers en van een keur van contemporaine werken, waaronder de jaarverslagen van de Indische Post.⁶⁵

In het tweede deel van het hoofdstuk, geschiktheid, dienstijver en plichtsbeachtiging: de beoordeling van het Indonesische personeel van dienstwege (1923-1939), draait om de vraag in hoeverre raciale vooroordelen een doorslaggevende rol spelen bij de beoordeling van het Indonesische personeel in de ambtenarenrang van de Indische Post. In hoeverre waardeerden ‘geïndianiseerde’ Indonesiërs zoals Sastrasoedirdja hun westerse werkomgeving en in hoeverre waardeerden Indo-Europese collega’s hun komst in de vakbond en op de werkvloer? De bronnen voor dit gedeelte komen van het lokale archief van de Indische P.T.T. dat in het ANRI te Jakarta bewaard wordt.

In het derde gedeelte, de Postbond en de stem van de Indonesische leden van de Postbond (1920-1940), draait het om de stem van de Indonesische ambtenaren zelf. Waarom schreven Indonesische ambtenaren in grote aantallen naar de brievenrubriek van de Europese Postbond en welke ontwikkeling verklaart hun relatieve stilte daarin na 1927? Welke thema’s brachten de Indonesische valbondsleden naar voren in hun brieven over hun westerse werkkring en welke conclusies vallen te trekken over hun politieke bewustwording? Dit gedeelte is vooral geschreven op basis van de brievenrubriek van het *Orgaan van de Postbond* en een tweetal jubileumuitgaven van deze bond. Hierin verschenen in de jaren twintig zo’n driehonderd inzendingen van Indonesische ambtenaren.

Hoofdstuk 5: Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte.⁶⁶ De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad (1918-1941). Dit hoofdstuk gaat het om de manier waarop het begrip indianisatie in het mid-

⁶⁴ Garwitz, ‘Commiezen’, *Orgaan van de Postbond*, 1-5-1925, 79.

⁶⁵ De jaarverslagen zijn grotendeels bewaard in de bibliotheek van het Museum voor Beeld en Geluid te Den Haag.

⁶⁶ W.G. Peekema, ‘Nota van de regeringsgevolmachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad (W.G. Peekema) 27 jan. 1937’, in: S.L. van de Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Tweede Stuk 1927-1942* (Groningen 1965) 222-252, aldaar 231.

delpunt van de belangstelling kwam te staan Indië en hoe het begrip veranderde in het forum van de Volksraad.

In het eerste deel van dit hoofdstuk bespreek ik de voorgeschiedenis van het begrip indianisatie in zowel de Indische dagbladpers als in de verslagen van de H.I.O.C.-commissie over de toekomst van middelbaar westers onderwijs in Indië.⁶⁷ Hoe ontwikkelde deze term zich van een specifiek Brits-Indische naar een term voor Nederlands-Indië? Waarom kwam de Brits-Indische term indianisatie in zwang voor de Indische situatie in plaats van de oudere term verindisching? In hoeverre ontstond er eind jaren twintig consensus over de betekenis van het begrip in Indië? Voor het gedeelte over de Hollands Inlandse School was Kees Groeneboers *Weg tot het Westen* onmisbaar. De belangrijkste bronnen voor dit gedeelte waren echter de uitgaven van de Nederlandstalige Indische pers voor zover te vinden via Delpher, zoals: *Bataviaasch Nieuwsblad*, *Preanger Bode*, *Sumatra Post*, *Indische Courant*, *Nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, *Soerabaijasch Nieuwsblad*, *Deli Courant*, *Koerier*, *Nieuwe Vorstenlanden*, *De Locomotief* en *Het Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*.

In het tweede gedeelte draait het om het contrast tussen de theoretische analyse van het indianisatieverschijnsel in *Koloniale Studiën* aan de ene kant en de reactie daarop in het *Orgaan van de Postbond*. Wat was er volgens *Koloniale Studiën* tot dan toe over indianisatie bekend? Welk belang hechtte een gezaghebbend Nederlands-Indisch maandblad aan het 'indianisatieproces'? In hoeverre waren vakbondsleden en ervaringsdeskundigen in de kolonie het met de analyse van *Koloniale Studiën* eens? Welk weerwoord brachten vakbondsleden en Indonesische ervaringsdeskundigen in tegen dit min of meer academische betoog? Dit gedeelte is grotendeels geschreven op basis van het tijdschrift *Koloniale Studiën* 1932, dl. I en de serie 'Het vraagstuk der indianiseering', dat als reactie daarop in het *Orgaan van de Postbond* verscheen.

Het derde gedeelte van dit hoofdstuk gaat over de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad omdat de indianisatiediscussie daar uiteindelijk zou worden beslecht. Eerst behandel ik hiervoor de manier waarop de Volksraad zich de eerste drie zittingen (1918-1926) ontwikkelde van een adviesraad tot een raad met parlementaire ambities en de wachter van de publiek opinie. Wat was het belang van de Volksraad voor het publieke debat in de kolonie over staatkundige zaken? Vervolgens bespreek ik de polarisatie ten tijde van de vierde zitting (1929-1931) van de raad en daarna de verwarrende manier waarop indianisatie tijdens het laatste zittingsjaar van de Vierde Volksraad door de verschillende partijen als begrip 'ontdekt' werd. Welke lading kreeg het begrip indianisatie in deze jaren voor de verschillende partijen en wat valt af te leiden uit de synoniemen die deze partijen voor indianisatie naar voren schoven? In het deel over de

67 Hollandsch-Inlandsche Onderwijs Commissie. Deze commissie werd ingesteld op 28-11-1927.

Vijfde Volksraad (1931-1935) laat ik zien hoe de discussie over indianisatie, verindisching en ontblanking de belangentegenstellingen tussen de verschillende partijen verscherpte. Welk effect had de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme op de relevantie voor het begrip indianisatie in de Volksraad? Het gedeelte over het begin van de Zesde Volksraad (1935-1937) gaat over de manier waarop het trage indianisatiebeleid van de Indische regering als katalysator leidde bij het tot stand komen van de petitie Soetardjo voor een autonome status van Indië binnen het koninkrijk. Welke rol speelde het indianisatiedebat bij zowel het tot stand komen van de petitie Soetardjo als vervolgens bij de afwijzing ervan? In het gedeelte over de laatste zittingen van de Volksraad gaat het over de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Waarom kon het begrip al voor de Tweede Wereldoorlog als irrelevant ter zijde worden geschoven?

Het gedeelte over de Volksraad is grotendeels geschreven op basis van de gedigitaliseerde *Handelingen van de Volksraad* raadpleegbaar op de website van de UB in Leiden. Voor context en achtergrond gebruikte ik een keur aan historische werken aangezien tot op heden een overzichtelijke studie van de geschiedenis van de Volksraad ontbreekt. De rode draad van dit proefschrift blijft bij dit alles de zoektocht naar betekenis de indianisatie voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië en voor het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn van de Indonesiërs.

1 Een overgang die vele jaren zal eisen¹

De brugfunctie van westers opgeleide Indonesiërs in het personeelsbeleid van de KPM en de Zustermaatschappijen (1915-1939)

In 1928 dienen de Indonesische ambtenaren van de Semarang Joana Stoomtrammaatschappij een verzoekschrift in bij hoofdvertegenwoordiger G. Diephuis. Om een grote gunst gaat het volgens hen niet, maar wel één waarbij ‘een achterstelling van de Inlandse ambtenaren ... een min of meer ontevreden stemming’ teweeg kan brengen.

In alle opzichten hebben Inlandse ambtenaren tegenwoordig dezelfde verplichtingen te vervullen als hun Europese collega's. Beide groepen wenschen ook gaarne in de keuze te worden gelaten om hun verlof in Indië dan wel in het buitenland door te brengen. Voorts is een Europees verlof voor beide categorieën in den regel te beschouwen als een gelegenheid om meer van den wereld te weten, of wel om kennis te nemen van de toestanden en de gebruiken in het land zelf, waarvan de cultuur hier in Indië zoo'n belangrijke invloed heeft op de samenleving.

Hogere kosten, voegen de ambtenaren met culturele fijngevoeligheid toe, zal deze regeling de Zustermaatschappijen niet gaan opleveren. Immers, ‘mocht verondersteld worden dat de Inlandse ambtenaren geen behoefte hebben aan bedoelde verloven dan zal vanzelf de regel praktisch alleen voor Europeanen gelden.’²

Volgens de personeelsstaten van de Zustermaatschappijen droeg in 1928 iets meer dan één vijfde van de Europese ambtenaren een Indonesische naam. Het ging in dit bedrijf om een kleine gunst voor een relatief grote groep. Onder welke omstandigheden waren de verhoudingen binnen de Zustermaatschappijen zo veranderd dat Indonesische ambtenaren eisen konden stellen, die datzelfde jaar werden ingewilligd? Wat zegt een vergelijking met de geschiedenis van hun Indonesische collega's bij de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) over de mate van representativiteit van deze ‘rassenverhoudingen’ voor andere delen van het bedrijfsleven?

Om een aantal redenen zijn de Zustermaatschappijen en de KPM geschikte kandidaten voor een studie naar indianisatie binnen het bedrijfsleven. Bedrij-

¹ G. Diephuis, in: NI-HaNa, Nederlands-Indische Spoorwegmaatschappij en Tramwegmaatschappij NV: Gemeenschappelijk Archief, 2.20.14.01, inv.nr. 56, dossier 704 IIIb. Zie voor het verloop van de aantallen ambtenaren bij het bedrijf tabel 1.1 op pagina 314.

² NL-HaNA, Ned.-Ind. Spoorwegmij. en Tramwegmij., 2.20.14.01, inv.nr. 01.

ven in de transportsector werkten met een grote verscheidenheid aan functies en in beide bedrijven waren in het middenkader significante aantallen Indonesiërs werkzaam. De volatiele arbeidsmarkt in het interbellum zorgde ervoor dat voortdurend nieuw personeel nodig was voor het vervullen van deze functies. Beide bedrijven hielden een uitgebreid archief bij over het door hen gevoerde personeelsbeleid dat de oorlog in Nederland overleefde. Naast de Zustermaatschappijen op Java, dat wat betreft personeelsbeleid als relatief vooruitstrevend bekend stond, staat de KPM voor een Neerlandocentrisch bedrijf dat zich, ook na de onafhankelijkheid, weinig coöperatief opstelde ten aanzien van Indonesië en de Indonesiërs.³

Het gebruik van bedrijfsarchieven voor het bestuderen van de geschiedenis van de indianisatie is niet zonder beperking. Indonesiërs binnen het bedrijf werkten binnen het gareel van de bedrijfsbepalingen. Koloniale bedrijfsarchieven waren het geheugen van het bedrijf en de lijnen waarlangs nieuwe beleidsbeslissingen werden geïkt. De eigentijdse redenen waarom materiaal wel of niet bewaard werd, betekent dat over de beweegredenen van de Nederlandse directies in dit hoofdstuk veel te lezen valt, terwijl die van de Indonesische ambtenaren maar in een enkel verzoekschrift onder woorden zijn gebracht. Dat maakt het des te opmerkelijker dat deze verzoekschriften er kwamen. Kennelijk ontwikkelden bij beide bedrijven de ideeën over 'landaard', geschiktheid en benoembaarheid zich niet in een vacuüm. Niet alleen de economie maar ook de betrokken Indonesiërs gaven vorm aan de veranderingen in de bedrijfscultuur en daarmee aan de opkomst van een functionele elite.

Indeling van dit hoofdstuk

In het eerste gedeelte van dit hoofdstuk introduceer ik de negentiende-eeuwse gezags- en de organisatiestructuur van de beide bedrijven, omdat deze de context vormen waarin de beslissingen over het personeelsbeleid werden gemaakt. Hierbij komen ook de ideeën aan bod die binnen beide bedrijven leefden over de eigen maatschappelijke rol in Indië en de manier waarop deze bedrijven de interne scholing van hun personeel vormgaven.

In het tweede gedeelte gaat het over de invloed van de ethische politiek op het personeelsbeleid. Beide directies moesten begin twintigste eeuw reageren op de gevolgen van de ethische politiek voor het tot dan toe vanzelfsprekende onderscheid tussen de hogere Europese werknemers en de lagere werknemers met andere 'landaarden'. Deze ontwikkeling kwam niet alleen van het gouvernement, maar allerwege groeiden in Indië de verwachtingen van wat een bedrijf aan werk-

³ Lindblad, *Bridges*, 113, 182.

nemers en publiek moest leveren. Zowel de KPM als de Zustermaatschappijen werden gedwongen om in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog een antwoord te formuleren op de mogelijke unificatie van het arbeidsrecht, omdat daarmee rol van het ‘rassencriterium’ in de bedrijfsreglementen onder druk kwam te staan. Beide bedrijven moesten de reglementen en voorzieningen die zij hun personeel boden ingrijpend moderniseren. In hoeverre leidde deze druk op het rassencriterium ook daadwerkelijk tot meer ruimte voor hun Indonesische werknemers?

In het derde gedeelte komen de snelle veranderingen in het personeelsbeleid in de jaren twintig aan bod, dat sterk beïnvloed werd door de korte hausse en de hevige economische malaise vlak na de oorlog en daarna weer door de economische overvloed in de jaren twintig. In deze jaren werden beide bedrijven geconfronteerd met plots omzetverlies en een onverwacht surplus aan personeel en kort daarop het omgekeerde toen de roaring twenties gingen brullen. In beide situaties werden de bedrijven gedwongen de waarde van de ‘nieuwe’ Indonesische werknemers in hun middenkader te wegen. In tijden van personeelstekorten gingen scholings- en geschiktheidseisen voor deze groepen op de schop en stegen de relatieve aantallen Indonesiërs in middenkaderfuncties van KPM en Zustermaatschappijen. Zagen de beide directies deze ontwikkeling als economische noodzaak of als noodzakelijke maatschappelijke ontwikkeling? In hoeverre maakte het uit wat de Nederlandse directies dachten voor de daadwerkelijke carrièreperspectieven van de Indonesiërs in het middenkader van de beide bedrijven?

Het vierde gedeelte draait om de magere jaren dertig, waarin draconische bezuinigen op personeel niet uitbleven. De Zustermaatschappijen werden door de crisis tot aan de rand van de afgrond gebracht maar ook het veel grotere scheepvaartbedrijf maakte zware averij. Met het voortbestaan van het bedrijf op het spel werden alle uitgaven aan personeel structureel tegen het licht gehouden. Welke rol speelden raciale vooroordelen bij het antwoord van beide koloniale bedrijven op de vraag op welke gronden welke groepen personeel werden gekort of gespaard? In hoeverre kwam er tenslotte, toen de crisis eenmaal over het dieptepunt heen was, een ‘normalisering’ tot stand van het bezoldigingsbeleid aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog? En niet onbelangrijk, welke vorm nam dat nieuwe normaal eigenlijk aan?

1.1 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen en de KPM

In 1888 werd de Koninklijke Paketvaart Maatschappij opgericht en tussen 1881 en 1893 ontstonden op Java de Zustermaatschappijen. Het was de tijd van het samengaan van kapitalistische bedrijfsvoering en koloniaal beleid waarmee opeenvolgende regeringen Indië ontsloten voor het westerse bedrijfsleven. Het traditionele cultuurstelsel werd intussen geleidelijk afgebouwd. Deze ontwikke-

lingen zorgden voor een golf van verandering in de arbeidsverhoudingen in de Nederlands-Indische samenleving, waarin grote delen van de agrarische bevolking, vaak op hardhandige wijze, geconfronteerd werden met de combinatie van westerse bedrijfsvoering en vrijwel afwezige overheidsbescherming van het gouvernement.

Vanaf begin jaren negentig kreeg de transportsector in de kolonie de wind mee. De gunstige uitkomsten van de belangrijkste exportbedrijven vooral in de suiker zorgden voor een lange periode van economische groei waarbij de Indonesische bevolking lokaal meer kon uitgeven. Naast het goederenvervoer werd in Nederlands-Indië ook het personenvervoer een factor van betekenis. Indonesiërs bleken de nieuwe vervoersmiddelen weldegelijk te gebruiken als ze een vervoersbewijs tenminste konden betalen.⁴ De economische toestand van de inheemse bevolking werd van belang voor de winstprognose van het bedrijf.⁵

Met de groeiende waarde van het persoonsvervoer, groeide ook de waarde van personeel dat met deze passagiers om kon gaan. In een krappe arbeidsmarkt investeerden beide bedrijven in betere arbeidsomstandigheden en scholing van het middenkader om aan de toenemende kwaliteitseisen van publiek en gouvernement te kunnen voldoen. Dat wilde overigens niet zeggen dat in de kolonie de waarde van personeel gelijk gewaardeerd werd. De arbeidsverhoudingen in de transportsector weerspiegelden de grote sociale afstand tussen wat de 'Europese en de Inlandse bevolkingsgroepen' genoemd werd. Een Europese klerk eerste klasse verdiende ruim drie keer zoveel als zijn Indonesische collega. Bovendien waren ook de Europese verlofregels, huishuurtoelagen en pensioenvoorwaarden veel gunstiger gesteld.⁶

Met deze reglementair geregelde ongelijkheid volgden zowel KPM als Zustermaatschappijen de wettelijke indeling in drie bevolkingsgroepen in Indië. Dat wil zeggen dat het voltallige Indonesische personeel in een hiërarchische lijn onder het Europese stond. Begin twintigste eeuw kwam dit 'rassen criterium' door de komst van de ethische politiek onder druk kwam te staan.

1.1.1 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen, 1881-1913

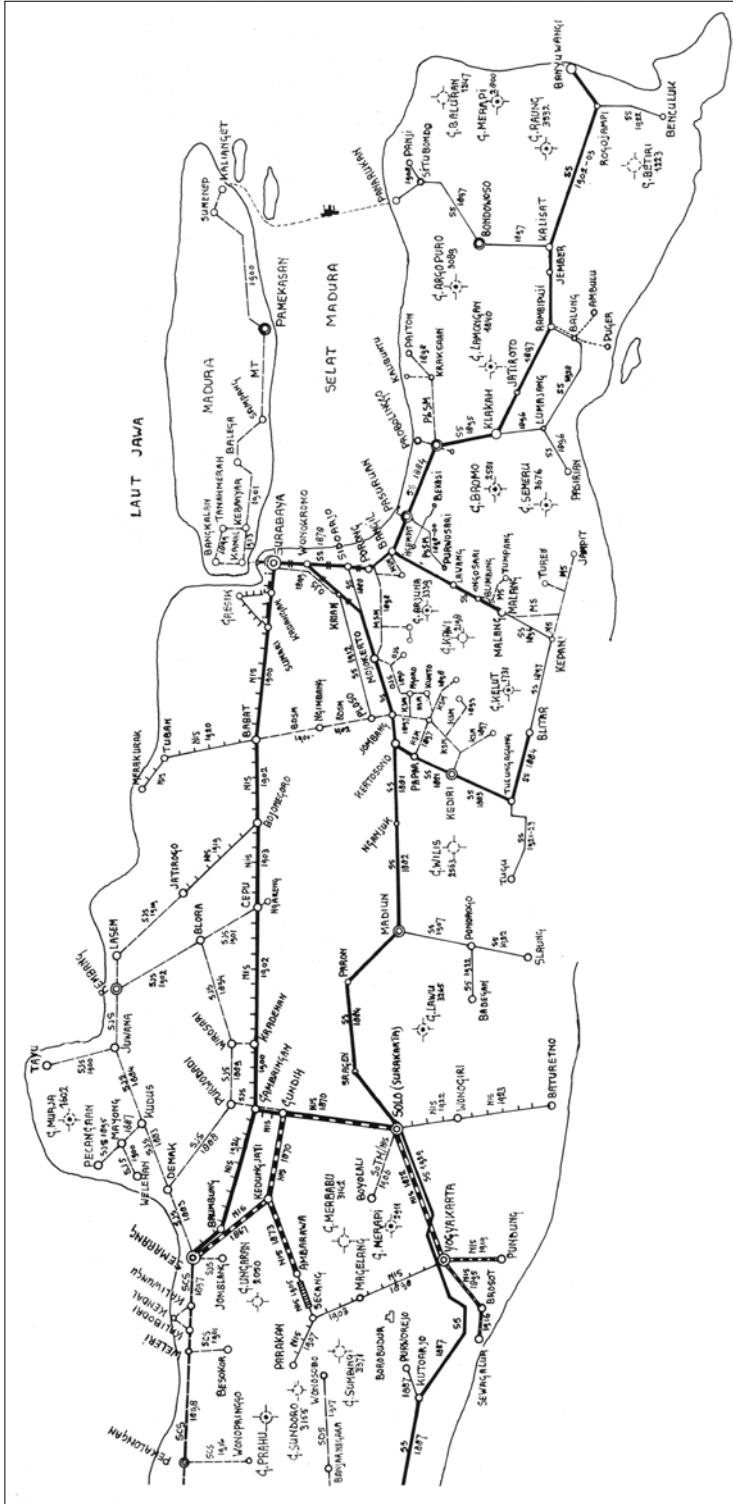
De activiteiten van de Zustermaatschappijen concentreerden zich op Oost- en Midden-Java, waar zij voor 1918 het grootste particuliere spoorwegbedrijf in Indië vormden, gezamenlijk goed voor ongeveer 14% van het spoorwegnet.⁷ De SCS

⁴ NI-HaNa, Plaatsingslijsten jaarverslagen Zuster-Spoorwegmaatschappijen, 2.20.16-19.

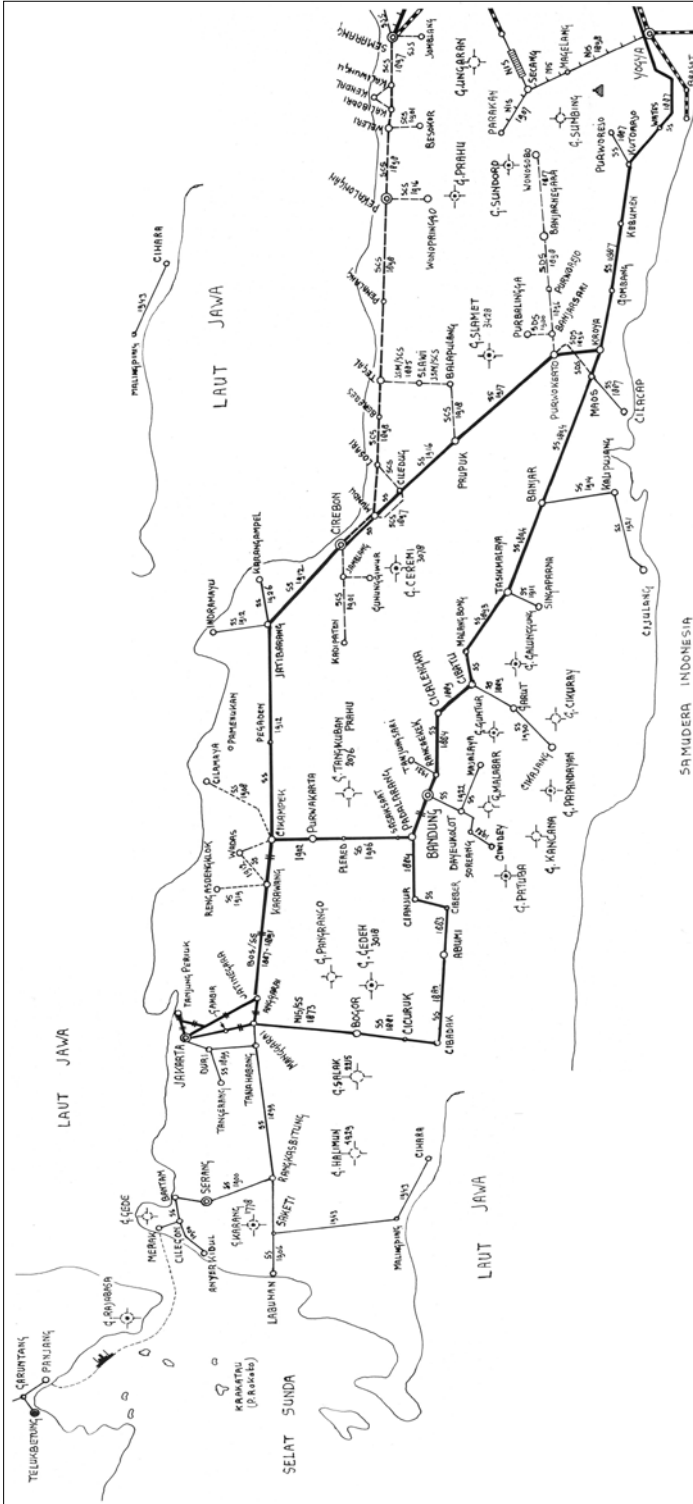
⁵ NI-HaNa, Inventaris van de archieven van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij en de Koninklijke Java China Paketvaart Lijnen (KPM/KJCPL): Jaarverslagen en Balansen, 1891-1972, 2.20.59., inv.nr. 136, jaarverslag 1928 1-9.

⁶ NL-HaNA, Ned.-Ind. Spoorwegmij. en Tramwegmij., 2.20.14.01, inv.nr. 148, dossier 720I.

⁷ *Encyclopedie van Nederlands-Indië, tweede deel* (Den Haag 1918) 84.

Spoor- en tramlijnen op West-Java, uit: J. J. Oegema, *De stoomtractie op Java en Sumatra* (Deventer 1982) 19.

Spoor- en tramlijnen op Oost- en Midden-Java, uit: J.J. Oegema, *De stoomtractie op Java en Sumatra* (Deventer 1982) 20.

en de SJS van de Zustermaatschappijen stonden jarenlang in de top vijftientig grootste en rijkste bedrijven van Nederlands-Indië.⁸ Aan de ligging van de lijnen was duidelijk te zien dat zij zich aanvankelijk vooral richtten op het vervoer van suiker, maar ook op de producten van andere ‘cultuurmaatschappijen’ op Java. In de loop van de twintigste eeuw groeide ook het belang van het personenvervoer tot ruwweg eenderde van de totale omzet. Uit de jaarverslagen van alle vier de bedrijven spreekt dan ook een grote mate van besef van de maatschappelijke afhankelijkheid van de ‘economische situatie’ van de gewone Javaanse bevolking waartegen de ‘billijkheid’ van de eigen tarieven en lonen werden afgezet.⁹

De Zustermaatschappijen kenden een hiërarchische structuur, waarbinnen de bevoegdheden duidelijk verdeeld waren. Vanuit Semarang coördineerden de hoofdvertegenwoordiger (HV) en zijn hoofdbureau als ‘primus inter pares’ de chefs van exploitatie (CE’s) van de vier bedrijven: de Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij (SJS 1881), de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij (SCS 1886/93), de SerajoeDal Stoomtrammaatschappij (SDS 1893) en de Oost Java Stoomtrammaatschappij (OJS 1889). Onder elke CE stonden vier afdelingen, met elk een eigen chef (CA). Hoewel van bedrijf tot bedrijf omvang en precieze taakomschrijving van de afdelingen verschilden, werden hier administratie, infrastructuur, rollend materieel ofwel de tractie en dienst- en lijnzaken geregeld. Voor algemene zaken bestond een technische dienst (TD) en het eerder genoemd hoofdbureau te Semarang. De CA’s van de afdelingen infrastructuur en tractie vertrouwden in de rapporten aan hun CE volledig op een corps ‘adviseurs’ van gespecialiseerde ingenieurs voor bijvoorbeeld telegraaf en telefoon en bouwkundige werken. Aan de afdeling administratie was een secretaris verbonden en de vierde afdeling kende een inspectiedienst van drie á vier man. Tezamen vormden deze hooggeschoolde hoofdamttenaren het topkader van het bedrijf in Indië.¹⁰

Boven het topkader van het bedrijf in Indië stond de directie van de Zustermaatschappijen te Den Haag: alle belangrijke beslissingen moesten aan hen worden voorgelegd en in het Haagse archief is de wisselwerking tussen HV en directie terug te vinden. Uit deze correspondentie blijkt dat de directie in praktijk zelden ingreep op het dagelijkse beleid van de HV te Semarang. Zoals de invloedrijke directeur J.Th. Gerlings stelde: ‘volledig verantwoordelijk is alleen de HV en bij elke maatschappij de CE. Deze volledige verantwoordelijkheid bestaat echter alleen in naam, daar één persoon niet van alles verstand kan hebben.’¹¹ Om die reden werd van de HV verwacht dat hij bij elk besluit kon aantonen met de rele-

⁸ Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900* (Amsterdam 1996) 88-89.

⁹ NI-HaNa, Jaarverslagen Zustermaatschappijen 2.20.16-19.

¹⁰ Ibidem, Gemeenschappelijk archief, inv.nr. 203-206 + 234 (personeelsstaten).

¹¹ Ibidem, Jaarverslagen Zustermaatschappijen, inv.nr. 197-201 (brievenboeken en persoonlijke correspondentie).

vante functionarissen te hebben overlegd, net als de HV van de CA's verwachtte dat zij hun oordeel zouden baseren op hun corps gespecialiseerde adviseurs.

Na intensieve correspondentie volgde de Haagse directie meestal het oordeel van Semarang. Ook in de enkele gevallen dat er onenigheid ontstond, probeerde Den Haag zoveel mogelijk de ervaringen van de 'mannen ter plaatse' mee te nemen in de uiteindelijke beslissing. In zaken waarin een reglementswijziging op het spel stond, draaide het zowel om de utiliteit van de maatregel voor het bedrijf als de billijkheid van de maatregel vergeleken met de voorzieningen die voor vergelijkbare groepen al in de omtrent personeel bestonden. Alleen in zaken van potentieel grote juridische of financiële consequentie, vertrouwde men in Den Haag op het eigen bedrijfsinzicht. Hiervoor had de directie de beschikking over gespecialiseerde adviseurs die elke wijziging op arbeidsrechtelijk gebied aan een nauwgezette juridische analyse onderwierpen.¹²

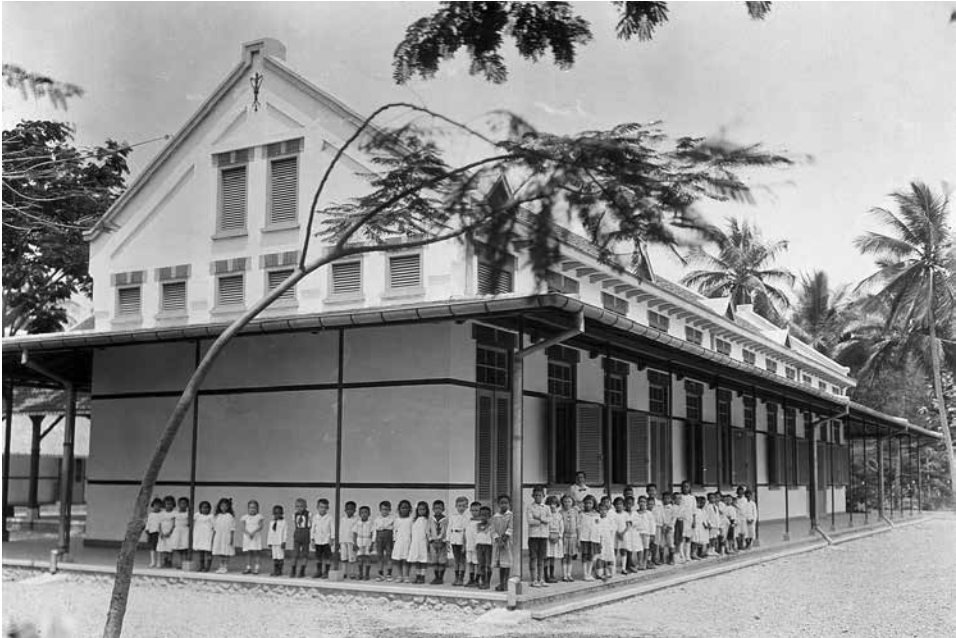
De mannen ter plaatse gaven leiding aan het middenkader van het bedrijf, het personeel van de afdelingen, waarvoor een westerse opleiding noodzakelijk was. Dit personeel kende een grote verscheidenheid aan functies zoals commies, klerk, conducteur en opzichter, die elk onderverdeeld waren in verschillende klassen waarbinnen anciënniteit de plaats op de ranglijst bepaalde. In de grote Vierde afdeling van de lijndiensten bestond vervolgens een lokale hiërarchie tussen de verschillende stations, gebaseerd op grootte en ligging. De stations-commies was in de kleinere stations vaak de hoogste autoriteit aanwezig.

Verder onderscheid werd gemaakt tussen tijdelijk en vast personeel, dat bij alle rangen speelde en aanzienlijke gevolgen had voor de rechten waarop de werknemer aanspraak kon maken. Tenslotte bestond er in de Zustermaatschappijen het raciale onderscheid tussen wat toentertijd de 'Europese en de Inlandse ambtenaren' werd genoemd. Tot 1913 vormde dit als vanzelfsprekend de grens tussen het midden- en hogere kader en het lagere personeel. Het bedrijf hield van al zijn werknemers personeelskaarten bij die bij de categorie Europese ambtenaren uitgroeiden tot op alfabet gerangschikte, afzonderlijke dossiers waarvan een kopie in Den Haag bewaard werd. Zaken van strafbare nalatigheid, onenigheid met superieuren, collega's of publiek, gevallen van ziekte of verlof wegens familieomstandigheden stonden hier naast behaalde examenresultaten, behaalde jubilea en uitzonderlijke verdiensten. Opmerkelijk genoeg vond het bedrijf het niet nodig om in de vertrouwelijke dossiers de vakbondsactiviteiten van het personeel bij te houden, tenzij deze rechtstreeks gevolg hadden gehad voor de dienstuitvoering.¹³

Met het complexer worden van het verkeer in de kolonie, was het bedrijf vanaf 1902 begonnen met een interne 'examenregeling' voor functies als stationschef en treincontroleur, die al snel uitgebreid werd naar alle andere functies van

¹² Ibidem, inv.nr. 70, 'volmachten HV'.

¹³ Ibidem, Personeelsdossiers Zuster-Spoorwegmaatschappijen, 2.20.15.

Europeesche lager school met de leerlingen van de eerste en de tweede klasse, 22-2 1919, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 98.

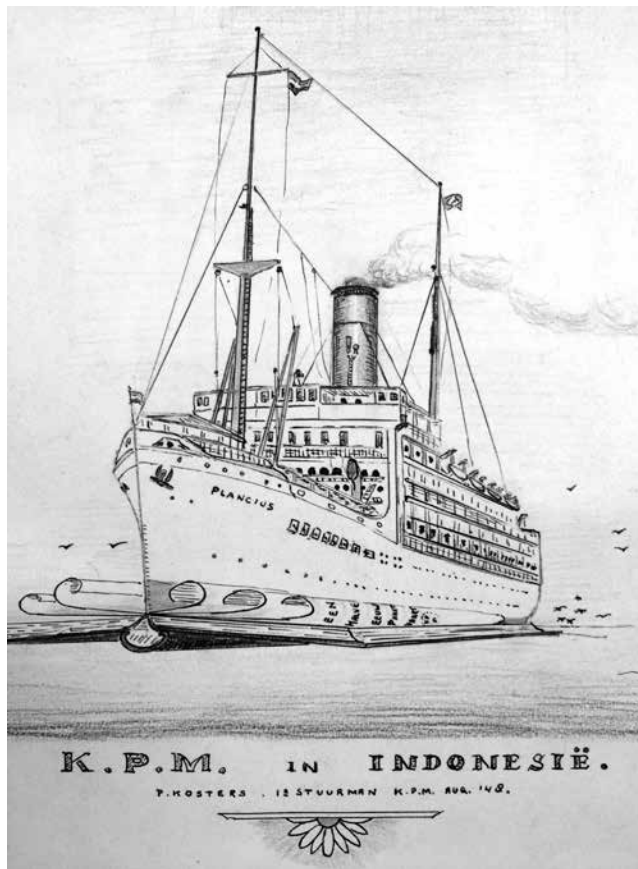
de stationsdienst. Vanaf 1908 werd deze regeling uitgebreid met een examenregeling in het Maleis voor de hogere rangen van de Indonesische beampten. Uit de correspondentie over deze examens blijkt dat de hoofdamptenaren nauw betrokken waren bij wat de kandidaten aan eisen werd voorgelegd. Na elke lichte examens namen de hoofdamptenaren de resultaten van de kandidaten door om te zien of dan wel de examenstof, dan wel de voorbereiding van de kandidaten aangescherpt diende te worden.

Het aanbod van scholing door het bedrijf voor de eigen werknemers bleek in een aantrekkelijke markt geen overbodige luxe. Zowel de chefs van de verschillende afdelingen als de directie in Den Haag waren doordrongen van het belang van goed opgeleid personeel, liefst gebonden aan het bedrijf. Naast de examenregelingen voor de verschillende rangen, stond bij het bedrijf tussen 1912 en 1932 het voltallige personeel van drie scholen op de loonlijst: een Europees Lagere School (ELS) van ongeveer 150 leerlingen, een Hollands-Indische School (HIS) van ongeveer 250 en een MULO van ongeveer 60 leerlingen. Spoorwegambtenaren konden hun kinderen tegen verminderd lesgeeld op deze scholen plaatsen en directieleden kwamen geregeld de vordering van 'hun' onderwijs inspecteren.¹⁴

¹⁴ Ibidem, Inventaris van het archief van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij, 2.20.17, inv.nr. 43 en 44.

1.1.2 De basis van het bedrijf en het personeelsbeleid van de KPM, 1888-1915

De Koninklijke Paketvaartmaatschappij werd in 1888 opgericht om met een 27-tal lijnen het goederen-, passagiers- en postvervoer in de hele archipel te onderhouden, in ruil voor een serie concessies op scheepvaartgebied van de Indische regering, die metertijd zouden uitgroeien tot een machtige en vrijwel onomstreden positie in het interinsulaire verkeer.¹⁵ De KPM zag zichzelf als een 'zuiver Nederlandse maatschappij' en als zodanig een 'vaardig bestuursmiddel voor Nederlands taak en streven in Indië.'¹⁶ Dit beeld werd door het bedrijf met trots uitgedragen en wordt door velen in Nederland en Indië herhaald.¹⁷

KPM in Indonesië, augustus 1948, van: P. Kusters, NL-HaNA, Koninklijke Paketvaart Maatschappij, 2.20.58.01, inv.nr. 416. In dit werk van deze 1e stuurman der KPM, geeft Kusters een geïllustreerde kijk op de manier waarop 'de grote vrachtvervoerders van Indonesië' het werkterrein ziet.

¹⁵ J.A. de Kok, *De scheepvaartbescherming in Nederland en in Nederlands-Indië* (Leiden 1931) 156.

¹⁶ M.C. Koning, 'Een Woord Vooraf', *Een halve eeuw pakketvaart* (Amsterdam 1941) 9-11, aldaar 10. M.C. Koning was de toenmalige voorzitter van de raad van bestuur van de KPM.

¹⁷ 'De K.P.M. is ontstaan in en door het eilandenrijk; omgekeerd is het Indië van heden onbestaanbaar zonder de K.P.M.' L.H.C. Horsting, *Pawiro* (Den Haag 1926) 127: 'Want nergens is zoo'n groote

Het gouvernementsvervoer had een speciale betekenis voor het bedrijf, dat desgevraagd insprong op militaire noodsituaties door scheepsruimte vrij te maken voor de troepenbewegingen van het Koninklijke Nederlands-Indische Leger. In 1915 werd het Groot Archipel-contract na lange onderhandelingen met de Indische regering voor de duur van tien jaar verlengd. Hierin stonden de voorwaarden voor het Post- en personenvervoer door de KPM omschreven. De KPM werd verplicht voor een dertigtal plaatsen de verbinding te onderhouden voor het Gouvernement tegen een afgesproken prijs. Op de vrije lijnen in het gebied daarbuiten mocht het bedrijf naar eigen inzicht handelen.¹⁸

‘De pakketvaart geeft loyale steun aan het gouvernement en het gouvernement geeft krachtige steun aan de pakketvaart’. Dit was het uitgangspunt van de KPM in Indië dat nadrukkelijk verwerkt stond in alle instructies aan het hogere personeel. Dat het ‘belang van publieke dienst en gouvernement’ hand in hand ging met de ‘welvaart van de maatschappij’,¹⁹ blijkt uit het feit dat de KPM jarenlang in de top staat van rijkste bedrijven van Indië.²⁰

Net als de Zustermaatschappijen richtte de KPM zich in belangrijke mate op het transport van bulkgoederen. In de jaarverslagen werden de oogsten van de inheemse landbouwproducten nauwlettend in de gaten gehouden. Ook de ontwikkeling van de koopkracht van ‘den Inlander’ werd gevolgd om de vervoerstarieven daarop af te stemmen.²¹ De Amsterdamse directie zette de algemene koers uit voor het bedrijf, gecontroleerd door de Raad van Bestuur. Ondanks de nauwe associatie met het gouvernement was het bedrijf in hoge mate gesteld op de eigen onafhankelijkheid. Toen in 1905 een regeringscommissaris aan de directie van het bedrijf toegevoegd werd om te zien of de belangen ‘van den Lande’ door de KPM werden nageleefd, stonden deze ‘toezichthouders’ al snel bekend als pleitbezorger voor de Paketvaart-zaak. De KPM kreeg in praktijk een grote mate van vrijheid om de eigen zaken te regelen en maakte daar met graagte gebruik van.²²

Archipel te vinden als Ned.-Indië, die zoo voortreffelijk samengebonden is door één organisatie. ...Ik heb, in Indië, de KPM een van de belangrijkste en merkwaardigste uitingen van den Nederlandschen ondernemingsgeest gevonden. Een van die, waarop wij 't meest trotsch mogen zijn.’ C.K. Elout, *Indisch Dagboek* (Santpoort 1926) 165: ‘Zij [de KPN] heeft, om kort te gaan, het belang van Nederlandsch-Indië terecht ingezien als het hare en daardoor hare positie bijkans onaantastbaar weten te maken. Van overheidswege is steeds begrip getoond voor de essentiële beteekenis die de Paketvaart als nationale onderneming heeft voor de samenbinding van Nederlandsch-Indië tot een economische en staatsrechterlijke eenheid.’ J.C. Westermann, ‘De overwinning op den afstand’, ‘te water’, in: W.H. Van Helsdingen (red.), *Daar wèrd wat groots verricht* (Amsterdam 1941) 247.

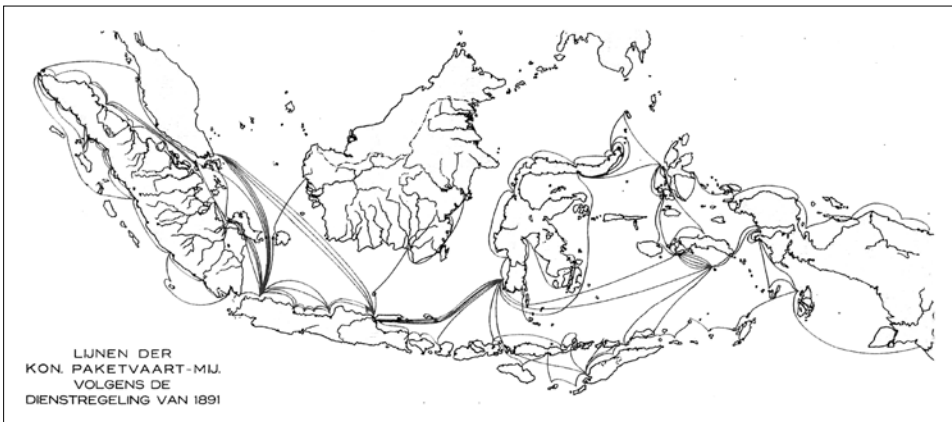
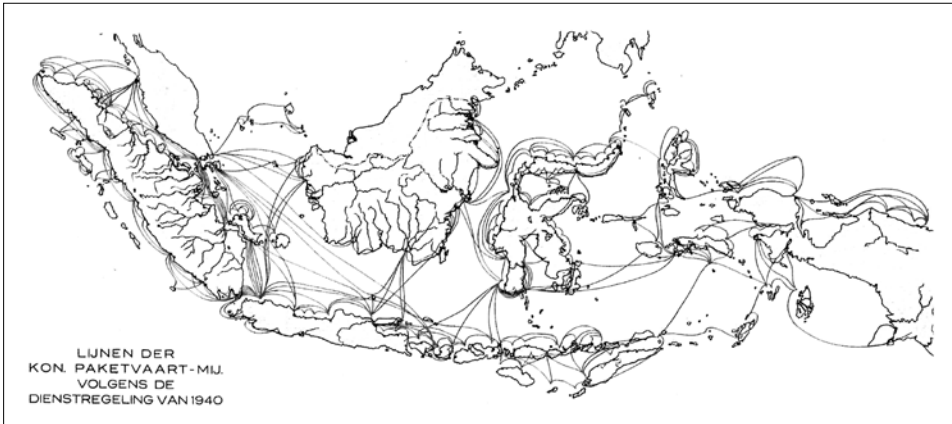
¹⁸ M.G. de Boer, ‘De geschiedenis’, *Een halve eeuw pakketvaart* 15-213, aldaar 159-164.

¹⁹ Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij, stoomvaart en staatsvorming in de Indonesische archipel, 1888-1914* (Hilversum 1992) 97.

²⁰ Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 102.

²¹ NL-HaNA, KPM/ KJCPL /Balansen en Verslagen, 2.20.59, inv.nr. 136, jaarverslag 1928, 1-9.

²² S.U. Sabaroedin, ‘Archiefbeschrijving bij plaatsingslijst 2.10.46.01, archief van de regeringscommissaris bij de KPM’. Luitenant-kolonel b.d. E.B. Kielstra (1905-1920), vice-admiraal b.d W. Th. de

Lijnen der KPM in 1940, uit: *Een halve eeuw pakketvaart*, bijlage 6.

In Indië was de KPM voor het dagelijks reilen en zeilen in handen van de hoofd-agent te Batavia, ter zijde gestaan door een drie tot vijf man tellende directie. Gezamenlijk leidden zij een bedrijf dat van afdeling tot afdeling sterker verschilde dan de Zustermaatschappijen van elkaar. Qua personeelsbeleid maakte de KPM het grootste onderscheid tussen het Walpersoneel en het Nautisch Varend Personeel. Het Walpersoneel was onderverdeeld in verschillende afdelingen zoals vrachtzaken, passage dienst, nautische dienst, technische dienst, civiele dienst, boekhouding en algemene zaken. Aan het hoofd van deze afdelingen stonden weer de afdelingschefs: gespecialiseerde ingenieurs, administrateurs en bijvoorbeeld sous-chefs, die hun adviezen aan de Indische directie te Batavia uitbrachten.²³

Booy (1920-1929) en vice-admiraal A.F. Gooszen (1930-1952) in: NI-HaNa, Ministerie van Koloniën, Regeringscommissarissen, 2.10.46.01.

²³ Campo, *KPM*, 54-55, 99.

Het Nautisch Varend Personeel bestond – zoals de naam al doet vermoeden – uit de bemanningen van de schepen van de KPM, waarbij een nadrukkelijk onderscheid werd gemaakt tussen de officieren, die de ‘Hollandse uitstraling’ van het bedrijf moesten waarborgen en de ‘inheemse’ bemanningen. Naast Wal- en Nautisch Varend Personeel had het bedrijf, verspreid over de archipel en daarbuiten, agentschappen voor de lokale belangenbehartiging. De Indische directie stond op papier op gelijke hoogte met die in Amsterdam, maar omdat beide directies onder de Raad van Bestuur vielen, was de bedrijfsvoering toch vergelijkbaar met die van de Zustermaatschappijen. De ‘feitelijke exploitatie van het bedrijf’ wordt vanuit Batavia geleid, terwijl ‘de raad van bestuur in het groot de gestie der maatschappij controleert aan de hand van rapporten en adviezen die hen uit Batavia toegezonden worden’.²⁴

1.2 De ethische politiek en de druk op het ‘rassencriterium’ in het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen en de KPM

Met hun strikte scheiding van Indonesische en Europese werknemers liepen KPM en Zustermaatschappijen begin twintigste eeuw in de pas bij de algemeen gangbare regelgeving op dit gebied in de kolonie. In artikel 109 van het regeringsreglement voor Nederlands-Indië werden ‘Europeanen en met hen gelijkgestelden’ onderscheiden van ‘Inlanders en met hen gelijkgestelden’ en van de categorie ‘Vreemde Oosterlingen’ waar voornamelijk Chinezen en Arabieren mee werden bedoeld. Volgens de wetgever bestonden bij de drie categorieën dermate grote verschillen in de ideeën van recht en onrecht dat de verschillende ‘land-aarden’ verschillende rechtsbehoeften kenden, die ook verschillende strafrechtelijke en familierechtelijke uitwerking nodig had.²⁵

De basis van deze driedeling lag in het rassencriterium ofwel het idee dat de ‘volksaard’ als gegeven werd gezien voor de koloniale verhoudingen. In de regeringsreglementen en wetboeken voor Nederlands-Indië waren beide begrippen niet of alleen schetsmatig aanwezig, zodat de juridische groeps grenzen in praktijk lang niet altijd samenvielen met bevolkingsgroep, afkomst en huidskleur. Naarmate de koloniale maatschappij verder moderniseerde, ontstonden meer en meer gevallen die als het ware tussen de groepen in gingen. Via huwelijk, echting van kinderen uit een buitenechtelijke relatie of bij besluit van de gouverneur-generaal kon een individu wat rechten, lasten en verplichtingen betreft worden gelijkgesteld aan de Europeanen. Dergelijke besluiten werden dan gepubliceerd in het *Staatsblad* en de begunstigen werden staatsblad-Europeanen genoemd.²⁶

²⁴ J.C. Westermann, ‘Het bedrijf’, *Een halve eeuw pakketvaart*, 217-429, aldaar 428.

²⁵ Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 145.

²⁶ Ibidem, 146.

Omdat de vraag naar exportproducten tussen 1890 en 1917 vrijwel voortdurend toenam, groeide daarmee de waarde van betrouwbaar en goed opgeleid personeel.²⁷ Toen minister A.W.F. Idenburg met plannen kwam om op termijn een geünificeerd strafwetboek voor Nederlands-Indië in te voeren, voelden bedrijven zich gedwongen om de eigen personeelsbepalingen tegen het licht te houden. In 1905 volgde een eerste wijziging van artikel 109, waarin het onderscheid naar landaard in de kolonie vastgelegd was. Voortaan gold dat ‘geen Inlander die aan de wettelijke eisen voor enig rechtelijk ambt voldeed, daarvan op grond van zijn landaard mocht worden uitgesloten’. Verdere kleine wets- en beleidswijzigingen van het gouvernement volgden tot in 1913 bij overheidsdiensten ‘het beginsel werd aanvaard dat gelijke arbeid gelijk zou worden beloond.’²⁸ Zustermaatschappijen en de KPM reageerden verschillend op deze ethische druk op het rassencriterium in hun personeelsbepalingen.

1.2.1 De ethische politiek en de druk op het ‘rassencriterium’ in het personeelsbeleid van De Zustermaatschappijen, 1903-1918

De directie van de Zustermaatschappijen was vastbesloten zich niet te laten verrassen door het tempo waarmee de ontwikkelingen zich op gebied van mogelijke juridische unificatie van de ‘landaarden’ opvolgden. Meteen in 1905 begon Den Haag zich te bezinnen op een redactionele vormgeving van de statuten, waarbij de verschillen tussen de landaarden tot een minimum moesten worden teruggebracht. In 1906 werd in de bepalingen Betrekkingen Personeel (BP) de categorie ‘Inlandsche ambachtslieden en koelies’ vervangen door ‘Inlandsche beambten en werklieden’, waarbij de beambten nu ook formeel in vaste dienst konden worden opgenomen ‘wanneer, naar het oordeel van den Chef der exploitatie, de aard van hun werkkring en de dienstuitvoering van de beambte zelve daartoe aanleiding gaven.’ Voor het eerst werden de personeelsbepalingen vertaald in het Maleis en uitgedeeld aan alle vaste werknemers ongeacht ‘landaard’.²⁹

Verdere verbeteringen in de positie van het Indonesische personeel volgden. In 1908 werd hen vervangend binnenlands verlof toegestaan, in 1910 een gratificatie na 25 jaar dienst en zo verder. Naar aanleiding van de slepende discussie rondom de inhoud van het roemruchte artikel 109 van het Indische regeringsreglement waarin, als hoeksteen en struikelblok, de bepalingen van het rassenscheid in Nederlands-Indië waren vastgelegd, leek in 1912 unificatie van het arbeidsrecht nabij.³⁰ In datzelfde jaar verschijnen plots ‘alarmeerende berichten

²⁷ Howard Dick e.a., *The Emergence of a National Economy. An Economic History of Indonesia 1800-2000* (Leiden 2002) 124.

²⁸ Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 156.

²⁹ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 84, ‘BP 1906’.

³⁰ Fasseur, *De Weg naar het paradijs*, 154-156.

Groepsfoto hoger personeel [van de Zustermaatschappijen], tussen 1911 en 1916, fotograaf Charles, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 2. Van links zittend naar rechts: Ing. Müller, J.W. Sillevius, Ing. James, K.G. Knoops, G.P.J. Caspersz, Ing. M. Wins, L.Th. van Berckel. Staand links: Mr. Brooshooft, G.W.A.W. Luttjens, staand rechts: R.P. van Alphen, W. Oltmans.

in de Indische dagbladen' over de opkomst van een inheemse politieke beweging de Sarekat Islam (SI) en samenzweringen tegen Europeanen op Java. Moesten de ambtenaren van de Zustermaatschappijen zich wapenen tegen hun eigen personeel wilde de directie in het verre Den Haag weten?³¹

De hoofdambtenaren reageerden geruststellend. Wat het gebied van de Oost Java Stoomtrammaatschappij (OJS) betrof was de invloed van de SI beperkt gebleven tot een 'weleens wat vrijmoediger houding' ten opzichte van superieuren. Namens de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij (SCS) meldt R.P. van Alphen een 'grootter solidariteitsgevoel' onder de Javanen in zijn regio, 'wat echter geen reden tot ongerustheid behoeft te geven'. Volgens J.D. Ruys is bij de SerajoeDal Stoomtrammaatschappij (SDS) alleen sprake van een 'strenger vervullen van de godsdienst' maar heeft de dienst daar vooral baat bij want 'het aantal overtredingen neemt zichtbaar af'. Alleen in het gebied van de Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij (SJS) is arbeidsonrust langs de lijnen. Volgens W.

³¹ NL-HaNA, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 72, dossier 745II.

Oltmans is dit echter een gevolg van de ‘verhoogde economische ontwikkeling, ook zonder dat een nauwer aansluiten aan den Islam als oorzaak behoeft te worden aangenomen.’³² De positieve berichtgeving over de opkomst van de Sarekat Islam versterkt in Den Haag het idee dat men met de hervormingen op de goede weg is. Om het gouvernement in de toekomst geen grond voor dwang te geven, moet het bedrijf in de Bepalingen Personeel ‘het maken van onderscheid tussen Europees en Inlandsch personeel zoveel mogelijk [...] beperken.’³³

In december 1913 schrijft directeur Gerlings aan Hoofdvertegenwoordiger G.P.J. Caspersz te Semarang:

[de] eenvoudige onderscheiding tussen ambtenaren en beambten naar den landaard zal, uit der aard der zaak niet bestendig kunnen worden, wanneer zich in noemenswaardige getale Inlanders voor den dienst aanbieden, die door hunne opleiding voldoen aan de voor den ambtenarenbetrekking gestelde eischen.

Uiteindelijk meent Gerlings in een vlaag van ethisch enthousiasme, zal ‘voor de onderscheiding tussen ambtenaren en beambten geen andere maatstaf gelden dan een bewijs van bekwaamheid’. Hieronder rekent Gerlings een voldoende schoolopleiding en dus de beheersing van de Nederlandse taal. Op deze manier moet ook het interne examenstelsel van de Zustermaatschappijen worden vormgegeven. ‘Deze exameneisch, die ernstig zal zijn op te vatten, zal op gelijke voet aan Europeanen en Inlanders gesteld moeten worden’.³⁴

De praktijk blijkt weerbarstig. Als Raden Mohammed Joesoef later die maand door de hoofdvertegenwoordiger benoemd wordt op een ambtenaarsfunctie, reageert Gerlings vanuit Den Haag met de cryptische woorden ‘een Inlander, die een ambtenaarsbetrekking bekleedt, is geen Europese beambte. Evenmin kan hij tot de Inlandse beambten worden gerekend, als zijnde ambtenaar. Zijne positie vereischt uit dien hoofde nadere regeling’.³⁵ Daar is ook Hoofdvertegenwoordiger Caspersz in Semarang achter gekomen. In januari 1914 schrijft hij ongerust vanuit Semarang over het ‘onmisbare onderscheid’ tussen Europeanen en Indonesiërs ‘waar het regelingen geldt, die samenhangen met het familieleven en met de wettelijke regeling van den burgerlijke staat der beambte’. Hoe moet het ‘grote verschil in de Europese en Inlandse opvatting van het huwelijk’ aangepakt worden bij de nieuwe categorie waarvan Mohammed Joesoef de voorhoede is?³⁶

Februari 1914 antwoordt Gerlings geruststellend ‘er zijn verschillen tussen de leefomstandigheden van Europeanen en Inlanders, die niet zijn los te maken van het onderscheid in ras en godsdienst.’ Volgens Den Haag hoeft het rassencrite-

³² Ibidem, inv.nr. 74, dossier 744I.

³³ Ibidem, inv.nr. 85, dossier 782III.

³⁴ Ibidem, inv.nr. 93, dossier 920I.

³⁵ Ibidem, 14-3-1914.

³⁶ Ibidem, inv.nr. 90 dossier 110I en inv.nr. 85, dossier 782V.

Directeur ir. J.Th. Gerlings, NL-HaNA, Ned.-Ind. Spoorwegmij. en Tramwegmij., 2.20.14.01, inv.nr. 94.

rium niet meteen op de helling voor alle regelingen waarop een Europese ambtenaar recht heeft. De zaak Joesoef moet wel ‘met groote omzichtigheid’ benaderd worden, al is het maar omdat het toekennen van een huishuurtoelage allicht ‘de afgunst van de ongetrouwde ambtenaar’ kan opwekken. Afgunst van ‘echt’ Europese ambtenaren dus. Het lijkt Gerlings verstandig om dergelijke zaken in de toekomst op grond van ‘utiliteit en billijkheid’ te wegen. ‘Voor het tegenwoordige kan worden aangenomen dat eene Javaan, die de bezoldiging van een ambtenaar geniet, ruime inkomsten geniet en daarom een huishuurtoelage kan ontberen.’³⁷

Opgeluchte reacties van de Chefs van exploitatie van de SCS en de SJC volgen later die maand. Gezien het nijpend gebrek aan goede behuizing stelt Oltmans van de SJS voor om aan Indonesische werknemers alleen grond beschikbaar te stellen, waarop ze dan zelf naar eigen gewoonte kunnen bouwen. Huishuurtoelagen voor getrouwden lijken hem onuitvoerbaar ‘gelet op de gemakkelijke manier waarmede de Inlander zich huwt of zich laat scheiden.’ Weinig consequent voegt hij hieraan toe dat ‘de meeste getrouwde Inlandse beambten’ bovendien al een huis bezitten. In maart 1914 wordt eensgezind besloten dat het verzoek tot huishuurtoelage van de enkele Indonesische ambtenaren voorlopig niet inwilligbaar is omdat de regeling oorspronkelijk voor getrouwde Europeanen is bedoeld die ‘met betrekking tot de huishuur in ongunstiger omstandigheden verkeren dan ongetrouwden. Voor de Inlandse beambten kan dit in het algemeen niet gezegd worden.’³⁸ Daar kunnen Joesoef en de zijnen het voorlopig mee doen.

De nieuwe Staat van Betrekkingen van 1915 kende alleen nog hoofdambtenaren, ambtenaren en beambten. Het ‘rassen criterium’ was daarmee officieel verdwenen uit de reglementen, maar de praktijk bleek bij huishuur-, verlofs-, huwelijks- en vooral pensioenvoorwaarden anders. Met de utiliteit- en billijkheidsredenering in gedachte, bekeken de hoofdambtenaren van geval tot geval of de regels van het bedrijf daadwerkelijk moesten worden aangepast. Wat in de eerste jaren van de nieuwe staat van betrekkingen zeker niet meewerkte voor een snelle gelijke behandeling van de Indonesische ambtenaren, was de positie van de talrijke Indo-Europeanen op de laagste sporten van de hiërarchische ladder. Deze ambtenaren waren destijds op grond van hun Europees zijn en hun kennis van het Nederlands aangenomen. Weinigen hadden meer dan een lagere school-

³⁷ Ibidem, inv.nr. 90, dossier 910I.

³⁸ Ibidem.

Dienstwoningen Kendal, 1 november 1927, NL-HaNA, Stoomtrammij. Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 97.

opleiding genoten. Velen waren in de rangen opgeklommen of hadden een loopbaan achter de rug als onderofficier bij het KNIL. Bij de Zustermaatschappijen waren zij terecht gekomen in vergelijkbare functies als magazijnmeester of peronopzichter.³⁹

Qua functie hadden deze werknemers in de nieuwe indeling van 1915 bij de beampten ingedeeld moeten worden, waardoor de Indonesische ambtenaren meteen boven deze 'Europeanen' geplaatst zouden staan. Dat gaat den Haag vooralsnog te ver. Een dergelijke situatie kan 'eene voor den dienst schadelijke wrijving tussen het Indo-Europese en het Inlandse personeel' veroorzaken. De directie besluit tot in acht nemen van 'een overgangssituatie [...] totdat het aantal voor ambtenaar geschikte Inlanders genoegzaam zal zijn gegroeid om een aanmerkelijk deel der Indo-Europese werkkrachten te kunnen ontbereren.'⁴⁰

Deze overgangssituatie werd niet alleen door de hoofdamptenaren gebruikt om de juridische subtiliteiten van de verschillende regelingen op één lijn te krijgen. Tussen 1915 en 1918 hadden Mohammed Joesoef en de inmiddels 24 an-

³⁹ Ibidem, inv.nr. 93, dossier 920f.

⁴⁰ Ibidem, inv.nr. 90, dossier 910f.

dere Indonesische ambtenaren zich bij de burgerlijke stand ingeschreven, zodat eenvoudig kon worden vastgesteld dat zij niet noemenswaardig afweken van de Europese gehuwden binnen het bedrijf. Niet alleen raakte het ongewone van een Indonesische ambtenaar er af en bleek het aantal en de wisselingen van levenspartner in de dagelijkse praktijk mee te vallen, maar ook werden de Indonesische ambtenaren zich bewust van hun waarde voor het bedrijf.

In 1918 richtten zij zich nogmaals tot de hoofdvertegenwoordiger met het collectieve verzoek de roemruchte huishuurtoelage ook op hen van toepassing te verklaren. Niet, stellen zij geraffineerd, dat zij 'als Inlanders' al geheel gelijk zijn aan Europese ambtenaren. Het verschil in levensstandaard 'der volbloed Europeanen en der beter gesitueerde Indo-Europeanen' enerzijds en hun eigen omstandigheden anderzijds geven zij volmondig toe. Wel trekken zij een vergelijking met 'de lagere Indo-Europese ambtenaren die evenals wij in de kampong wonen, daar dezelfde huur betalen, kortom onder geheel dezelfde omstandigheden leven als wij'. Hiertegen heeft de bedrijfsleiding weinig in te brengen en zonder verdere discussie wordt het verzoek billijkheidshalve ingewilligd.⁴¹

1.2.2 *De ethische politiek en de druk op het personeelsbeleid van de KPM, 1903-1921*

In 1911 kwamen administrateur J.H. Hummel te Amsterdam en zijn hoofdagent J.H. Hummel in Batavia tot de conclusie dat het bedrijf te sterk gegroeid was om in Indië met alleen een hoofdagent toe te kunnen. Naast structurele loonsverhogingen, maakten Lambach en Hummel ook werk van de 'sociale voorzorg' van de KPM. Het toenemende belang van het Indonesische personeel en de hogere eisen die aan de dienstverlening werden gesteld waren niet onopgemerkt gebleven. In een rap tempo investeerde het bedrijf in betere arbeidsvoorwaarden voor het personeel, zoals in verbeterde ziekenverpleging en logeergebouwen en vooral in een structurele pensioenregeling. De pensioenregeling werd in 1908 voor zowel het Europees Varend- als het Walpersoneel van kracht en werd in 1911 uitgebreid met een onderstandsregeling voor de 'Inlandsche opvarenden'. In de jaren daarop werd de pensioenregeling uitgebreid naar 'Chineesch en Inlandsch kantoorpersoneel, proviand- en ladingsklerken' en verdere wijzigingen en toevoegingen volgden.⁴²

Opvallender dan wat er wél voor het Indonesische personeel van de KPM geregeld werd, is wat er niet gebeurde. In haar personeelsbeleid hield het bedrijf vast aan de wettelijke indeling in de drie bevolkingsgroepen zolang die op juri-

⁴¹ Luttikhuis, *Negotiating modernity*, 303.

⁴² J. Groenewald, 'Spaar en pensioenfondsen der Nederlandse Paketvaartmaatschappij' (Amsterdam 1942) facsimile in: NI-HaNa, Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM), Ongecodeerd Archief, 2.20.58.01, inv.nr. 272.

disch gebied in Nederlands-Indië zou gelden.⁴³ De enige concessie die met de gelijkstellingsdiscussie van de ethische periode in verband gebracht kan worden, is een kleine toevoeging bij de definitie van het Europese personeel. Vanaf 1912 zouden deze bepalingen gelden voor Europeanen en aan hen gelijkgestellten.⁴⁴

Bij de 'bureaumannen' van het Walpersoneel betekende deze ontwikkelingen dat Chinees, Indonesisch en Europees personeel steeds vaker in dezelfde functie naast elkaar kwamen te werken. Bij het Nautisch Varend Personeel daarentegen bleef het voltallige 'hogere' Indonesische personeel in een heldere hiërarchische lijn onder het Europese staan als ondersteuningsdiensten voor het Nautisch Varend Personeel. De instelling van het corps lading- en proviandklerken in 1901 bijvoorbeeld werd door de Indische directie aan Amsterdam uitgelegd als zijnde 'ter ontlasting der luikwerkzaamheden [...] echter onder verantwoording der Stuurlieden', de Europese wel te verstaan. Ook de komst van het korps Indonesische machinedrijvers na de oorlog diende nadrukkelijk 'om de machinisten een weinig te ontlasten van hun werk.'⁴⁵

In juli 1913 maakte de Indische directie in zijn brieven aan Amsterdam gewag van de institutionalisering en uitbereiding van het corps van lading- en proviandklerken. 'Aanvankelijk alleen bestemd om den 1en Stuurman bij zijn administratie behulpzaam te zijn, zagen de ladingklerken zich langzamerhand aan het luik geplaatst, waar zij de werkzaamheden der Stuurlieden vervullen.' Volgens de Indische directie waren zij met de sterke groei van de vloot 'langzamerhand een onmisbare schakel van het vlootpersoneel' geworden en vandaar het voorstel tot loonsverhoging en een uitbreiding van het corps tot zo'n 175 man sterk. Behalve waardering van het bedrijf voor de gegroeide onmisbaarheid, zat er aan de toegenomen belangstelling voor de ladingsklerken ook een financiële component. Toen in 1917 de uitzending van stuurlieden uit Nederland door de Eerste Wereldoorlog zowel moeizaam als belangrijk duurder geworden was, werd door Batavia 'voor ladingklerken de gelegenheid opengesteld zich aan boord te bekwaamen voor een diploma Stuurman Locaalvaart', later gevolgd door een cursus aan boord van het vaartuig 'De Arend' te Batavia. Het 'Inlandse Kleine Vaart' (IKV) scholingstraject zou worden afgesloten met een kort schriftelijk examen, waarmee het nieuwe Indonesische personeel de tekorten aan Europese stuurlieden zou kunnen opvangen. Behalve deze utilitaire overweging was de maatregel ui-

43 Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 139.

44 De Boer, 'De geschiedenis', 122, 143. Zie voor Indonesische namen in de personeelsstaten van de KPM tabel 1.2 op pagina 315.

45 Th.L. (?) Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 152. Facsimile in: NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 339. Dit inv.nr. staat omschreven als 'anoniem rapport, houdende een geschiedenis van het personeelsbeleid, 3 juli 1945'. In potlood staat de naam van de auteur vermeld in dit facsimile en Th.L. was de enige Cornelius die bij de KPM werkzaam was in deze periode. Zie tabel 1.3 voor de aantallen uitgezonden Europese ambtenaren bij de KPM.

teraard ook bedoeld ‘om voor onze goede Ladingklerken een betere toekomst mogelijk te maken’.⁴⁶

Die goede ladingsklerken waren niet onder de indruk. In vier jaar tijds meldde zich 37 kandidaten, waarvan er één werd afgekeurd en zes later zelf om terugplaatsing naar het corps ladingsklerken verzochten. Ook de Amsterdamse directie liet merken ‘nogal sceptisch’ te staan ten aanzien van de toegevoegde waarde van de IKV’ers ‘Aannemende dat u over 5 of 6 jaar een corps van 98 I.K.V.-stuurlieden hebt kunnen opleiden’, schrijft de directeur in Nederland, ‘dan vraag ik mij af waar het materiaal voor de hogere rangen vandaan moet komen’.⁴⁷ Als in 1921 het Europese stuurliedentekort verholpen lijkt te zijn, wordt de IKV-cursus meteen gestaakt. Bij hervatting van de cursus het jaar daarop, blijkt het animo onder de ladingsklerken nog verder gedaald. ‘Het merendeel van de aspiranten moet op allerlei manieren worden overgehaald om naar de cursus te gaan en een groot deel van de stuurlieden locaalvaart werd op verzoek tot ladingsklerk teruggesteld’. Is het de ‘geringe schoolkennis’ van de kandidaten, zoals KPM-ambtenaar Th.L. Cornelius in een terugblik schrijft?.⁴⁸ Wat is er mis met het enthousiasme van de Indonesische stuurlieden in spé?

In de woelige jaren rond de Eerste Wereldoorlog lag het Europees Nautisch Varend Personeel regelmatig op ramkoers met Batavia over noodzakelijke verbeteringen in loon, werkdruk en carrièreperspectief. Toen de economie na 1920 weer aantrok, werd het conflict weliswaar voorlopig bijgelegd met een algemene loonsverhoging voor alle betrokkenen, maar nog in 1919 hadden de bonden op dramatische manier blijk gegeven van hun wantrouwen jegens de eigen directie, toen bedreigd werd alle bondsleden massaal ontslag te laten nemen als aan de looneisen niet tegemoet werd gekomen.⁴⁹

Voor de vermindering van de werkdruk van de Europese stuurlieden had de Directie de komst van de IKV’ers in gedachte. Naast de cursus aan boord van ‘De Arend’ en het korte schriftelijk examen, bestond hun opleiding voor het grootste deel uit werkervaring, op te doen onder toezicht van de Europese stuurlieden tijdens de vaart. Die zaten daar niet op te wachten. In plaats van vermindering van de werkdruk zagen zij de IKV’ers als concurrenten voor de schaarse plaatsen aan boord, die ze ook nog eens zelf geacht werden op te leiden.

Geen wonder dat in een memo over de gebrekkige opleiding van het ‘Inlandse personeel’ als eerste oorzaak ‘onvoldoende voorlichting door de stuurlieden’ genoemd wordt. Ook te lage salariering en het grote verloop onder de Indonesische bemanning komen ter sprake, maar voor de Indische directie staat vast ‘dat het verloop op sommige schepen veeleer aan een minder goede behande-

⁴⁶ Ibidem, 153.

⁴⁷ Ibidem, 156.

⁴⁸ Ibidem, 154.

⁴⁹ NL-HaNA, KPM/KJCPL, 2.20.35, inv.nr. 445.

ling van het personeel door diegenen, die boven hen waren gesteld [te wijten is], want het blijft een feit dan den Inlander meer let op een humane behandeling dan op een hoge gage'.⁵⁰

In het archief ontbreekt daarop het commentaar van de betrokken 'Inlanders', tenzij de oprichting van de vakvereniging van lading en proviandklerken in 1921 zo beschouwd kan worden. Tekenend voor de 'Europese' focus van het archief is, dat de statuten van deze bond bij de brief aan de Amsterdamse directie, 'curiositeitshalve' werden toegevoegd.⁵¹ Ook een rechtstreekse reactie van de stuurlieden ten aanzien van de nieuwe groep klerken-in-opleiding ontbreekt. Toch is op z'n minst aannemelijk dat het hogere Indonesische personeel als aspirant-stuurman 'Inlandse Kleine Vaart' (IKV) geen prettige werksfeer tegemoet kon zien. Vandaar dat de meeste Indonesiërs bij de KPM de veiligheid van de vertrouwde werkring 'tussen het lagere scheepspersoneel en de officieren' verkozen boven een nieuw avontuur vol onzekerheden.⁵²

1.3 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen en de KPM in de roaring twenties

In de jaren twintig werd het personeelsbeleid van beide bedrijven op duurzaamheid getest. Zowel de nieuwe regering als de nieuwe gouverneur-generaal D. Fock lieten blijken dat de tijd van ingrijpende ethische hervormingen wat hen betreft voorbij was. De roemruchte driedeling tussen de landaarden kwam niet werkelijk meer ter discussie, maar voor de politieke druk van voor de oorlog kwam na de oorlog een sociaaleconomische in de plaats.

Zowel de stokkende aanvoer van Nederlandse 'bibit'⁵³ naar Indië, als de economische onzekerheid van de oorlogsjaren in het algemeen hadden voor ongekende druk gezorgd op beschikbaarheid van westers opgeleid personeel in Indië, vooral voor het lagere middenkader. Bedrijven waren gedwongen zich verder te oriënteren op de Indische arbeidsmarkt. Tegelijkertijd was de tijd van gestage economische groei voorbij. Op een korte maar extreme hausse in 1919 volgde een diep dal in de vraag naar exportproducten in 1920 zodat de bedrijven kort na elkaar met extreme personeelstekorten en vervolgens met een surplus te kampen kregen.

Toen de economie zich vanaf 1923 begon te herstellen, konden bedrijven met eigen scholing gebruik maken van het aanbod van relatief goedkope Indonesiërs met gedeeltelijk westerse schooldiploma's. In beide bedrijven kwam dit gegeven

⁵⁰ Ibidem, inv.nr. 503, 1.

⁵¹ NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 357 (vertrouwelijke brieven Indische directie aan Amsterdam), 1921.

⁵² Westermann, 'Het bedrijf', 423.

⁵³ Nieuw uitgezonden Europese arbeidskrachten. 'Bibit' betekent letterlijk nieuwe groene aanplant van rijst in de sawah.

op eigen wijze tot uiting. Vergelijkbaar was dat de bedrijfsraison de mate van investering in het eigen onderwijsaanbod dicteerde. De utiliteit van de bedrijfsmaatregelen voor de invulling van het personeelsbeleid bleef ten alle tijden leidend boven het idee, dat de getroffen maatregelen ook billijk moesten zijn.

1.3.1 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen in de roaring twenties, 1918-1928

In 1918 staat voor de directie te Den Haag het voortbestaan van het examen tot opzichter eerste klasse ter discussie. Indische kandidaten blijken steeds een ‘gebrekige ontwikkeling’ te hebben. Zal dit bezwaar vraagt Den Haag zich af niet ‘steeds blijven gelden voor de in Indië aangenomenen?’ Om een bezuiniging voor te zijn reageert hoofdvertegenwoordiger R.P. van Alphen met een lange nota over de onmisbaarheid van de Indische opleidingen van het bedrijf. De resultaten van de eerdere investeringen hebben volgens de hoofdvertegenwoordiger nog geen serieuze kans gekregen. Mede door subsidie van de Zustermaatschappijen, betoogt hij, is ‘de u bekende voormalige ambachtsschool te Semarang uitgegroeid tot een volwaardige Technische School waarvan er maar vier in Indië bestaan’. De eerste drie kandidaten van deze opleiding zijn reeds bij het bedrijf aangenomen. Het stopzetten van de examens voor de ongediplomeerde opzichters zal ‘hun lust tot studie en zelfonderricht ongetwijfeld belangrijk verminderen en dit zou zijn te betreuren.’⁵⁴

Het tegenvoorstel van de hoofdvertegenwoordiger komt neer op extra investeringen. Kandidaten moeten worden aangemoedigd de examens goed voorbereid in te gaan ‘door meerdere faciliteiten bij het afleggen te verleenen’. Dit komt neer op het gespreid kunnen doen van examens, met vrijstelling van de voorafgaande keer voldoende afgesloten onderdelen. Vervolgens stelt hij voor de examens aantrekkelijker te maken door een beperkte gratificatie per gehaald examen in te stellen, hetgeen door de directie schoorvoetend wordt overgenomen.⁵⁵

Een belangrijke achterliggende reden voor de bedroevende examenresultaten werd door Van Alphen verzwegen. In de dure oorlogsjaren was het aantal ambtenaren snel teruggelopen van 745 in 1915 tot 571 in 1918.⁵⁶ Dat de overgebleven ambtenaren het druk hadden laat zich raden. Geen wonder dat de rendementen van de examens ‘bedroevend’ laag waren en het animo om te studeren gering. Te veel kandidaten vertrouwden, volgens het verslag van de examencommissie onder leiding van Chef Afdeling (CA) Diephuis, vooral op hun dagelijkse ervaring en schoten te kort bij de theoretische kennis.⁵⁷

⁵⁴ NL-HaNA, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 67, dossier 730II.

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Zie tabel 1.1: NL-HaNA, Ned.-Ind. Spoorwegmij. en Tramwegmij., 2.20.14.01, inv.nr. 203-206 + 234 (ambtenaren-jaarstaten).

⁵⁷ NL-HaNA, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 67, dossier 730II.

De toestemming van de directie betekende desalniettemin een verdere investering in het examenstelsel waar vooral Indische, en daarmee ook de Indonesische ambtenaren van profiteerden. Na 1919 wordt het onderscheid tussen 'Inlandse' en 'Europese' examens voor ambtenaarsfuncties in de correspondentie niet meer gebruikt omdat de nieuwe Staat van Betrekkingen het verschil niet meer vermeldt. Deze ontwikkeling gaat gelijk op met de waardering van het belang van de 'ontwikkelde Inlanders' voor het bedrijf.⁵⁸

Verschillende malen wijzen CA's en HV de directie op het belang van de Javaanse taalkennis voor ambtenaren, vooral in de stationsdienst, waar opdrachten vaak in 'een uiterst knullig taaltje' gegeven worden, waardoor 'een technisch zeer kundig opzichter door onkunde van de Javaansche taal in staat is om zichzelf en zijn personeel geheel overstuur te maken; dat hier zo van weerszijden geen goede appreciatie verkregen wordt, is duidelijk'. Deze toegenomen zorg om de wederzijdse 'appreciatie' binnen het bedrijf, heeft veel te maken met de gelijktijdige opkomst van de Indonesische vakbond aan het spoor waarmee de Zustermaatschappijen begin jaren twintig geconfronteerd worden.⁵⁹

Onder Semaoen en Henk Sneevliet waren de activiteiten van de Vereniging voor Spoor- en Tramweg Personeel (VSTP) in een stroomversnelling geraakt. De voorheen Europese bond ging zich actief richten op de werving van Indonesische leden. Het ledenaantal liep al snel in de duizenden. Met een serie verzoekschriften, ondersteund met zorgvuldige rapportages over de arbeidsomstandigheden van de 'gewone spoor- en trammannen', wist de VSTP opmerkelijke successen te behalen zoals een duurtetoeslag, die de Zustermaatschappijen in juli 1917 zouden gaan toekennen aan zowel beambten als ambtenaren. In de jaren na dit succes sloeg het bestuur van de VSTP een radicaal communistische koers in die de arbeidsverhoudingen aan het spoor verder onder druk zetten.⁶⁰

De radicalere koers van de VSTP zorgde begin jaren twintig nog niet meteen voor confrontatie met de bedrijfsleiding. Tussen 1920 en 1923 diende Si Tetap, het Maleis-talige vakbondsblad, voor de bedrijfsleiding eerder als controlemiddel voor de praktijk van de eigen bedrijfsvoering in Indië. Berichten over onrechtmatig gedrag van ambtenaren van de Zustermaatschappijen werden op het bureau te Semarang uit de kranten geknipt en aan de hoofdvertegenwoordiger voorgelegd, die ze weer met verzoek om opheldering doorspeelde aan de betrokken Chef Afdeling (CA). Verslagen van afgehandelde incidenten werden vervolgens naar Den Haag opgestuurd, waar ze bewaard werden in het archief.⁶¹

Tot twee keer toe werden wilde stakingen bij de SCS met behulp van VSTP-vertegenwoordigers beëindigd, zodat de hoop groeide dat met de VSTP op prak-

⁵⁸ Ibidem, inv.nr. 94, dossier 936.

⁵⁹ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 94, dossier 936.

⁶⁰ Ingleson, *In Search*, 81-82.

⁶¹ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 71, dossier 743III.

tische wijze zaken te doen viel. Ondanks het revolutionaire karakter van de bond, schrijft de CA van de SCS in 1920, blijken ‘de heeren ... daar toen te voeren een verzoenende actie.’⁶² Wat de activiteiten van de VSTP pijnlijk duidelijk maken, is de grote afstand tussen de gewone Indonesische ‘beambten’ en de nog grotendeels Europese ambtenaren van de Zustermaatschappijen. Het probleem, stelt Gerlings in 1921, is dat ‘de onmisbare tusschenschakel van ontwikkelde ambtenaren nog ontbreekt. Eerst in later tijd, wanneer door onderwijs een aanmerkelijk deel der Inlandse bevolking op een hooger peil zal zijn gebracht, is in deze verhouding verbetering te verwachten.’⁶³

Ondanks zijn visionaire overpeinzingen over het lange termijnbelang van het Indische onderwijs, zou diezelfde Gerlings een jaar later een nieuwe poging doen om een deel van de dienstexamens, waaronder het gewraakte examen tot opzichter eerste klasse, af te schaffen wegens nog steeds ‘poovere resultaten’. In de jaren na de oorlog was Nederlands-Indië in een korte maar hevige crisis verzeild geraakt, die de Zustermaatschappijen in 1920 dwongen het ambtenarenbestand in te krimpen. Weliswaar was het bedrijf een jaar later alweer gegroeid, maar Den Haag bleef op zoek naar manieren om op personeelskosten te bezuinigen.⁶⁴

Met inmiddels hoofdvertegenwoordiger G. Diephuis leidt dit gegeven tot een opmerkelijke herhaling van zetten, waarbij Diephuis de redenering volgt van zijn voorganger Van Alphen drie jaar eerder. Van de voorgenomen bezuiniging op de examens schrijft Diephuis dat ‘de tijd daarvoor nog niet is gekomen’. De examens voor opzichter eerste klasse moeten volgens hem worden gezien als een ‘noodmaatregel, gehandhaafd, omdat de omstandigheden het nog niet toelaten het corps te recruteren uit jongelui wiens opleiding daartoe een waarborg is, dat zij de gewenste kennis bezitten’. Behalve een blijvende ‘prikkel tot studeren’ voor jongelui met een opleiding, dienen de examens volgens Diephuis een ander belangrijk doel. Dat van een gunst voor opzichters tweede klasse die ‘door omstandigheden niet in staat zijn geweest een Technische School te bezoeken, om hen op die wijze in de gelegenheid te stellen, een hogere rang te bereiken dan anders voor hen zou zijn weggelegd’. Voor de tweede keer laat Gerlings zich door zijn hoofdvertegenwoordiger overhalen en een gratificatie-systeem blijft aan de kwaliteit van de behaalde examens verbonden. Diephuis weet zijn superieur zelfs over te halen om ervaren ambtenaren van de maatschappij avondcursussen te laten geven die de kandidaten beter kunnen voorbereiden op het theoretische gedeelte van het examen.⁶⁵

Hoezeer Diephuis het met zijn investeringen in de examens voor de lagere ambtenaren bij het rechte eind heeft, blijkt na de grote spoorwegstaking van 1923. De hardhandige onderdrukking van de stakers door zowel gouvernement

⁶² Ibidem, inv.nr. 72, dossier 745II.

⁶³ Ibidem, dossier 745IV.

⁶⁴ Ibidem, inv.nr. 203-206, jaarstaten.

⁶⁵ Ibidem, inv.nr. 66, dossier 729III.

De spoorwegstaking, krantenknipsels over personeel, NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 192.

als de directies van de verschillende spoorwegbedrijven, heeft bij zowel SJS als SCS tot een ontslaggolf geleid waarmee de ombudsmanfunctie van de vakbond verdwenen is. Hoewel het management tevreden vaststelt in één klap af te zijn van een aantal overtollige werknemers, groeit de zorg om het aantal geschoolde Indonesische beambten dat is ontslagen.⁶⁶

Onder deze omstandigheden is het subsidiëren van cursussen voor het halen van de dienstexamens een billijke uitgave met duidelijk nut voor het bedrijf en het aantal cursisten neemt een grote vlucht. In hetzelfde jaar als de grote spoorwegstaking van 1923 melden zich maar liefst 66 Indonesische ambtenaren voor de dienstexamens van de vierde afdeling Dienst- en lijnzaken waarvan er 46 sla-gen. Voor de lagere ambtenaarsranggen van stationsklerk derde klasse en conducteur eerste klasse zijn alle 59 kandidaten van Indonesische komaf. Voor de

⁶⁶ Ingleson, *In search*, 255.

hogere rangen van stationscommies en stationsklerk eerste klasse hebben 7 van de 23 kandidaten een Indonesische naam waarvan er 5 slagen. Een uitzonderlijke kandidaat als M. Awal weet zich op deze manier binnen drie jaar van stationsklerk derde klasse op te werken tot stationscommies. Daarna wordt hij cursusleider voor andere dienstexamenkandidaten.⁶⁷ Gedurende de jaren twintig blijven de examens een belangrijke aanjager van ambtenaar-carrières binnen het bedrijf, vooral in de stationsdienst. In 1924 zijn de examens verder geformaliseerd middels roze en groene 'leerlingen kaarten' waarop zowel vooropleiding als 'resultaten van de opleiding' van de ambtenaren en beambten worden bijgehouden. Of zoals Diephuis het tevreden stelt: 'juist de beginopleiding legt den grondslag voor een goed ambtenaar of beampte'.⁶⁸

Elk jaar worden door de examencommissie en de hoofdambtenaren de examenresultaten geanalyseerd en besproken. Verbeteringen worden van jaar tot jaar voorgesteld op een manier die sterk doet denken aan de gang van zaken op een middelbare school.

Tijdens het schriftelijk examen voor conducteur 1e klasse deed zich in het vak spoorwegaardrijks-kunde een incident voor. Kandidaat Saleh van Semarang West werd op heeterdaad betrap op het plegen van bedrog; hij maakte bij het beantwoorden der vragen ... op slincksche wijze gebruik van een v. Dorp's reisgids voorzien van bladwijzers, welke hij opengeslagen naast zich op de grond had liggen ...⁶⁹

Landaard komt in deze besprekingen nauwelijks voor. Een kandidaat als Widakdo die een examenonderdeel heeft gemist vanwege malaria, krijgt zonder meer een herkansing om alsnog te slagen.⁷⁰

Vanwege het belang dat de hoofdambtenaren aan hun eigen examenregeling hechtten, werden de examens gaandeweg zwaarder. Hierdoor daalden de slagingspercentages weliswaar, maar tegelijk steeg de waarde van het diploma. Kandidaten die de examens met goed gevolg hadden doorlopen, werden meestal snel benoemd in de nieuwe functie. In 1928 deden 83 examenkandidaten bij de SJS en de SCS een poging om hoger op te komen, waarvan 63 met een Indonesische naam. Van de 35 geslaagden waren 23 Indonesiërs en daarvan 2 van de 7 geslaagden voor de hogere rangen. Hoewel deze gegevens alleen voor de vierde afdeling gelden en die van de tweede afdeling ontbreken is de trend duidelijk. Juist Indonesische ambtenaren maakten volop gebruik van de examenregelingen om hogerop te komen en deden dat overwegend met succes.⁷¹

⁶⁷ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 66, dossier 729III.

⁶⁸ Ibidem, dossier 729IV.

⁶⁹ Ibidem, inv.nr. 67, dossier 729VI.

⁷⁰ Ibidem, dossier 730 III.

⁷¹ Ibidem, inv.nr. 66 en 67.

Op de golven van de gunstige conjunctuur dreigen tegen het einde van de jaren twintig opnieuw personeelstekorten te ontstaan, net als tijdens de hausse kort na de oorlog. Toentertijd waren in allerijl jonge uitgezonden Nederlanders geplaatst ‘zonder hen eerst wegwijs te hebben gemaakt, wat allerlei ongewenste gevolgen heeft gehad’. Dat diende ditmaal voorkomen te worden. In 1928 schrijft hoofdvertegenwoordiger Diephuis een beleidsnota van vijftien kantjes aan Den Haag over de ‘voorziening aan onze behoefte voor hoger subaltern personeel, vooral bij de stationsdienst’, waarin hij het begintraject van nieuwe ambtenaren binnen het bedrijf analyseert. Wat was er van het theoretische gelijkstellingsbeleid uit 1913 in praktijk terecht gekomen? Kan de ‘Indische bibit’ inmiddels de plaats van uitgezonden Europese ambtenaren overnemen?⁷²

Aanleiding voor de nota van Diephuis is een verzoek van de Chef Exploitatie van de SCS, waarin de hoofdvertegenwoordiger duidelijkheid wordt gevraagd over de functies waarvoor nog in Europa geworven mag worden. ‘De levensstandaard van Europeanen in Indië’ verklaart Diephuis, ‘is hooger dan die van Inlanders. Mitsdien is ook het loonpeil hooger. Voor Mijen als de onze is het daarom raadzaam om geen posten door Europeanen te doen vervullen, die even goed door Inlanders kunnen worden vervuld.’⁷³ Ambtenarenfuncties van de zustermaatschappijen als klerk, stationsklerk, commies of opzichter, elk onderverdeeld in twee tot vier verschillende klassen, vallen inmiddels in die categorie. Voor deze lagere ‘overgangsrangen’ zijn Europese kandidaten vrijwel onvindbaar.

Vanwege het gelijkstellingsbeleid van 1913, schrijft Diephuis, zijn de ambtenaar-salarissen van de laagste rang weliswaar niet verlaagd, maar in de loop van de jaren steeds minder verhoogd.

Hierdoor zijn in deze overgangsrangen salarissen ontstaan, die, – en zulks geldt nog eens bepaaldelijk van de aanvangssalarissen – wel den Inlander aantrekken met het lagere levenspeil, doch niet meer den Europeaan en onder dezen vooral niet den Europeaan van betere standing. Hier ligt een van de verklaringen voor het feit, dat de personen, die zich thans voor de beginrangen van onzen stationsdienst aanmelden, van betere hoedanigheden zijn, wanneer zij zijn van Inlandschen huize, dan wanneer zij zijn van Europesche afkomst. Tevens ligt hier eene verklaring voor het feit, dat zich zoo weinig bruikbare Europeanen voor de beginrangen van dien dienst aanmelden.⁷⁴

Voor de ‘bureauman’ van de administratie zorgt deze ontwikkeling voor weinig problemen. Bij de administratie en achter de schermen is een bureauman werkzaam in een veel minder lineaire gezagsstructuur: nieuwe klerken kunnen naast elkaar werken aan verschillende projecten waarbij de Chef gemakkelijk kan vermijden dat een ‘Inlander’ direct boven een Europese ambtenaar geplaatst wordt.

⁷² NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 56, dossier 704 IIIb.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem.

‘Dit maakt dat de geheele moeilijkheid van het doen samenwerken van Europeanen en Inlanders ..., bij het bureaupersoneel nagenoeg niet bestaat.’⁷⁵

Deze ruimte geldt niet voor ‘de stationsman’. De interactie met het publiek is volgens Diephuis vele malen groter op het station waar allerlei groepen van verschillende landaard uit de koloniale maatschappij elkaar tegen komen.⁷⁶ In een dergelijke omgeving hebben stationsklerken, commiezen en conducteurs een publieke taak waar geen vooropleiding voor bestaat. Bovendien raakt hier de aanstelling van Indonesiërs op hogere ambtenaarsposten wèl onmiddellijk aan de staande gezagsstructuur van de kolonie. Of, zoals Diephuis het stelt:

In een land waar eeuwenlang de verhouding deze was, dat de Europeaan was de ‘heer’ en den Inlander de ‘dienaar’, kan men niet verwachten dat in weinige jaren eene omgekeerde verhouding gemakkelijk wordt geaccepteerd door Europeesche jongelui van betere standing en zekere zelfbewustheid.

Een hoger instapniveau voor een Europese aspirant stationsman ziet de hoofdvertegenwoordiger dan ook als billijk en bovendien bruikbaar voor het succes van het bedrijf.⁷⁷

De overgangsproblemen zijn volgens Diephuis ook aan de Indonesische ambtenaren zelf te wijten.

Ik moet om dit duidelijk te maken weer even stilstaan bij de wijziging in de verhouding Europeaan/Inlander, die bij onze Mijen door het gewijzigde bezoldigingsstelsel is ontstaan. Niét alleen voor den Europeaan zijn die verhoudingen nieuw, maar ze zijn het evenzeer voor den Inlander, zoolang de Inlandsche Ambtenaren, die voor de vraag worden gesteld om gezag uit te oefenen, nog weinig in aantal zijn, zullen deze menschen er tegenop zien en zal het hun moeite kosten om hun gezag geldend te maken tegenover ambtenaren van Europeeschen huize. Dit zal pas minder worden, wanneer het aantal Inlandsche ambtenaren in de rangen klerk en commies toeneemt, zoo dat zij zich als groep sterker gaan voelen, en wanneer tussen en onder die groep is komen te werken een groep van Europeesche (Indo-europeesche) stationscommiezen en klerken, (die vermoedelijk kleiner in getalsterkte zal zijn dan die van thans), die in de gewijzigde verhoudingen is opgegroeid. Dit is intusschen een overgang, die vele jaren zal eischen, en voordat we zoover zijn acht ik het ongewenscht om anders dan in uitzonderingsgevallen, en dan alleen bij zeer op den voorgrond tredende figuren, Inlandsche ambtenaren in den rangen van stationshoofdcommies en hoger op te nemen.⁷⁸

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Verschillende latere historici schreven eveneens over de grote dynamiek op het station in de kolonie. Zie bijvoorbeeld Rudolf Mrázek, *Engineers of Happy Land. Technology and Nationalism in a Colony* (Princeton 2002) 11 en Johnny A. Khusyairi en Freek Colombijn, ‘The Modernization of the Indonesian City, 1920-1960’, in: Freek Colombijn en Joost Cotè (red.), *Cars, Conduits, and Kampongs* (Leiden 2015) 251.

⁷⁷ Nl-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 56, dossier 704 IIIB.

⁷⁸ Ibidem.

Voor Diephuis gaat de vrijheid van de Hoofdambtenaar om bij benoeming zijn indruk van de vage kwalificatie ‘gezag geldend kunnen maken’ boven behaalde kwalificaties en examenresultaten.

Ik zou den raad willen geven oa aan diploma's geen grooter gewicht toe te kennen, dan dat van middel om te schatten rang en tractement, waarop men iemand in dienst neemt, hetgeen men overigens mede afhankelijk kan maken van den indruk, die men van iemands algemeen persoonlijk eenschappen krijgt. Laten we toch vooral bij ons handhaven de vrijheid te dezen opzichte, die particuliere bedrijven onderscheidt van den Gouvernementsdienst, met zijn stroef 'BBL' en zijne 'Diploma-regeling', in hun vreeselijkste vorm.⁷⁹

Ir. G. Diephuis, *De Locomotief*, 18-9-1930.

Volgens de hoofdvertegenwoordiger van de Zustermaatschappijen was de overgangperiode die begonnen was met de komst van Mohammed Joesoef in volle gang.

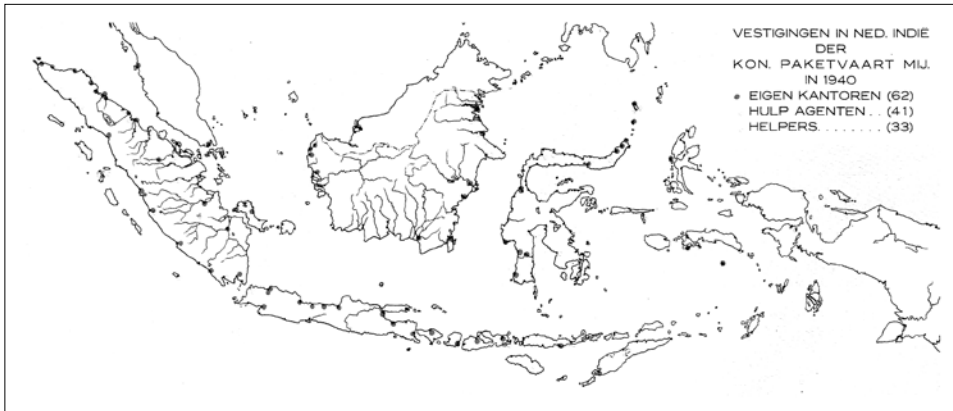
1.3.2 Het rassenonderscheid in het personeelsbeleid bij het Nautisch Varend Personeel en het Walpersoneel van de KPM, 1921-1928

In de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog kreeg de KPM bij het Nautisch Varend Personeel van haar bedrijf te maken met ernstige onderbezetting, die in de kortdurende hausse van 1919 uitgroeide tot een heuse crisis. Voor het opvangen van een plots tekort aan officieren waren in Indië niet bij benadering genoeg gekwalificeerden te vinden. In een creatieve noodgreep had de Indische directie een 'vijftigtal Oostenrijksche zeeofficieren, die door den oorlog broedeloos waren geworden' in dienst genomen. Als de Amsterdamse directie informeert hoe de maatregel is bevallen, telegraferen Europese bonden en de Indische directie eensgezindheid: 'Wij prefereren Hollanders ongeacht welke opleiding'.⁸⁰

De eensgezindheid van bonden en directie in zake de Oostenrijkers, verhuult de structurele onenigheid die zij hebben over de manier waarop het nijpende personeelsprobleem moet worden opgelost. In principe hield de directie voor haar Nautisch Varend Personeel vast aan het ideaal van een officierskorps waarin Nederlanders het visitekaartje van het koloniale bedrijf vormden. In praktijk is de opleiding van Europees Varend Personeel een kostbare zaak geworden. Voor een meer betaalbare versterking van het Nautisch Varend Personeel liggen voor

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 23.

Vestigingen der KPM, uit: *Een halve eeuw pakketvaart*, bijlage 7.

de directie te Batavia twee wegen open. Men kan enerzijds inzetten op meer ondersteunend hoger Indonesisch personeel en anderzijds op het vergroten van het aantal 'Europese' kandidaten van de Indische markt, door te investeren in de nodige onderwijsmogelijkheden in Indië. Beide liggen gevoelig, want de twee militante Europese vakbonden voor respectievelijk werktuigbouwkundigen en stuurlieden en gezagsvoerders prefereren Hollanders en liefst goed betaalde. In schril contrast tot de raciale gevoeligheden bij het Nautisch Varend Personeel hebben de bureaumannen van het Walpersoneel nauwelijks Europese bondsvertegenwoordiging en dientengevolge ook weinig te vertellen. Aan de wal kan de directie haar gang gaan.

Het Nautisch Varend Personeel en de Indische arbeidsmarkt

Zowel het corps van gezagsvoerders en stuurlieden als dat van de machinisten/werktuigbouwkundigen, samen bekend als het Nautisch Varend Personeel (NVP), waren verdeeld in vier klassen van elk ongeveer de honderd man sterk, al naar gelang de behoeften van het bedrijf. De opleiding voor de eerste tot en met de derde klasse was gevestigd in Nederland en ook Indische kandidaten werden geacht die te volgen. Alleen voor vierde klasse functies, assistent stuurman of machinist waren opleidingen in Indië.⁸¹

Anciënniteitslijsten en alle andere zaken die bij promotie een rol speelden werden door de twee kleine maar invloedrijke Europese bonden in de gaten gehouden. Zowel *Nautica*, het periodiek van de bond van gezaghebbers en stuurlieden, als *De Indische Voortstuw*, het blad voor machinisten en werktuigbouwkundigen, bespraken kritisch en ter zake kundig alle zaken betreffende het

⁸¹ De Boer, 'De geschiedenis', 174.

Nautisch Varend Personeel. Regelmatig maakten zij de directie erop attent alleen volwaardig opgeleide collega's te accepteren. De actiebereidheid van de beide bonden was groot.⁸²

De Indische directie van de KPM had weinig ruimte voor manoeuvre. In de jaren van de Eerste Wereldoorlog was gebleken dat het opleidingstraject voor officieren zowel duur als kwetsbaar was. Ondanks de nadrukkelijke voorkeur voor Hollanders die bonden en directie hadden uitgesproken na het Oostenrijkse fiasco, moest een deel van deze Hollanders wel in Indië gevonden worden. Van daar dat de KPM er vanaf de eeuwwisseling te Semarang een Zeevaart-Technische School op na hield. Niet alleen konden kandidaten uit Indië hier worden opgeleid, ook konden Stuurliu en later ook machinisten na 'voldoenden vaartijd volbracht te hebben', studieverlof krijgen voor een examen voor de volgende rang in Nederland. Tijdens de Eerste Wereldoorlog werden een logeergebouw en zelfs een internaat voor de ongehuwden aan de zeevaartschool toegevoegd.⁸³

Voor zowel de KPM als de kandidaten stond veel op het spel. Bij geslaagd examen volgde een gratificatie, maar de officier die de cursus moest hernemen, deed dit alleen 'buiten bezwaar der maatschappij': op eigen kosten dus en die waren aanzienlijk. Voor wie drie keer achtereen gezakt was, dreigde ontslag wegens gebleken ongeschiktheid. De anciënniteitslijsten en de beschikbare vacatures bepaalden vervolgens wie voor promotie in aanmerking kwamen, meer nog dan de jaarlijkse beoordelingsstaten, waarop de Indische directie ijver, geschiktheid en gedrag van hun employees bijhield.⁸⁴

De tijdelijke aanname van de Oostenrijkers in 1919 had de onmiddellijke tekorten bij de stuurliu verholpen, maar het structurele tekort aan gekwalificeerd personeel bleef. Eind 1922 schrijft de Indische directie aan Amsterdam:

Mocht een tekort ontstaan, dan zouden wij gaarne de hier studerende Indische jongelui in de gelegenheid stellen bij ons geplaatst te worden. Daar de Paketvaart de enige Mij. is waar zij de meeste kans van slagen hebben, achten wij het om verschillende redenen onze plicht om hun die kans niet te ontnemen. – Afgezien van eveneens het belangrijke feit, dat wij de uitzendkosten en uitrusting besparen, zijn hier nog de andere belangrijke factoren als het reeds gewend zijn aan het klimaat – met gevolg weinig ziekte, bekendheid met de taal en omgang met Inlanders. – Daarbij komt nog dat wij, gezien de steeds gunstige rapporten, meer dan tevreden zijn over de Indische jongelui die in onzen dienst zijn. Zoo noodig ontslag van dezulken gaat hier gemakkelijker.⁸⁵

⁸² Jaargangen van zowel *Nautica* als de *Indische Voortstuur* zijn te raadplegen in de Universiteitsbibliotheek van Leiden.

⁸³ Westermann, 'Het bedrijf', 420.

⁸⁴ NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 12, 13, 14, 16 t/m 22 (Brieven over personeelsaangelegenheden, vanaf 1927 PZ-brieven genoemd).

⁸⁵ Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 24.

Op deze wankelende basis, want de ‘meeste kans van slagen’ van de Indische groep werd door de directie kennelijk niet hoog geacht, begon Batavia in de loop van de jaren twintig een iets ‘Indischer’ personeelsbeleid te voeren. De sporen hiervan zijn in het archief maar mondjesmaat te vinden. Misschien uit voorzichtigheid vanwege de gebleken gevoeligheid van het onderwerp, maar in de briefwisseling tussen de beide directies omtrent personeelszaken is na 1922 geen bewuste koerswijziging te vinden. Wel is de groei van het aantal Indonesische namen in de beoordelingsstaten van de machinisten/werktuigbouwkundigen te volgen.⁸⁶ Vanaf begin jaren twintig groeit hierin het aantal kandidaten met onmiskenbaar Indonesische namen, waarschijnlijk uit de categorie ‘gelijkgesteld aan Europeanen’ tot een twintigtal in 1929, dus ongeveer 5% van het totale aantal officieren. Dat daarnaast veel meer Indo-Europese ‘jongelui’ bij de KPM dienst namen is aannemelijk, maar moeilijk te bewijzen omdat dit in de personeelsadministratie niet werd bijgehouden.⁸⁷

Uit het archief springen officieren met Indonesische namen er niet in negatieve zin uit bij de beoordelingsstaten, waar zij in dezelfde bewoordingen worden besproken als alle anderen. (zeer geschikt, geschikt, vrij geschikt, tamelijk geschikt).⁸⁸ Het lijkt erop dat enkele tientallen Indonesiërs via de achterdeur van een juridische gelijkstelling doordrong tot het bolwerk van het vaardig bestuursmiddel voor Nederlands taak en streven in Indië.⁸⁹ Welke vorm hun nationalisme uiteindelijk aannam lijkt me een lastige maar interessante vraag voor verder onderzoek.

‘Hooger Inlands personeel aan boord der schepen.’⁹⁰

Voor bezuinigingen op het Nautisch Varend Personeel was de Indische directie al voor de oorlog voorzichtig begonnen met de opleiding Inlandse ‘Inlandse Kleine Vaart’ (IKV’er). Als er dan geen geschikte kandidaten voor een volledige loopbaan in het NVP te vinden waren, konden de IKV’ers de werkdruk van de bestaande officieren misschien verlagen was de redenering. Aan de opleiding zat een eis van twee jaar extra dekdienst verbonden waarbij de IKV’er onder toezicht oog van de het Nautisch Varend Personeel praktijkervaring kon opdoen. Al snel bleek de directie buiten de waard gerekend te hebben. De mannen van het

⁸⁶ Zie tabel 1.2, pagina 315: veel sterker dan bij de Zustermaatschappijen zijn de Indonesische namen hierbij ook werkelijk Indonesisch en niet in hoofdzaak Javaans. Veel Chinese en Molukse namen vallen op.

⁸⁷ Het Centrum voor Familie Geschiedenis CBG heeft een verzameling ‘Oost-Indische’ bronnen, waarbinnen naar achternamen te zoeken is. Verschillende namen op de loonlijst van de KPM zijn daarin inderdaad terug te vinden. Bijvoorbeeld: <http://cbgverzamelingen.nl/zoeken?search=frederikz&collection=Oost-Indische+bronnen>.

⁸⁸ NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 334, 335, 336.

⁸⁹ Koning, ‘Een Woord Vooraf’, 10. M.C. Koning was de toenmalige voorzitter van de raad van bestuur van de KPM.

⁹⁰ Ibidem, Hooger Inlands personeel, 152.

NVP zagen de IKV'ers niet als een verlichting aan het laadluik, maar als afleiding van waar het volgens hen om draaide: het verbeteren van het bestaande corps. Zodoende ontwikkelde het corps IKV'ers zich uiterst moeizaam. In contrast tot de ongeveer 240 lading- en 150 proviandklerken die waren ingebed in de traditionele hiërarchie aan boord van de schepen, bleef het aantal IKV'ers steken op een man of dertig.⁹¹ Klachten over de 'minder goede behandeling' van deze Indonesische personeelsgroep kwamen ter tafel in 1920, '25, '26 en '28.⁹²

Bij de lading-klerken waarop de IKV-opleiding zich in eerste instantie richtte begon het animo voor de opleiding pas te stijgen toen in 1929 van de eis van twee jaar extra dekdienst onder toezicht van het Europese NVP-personeel werd afgezien. Vlak voordat deze lichte IKV'ers in 1931 gekwalificeerd raakten, werd de positie van de IKV door de KPM opgeschort. 'Het teveel aan 4^e stuurlieden, de inmiddels ingevorderde gageverlaging en tenslotte de mentaliteit van den Inlander zijn de oorzaak van deze opschorting', schrijft de directeur personeelszaken met selectieve verontwaardiging. 'Het ligt in den aard van den van nature gewilligen en meegaanden Inlander dat hij ongezeglijk en arrogant wordt zodra hij "gediplomeerd" is, én dat hij zich dan eerst recht Nationalist gaat voelen.'⁹³

Begin 1921 probeert de directie te Batavia 'ook ten opzichte van de machinekamer' een poging te wagen om Indonesiërs als 'gediplomeerde machinedrijvers te plaatsten in stede van asst. mach.' In haar nieuwsbericht hierover legt de directie uit dat zij deze machinedrijvers hadden toegestaan om onder toezicht van de hoofdmachinist wacht te lopen. 'Wij zijn tot deze maatregel over gegaan om de machinisten een weinig te ontlasten van hun werk.'⁹⁴ Ondanks de goede bedoelingen slaat ook dit experiment niet aan. Pas eind 1927 probeert de Indische directie het nogmaals met een formelere opleiding tot machinedrijver voor 'jongelieden met mindere opleiding dan die der technische scholen alhier' in 'de KPM-werkplaatsen te Tandjong Priok'. Nog geen twee jaar later wordt de opleiding weer stilgelegd in de crisis.⁹⁵

Hoewel de arbeidsmarkt de Indische directie in de richting van de aanwezige Indonesiërs dwong, was de stellige overtuiging dat 'den Inlander' eigenlijk niet uit het hout gesneden was dat het bedrijf voor zijn officieren in gedachten had; een zichzelf vervullende voorspelling van jewelste. Hoewel de lading- en proviandklerken veel minder betaald kregen dan de beoogde IKV'ers pasten zij wel in de traditionele hiërarchie en de Indonesische Stuurlieden niet. Er bleek plaats te zijn voor maar één soort nationalisme aan boord van de KPM in de archipel.

⁹¹ Westermann, 'Het bedrijf', 423.

⁹² NL-HaNA, KPM/KJCPL, 2.20.35, inv.nr. 503, 1.

⁹³ Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 156.

⁹⁴ Ibidem, 154.

⁹⁵ NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 40, looporder 692, 19-19-1927.

Het Walpersoneel en de Indische arbeidsmarkt

De hoogste categorie bij het Walpersoneel was begin jaren twintig de groep 'Europeesche employees en daarmee gelijkgestelden' van ongeveer 450 man sterk. Daaronder stond een veel grotere groep 'Beambten, Klerken, Hoofdtickers, stenotypisten en Kassiers' vrijwel volledig van de 'Inlandsche of Chineesche landaard'. Veel meer dan bij het Nautisch Varend Personeel kwam het Walpersoneel uit Indië zelf. 'Ons Walpersoneel schrijft Indië aan Amsterdam in 1920, 'bestaat uit "vogels van diverse pluimage", zooals oud-Stuurlieden, oud-landofficieren, en machinisten, ingenieurs, oud-zeeofficieren, meesters in de rechten, jongelui met einddiploma H.S. en H.B.S. etc. De een weet van den hem opgedragen taak iets bijzonders te maken, weet iets te verbeteren, te reorganiseeren, de andere heeft slechts capaciteiten, die hem in staat stellen om zijn werk te verrichten precies zooals zijn voorganger het deed.'⁹⁶

In 1920 worden voor de groep employees de onderwijsseisen op papier gezet. Onder de top van het bedrijf van dienst- en souschefs staan voortaan de A-employees met M-O diploma of academische opleiding, de B-employees met als opleiding tenminste de 5-jarige HBS en de C-employees met MULO of 3 jarige HogereBurgerSchool (HBS)⁹⁷ Met het onderwijsaanbod in de kolonie stijgt het aantal Indische kandidaten voor de hogere employee-functies zonder dat daar expliciet beleid van Batavia bij komt kijken. Voor de gewone administratieve rangen heeft Batavia al tijdens de korte malaise in 1921 besloten te bezuinigen 'aangezien thans veel werk door Europeesche geëmployeerden wordt verricht dat evengoed, zoo niet beter door Chineesche klerken kan worden gedaan.'⁹⁸

De namen die in de salarisstaten van het Walpersoneel voorkomen bevestigen het beeld van het Walpersoneel als Indisch onderdeel van de KPM, al is het opvallend dat het onderscheid in landaard niet afzonderlijk wordt vermeld. In 1924 bijvoorbeeld zijn van de 830 werknemers die f 75 per maand en meer verdienen er 378 Indonesisch, meest Chinees. Vanaf f 200 per maand, het aanvangssalaris van een Europees employee, liggen de verhoudingen 66 Indonesische om 472 Europese namen. Voor de directie lag de bezuiniging bij de aanstelling van Chinese of Indonesische klerken blijkbaar niet in het onmiddellijk lager salaris, maar in het ontbreken van allerlei toeslagen die aan Europese employees werden toegekend om zich in Indië te vestigen.⁹⁹ Aanvulling uit Holland voor het Walpersoneel wordt zelden als noodzakelijk gezien en alleen als het functies betrof waarvoor in Indië de opleiding ontbrak, zoals bijvoorbeeld M.O.-kandidaten boekhoudkunde voor de afdeling Comptabiliteit. Zo groeit in de jaren twin-

⁹⁶ Ibidem, inv.nr. 357 (vertrouwelijke brieven Indische directie aan Amsterdam) 1920.

⁹⁷ Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 2.

⁹⁸ NL-HaNA, KPM/KJCPL, 2.20.35, inv.nr. 2166, vertrouwelijke brieven van de Indische directie aan Amsterdam, 1921.

⁹⁹ Ibidem, inv.nr. 2173, Walpersoneel 1924.

tig zowel het Indische als het Indonesische karakter van het Walpersoneel van de KPM.¹⁰⁰

1.4 De magere jaren: het personeelsbeleid van Zustermaatschappijen en KPM onder benarde financiële omstandigheden

De klimmende jaarsaldi van de vette jaren twintig¹⁰¹ eindigden met de verbijssterende economische crisis waarin de vraag naar exportproducten instortte en beide bedrijven moesten zien te overleven. Plots sloegen personeelstekorten om in lasten. Tegen de achtergrond van massale werkloosheid in Indië werd voor een deel van de 'Europese' werkzoekenden zelfs 'opzending naar Europa' overwogen.¹⁰² In deze jaren krijgt de billijkheidskant van de bedrijfsredeneringen ten aanzien van haar personeel het zwaar. Voorzieningen als de examensystemen sneuvelen, salaris wordt gekort en personeel wordt ontslagen. Kreeg de crisis ook grip op de rassenverhoudingen binnen de bedrijven? Welke gevolgen had het economische noodweer voor de Indonesische werknemers van de KPM en de Zustermaatschappijen?

1.4.1 *Het personeelsbeleid van Zustermaatschappijen onder benarde financiële omstandigheden, 1930-1938*

In april 1932 schrijft Diephuis aan Den Haag over nieuwe en door de omstandigheden noodzakelijk geworden bezuinigingsmaatregelen.¹⁰³ Het bedrijf is inmiddels in belangrijke mate gekrompen. Tussen 1929 en 1935 vermindert het aantal ambtenaren met ruim tweevijfde van 520 tot 280 werknemers. De SCS en de SJS zijn gefuseerd en de kleinere OJS en SDS worden voortaan beheerd door een lager ingeschaalde Administrateur. Van het voltallig personeel inclusief hoofdambtenaren, is het salaris met 10% gekort en per juli 1931 worden periodieke verhogingen opgeschort tot de 'verwachte stabiliteit in het algemeene prijzenpeil' is teruggekeerd. Beambten 'onder de streep' van onmisbaar personeel worden uitbetaald op variabel 'lokaal prijspeil' dat steevast naar beneden wordt bijgesteld. Sommige zullen in de crisisjaren meer dan de helft van hun salaris inleveren.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 5-6.

¹⁰¹ NL-HaNA, KPM/KJCPL/Balansen en Verslagen, 2.20.59, inv.nr. 136, (jaarverslag 1928) 1. In het jaarverslag van 1928 schrijft N. van Zalinge namens de Indische directie aan Amsterdam over het zevende 'jaar met klimmende jaarsaldi' als 'norm gegeven voor vette en magere jaren'.

¹⁰² Kantoor van de Arbeid, *Werkeloosheid in Nederlands-Indië* (Batavia 1935) 24.

¹⁰³ NL-HaNA, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 728iI, 20-4-1932, 8.

¹⁰⁴ Het personeel 'onder de streep' bestond in praktijk vrijwel geheel uit Indonesiërs. Zij werden makkelijk vervangbaar geacht vanwege de lage opleidingsgraad en het grote aanbod op de arbeidsmarkt.

Het plan van aanpak voor de eerdere ronde bezuinigingen is door D. Mulder geschreven, Chef Administratie (CA1) van de samengevoegde SJS/SCS. Hierin komen zowel het oude bezoldigingsbeleid als de voorstellen voor een nieuwe opzet van 'de algemene staat der betrekkingen' aan de orde. Mulder is somber over het bezoldigingsbeleid van de Zustermaatschappijen. Zelfs zonder wereldcrisis, schrijft hij, zou de sterke toename van motortransport aanleiding zijn geweest tot een structurele aanpassing van het bezoldigingsbeleid van de Zustermaatschappijen.¹⁰⁵

De basis van dat bezoldigingsbeleid was altijd het principe geweest van het peil der kosten van levensonderhoud in Indië en meer in het bijzonder het verschil tussen de Indonesische en de Europese levensstandaard daarin. Eenvoudig om dit te becijferen is dit niet, stelt Mulder. In de betreffende bijlage van de nota over zijn vergelijkend budgetonderzoek, waarschuwt hij voor de betrekkelijke waarde van zijn eigen onderzoek.

Ik wijs slechts op de bekende uitspraak omtrent 'l'art de grouper les chiffres' en op de tirade 'Er zijn leugenaars, er zijn aartsleugenaars en er zijn statistici.' Tegelijk stelt hij dat 'naar mijne overtuiging een zoodanig onderzoek thans voor de maatschappij volstrekt noodzakelijk is om voldoende houvast te geven aan de beslissing, hoever met de bezoldigingen van het personeel naar beneden mag worden gegaan.'¹⁰⁶

Waar ligt in crisistijd de grens tussen utilitaire en billijke bezuinigingen? Voor zijn onderzoek baseert Mulder zich op mededeling nr. 85 van het Centraal Kantoor voor de Statistiek (CKS), oftewel het 'onderzoek naar het verschil in duurte tusschen de verschillende standplaatsen van Gouvernementsambtenaren in N.I. op 1 januari 1930.' Als plaats heeft hij zijn eigen standplaats Tegal gekozen, omdat de informatie daar gemakkelijk te krijgen is. Ook woont veel personeel van de Zustermaatschappijen in Tegal en ligt de stad 'tusschen onze duurdere en onze goedkopere standplaatsen' in. Voor de kosten van voeding, andere huishoudelijke benodigdheden en brandstoffen vertrouwt Mulder op 'bij huisvrouwen en Chineesche handelaren ingewonnen informaties'. Voor 'huishuur, onveranderlijke uitgaven, verlichting, watervoorziening en bedienden en wasch' heeft hij de gegevens van het CKS kunnen overnemen.¹⁰⁷ Zijn minutieuze onderzoek geeft informatie over uiteenlopende zaken als kip en uien, geneeskundige verzorging, kleding en schoeisel. Na een vergelijking met Buitenzorg waarvan de plaatselijke kosten vergelijkbaar zijn met die van Tegal, komt hij tot de conclusie dat de levensstandaard 'sedert 1922 is gedaald met 22% voor gemiddeld Europeesch ambtenarengезin en met 45% voor gemiddeld Inlandsch beambte-gezin.'¹⁰⁸ Voor billijke bezuiniging geeft dat weinig ruimte.

¹⁰⁵ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 728iI, 28-1-1932, 8.

¹⁰⁶ Ibidem, opmerkingen bij bijlage 2, 1-2.

¹⁰⁷ Ibidem, 3.

¹⁰⁸ Ibidem, bijlage 3 e.v.

Om toch tot een gunstige nieuwe Staat Van Betrekkingen (SVB) te komen, richt Mulder zich op de Dienstregeling Personeel uit 1919.

Het personeel is onderscheiden in: I. naar gelang dienstverband A. Personeel in vasten dienst B. Personeel in tijdelijke dienst C. personeel in lossen dienst. II. Naar gelang van den landaard. A Europeanen. B Inlanders. III. naar gelang van de betrekking: A. Ambtenaren (met inbegrip van hoofdamttenaren) B. Beambten C. Personeel in lossen dienst.

Als functies van de ambtenarencategorie naar de beambtencategorie of van de beambtencategorie naar de losse dienst verschuiven, zit daar volgens Mulder veel bezuiniging in. 'De opklimming van Inlanders met een voltooide Westersche lager onderwijs-opleiding bij bureau- en stationsdienst is al gemakkelijker geworden'. Net als bij het gouvernement kan deze ontwikkeling volgens Mulder gebruikt worden. 'Om in termen van de B.B.L.¹⁰⁹ te spreken, er moet sneller en krachtiger uit de B- naar de A-schaal worden overgebracht dan voorheen.'¹¹⁰

Als Diephuis in april 1932 zijn overzicht naar Den Haag schrijft, blijkt de nota van Mulder ondanks al zijn grondigheid al achterhaald. Vanwege 'den financieelen toestand onzer maatschappijen' kunnen 'voorloopig toch geen periodieke verhoogingen kunnen worden toegekend'. Stuk voor stuk hebben de vijf hoofdamttenaren van de Zustermaatschappijen de grondslagen van de bezuinigingsmogelijkheden in de nota doorgenomen om tot een praktisch beleid te komen. Vooral Mulders constatering van een daling van 45% in levensstandaard bij Indonesiërs tegen een daling van 'maar' 22% bij Europeanen is door hen aangegepen. Voor meer billijkheid is geen ruimte. 'Het idee is geopperd om in verband hiermede de bezoldigingen van de beambten met een tweede tien procent te korten' stelt Diephuis en dit plan wordt meteen aangenomen.¹¹¹

Voor de kortingen op de overgangsrangen bij de ambtenaren die Mulder heeft voorgesteld, blijkt de zaak ingewikkelder te liggen. Met een kronkelende redenering schrijft Diephuis hierover:

Wij kwamen tot de overtuiging, dat het theoretisch juister en tevens billijker zou zijn om de grens te trekken tusschen de Inlanders en de Europeanen, en dus ook de Inlandsche ambtenaren te treffen, doch dat het uit politieke overwegingen de voorkeur verdiende om de grens te trekken tusschen ambtenaren en beambten; op

¹⁰⁹ 1930: B.B.L. Bezoldigingsregeling Burgelijke Landsdienaren. Op advies van de regeringscommissie salarisherziening waren salarissen van de regering heringedeeld in drie rangen van laag naar hoog, A, B, C. Hoewel de commissie erkende dat uiteindelijk vaardigheid en kwalificaties de doorslag zouden moeten geven bij de toekenning van salaris, stelde men dat de realiteit van de kolonie in crisis dit onmogelijk maakte, vandaar dat de aparte salarisschalen nodig waren en werden gebaseerd op levensstandaard. Uit bezuinigingsoverwegingen werden veel lagere B-schaal functies overgeheveld naar A hetgeen in zowel 1935 als 1938 werd herhaald. Ingleson, *Workers*, 151-154 e.v.

¹¹⁰ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 728II, 28-1-1932, bijlage 6, 1.

¹¹¹ Ibidem, 20-4-1932, 3.

deze wijze zou het rascriterium niet openlijk uitgesproken behoeven te worden, terwijl niet zouden worden getroffen de Inlandsche ambtenaren, voor wie een verdere korting bijzonder onaangenaam zou zijn omdat zij Europeesche ambtenaren naast zich hebben die niet gekort zouden worden (Inlandsche beambten hebben praktisch gesproken geen Europeanen naast zich).¹¹²

Het is een duivels dilemma.

Legt men de procentueel grootste korting op de hoogste bezoldigingen, dan komt men in strijd met het feit, dat de kosten van levensonderhoud voor de hoogere traktementen minder gedaald zijn dan voor de lagere; legt men daarentegen de grootste korting op de laagste salarissen, dan komt men in strijd met het democratisch beginsel, dat tot dusverre door de Regeering is gevolgd en door een groot deel der publieke opinie als vanzelfsprekend wordt beschouwd.¹¹³

Zodoende moest het salaris van hele personeel er van hoog tot laag aan geloven, maar bleven in de tussenrangen bezuinigingen op grond van het rascriterium uit.

Al in augustus blijkt alsnog een derde kortingsronde onvermijdelijk. Inmiddels staat het onafhankelijk voortbestaan van het bedrijf op het spel. In het diepste geheim zijn de mogelijkheden van fusie met de Nederlands Indische Spoorwegmaatschappij (NIS) en zelfs de opsplitsing van het bedrijf tussen NIS, Staatsspoorwegen en de gemeente Semarang onderzocht. Weer wendt Diephuis zich tot Mulder om het onderste uit de kan te halen en met een aangescherpte nota op zak, trekt hij voor de tweede keer naar Den Haag om aan de directie goedkeuring te vragen voor een set kortingen. Die krijgt hij: in Den Haag wordt hem gevraagd om zijn pensioen enkele jaren uit te stellen om de reddingsoperatie van de Zustermaatschappijen tot een goed einde te brengen.¹¹⁴

Eind 1933 zijn in Indië de consequenties van de Herziene Bezoldiging Burgerlijke Landsdienaren (HBBL) voor de Staatsspoorwegen bekend geworden¹¹⁵ en de Zustermaatschappijen passen hun bezoldigingsstructuur daar in juni 1934 op aan. Een nieuwe schriftelijke Staat Van Betrekkingen (SVB) wordt opgesteld. Dat inmiddels zowel de OJS als de SJS in surseance van betaling zijn geraakt, zorgt voor enige vertraging, maar bewindvoerders en pensioenfondsen laten zich overtuigen, want de bezuinigingen zijn rigoureuus gehandhaafd.¹¹⁶ Voor de ambtenarenrangen lopen de kortingen op tot zo'n 25%, terwijl beambten 'boven de streep' tot

¹¹² Ibidem, 28-1-1932.

¹¹³ Ibidem.

¹¹⁴ Ibidem, inv.nr. 764BI, 158-8-1932.

¹¹⁵ H.W. van den Doel, *De stille macht. Het Europees binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942* (Amsterdam 1994) 412. Bij het gouvernement waren de salarissen met ruim 30% teruggelopen. Ook hier waren deze bezuinigingen in perspectief gezet van de teruglopende kosten van levensonderhoud.

¹¹⁶ NL-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 65, dossier 728iII, 26-3-1934.

34% van hun salaris verloren.¹¹⁷ De zwaarste klap viel bij de vervangbare beambten ‘onder de streep’, die voortaan structureel volgens plaatselijke loonstandaard werden betaald en als los-vast personeel zouden worden behandeld. Bij hen konden kortingen al naar gelang de standplaats oplopen tot boven de 60% procent!¹¹⁸

Opgelucht schrijft Diephuis op 23 juli aan de vooravond van zijn derde crisisbezoek aan Den Haag zijn laatste verslag over de inpassing van het personeel in het nieuwe SVB. Het personeel heeft de salarisherziening geaccepteerd ‘zonder dat van eenige beteekende ontevredenheid is gebleken.’ Dit ligt volgens Diephuis aan ‘het personeel bijgebrachte besef dat zoveel als mogelijk was de normale verhoudingen op personeelsgebied zijn hersteld en de pensioenen zijn veilig gesteld.’¹¹⁹ De klachten van ambtenaren en hogere beambten waren daarna niet meer structureel geworden, maar gericht op eigen belangen die meermalen weinig of niets met de salarisherziening te maken hadden, zodat Diephuis hen of eenvoudig had kunnen weerleggen of in enkele gevallen had kunnen inwilligen. Zeven collectieve rekwesten waren op dezelfde manier behandeld in een operatie die Diephuis ‘het gladstrijken der plooiën’ had gedoopt.¹²⁰

Zowel de rekwesten als het ‘gladstrijken der plooiën’ geven een kijkje in de beoordelingscriteria van de hoofdvertegenwoordiger en zijn hoofdambtenaren en op de verlangens van het personeel. Welke rol ‘landaard’ speelt bij dit gladstrijken der plooiën is lastig te zeggen. Drie zaken vallen op. Allereerst dat geen van de Europese ambtenaren verbetering probeert te claimen op grond van ras. Vervolgens dat de rekwesten van de ambtenaren van de Zustermaatschappijen op basis van functie niet op basis van afkomst zijn opgesteld. Bij de ondertekenaars staan Frederiks en Soekardi, Schenk en Soedewo broederlijk naast elkaar.¹²¹ Tenslotte dat ‘landaard’ in de verslagen van Diephuis maar bij één kandidaat ter sprake komt. Bij de beoordeling van M. Soerams positie schrijft de HV dat ‘deze een van de weinig Inl. is met zoodanige kunde en leiderskwaliteiten, dat men hem geschikt acht voor 2e man eener houtbewerkingsafdeling, dat is dus iemand op wien, bij afwezigheid van den Chef het werk kan loopen (Type v.d. de Cm. Nassan te Soerabaia).’ Zo’n uiting van blijde verbazing onderstreept dat vooroordelen ten aanzien van Indonesiërs in leidinggevende posities bij het bedrijf niet verdwenen zijn. Tegelijkertijd bevestigt het algemene beeld van de gladstrijko-

¹¹⁷ Ibidem, 18-9-1932.

¹¹⁸ Ingelson, *Workers*, 140.

¹¹⁹ NL-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 65, dossier 728iII, 23-7-1934.

¹²⁰ Diephuis had alle vaste krachten opgeroepen langs te komen als volgens hen de gevolgen van de bezuinigingen onevenredig zwaar uitvielen. Hiervoor had hij zijn spreekuur ingezet en de mogelijkheid groeps-rekwesten in te dienen. Vervolgens had hij de behandeling van alle verzoeken, mondeling of schriftelijke samengevoegd in het betreffende document met bijlages: het gladstrijken der plooiën.

¹²¹ NL-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 65, dossier 728iII, 23-7-1934, 3-6, bijlage 1.

peratie dat bij de Zustermaatschappijen het ‘rascriterium’ in officiële verslagen geen rol van betekenis meer speelde. Zonder de Indonesische ambtenaren kon het bedrijf niet langer functioneren.¹²²

Voor Diephuis blijkt het de laatste serie nota’s en rapporten te zijn geweest als hoofdvertegenwoordiger van de Zustermaatschappijen. Als oud-hoofdamtenaar J.A. Zwager hem in Nederland van ‘een gemis aan juist inzicht van zuinige exploitatie’ beschuldigt, vindt dit weerklank bij de bewindvoerders en de aandeelhoudersvergadering. Is deze hoofdvertegenwoordiger niet te gehecht aan het gladstrijken van plooiën voor zijn personeel? Omdat Diephuis ter vergadering te weinig steun krijgt van directeur Caspersz dient hij een week later zijn ontslag in bij de directie van de Zustermaatschappijen.¹²³

Voor het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen in Indië maakt dit paleisdrama geen verschil meer. De nieuwe hoofdvertegenwoordiger H.B. Stapel bevestigt desgevraagd in december dat het gladstrijken der plooiën de bezuinigingen nauwelijks had geraakt. Ook stuurt hij aan Den Haag een stevige nota waarin hij Zwagers bemoeienis inhoudelijk met de grond gelijk maakt. In januari 1935 krijgt Diephuis van de algemene vergadering van aandeelhouders achteraf gelijk met zijn beleidsaanpak.¹²⁴ In Indië heeft Stapel met de overgebleven hoofdambtenaren de personeelsformatie nogmaals onder de loep genomen ‘volgens de beginselen der zuinigheid. Het is tijd om te komen tot een minimum aan personeel ... [met] in achtneming van de eischen die veiligheid en service stellen’.¹²⁵ Met deze voorlopige formatie moeten de Zustermaatschappijen het de komende jaren doen, want pas in november 1937 staat een nieuwe herziening van de Staten Van Betrekkingen (SVB) op de agenda van Semarang en Den Haag.

In de loop van 1936 heeft zich ‘een omkeer in den economische toestand aangekondigd, gestimuleerd door de depreciatie van ons betaalmiddel in september van dat jaar, die ten gevolge had een belangrijke toename van het verkeer.’ Eind 1937 maakt bovendien het gouvernement bekend het BBL te gaan herzien, reden voor directeur Casperz om eens bij HV Stapel te polsen hoe de Zustermaatschappijen er in verhouding tot de Staatsspoorwegen voorstaan. ‘Het uitzicht moet niet worden gewekt’, schrijft hij, ‘dat wij het BBL 1938 precies zullen volgen. Voor de middelbare en hogere ambtenaren, alsmede voor U zelven zou een navolging daarvan niet wenselijk zijn. Wij moeten een eigen regeling hebben, waarbij weliswaar gekeken wordt naar de B.B.L., doch in de eerste plaats rekening gehouden wordt met de eischen, waarbij bij een particulier bedrijf aan moet worden voldaan om goeden krachten te kunnen aantrekken.’¹²⁶

¹²² Ibidem.

¹²³ Ibidem, 23-7-1934, 3-6, bijlage 1.

¹²⁴ Ibidem, inv.nr. 15, dossier Diephuis II.

¹²⁵ Ibidem, inv.nr. 65, dossier 728j, 23-10-1934.

¹²⁶ Ibidem, 17-11-1937.

Dat laat Stapel zich geen twee keer zeggen. Opnieuw wordt de hulp van CA1 Mulder ingeroepen 'die op het gebied van salarisstelsel zijne sporen verdiend' heeft. Eind april 1938 schrijft Mulder aan de hoofdvertegenwoordiger.

Ik ben het geheel met Directeur Caspersz eens, dat voor den particulieren werkgever 'loon naar behoefte' een onjuist, 'loon naar prestatie' een juist beginsel is. Het geval kan zich echter voordoen, dat de gelden ontbreken om het juiste principe [...] volledig door te voeren. In dat geval moet wel, uit een oogpunt van sociale rechtvaardigheid zoowel als van gezonde bedrijfspolitiek, de op zichzelf voor werknemers met gezinnen te lage bezoldiging door een met aard en grootte van het gezin verband houdenden toeslag gecorrigeerd worden. Dit geval doet zich thans bij ons - en bij het Land evenzeer - voor en zal zich voorloopig nog wel blijven voordoen.¹²⁷

De nota van Mulder, goedgekeurd en gesteund door de hoofdamttenaren van de Zustermaatschappijen, is in feite een terugkeer naar het personeelsbeleid van Diephuis in de jaren twintig. Desalniettemin zijn de Haagse directie en de heren bewindvoerders dit keer wel overtuigd. Misschien als teken dat de scherpe ondertoon in de nota van Chef Administratie Mulder hen niet ontgaan is, onthouden zij alleen hun goedkeuring aan de verhoging van het maximumsalaris voor de Dienstchefs. De nieuwe SVB, waarin onder meer de voorwaarden voor de kindertoelage van het voltallige personeel boven de streep geregeld is, gaat per augustus 1938 in.¹²⁸

De Zustermaatschappijen werden door de grote crisis in zo'n benarde positie gebracht dat zij tussen 1931 en 1934 al het, in een koloniale samenleving toelaatbare, uit de kast moesten halen om het zelfstandige voortbestaan van het bedrijf te garanderen. Niet alleen ontstonden tijdens dit proces conflicten tussen Den Haag en Semarang, maar ook tussen de ambtenaren in Indië onderling werd de mate waarop nog redelijkerwijs op de personeelskosten bezuinigd kon worden, inzet van een vinnige papieren strijd. In deze discussie werd het beginsel van de verschillende 'levensstandaarden' in de koloniale samenleving bepalend voor het leeuwendeel van de saneringsoperatie, die voor het lagere Indonesische personeel ontslag of draconische kortingen betekende. Basis voor dit beleid was de aanname dat het voor 'de Inlander' mogelijk was terug te keren naar een primitieve productienhuishouding, waarin ruilhandel een grotere rol speelde dan geld en salaris.¹²⁹ Het is niet waarschijnlijk of aannemelijk dat de remmers en de stokers of andere beambten onder de streep het hiermee eens waren. Zo droeg de crisis onmiskenbaar bij tot de verscherpte rassentegenstellingen, ook bij de Zustermaatschappijen.

¹²⁷ Ibidem, dossier 728Li, 9-7-1938.

¹²⁸ Ibidem, 4-8-1938.

¹²⁹ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 34.

In het personeel boven de streep, onmisbaar voor veiligheid en service van de dienstuitvoering had het bedrijf veel meer geïnvesteerd. Bij verdergaande korting werd het gevaar van overlopen naar 'grote broer' de Staatsspoorwegen voor reëel gehouden. Toch was zelfs bij deze groep overwogen het rassencriterium te doen gelden omdat dit theoretisch juister en billijker zou zijn. Omdat het rassencriterium dan niet openlijk uitgesproken zou hoeven worden, dus uit politieke overwegingen, hielden de hoofdamttenaren het tenslotte op een scheiding tussen ambtenaren en beambten, later verfiind tot het personeel onder en boven de streep. Dit maakt twee dingen duidelijk over het denken over ras en landaard in de jaren dertig.

Aan de ene kant werd het rassencriterium door zowel de Haagse bedrijfsleiding als de aandeelhoudersvergaderingen gezien als leidraad bij personeelsbeleid. Vandaar ook de aanvankelijke bijval voor Zwagers kritiek op het personeelsbeleid van Diephuis in Indië. Aan de andere kant was er bij de hoofdamttenaren van het bedrijf in Indië over de praktische toepassing van het rassencriterium zoveel twijfel dat het in het geval van de eigen Indonesische ambtenaren onuitvoerbaar werd geacht. Uit de tegenstrijdige formulering van Diephuis klinkt de botsing van de theorie met een maatschappelijke praktijk waarbij Indonesische ambtenaren al lang geen uitzondering meer waren, maar juist onmisbaar voor het functioneren van het bedrijf.

1.4.2 Het personeelsbeleid van de KPM door de ongunst der tijden getroffen,¹³⁰ 1930-1939

Terwijl de crisis de Zustermaatschappijen aan de rand van bankroet bracht, kon de KPM aanvankelijk de ergste klappen opvangen zonder tot gedwongen ontslagen van het hogere personeel over te gaan.¹³¹ De sterkere positie van het scheepvaartbedrijf had te maken met het Groot Archipel-contract waarin de voorwaarden voor het post- en personenvervoer omschreven stonden. De bepaling dat het bedrijf op de vrije lijnen in het gebied naar eigen inzicht mocht handelen, had voor zulke winsten gezorgd, dat het bedrijf in de jaren twintig zowel de eigen vloot als de reserves sterk had kunnen uitbreiden. Dit was ook de politiek in Nederlands-Indië niet ontgaan. Toen KPM en het gouvernement in augustus 1929 bijna rond waren over een verlenging van het contract, mengde de Volksraad zich in de onderhandelingen.¹³²

Met de motie Middendorp en Soeroeso stond het monopolie van de KPM op het interinsulaire gouvernementsvervoer van de KPM plots in volle aandacht. De hoofdgedachte van de motie van sociaaldemocraat W. Middendorp en na-

¹³⁰ NL-HaNA, KPM/KJCPL/Balansen en Verslagen, 2.20.59, inv.nr. 140, Jaarverslag 1932, 1.

¹³¹ De Boer, 'De geschiedenis', 203.

¹³² Ibidem, 196.

tionalistisch vakbondsleider Soeroso was dat de winsten van de KPM ten goede kwamen aan directie, de aandeelhouders in Holland en de uitbreiding van de eigen pakketvaart-vloot. De Indische bevolking moest hiervoor de hoge tarieven opbrengen. Een andere klacht van Middendorp c.s was, dat de KPM te veel gebruik maakte van importkrachten, terwijl voldoende goed opgeleide krachten in het Indische geworven konden worden. Daarmee raakte de motie ook de gevoelige snaar van het rassencriterium in het personeelsbeleid van het bedrijf.

Uit het tempo waarin de KPM vervolgens een aantal kleinere concessies deed om het contract alsnog binnen te halen blijkt dat de kritiek van de Volksraad-motie op de ruime marges voor de KPM in het Groot Archipel-contract niet onterecht was. Verongelijkt schrijft president-directeur J.W.B. Everts, die inmiddels als benoemd lid in de Volksraad zat hierover aan Amsterdam: 'het is overigens wel opmerkelijk hoe op enkele uitzonderingen na, zelfs de rechtse groepen in de Volksraad zodra het om de grote ondernemingen hier te lande gaat, met het sop der sociaaldemocratische ideeën overgoten blijken te zijn.'¹³³ De tarieven voor het gouvernementssvervoer werden herberekend, maar van eventuele verplichte 'indiësering' bleek in het nieuwe contract geen sprake meer. Zowel de Volksraad als het Nederlandse parlement namen er genoeg mee. Toen het nieuwe regeringscontract in januari 1931 van kracht werd, bleef de KPM in het bezit van het gouvernement als vaste klant tegen een gegarandeerd tarief.¹³⁴

Het staaltje *damage control* waarmee de KPM de crisis inging, betekende niet dat het scheepvaartbedrijf voorbereid was op wat er komen zou. Tussen 1930 en 1932 daalden vervoersomvang en vrachten zo sterk dat de inkomsten van de KPM met ruim 40% afnamen, terwijl het 'bruto saldo' van het bedrijf zelfs met ruim 50% achteruit ging. Met de groei van de recessie nam tegelijkertijd de concurrentie toe van zowel de lokale 'kleine motorboot' als buitenlandse bedrijven en Chinese handelaren met eigen vervoer. 'Bestrijding van deze concurrentie zal slechts mogelijk zijn met gelijkwaardige middelen waarbij niet alleen op materiaal, doch ook op personeelsgebied een van het gewoon bedrijf afwijkend standpunt zal moeten worden ingenomen', stelt het jaarverslag van 1932 wat cryptisch. Zouden Indonesische werknemers alsnog een kans krijgen in de crisis?¹³⁵

In de inleiding van het jaarverslag van noodjaar 1932 ziet Everts een grotere dreiging dan de crisis, die 'toch eens een eind zal nemen'. Volgens Everts schieten de investeringen van Nederlandse bedrijven in Indië te kort. Hij hekelt 'het toenemende streven om slechts alles dat binnen eigen grenzen is voortgebracht te gebruiken en niet meer dan dat. Deze leuze, ontstaan uit zucht tot zelfbehoud, is onder den invloed van eng nationalisme verworpen tot een sterk infecterend uitwas van de gewijzigde economische omstandigheden die van blijvende in-

¹³³ NL-HaNA, KPM/KJCPL, 2.20.35, inv.nr. 359, april 1930.

¹³⁴ De Boer, 'De geschiedenis', 201.

¹³⁵ NL-HaNA, KPM/KJCPL/Balansen en Verslagen, 2.20.59, Jaarverslag 1932, 5-7.

vloed zal zijn op de omvang van het vervoer'.¹³⁶ Deze ontwikkeling bedreigt volgens Everts niet alleen de koopvaardij maar ook de 'politieke zelfstandigheid' van Nederlands-Indië – binnen het rijksverband met Nederland uiteraard en hij roept het 'Hollandsche kapitaal' op tot 'bescherming van dit eilandenrijk' dat zoveel te bieden heeft.¹³⁷

'Naast de onmetelijke natuurlijke rijkdommen,' schrijft Everts,

heeft men hier de werkkraft van een volk, waarvan onder goede Europeesche leiding, d.w.z. naast kracht ook karakter en tact, nog alles van valt te maken. De heerschenden vooroordelen over het kunnen van den inheemschen zijn gelogenstraft door de feiten, nu wel is gebleken hoe zij gevormd kunnen worden tot uitstekende werklieden, zoowel mannelijk als vrouwelijk, zoowel in cultuur als in industrie, die het tegen Chinees en Japanner kunnen opnemen. Deze, ook voor hen economisch zoo ongunstige tijden, hebben de bijzondere eigenschappen van dit merkwaardige volk aangetoond. Indië zou den geweldigen stoot, die deze crisis het heeft gegeven, niet kunnen opvangen, indien de inheemsche bevolking anders was geweest en zij zich niet automatisch en zonder verzet aangepast had aan de zoozeer gewijzigde omstandigheden, zich daarbij alle luxe ontzeggend. Instinctief heeft dit volk ... het geld in het ruilverkeer voor een groot deel uitgeschakeld, en is het teruggewallen in de primitieven productenhuishouding, een vorm waarin het zich nog zeer lang zal kunnen handhaven.¹³⁸

De koloniale ideeën over het 'bijzondere inheemse volk' dat zijn rijkdommen zonder meer aanbod aan de juiste Europese leiding, vertaalden zich in een nieuwe poging van de Indische directie om het halfslachtige beleid ten aanzien van Indonesische werknemers van de jaren twintig nieuw leven in te blazen. Vooral in die 'instinctieve neiging' van Indonesiërs om zaken te accepteren 'zich daarbij alle luxe ontzeggend', zat voor de KPM een mooi aanknopingspunt voor verdere bezuiniging. Tegelijkertijd moest het bedrijf voorkomen door de opkomst van Chinese, buitenlandse en lokale kleine motorboot-concurrenten uit de markt geprijsd te worden.¹³⁹

De crisismaatregelen van de KPM groeiden met de jaren in hevigheid. Tussen 1930 en 1933 werd tot 30% van de vloot voorlopig opgelegd, oudere schepen werden afgeschreven en verkocht.¹⁴⁰ Tijdelijk werkloze officieren werden verplicht cursussen te volgen bij de KPM-zeevaartschool te Batavia. Vervroegd pensioen werd aangemoedigd en verplichte verlengde crisisverloven tegen 50%

¹³⁶ Van verschillende jaarverslagen (1925, 1930, 1931, 1933 en 1937) in het Nationaal Archief te Den Haag zijn de inleidingen van de president-directeur er uitgescheurd. Vanwege de aanwezigheid van de inleidingen op 1929 en 1934, 35 en 36 in de grote lijn van de ontbrekende delen wel te reconstrueren.

¹³⁷ NL-HaNA, KPM/KJCPL/Balansen en Verslagen, 2.20.59, Jaarverslag 1932, 2.

¹³⁸ Ibidem, Jaarverslag 1932, 2-3.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ De Boer, 'De geschiedenis', 205.

gage werden ingevoerd, periodieke verhogingen en promoties werden beperkt of op de lange baan geschoven. Het personeel werd over de hele linie in '31 en '32 met 10% gekort oplopend tot 15% in 1934.¹⁴¹ Een verdere maatregel was de wijziging van de reglementaire bezetting waardoor kleinere schepen het moesten doen met veel minder of waarnemende officieren die niet voor hun waarnemende rang werden uitbetaald.¹⁴²

In het verlengde van die laatste maatregel probeert de Amsterdamse directie in februari 1931 opnieuw om het 'hoger Inlands personeel' van het corps machine- of motordrijvers van 60 man tot 130 man uit te breiden. Hiermee kunnen zij op de kleinere schepen de laagste rangen werktuigbouwkundigen vervangen. Ook een mogelijke uitbreiding van het corps 'Inlandse Kleine Vaart' (IKV'er) wordt opnieuw in stelling gebracht. Hiermee kan op termijn het grootste deel van de categorie stuurman vierde klasse vervangen worden, hoopt de Amsterdamse directie. Al na een paar maanden komt zij op haar voornemen terug. 'Men bleek hier buiten den waard te hebben gerekend, want waar zouden in de toekomst de mensen voor de hoogere rangen vandaan moeten komen?' schrijft KPM-ambtenaar Cornelius achteraf weinig profetisch.¹⁴³

Cornelius baseert zich op het scherpe commentaar van de Indische directie op de bezuinigingsplannen uit Amsterdam. Daarin wijst Batavia er in 1931 op dat de IKV'ers 'het toch tenhoogsten tot derde stuurman kunnen brengen, en u zult dus voor aanvulling der 2e en 1e stuurlieden op Personeel uit Holland zijn aangewezen.' Om dit probleem te zijner tijd met stuurlieden van buiten op te vangen lijkt de Indische directie eveneens een slecht plan. 'U zult zich met "deze vreemdelingen in Jeruzalem" heel wat moeilijkheden hebben, eer zij in ons gecompliceerd bedrijf te gebruiken zullen zijn'. Deze bezwaren zullen het financiële voordeel van de maatregel te niet doen. Bij nader inzien blijkt de beoogde bezuiniging toch al minder groot omdat in de crisis een groot deel van de stuurmannen vierde klasse thuis zit of al een stevige gage-verlaging heeft ondergaan. Voor de derde keer gaan de indianisatiemaatregelen de kast in.¹⁴⁴ De grondslagen van het KPM-beleid ten aanzien van het Nautisch Varend Personeel veranderen door de crisis maar weinig. Zo wordt begin 1933 de sollicitatie voor Stuurman vierde klasse van Mohammed Nazir afgewezen omdat 'de aanname van oosterlingen voor ons stuurliedencorps niet gewenst is'. Bovendien is in crisistijd het aantal werkzoekende Europeanen groter dan de vraag van de KPM, waardoor het enthousiasme voor Indische kandidaten aanzienlijk bekoeld is.¹⁴⁵

141 NL-HaNA, KPM/ KJCPL/Balansen en Verslagen, 2.20.59, Jaarverslag 1934, 14.

142 Cornelius, 'De KPM en haar personeel', 27.

143 Ibidem, 41, 28.

144 NL-HaNA, KPM/KJCPL, 2.20.35, inv.nr. 17, 23-4-1931.

145 Ibidem, inv.nr. 18, 12-1-1933.

Het idee om de lagere rangen van het NVP te vervangen met hoger Indoneesisch personeel blijkt hiermee toch niet geheel vergeten. Als in 1936 het ergste van de crisis voorbij is en de gages stijgen, waagt de Indische directie een nieuwe poging. Een twaalfstal stuurlieden wordt vervangen door ‘stuurlieden localvaart’ en vervolgens neemt ‘de reeds eerder gememoreerde vervanging van werktuigbouwkundigen door Machine- en Motordrijvers ... gedeeltelijk haar beslag’. Ditmaal vindt Batavia het onnodig om het Indonesisch personeel uitgebreid te scholen aan boord van oefenvaarttuig ‘de Arend’ zoals in de jaren twintig. Scholing moet komen van de Europese officieren ter plaatse. Van verzet van de verzwakte bonden is geen sprake en de maatregel wordt ingevoerd.¹⁴⁶

Als onder dreiging van de naderende oorlog in 1939 de tekorten voor officieren weer actueel zijn, schrijft Batavia aan Amsterdam:

Ons is duidelijk dat u moeilijk alle Indo-Europesche jongelui, die zich voor onzen dienst komen aanmelden, kunt afwijzen en wij leggen ons bij de uitzending van een beperkt aantal daarna dan ook neer. Evenwel mogen o.i. niet alle Indische jongelui over één kam geschoren worden, doch ware ook bij de aanneming van deze jongelui selectie toe te passen, waarbij vooral in aanmerking te nemen ware het milieu waaruit de sollicitant afkomstig is. Wij vestigen hierop nog eens speciaal de aandacht, omdat wel bedacht dient te worden, dat bij onze Mij. praktisch iedere 4e Stuurman, na verloop van tijd, gezagvoerder wordt en daarvoor ook sociaal geschikt moet zijn.¹⁴⁷

De nauwerhouden weerszin van de Indische directie tegen de Indo-Europese kandidaten voor het NVP, staat in schril contrast met het zalvende optimisme van diezelfde directie over Indische kandidaten voor het Walpersoneel. Daarover schrijft de directie in 1932 ‘wanneer er een opleving komt, mag de KPM als Indische Maatschappij zeker de zonen van dit land niet voorbijgaan.’ Met uitzondering van een paar academisch geschoolden en daarmee gelijk te stellen kandidaten houdt de KPM het Walpersoneel juist zoveel mogelijk Indisch omdat ‘deze krachten zijn, ... ook zooveel goedkoper.’¹⁴⁸ Zo probeert de KPM het NVP van vreemde smetten vrij te houden terwijl bij het Walpersoneel de indianisatie ruim baan krijgt.

1.5 Een overgang die vele jaren zal eisen

Begin 1940 verschijnt de autobiografische roman *Buiten het gareel* van Soewarsih Djojopoespito, over een onderwijzersechtpaar op een ‘wilde school’ dat probeert

¹⁴⁶ Cornelius, ‘De KPM en haar personeel’, 31, 43.

¹⁴⁷ NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 21, 28-3-1939.

¹⁴⁸ Cornelius, ‘De KPM en haar personeel’, 7.

'Gistermiddag hebben een tweehonderdtal gasten onder wie de familie Van Starckenborgh en de leden van de Raad van Indië een tocht gemaakt met de "Boissevain", de schitterende nieuwe KPM'er', uit: *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12-2-1938. Boven: een geanimeerd onderhoud tusschen Z. Exc. Tjarda van Starckenborgh (midden), den heer Everts, pres-directeur van de K.P.M. (links) en den heer Van den Bussche, vicepresident van den Raad van Indië (rechts).

vast te houden aan nationalistische idealen. In deze Nederlandstalige roman zijn de huiszoekingen van de Politieke Inlichtingen Dienst (PID) niet de zwaarste beproeving die hoofdpersoon Soelastri en haar man Soedarmo ondergaan. Veel zwaarder weegt het onbegrip en de afwijzing van haar eigen landgenoten die, zoals de postcommies waarbij zij enige tijd moeten inwonen, 'maar niet begrijpen, waarom een intellectueel niet rijk was en geen auto bezat'. Vrienden en kennissen die zich in de 'tijd van Soekarno' eind jaren twintig nog hadden verontschuldigd tot de groep 'kaoem boeroeh' te behoren, de werkenden en dus bezoldigden, zijn begin jaren dertig van gedachten veranderd: 'Goddank, we zijn kaoem boeroeh gebleven.'¹⁴⁹

Het is waarschijnlijk dat de Indonesiërs binnen de Zustermaatschappijen en de KPM over het algemeen in deze groep te vinden waren, de groep binnen het gareel van de bedrijfsreglementen. Terwijl Djojopoespito op haar school tegen de verdrukking in werkte aan de nationalistische bewustwording van de leerlingen, werkte Mohammed Joesoef aan het spoor en werkte Mohammed Nazir als stuurman lokaalvaart aan de economische kennis en vaardigheden die de republiek Indonesië na de oorlog nodig zou hebben voor het bereiken van economische onafhankelijkheid. De brugfunctie die hen onmisbaar gemaakt had in het koloniale bedrijfsleven zou in later jaren worden ingezet voor onafhankelijke bedrijvigheid.

Het is onwaarschijnlijk dat de bedrijfsleiding van Zustermaatschappijen of KPM zich volledig van dit soort ontwikkelingen bewust was. Het idee van een

149 Soewarsih Djojopoespito, *Buiten het gareel* (Utrecht 1941) 23.

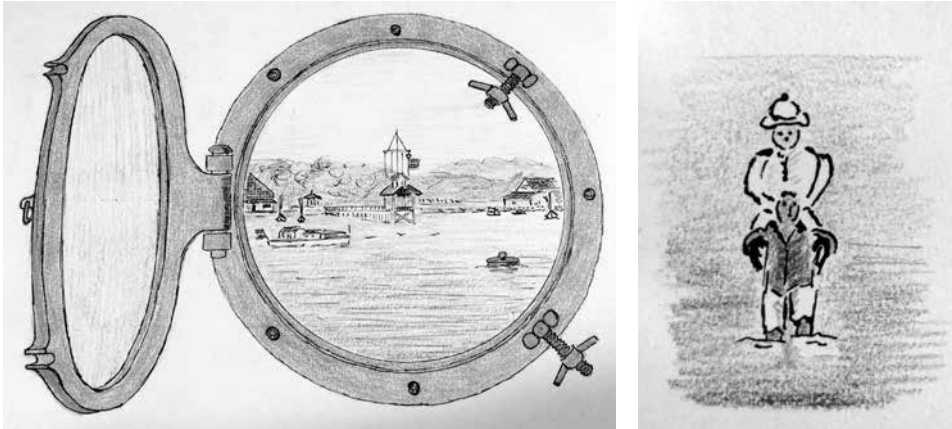
volk waar onder krachtige Europese leiding van alles van te maken viel, zorgde bij beide bedrijven voor een januskop op het personeelsbeleid voor Indonesiërs die zich gekwalificeerd hadden voor de westerse tussenrangen. Aan de ene kant kregen zij de kans om zich middels interne opleidingen op te werken binnen het bedrijf. Aan de andere kant werd het bestaan van deze 'gediplomeerde Inlanders' gezien als de uitzondering die de regel van de Europese superioriteit bevestigde.

In de loop van het interbellum viel het belang van wat de Europese bedrijfsleiding wel of niet dacht over het rassen criterium steeds meer in het niet bij de ontwikkelingen op de Indische arbeidsmarkt, waar de voorzichtige groei van toegankelijk westers onderwijs had gezorgd voor een enorme concurrentieslag op de kleine markt voor westers gekwalificeerd personeel. Indonesische werknemers kwamen uit een veel grotere vijver dan hun Europese of Indo-Europese concurrentie en namen in aantal toe. Toch maakten de verschillen in bedrijfscultuur veel uit voor de mate waarin Indonesiërs een carrière konden opbouwen. Het grootste verschil tussen de beide bedrijven lag in de manier waarop het rassen criterium een rol speelden in de reglementen.

De Zustermaatschappijen had gekozen voor unificatie en een verdeling van haar personeel in Beambten en Ambtenaren. Door het functioneren van de Indonesische ambtenaren veranderden in het bedrijf langzaam sommige ideeën over landaard en geschiktheid. Bij de KPM stond het rassen criterium overkort in de reglementen en vond deze verandering nauwelijks plaats. Voor het Nautisch Varend Personeel zag het bedrijf Europese afkomst als een vereiste voor haar officieren, waar het zo min mogelijk van afweek. Bij het Landpersoneel maakte het bedrijf uit pragmatische overwegingen juist steeds meer gebruik van Indonesische krachten. Beide bedrijven ontwikkelden daarbij secundaire arbeidsvoorwaarden voor haar personeel, al dan niet ingegeven door vrees voor de eigen concurrentiepositie, maar ook door de groeiende assertiviteit van de Indonesiërs die hun belang voor het bedrijf begrepen.

De grote wereldcrisis dwong beide bedrijven op dramatische wijze hun personeelsbeleid te herzien. Op opleiding en andere sociale regelingen werd radicaal bezuinigd waarbij belangen van aandeelhouders en bedrijfsleiding in Nederland zwaarder wogen dan de belangen van het personeel in Indië. Het 'rascriterium' in de grondwet van Nederlands-Indië werd de basis van een bezuinigingsbeleid ten aanzien van de lagere Indonesische werknemers waarbij van verschillende levensstandaarden werd uitgegaan tussen de volken. Daarmee werd de vooruitgang die zij in de jaren twintig hadden geboekt deels te niet gedaan. Op deze manier droeg het bedrijfsleven onmiskenbaar bij aan de verscherpte rassentegenstellingen aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog.

Voor het hoger personeel lag dat minder eenvoudig. Bij de Zustermaatschappijen kwam het tot een botsing tussen de Haagse directie en de Hoofdvertegenwoordiger in Indië over de vraag of het rassen criterium bij de beloning van ambtenaren opnieuw kon gaan meespelen. Hoewel de hoofdvertegenwoordiger

KMP in Indonesië augustus 1948, van: P. Kusters, NL-HaNA, Koninklijke Paketvaart Maatschappij, 2.20.58.01, inv.nr. 416. In dit werk van deze 1e stuurman der KPM, geeft Kusters een geïllustreerde kijk op de manier waarop 'de grote vrachtvervoerders van Indonesië' het werkerrein ziet.

werd ontslagen, hield de leiding van het bedrijf in Indië vast aan het principe dat dit onderscheid in de bestaande verhoudingen niet meer te maken viel. Ook op de rand van faillissement waren de Indonesische ambtenaren inmiddels onmisbaar voor het functioneren van het bedrijf.

Uitgesproken racistische ideeën van de KPM-directie zorgden tijdens crisis paradoxaal genoeg voor een snellere indianisatie van het Walpersoneel. Zolang de leiding maar Europees bleef, was hierbij de gedachte, kon de administratie met volgzame Indonesiërs prima blijven draaien. Zelfs bij het Nautisch Varend Personeel het Europese paradepaardje van de vloot, zou een verhuuld begin van indianisatie plaatsvinden. De bedrijfsleiding van de Zustermaatschappijen en de KPM dachten voor verdere aanpassing aan de indianisatie van de arbeidsmarkt nog vele jaren te hebben. Dat was een misvatting. Volgens de KPM waren Indonesiërs op zijn best 'een instinctief volk' waaruit onder Europese leiding goede werklieden konden voorkomen, maar ook volgens de Zustermaatschappijen zou het vele jaren gaan eisen voordat Indonesiërs op de voorgrond tredende functies konden vervullen. Dat tegelijkertijd beide bedrijven voor hun lagere middenkader in meer of mindere mate afhankelijk waren van deze Indonesiërs paste in de paradoxale denkwijze die de koloniale verhoudingen onderbouwde. Van deze Indonesiërs werd immers een uitzondering gemaakt door hen gelijk te stellen met de Europeanen en het accent te leggen op de bedrijfsopleiding waaraan zij hun geschiktheid te danken zouden hebben.

Het verhaal van de Zustermaatschappijen en de KPM vertelt dat Hollandse rassencriteria de emancipatie die onder de koloniale term indianisatie verborgen zat met jaren vertraagden. Zoals Volksraadslid T.S.G. Moelia schrijft in 1936: 'verantwoordelijkheid, integriteit en dergelijke begeerenswaardige eisen

meer, leert of verkrijgt men alleen wanneer men zelf met verantwoordelijkheid is bekleed.¹⁵⁰ De mate waarin andere bedrijven hierbij de koers van de KPM of die van het spoor volgden staat daarbij niet vast. Wel dat de arbeidsmarkt in Nederlands-Indië geen ruimte liet voor volstrekte afwijzing van indianisatie. Ruim voor de Tweede Wereldoorlog hadden Indonesische werknemers daarmee een basis van praktijkervaring gelegd voor latere economische onafhankelijkheid.

150 Mr. Dr. T.S.G. Moelia, 13-7-1936, *Handelingen Volksraad*, 165.

2 Muziek van een verre toekomst?¹

De komst van Indonesiërs met westerse scholing in de praktijk van het Indische bedrijfsleven en het rassencriterium in de theorie van de koloniale en antikoloniale gedachtevorming in het interbellum

In 1927 geeft G.J.W. Putman Cramer, secretaris van de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië, een lezing met als titel op den gevaarlijke weg. Daarin zegt hij:

Er is geen korter weg die tot rotheid voert, eer er vrijheid is, dan verlangens te helpen bevredigen vòòr ze nog krachtig gevoeld zijn, vóór ze nog door opofferingen zich hebben openbaard. Dat is een axioma dat men bij de huidige Indische regeeringspolitiek vergeten schijnt te zijn. Want het is zeker, dat de rijpheid voor de groote politieke rechten, die haar thans gegeven zijn, bij de Inlandsche bevolking niet aanwezig is. ... Wat Indië, wat de Inlandschen bevolking in de eerste plaats noodig heeft is opvoeding in economischen zin om daardoor – in dien zin – ook wijziging en verbetering van het volkskarakter te krijgen²

Waar kwamen dergelijke ideeën over de rijpheid van de ‘Inlandsche bevolking’ in Indië vandaan en welke invloed hadden deze ideeën op het personeelsbeleid van het Indische particuliere bedrijfsleven? Rassencriteria speelden een belangrijke rol in het personeelsbeleid van zowel de Zustermaatschappijen als de KPM. Toch waren de verschillen groot. In hoeverre was hun beleid representatief voor een groter deel van het Indische bedrijfsleven? Paste vervolgens de koloniale praktijk bij wat daar in de academische theorie over geschreven werd?

2.1 Personeelsbeleid in fragmenten. Conservatief en progressief koloniaal personeelsbeleid in het interbellum

Dit eerste deel van dit hoofdstuk gaat over de manier waarop ideeën over ras invloed hadden op het personeelsbeleid van verschillende Indische bedrijven. Op welke manier waardeerden de directies van particuliere bedrijven de kracht en de mogelijkheden van de inheemse krachten in hun bedrijf? Hiervoor bekijk ik het personeelsbeleid van een vijftal westerse bedrijven in Indië, de Algemene

¹ J.H. Boeke, ‘De begrippen dualisme, unificatie en associatie’, 167.

² G.J.W. Putman Cramer, ‘Op den gevaarlijke weg’, in: NI-HaNa, Ondernemersraad voor Nederlandsch Indië te 's-Gravenhage, 2.20.02.01, jaarverslag 1927, 8-10.

Nederlandsch-Indische Electriciteits Maatschappij (ANIEM), de Koninklijke Nederlands-Indische Luchtvaartmaatschappij (KNILM), de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), De Javasche Bank (DJB) en NV de Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam (Internatio).³

2.1.1 *De Algemeene Nederlandsch-Indische Electriciteits-Maatschappij (ANIEM)*

Vanaf haar oprichting in 1909 bouwde de Algemene Nederlandsch-Indische Electriciteitsmaatschappij (ANIEM) in Midden en Oost Java talrijke loodsen, centrales, overgangsstations, transformatorhuisjes en kantoorgebouwen in kenmerkende 'Waterstaatstijl'. Voor sommige representatieve kantoorgebouwen en transformatorhuisjes in de steden werden weliswaar architecten ingeschakeld, maar de meeste bedrijfsgebouwen waren ontworpen door eigen ingenieurs en technici, zonder 'gehinderd te worden door welstandscommissies'.⁴ Sobere witgepleisterde bedrijfs-hallen waren de norm, zoveel mogelijk in gewapend beton met 'een onderbouw van rivierkeien, een opbouw in ijzervakwerk en een brede gebroken kap met een golfplaatbedekking', met daarin de generatoren deels met kolen gestookt en vanaf de jaren dertig met het modernere diesel.⁵ In keuze voor de architectuur van haar gebouwen gebruikte de ANIEM bij voorkeur deze 'pragmatische utiliteitsbouw'.⁶

De ANIEM was een van de bedrijven die sinds 1917 onder directie stond van de Amsterdamse handelsvennootschap Maintz & Co, dat diverse buitenkantoren en ondernemingen had in Nederlands-Indië op het gebied van elektriciteit, waterleiding, thee en teakhout. Als één van de twee grootste particuliere energiebedrijven in Indië, droeg de ANIEM bij aan de snelle uitbreiding van water-, elektriciteits- en gasvoorzieningen in grote Indische steden als Surabaya, Yogyakarta en Semarang. Een belangrijke rol was daarin weggelegd voor de waterkrachtcentrales die water uit stuwmeren gebruikten dat tevens werd gebruikt voor drinkwater en voor irrigatie.⁷

3 Voor dit hoofdstuk schoten de beschikbare bronnen voor alle bedrijven te kort voor een volledig onderzoek naar het personeelsbeleid. Voor de Algemene Nederlands-Indische Electriciteitsmaatschappij (ANIEM) komt de informatie uit dat deel van het bedrijfsarchief dat als onderdeel van het grotere archief van handelsbedrijf Maintz & Co in het Nationaal Archief te Den Haag bewaard bleef. Daarnaast bleek voor dit bedrijf het archief van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM) in het Stadsarchief Rotterdam relevant, omdat daarin een aantal jaarverslagen van concurrent ANIEM bewaard zijn. Voor de overige bedrijven waren de archieven moeilijk bereikbaar, verloren gegaan of voor onafhankelijk historisch onderzoek in praktijk ontoegankelijk, zodat ik voor informatie over deze bedrijven afhankelijk was van bestaande publicaties voor zover aanwezig.

4 Jan Vredenburg, *Trotse kastelen en lichtende hallen. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960* (Nijmegen 2003), 423.

5 NI-HaNa, Losse Aanwinsten verworven na 1980, 2.22.06, inv.nr. 259: 'Fotoboek aangeboden aan hoofdingenieur J.C. Kindermann bij zijn vertrek in juni 1930.'

6 Ibidem, 184.

7 Vredenburg, *Trotse kastelen*, 44.

De omvang van ANIEM was vergelijkbaar met dat van de Zustermaatschappijen, al bleek in de crisis elektriciteit als inkomstenbron duurzamer dan vervoer. Eveneens vergelijkbaar met de Zustermaatschappijen was dat het bedrijf werd geleid door een ingenieur-administrateur in Soerabaja, terwijl de directie in Amsterdam zetelde. Tussen 1929 en 1939 fluctueerde het aantal werknemers in vaste dienst tussen de 3688 in 1930, in het jaarverslag uitgesplitst in '396 Europeanen, 173 Chinezen en 2927 Inlanders', tot 2209 in 1934 (339, 170, 1700) en weer terug naar 3209 in 1939 (437, 228, 2544).⁸ De ANIEM bleef gedurende de hele periode winstgevend met winsten tussen de f 5 en f 6 miljoen per jaar en met dividenden van 12% in 1929, 20% in 1933, naar 8% in 1934 en weer terug naar 10% in 1939.⁹

In vergelijking met dat van de Zustermaatschappijen en de KPM is het archief van de ANIEM zowel minder volledig als minder toegankelijk. De jaren 1928 tot en met 1939 van het archief zijn als onderdeel 2.20.06.02 van het grotere archief van Maintz & Co 2.20.06.01 in het Nationaal Archief opgenomen. Alle correspondentie die in een bepaald jaar uit Indië binnen kwam, werd door de Amsterdamse bedrijfsarchivaris in een vaste volgorde per onderwerp in een map opgeborgen.

De gegevens over het pensioenfonds bijvoorbeeld zitten altijd in map 17, voor zover er volgens de archivaris in 1931 of in 1932 relevante zaken op pensioenfonds-gebied gebeurden. Een overzicht van de pensioengegevens moet de historicus samenstellen uit alle mappen 17 van het archief, te midden van de mappen over 'goedkope koeling van kantoor en woonhuizen in de tropen', 'bedrijfsresultaten en vooruitzichten' en 'algemene gestie'.¹⁰

Bij een studie naar het Indische personeelsbeleid blijkt vervolgens dat de selectiecriteria van de archivaris van de ANIEM en die van de historicus botsen. Voor de ANIEM werd lokaal beleid niet belangrijk genoeg geacht om in één van de Amsterdamse mappen te bewaren. Anders ligt dat gelukkig met het pensioerbeleid en het verlofbeleid van de ANIEM, dat zowel voor als na de crisis in de belangstelling van directie en stichting pensioenfonds stond. In de marge van deze discussie valt weldegelijk één en ander over het personeelsbeleid van de ANIEM te weten te komen. In elk geval zijn er de namen van de categorie 'Europees personeel en daarmee gelijkgestelden' in terug te vinden.¹¹

⁸ Stadsarchief Rotterdam, 301-01, archieven van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM) te Rotterdam, inv.nr. 1161. In dit archief zijn de jaarverslagen van concurrent ANIEM bewaard gebleven van 1929, 1930, 1931, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1939, alsmede die van 1942-1949 en dat van 1972. Zie ook tabel 1.3, pagina 317.

⁹ NI-HaNa, Maintz & Co Handelsvennootschap, 2.20.06.01, inv.nr. 593, brief van administrateur P.J. Schrikker aan directie, 24-9-1928. In deze brief werden ook de bedrijfswinsten van 1925-1927 genoemd: 4,8/5,1/5,3, omdat de gratificaties voor het personeel daaraan werden gekoppeld.

¹⁰ R. Braad en W.R. van Daatselaar, 'Beschrijving van de series en archiefbestanddelen nummer 2.4, mappen N.V. A.N.I.E.M.' (1973), in: NL-HaNa, Maintz & Co., 2.20.06.01.

¹¹ NI-HaNa, Algemene Nederlands-Indische Electriciteits Maatschappij (ANIEM N.V.); Technisch Archief, 2.20.06.02, de mappen 17 bevatten de pensioengegevens, te vinden in inv.nr. 594 (1928),

2.1.2 Een buitengewoon welwillende houding?

Een op zichzelf staande bron over de verhoudingen tussen Europeanen en Indonesiërs in het bedrijf is het tienjarig jubileumboekje van de sportvereniging ANIEM uit 1934. Het is bedrijfspropaganda geschreven voor en door tevreden werknemers, waaruit blijkt hoe de bedrijfsleiding zichzelf graag zag: een royale directie met een 'buitengewoon welwillende houding' ten opzichte van haar gehele personeel. Het gaat bij de sportvereniging om de 'goede onderlinge verstandhouding van het personeel', dat, zoals in het boekje te zien is, los van landaard of inkomen in de twee elftallen van de sportvereniging was ingedeeld. Ook een enkele Indonesische naam van 'de pensioenfondslisten van Europese beampten en daarmee gelijkgestelden in Nederlands-Indië van de ANIEM' is met het sportverenigingsboekje van een gezicht te voorzien, zoals bijvoorbeeld elftal-commissaris W.F. Risakotta links onderaan op de foto.¹² In hoeverre is deze 'welwillende houding los van landaard' uit de jubileumuitgave van de sportvereniging terug te vinden in de stukken over de pensioengegevens en het verlofbeleid in het bedrijfsarchief? Welke invloed had de crisis op de rol van landaard op deze houding?

In de jaren twintig was de gewoonte ontstaan het personeel naar rato van inkomen aan de hand van vaste percentages te laten profiteren van gunstige bedrijfsresultaten in de vorm van een jaarlijkse gratificatie. Naast die gratificatie had de directie een beperkte variabiliteit in deze beloning ingebouwd 'teneinde het streven naar zoo goed mogelijke verhoudingen en resultaten bij het personeel levendig te houden'.¹³ Wie er voor deze extra gratificaties in aanmerking kwam, dat besliste de Indische bedrijfsleiding op basis van de jaarlijkse rapporten, waarin het personeel op ijver, flexibiliteit en geschiktheid beoordeeld werd. Net als bij de Zustermaatschappijen was veel van de carrière van lokale beampten dus afhankelijk van de indruk die zij bij hun superieuren wekten.¹⁴

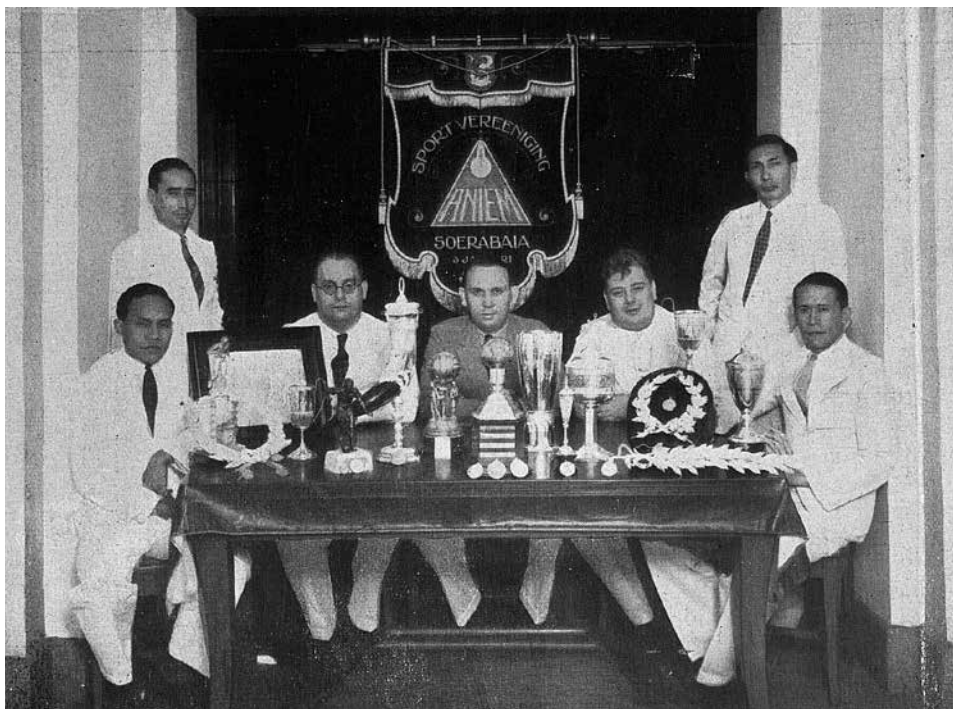
De manier waarop het bedrijf in het personeelsbeleid met 'landaard' omging was in de roaring twenties veranderd. In het archief ontbreekt een overzichtelijke map 'landaardzaken', maar in de dossiers zijn regelmatig voorbeelden te vinden van werknemers die overstappen van de ene, zowel juridische als financieel zeer verschillende categorie, naar de andere. In de personeelsgegevens voor het

605 (1929), 613 (1930), 619 (1931), 626 (1932), 643 (1934), 653 (653), 697 (1938). Zie ook tabel 2.1, Bedrijfsresultaten ANIEM op pagina 317.

¹² *Gedenkboekje: uitgegeven door sportvereniging ANIEM ter gelegenheid van het 10jarig bestaan der vereeniging op 1 januari 1934.*

¹³ NL-HaNA, ANIEM, 2.20.06.02, inv.nr. 591-593, inv.nr. 593, brief van administrateur P.J. Schrikker aan directie, 24-9-1928.

¹⁴ *Ibidem*, bijvoorbeeld inv.nr. 626, inv.nr. 627, in de besprekingen in 1932 over de vraag wie er wel en wie niet als kern-personeel zal worden aangehouden. Zie ook: Stadsarchief Rotterdam 301-61 inv.nr. 1162, personeelsbeoordelingen uit 1933 bij de overname van het elektriciteitsbedrijf EBALOM voor Bali en Lombok.

Gedenkboekje bij het tienjarig bestaan der Sport Vereniging ANIEM (S.V. ANIEM) van 1 jan. 1924 t/m 1 jan 1934, NL-HaNA, Maintz & Co., 2.20.06.01, inv.nr. 969A.

pensioenfonds staat bijvoorbeeld pro memorie geschreven dat D.J. Absalom van de 'Inlandse' naar de 'Europese' categorie is verplaatst. Ook bij de pensioengegevens van D.G.H. Sahelangi en bij die van Yap Tik Djien staat het gouvernementsbesluit van 'gelijkstelling met Europeanen' routinematig aangegeven.¹⁵

In de bijlagen van de lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten zijn de salarisstaten te lezen van het Europese en daarmee gelijkgestelde personeel. Daaruit blijkt dat, eenmaal 'gelijkgesteld', de salarissen van de beambten met Indonesische namen niet achterbleven bij die van hun Europese collega's. In 1928 werd een hele groep Chinese en Indonesische beambten 'gelijkgesteld' met hun Europese collega's en ook meteen in het 'Europese' pensioenfonds opgenomen. Uit de correspondentie rondom deze gelijkstelling, blijkt dat de operatie in 1928 gezien werd als realistische aanpassing van een bestaande situatie in een krappe arbeidsmarkt.¹⁶

Voor dat pensioenfonds werd vanaf 1919 een deel van de jaarlijkse bedrijfswinst opzijgezet. In 1927 werd het fonds omgezet in de stichting pensioenfonds

¹⁵ Ibidem, inv.nr. 619, 13-11-1932 en inv.nr. 626, 17-8-1932. Zie ook tabel 2.2 op pagina 319.

¹⁶ Ibidem.

ANIEM waarvoor alle vaste personeelsleden in Indië, op dat moment ongeveer tweederde van het totale personeel, in aanmerking kwamen. Dat gold ook voor beambten met de 'Inlandse landaard'. Tussen salarisuitgaven genoteerd op de groene en bruine kaarten (vast en niet vast) van het 'Europees en daarmee gelijkgesteld personeel' en de groene en bruine kaarten van het 'Inlands en daarmee gelijkgesteld personeel' zat wel een groot verschil. Acht jaar later bijvoorbeeld, kregen de 363 Europese en daarmee gelijkgestelden gezamenlijk ruim twee keer zoveel salaris uitbetaald als de 1868 'Inlanders en daarmee gelijkgestelde' beambten van de ANIEM.¹⁷

De pensioenen en het hele pensioenfonds werden door het bedrijf gepresenteerd als 'beneficium', een gunst van het bedrijf aan haar werknemers, waarvoor de rechten door het bedrijf konden worden aangepast naar believen.¹⁸ Pensioenvoorwaarden werden dan ook periodiek herzien en ten goede of ten kwade 'in overeenstemming gebracht met het huidige tijdsgewricht'. Eind 1928 vond de directie het tijd om de pensioenvoorwaarden van het vaste Indische personeel te verbeteren, zodat de ANIEM op de arbeidsmarkt niet ongunstig zou afsteken bij de arbeidsvoorwaarden van het gouvernement, vastgelegd in het Indische burgerlijk pensioenreglement. Om tot een redelijk voorstel te komen, werd het eigen reglement vergeleken met dat van vijf andere Indische bedrijven, waaronder zowel de Zustermaatschappijen als de KPM. Na rijp beraad werden de aangepaste voorwaarden in mei 1929 ingevoerd om aan de 'redelijke eischen van voorziening in toekomstige behoeften' tegemoet te komen, zolang natuurlijk 'geene te zware lasten op de vennootschap' zouden worden gelegd.¹⁹

Onder algemene adhesiebetuiging had het personeel de nieuwe voorwaarden ontvangen, maar de vreugde bleek van korte duur. Tijdens de crisis bleek de 'buitengewoon welwillende houding' van het bedrijf jegens haar personeel iets te welwillend te zijn geweest. Na een eerste grote ontslagronde en een salaris-korting van 5% geïnitieerd door de directie te Amsterdam, volgde begin 1931 een verdere bezuinigingsronde op basis van 'de Indische kenmerken van het bedrijf', voorgesteld door Soerabaja. De bedoeling van de operatie is om 'ertoe te geraken dat uitsluitend diegenen die tot de permanente kern van het voor de uitoefening van ons normale bedrijf noodige personeel behooren, in vasten dienst zijn'. De 'uiteraard vrij belangrijke "marge" van personeel, die niet tot onze vaste bedrijfskern behoren ... valt dus buiten deze categorie.' In de afgelopen jaren van 'be-

17 NL-HaNA, ANIEM, 2.20.06.02, inv.nr. 653, map 17 'pensioenen' 1935. Jaarlijks werden de totale uitgaven aan personeelssalarissen in een staatje weergegeven. Zo ontving in de eerste maanden van 1935 het Europees personeel gezamenlijk ongeveer f 72.000 per maand, en het gezamenlijk Inlands personeel ongeveer f 35.000 per maand.

18 Ibidem, inv.nr. 627, map 17 'pensioenen' 1932, brief van Soerabaja aan de directie te Amsterdam, 1-6-1932.

19 Ibidem, inv.nr. 604, map 17 'pensioenen' 1929, correspondentie van Ingenieur Administrateur P.J. Schrikker van Soerabaja aan Amsterdam, tussen juni 1928 en mei 1929.

trekkelijk onregelmatige groei', waren beide groepen niet meer scherp van elkaar te onderscheiden geweest. Met gevoel voor understatement stelt Soerabaja dat men 'nu de formatie wederom behoorlijk is te overzien', toe wil naar een heldere scheiding van vast kernpersoneel en personeel met een betrekking van 'relatief tijdelijke aard'. Dat dit meteen een daling betekent van het aantal personeelsleden dat voor toegang tot het pensioenfonds in aanmerking komt, is van 'belangrijke financiële consequentie' voor het bedrijf.²⁰

In eerste instantie had Soerabaja daarmee het rascriterium in de bezuinigingen vermeden. Maar de crisis dwong het bedrijf zowel haar verlofrechten als haar pensioenrechten te herzien waarbij het rascriterium onvermijdelijk weer op zou duiken. Tot dan toe waren de verlofrechten door het bedrijf meestal per nadrukkelijke overeenkomst, maar soms 'door een recht van billijkheid en gewoonte' toegekend. Kon daar niet verder op bezuinigd worden? Een eerste stap hiertoe maakte de directie door het verlofrechten te beperken volgens het beginsel 'volgens hetwelk in Nederlandsch-Indië aangesteld personeel niet als regel voor Europeesch verlof in aanmerking komt.'²¹

Binnen het jaar dient de eerste test van dit nieuwe beleid zich aan. Beambte Roulet claimt het recht op Europees verlof en is bereid een rechtszaak te beginnen toen dat hem dat werd geweigerd. De Amsterdamse directie volgt de zaak op de voet. Volgens de Indische rechter komt Roulet uit 'de categorie van personen die in het algemeen begrepen worden onder den naam van Indo-Europeanen, waar onder een uitzondering gemaakt wordt voor Indo-Europeanen die door hun opleiding en opvoeding in Holland op één lijn te stellen zijn met zogenaamd volbloed Europeanen'. Volgens zaak 51/32 kan Roulet daarvoor de 'zoodanige behoefte' niet hebben omdat hij zijn leven van jongs af aan in Indië heeft doorgebracht. Omdat Roulet toevallig tijdens een verlof van zijn ouders in Europa geboren is, kan hij volgens de rechter niet onder die laatste categorie vallen, omdat hij onvoldoende geworteld in Europa is. Zijn eis wordt afgewezen.²²

Ondanks de winst in zaak 51, blijft de Amsterdamse directie ontevreden. Het principe dat verlof überhaupt een recht is en geen 'beneficium' zoals het bedrijf graag wil, is door de rechter bevestigd. Bovendien, klaagt de directie in een brief aan Soerabaja, houdt nu de rechter zich de bevoegdheid voor te bepalen in hoeverre een werknemer afdoende wortelt in Europa. Verder waarschuwt Soerabaja dat het recht op verlof voor 'het overgrote deel van hen, die met verlof plegen te gaan, psychologisch een zeer gewichtigen factor vormt in hun Indische leven en het komt ons niet juist voor, daarvoor de oogen te sluiten.' Na lang beraad wordt van de bezuinigingsmaatregel afgezien wegens te weinig winst. Liever een eigen

²⁰ NL-HaNA, ANIEM, 2.20.06.02, inv.nr. 619, map 17, 1931 en inv.nr. 626, map 17 'pensioenen' 1932.

²¹ Ibidem, zaak 51/32, bijlage bij brief van 2-11-1932 van Soerabaja aan den Haag.

²² Ibidem.

Kantoor Batang van de GEBO in 1924, voortzetting van de N.V. Bandoengse Elektriciteit Maatschappij, een zustermaatschappij van ANIEM in het bezit van Maintz & Co NL-HaNA, Maintz & Co., 2.20.06.01, inv.nr. 976.

bijdrage bij de, tot dan toe vrije geneeskundige behandeling en een verdere salariskorting, stelt Soerabaja, dan inkorting van het verlofsemolument. Voor deze argumenten blijkt de directie gevoelig en van verdere pogingen Europees verlof te beperken tot alleen 'hen van volbloed' zien zij af.²³

'Winst' valt wel te behalen bij de herziening van het pensioenrecht blijkt nog geen jaar later. In 1933 schrijft de directie Soerabaja met het plan om de toelating tot het in 1927 opgerichte 'pensioenfonds voor de Inlandse beambten in vaste dienst' te vervangen door een minder streng gereguleerde ondersteuning door ANIEM. Tenslotte veroorzaakt de regeling veel 'niet al te vruchtbaar administratief werk.' Soerabaja stemt meteen toe. Het zal zelfs verschillende onbillijkheden uit de weg ruimen omdat 'een star pensioenreglement de omstandigheden die bij den Inlander dikwijls zoo geheel anders zijn dan bij den Europeaan beter tot hun recht kunnen laten komen.' Als klein amendement op het directievoorstel stelt het bestuur van het pensioenfonds wel voor het fonds open te houden voor 'Chineesch personeel en andere Vreemde Oosterlingen, voor wie wij

²³ Ibidem, 1-6-1932.

geen opneming onder het Europeesche reglement Indië wenschelijk achten.’²⁴

Dat de vrijgevege tijden bij ANIEM voorbij zijn, bewijst de nasleep van de overstap van de ‘Chinese’ naar de ‘Europese’ categorie die kassier Yap Kiau Kiat en loketemployee Liem King Hay in 1929 op eigen verzoek hadden gemaakt. In 1932 wijst nader onderzoek in de bedrijfsadministratie uit dat om onduidelijke redenen, ‘mogelijk door “verzuim” van ANIEM’, beide beambten ‘nimmer voor opneming in de registers van het pensioenfonds werden voorgedragen’. Zo dreigen zij het ‘beneficium’ van een pensioen mis te lopen. Aangezien beide beambten sinds respectievelijk 1921 en 1925 bij het bedrijf in vaste dienst zijn, lijkt opneming in het Europese pensioenfonds Soerabaja een weliswaar onvoordelige, maar ook eenvoudige oplossing omdat het alternatief ‘te betreuren’ zou zijn.²⁵

Het bestuur van het pensioenfonds te Amsterdam is niet overtuigd. De overplaatsing van de beide beambten naar de Europese categorie is volgens hen gebeurd ‘in de periode waarin met opneming in het Pensioenfonds en met de overgang van Chineesch personeel naar de Europeesche registers helaas wat vrijgevig is omgesprongen.’ Tijdens de crisis is deze vroegere ‘vrijgevigheid’ een risico geworden voor zowel bedrijf als fonds. Om de betrokkenen alle pensioenaanspraken te onthouden gaat ook de Amsterdamse directie te ver. Als tussenoplossing stellen ze voor om Kiat en Hay op te nemen in het, in principe gesloten, pensioenreglement ‘voor Inlandsche beambten’. Per slot van rekening zal dat hen niet te zeer teleur moeten stellen, aangezien ‘de pensioneeringsvoorwaarden van het nieuwe Inlandsche Reglement in hoofdzaak overeenstemmen met het thans nog bestaande Europeesche Reglement, terwijl nu eenmaal een Chinese beambte de eerste moet zijn op wien de strengere eischen voor opneming in het Europeesche Reglement moeten worden toegepast.’ Zo zullen deze beambten ‘slechts worden buitengesloten van de eventueel in te voeren verbetering der Europeesche pensioneeringsvoorwaarden.’²⁶

Als eind 1935 opnieuw voorstellen gedaan worden om de pensioenvoorwaarden van het fonds te wijzigen, probeert het bedrijf het ras criterium eens en voor altijd weg te regelen, wellicht om toekomstige teleurstelling te voorkomen. De vroegere ‘Europese’ en ‘Inlandse’ categorie gaan A en B hetten, zodat ‘het landaardcriterium [...] dan bij de indeeling van het personeel niet meer tot uitdrukking [komt].’ Dit heeft als voordeel dat categorie B daarmee zonder probleem voor ‘Chineesche beambten en eventueel ook lagere Europeesche beambten’ van toepassing kan worden verklaard, terwijl de pensioenvoorwaarden tegelijkertijd aangepast kunnen worden aan de gewijzigde tijdsomstandigheden van de sterk gedaalde levensstandaard. Het voormalige pensioenfonds ‘voor Inlanders en daarmee gelijkgestelden’ hoeft daarvoor maar weinig te worden aange-

²⁴ NL-HaNA, ANIEM, 2.20.06.02, inv.nr. 635, map 17 ‘pensioenen’, 4-1-1933.

²⁵ Ibidem, inv.nr. 626, 30-6-1932.

²⁶ Ibidem, inv.nr. 635, 4-4-1933.

past 'waarbij vermelding van den landaard ... natuurlijk vermeden moeten worden'.²⁷ Het is onwaarschijnlijk dat Kiat en Hay genoegdoening gevonden zullen hebben in hun nieuwe categorie B-status.

2.1.3 *De rol van landaard in personeels- en pensioenbeleid en de specifiek Indische kenmerken van de arbeidsverhoudingen volgens de ANIEM*

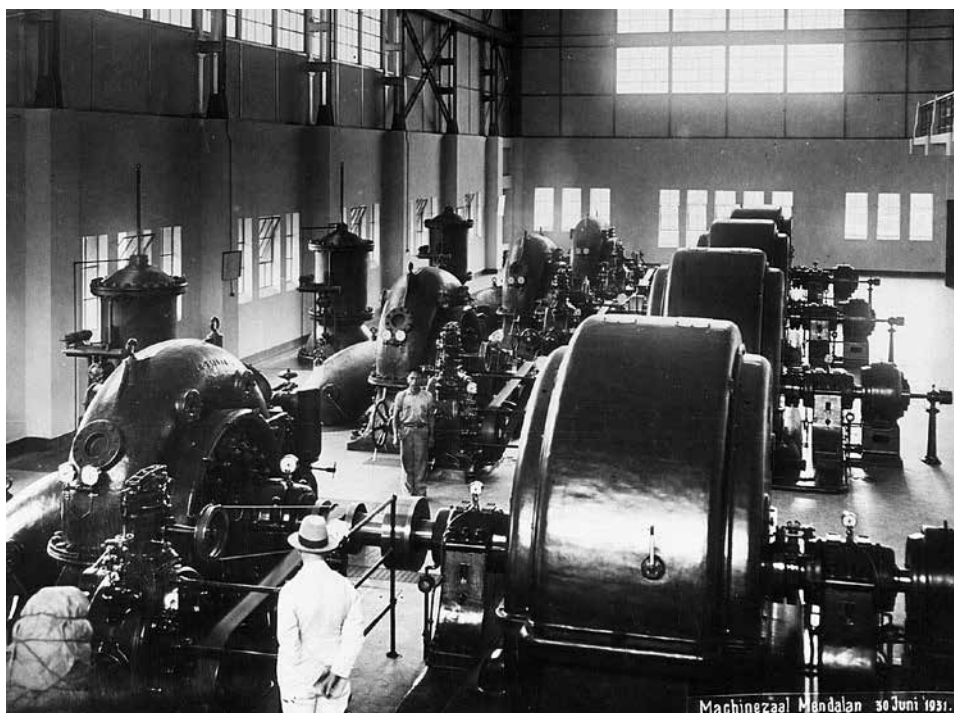
Net als bij de vormgeving van haar bedrijfsgebouwen was belang dat de directie toekende aan landaard in haar personeelsbeleid een overwegend pragmatische. Het bedrijf maakte gebruik van de mogelijkheden van de 'specifiek Indische kenmerken' van de arbeidsverhouding tot haar werknemers. De verschillen in financiële waardering van 'de Europese en de Inlandse registers' waren enorm en voor een Indisch bedrijf vanzelfsprekend. Zonder daarin zelf een inconsequentie te zien, kon de directie dan ook het 'beneficium' van de 'Inlandse pensioenfondsen' tijdens de crisis min of meer opheffen of in elk geval vervangen door een eufemistisch gestelde, niet streng gereguleerde ondersteuning.²⁸

Tegelijkertijd was de directie zich zeer bewust van de veranderingen in de Indische arbeidsverhoudingen per tijdsgewricht. De komst van Chinese en Indonesische namen in de pensioenfondslijsten bij de ANIEM was zo'n verandering. De gegevens suggereren bovendien dat deze groep in de jaren twintig toenam tot ongeveer een vijfde van de 'Europese categorie'. De krappe arbeidsmarkt en de gebleken geschiktheid maakte het voor een bedrijf als de ANIEM aantrekkelijk om hen aan te nemen. Bovendien probeerden zowel directie als pensioenfonds met allerlei subcategorisaties te bezuinigen op dergelijke employees, zoals op te maken is uit de zaak van Yap Kiauw Kiats en Liem King Hays pensioenrechten. Vandaar dat zij in de jaren dertig voor hun werknemers het onderscheid tussen onmisbaar kern- en misbaar niet-kernpersoneel veel zwaarder lieten wegen dan landaard zelf.

De 'welwillende houding los van landaard' uit de jubileumuitgave van de ANIEM-sportvereniging was meer dan alleen bedrijfspropaganda. Uit het sportverenigingsboekje blijkt dat het bedrijf op sociaal gebied de behoefte voelde om de saamhorigheid van alle ANIEM-employees te benadrukken. Dat het aan die saamhorigheid in de crisisjaren enigszins ontbrak is gezien alle bezuinigingen niet verwonderlijk. Ook zal het personeel gemerkt hebben, dat de bezuinigingen zich steeds minder langs lijnen van landaard hadden afgespeeld. Hoewel het rassenonderscheid in het personeelsbeleid van de ANIEM zowel formeel als juridisch gedekt werd, ging het bedrijf er in de jaren dertig toe over geschikt kernpersoneel van Indonesische komaf 'gelijk te stellen' aan 'volbloed' Europese werknemers. In 1935 ging de ANIEM over tot het herformuleren van de eigen

²⁷ Ibidem, map 17 'pensioenen', 12-11-1935.

²⁸ Ibidem.

Engine room waterpowerstation Mendalan with 4 turbojets 7000 kVA, 750 r.p.m. 31 juni 1931, NL-HaNA, Maintz & Co., 2.20.06.01, inv.nr. 973.

reglementen waarbij het noemen van landaard 'natuurlijk' vermeden diende te worden, zonder het gewraakte rascriterium helemaal uit de reglementen te verwijderen.²⁹

In 1951 zou de ANIEM de pensioenfondsindeling in A en B en zonder vermelding van landaard voor haar hele personeelsbeleid gebruiken. Als Nederlands bedrijf in Indonesië kwam de afwezigheid van landaard in de reglementen inmiddels mooi uit.³⁰ Dat tegelijkertijd de hoogste managementfuncties voor Indonesiërs grotendeels buiten bereik bleven blijkt uit het feit dat in 1951 maar één Indonesiër in een hogere functie was aangenomen door de ANIEM. Het zou drie jaar later leiden tot de nationalisatie van het bedrijf door de Indonesische regering.³¹

²⁹ Zie tabel 2.2.

³⁰ NIGM-OGEM-Rotterdam, 301-01, 269.

³¹ Lindblad, *Bridges*, 119.

2.1.4 *De Koninklijke Nederlands-Indische Luchtvaart Maatschappij (KNILM), de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), De Javasche Bank (DJB), NV de Internationale Crediet- en Handelsvereniging 'Rotterdam' (Internatio)*

In welk continuüm in Nederlands-Indië valt het personeelsbeleid van de Zustermaatschappijen, de KPM en de ANIEM te plaatsen? Een vergelijking met het personeelsbeleid van andere, vergelijkbare grote en middelgrote Indische bedrijven is niet eenvoudig te maken. Met vergelijkbaar bedoel ik die bedrijven waarin Indonesiërs en 'Europeanen' in een groot aantal verschillende maar vergelijkbare functies naast elkaar kwamen te werken. Omdat deze indianisatie zich hoofdzakelijk in Indië afspeelde, is de volledige omvang ervan maar zeer gedeeltelijk in Hollandse archieven te vinden. Toch maakt ook bij bedrijven waar het archief niet meer van bestaat of niet toegankelijk is, indirect bewijs het bestaan van een geïndianiseerd personeelsbestand aannemelijk. Van vier dergelijke moderne Indische bedrijven volgt hiervan een reconstructie.

2.1.5 *De Koninklijke Nederlandsch-Indische Luchtvaart Maatschappij (KNILM)*

Van de KNILM bestaat een beknopt archief dat deel uitmaakt van het bedrijfsarchief van de KLM, maar dat voor historisch onderzoek niet publiekelijk toegankelijk is.³² In *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* van Marc Dierkx is weliswaar van dit archief gebruik gemaakt, maar het accent van dat verhaal ligt op de politiek-strategische en bedrijfstechnische kant van de KNILM.³³

Een tweede informatiebron over het bedrijf is het kleine archief dat de regeringscommissaris bij de KNILM ir. J. Blackstone naliet. De KNILM begon zijn bestaan dankzij de concessie van het Indische gouvernement waarmee het bedrijf het interne luchtverkeer mocht gaan verzorgen op een aantal lijnen. Voorwaarde was dat het bedrijf bij belangrijke besprekingen regeringscommissaris Blackstone zou toelaten, al was het maar om te controleren of de KNILM de voorwaarden van de concessie niet overschreed. De commissaris had de plicht belangrijke boeken in te zien alsmede deel te nemen aan vergaderingen van de Raad van Bestuur, van de Raad van Commissarissen en van de vergadering van aandeelhouders.³⁴

³² Uit de email van Dick Jansen, archivaris van de KLM, 7-1-2016: 'Inderdaad is een gedeelte van het KNILM archief - overigens verre van volledig - na liquidatie bij KLM in beheer.'

³³ Marc Dierkx, *Bevlogen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen* (Houten 1986) 115-132.

³⁴ M. Gruythuisen, S. Sabaroedin, A. Tempelaars, 'Toelichting archief van de regeringscommissaris bij de KNILM, 1928-1947', in: NI-HaNa, Ministerie van Koloniën, Regeringscommissarissen, 2.10.46.01, 24-26.

Het archief dat Blackstone bijhield was niet gericht op het personeelsbeleid van het bedrijf, laat staan op de behandeling van eventuele Indonesische werknemers daarin. De enige keer dat het onderwerp min of meer direct ter sprake komt, was in 1939 bij de eventuele oprichting van een pensioenfonds ‘voor het vaste Europeesche personeel’ en ‘de eventuele oprichting van een ondersteuningsfonds voor het Inlandsche personeel’.³⁵ Uit deze nota’s en de jaarverslagen van de KNILM blijkt in elk geval een duidelijke scheiding tussen ‘Europeesch’ en ‘Inlandsch’ personeel, maar nadere details ontbreken. In de bijlagen van de eerste drie jaarverslagen worden wel de lonen van de individuele personeelsleden genoemd. Het ‘Inlandsch personeel’ is daarbij een aparte categorie, maar bij het Europese personeel van kantoor Batavia wordt ene Ang Kiauw San genoemd, hetgeen doet vermoeden dat ook bij de KNILM een vorm van indianisatie plaatsvond.³⁶

In vergelijking met de eerdere drie bedrijven valt op dat de KNILM laat was met de personeelszorg, waarvoor alleen een voorzieningsfonds bestond en geen pensioen- of zelfs maar een ondersteuningsfonds. Tegelijkertijd was het bedrijf op papier strikt met de scheiding van ‘Europees’ en ‘Inlands’ personeel. Hetzelfde beeld van een modern bedrijf met een ouderwets personeelsbeleid komt terug in de eigentijdse publicaties over de KNILM. De belangrijkste daarvan is het boek *Tien vervlogen jaren* geschreven naar aanleiding van het tienjarig bestaan in 1938. In de inleiding wordt de KNILM gepresenteerd als een bedrijf waarin ‘hard gewerkt wordt door blank en bruin, serieus en vol verantwoordelijkheidsgevoel’, maar verder gaat de aandacht uitsluitend naar de materiële en technische prestaties van de KNILM en haar dappere Nederlandse piloten.³⁷

Pas in het hoofdstuk over de technische dienst wordt meer gezegd over de arbeidsverhoudingen in het bedrijf.

Er was een kern van in Holland getrainde werktuigbouwkundigen, die onder leiding van den heer Behage begon met haar zorgen aan de K.N.I.L.M.-toestellen en motoren te wijden. Er werd al spoedig begonnen met het aannemen en opleiden van in Indië geboren personeel. De opleiding van lokaal aangeworven krachten gaf uitstekende resultaten en tegenwoordig bestaat het grootste deel van het personeel van den technischen dienst uit hier aangeworven en opgeleide werkkrachten, die uitstekend voldoen.³⁸

Een vergelijkbaar beeld van het personeelsbeleid van de luchtvaartmaatschappij geeft het boek *Indië en de Vliegende Hollander* van piloot J. Meijer uit 1941. Meijer haalt het merendeel van zijn informatie over het aannamebeleid in Indië

³⁵ NL-HaNA, Regeringscommissarissen, 2.10.46.01, inv.nr. 161, nota aan de raad van bestuur, 8-8 en 7-12-1939.

³⁶ Ibidem, inv.nr. 121, jaarverslag 1928, bijlage 20.

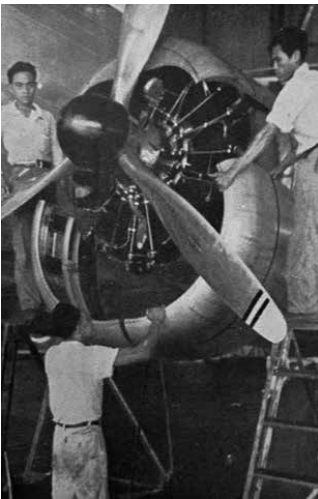
³⁷ H. Nieuwenhuis, ‘Inleiding’, *Tien vervlogen jaren* (Batavia 1938) 7.

³⁸ J.P. de Bree, ‘De technische dienst van de K.N.I.L.M.’, 119-128, aldaar 119.

letterlijk uit *Tien Vervolgen Jaren*, maar vult aan dat met de mededeling dat het in Indië geboren personeel door het bedrijf zelf werd opgeleid.³⁹

Uit deze fragmenten is weinig op te maken over de officiële positie van westers opgeleide Indonesiërs binnen het bedrijf en al helemaal niets over de waardering van hun functioneren. Waarschijnlijk bestond er bij de technische dienst van de KNILM een interne opleiding voor Indonesische werknemers, maar de carrière-mogelijkheden voor dit technische personeel lijken beperkt te zijn geweest. De groei van de technische dienst en de beperking van het aantal Europese werkrachten daarin, maakt tegelijkertijd aannemelijk dat in de dagelijkse gang van zaken Indonesiërs een grotere operationele rol gingen spelen bij het luchtvaartbedrijf, al zag het Nederlandse bedrijf zichzelf in de nabije toekomst het liefst 'een onmisbare rol in de koloniale politiek vervullen'.⁴⁰ Dit bevestigt het beeld van een bedrijf met duidelijk raciaal gescheiden personeel en een pragmatisch personeelsbeleid, waarin gebruik gemaakt werd van de financiële mogelijkheden die de indianisatie bood.

2.1.6 De Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM)

'Inlandsch personeel in actie', uit: *Tien vervolgen jaren*, 123.

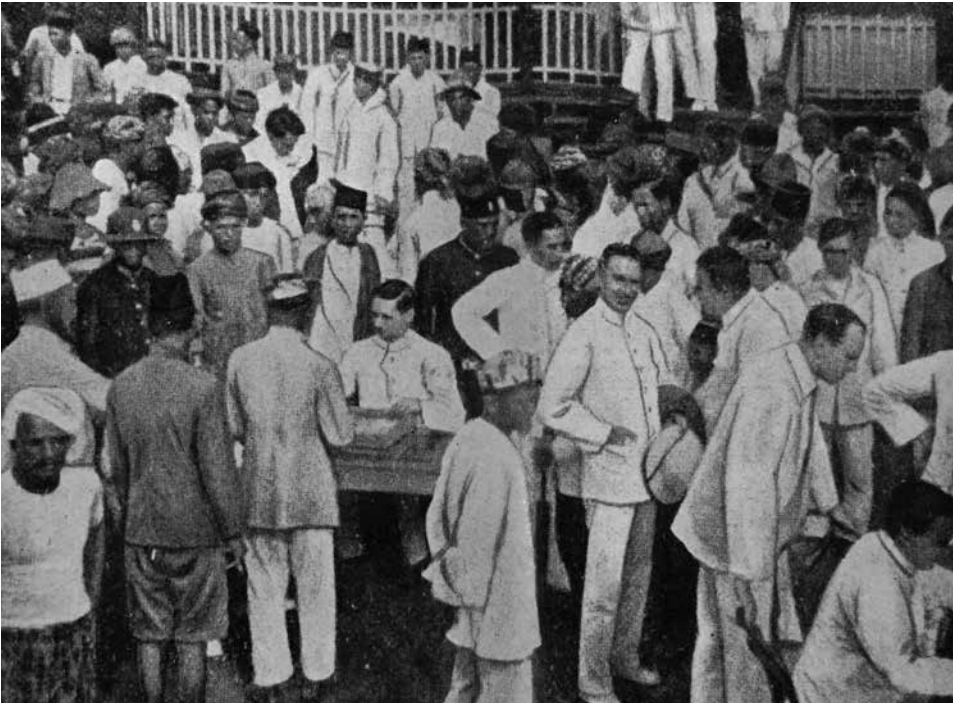
Een vergelijkbaar informatieprobleem als bij de KNILM maar dan op veel grotere schaal, doet zich voor bij een analyse van het personeelsbeleid van de Bataafsche Petroleum Maatschappij in Indië. Van dit bedrijf is het archief weliswaar voor een belangrijk gedeelte bewaard gebleven, maar het is voor historisch onderzoek beperkt toegankelijk.⁴¹ De meest voor de hand liggende informatiebronnen over dit machtige Indische bedrijf zijn te vinden in een tweetal publicaties, die met steun van Shell Nederland tot stand kwamen. In beide boeken komt het personeelsbeleid alleen zijdelings ter sprake en het verschil in personeelsbeleid op basis van afkomst vrijwel niet.

In de Koninklijke olie in Indië, de prijs voor het vloeibare goud 1939-1953 schrijft oud-werknemer

³⁹ J. Meijer, *Indië en de vliegende Hollander* (Deventer 1941) 54-55.

⁴⁰ E. van Konijnenburg, *Bekroonde inzending op de prijsvraag naar aanleiding van de rede, welke de heer A. Plesman onlangs voor de PHONI-microfoon hield*, Holland-Indië, 30-6-1937.

⁴¹ In het voorjaar van 2017 kreeg ik van archivaris Rosalie van Egmond toestemming om een achttal archiefstukken in te zien die eerder in het notenapparaat van Joost Jonker en Jan Luiten van Zanden, *Van Nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939. Geschiedenis van de koninklijke Shell deel I* (Amsterdam 2007) gebruikt waren. Dit bleek een voor mijn onderwerp te beperkte invalshoek, zodat ik besloot deze bronnen niet te gebruiken.

'Uitbetaling der loonen', uit: *Minjak*, November 1926.

Jack Boer over zijn ervaringen rond de oorlog in Indië. In zijn hoofdstuk over de productie in Nederlands-Indië beschrijft hij de BPM als de ideale onderneming waar iedere werknemer vierkant achterstond. 'De Maatschappij stond voor de werknemers en de werknemers stonden pal voor hun maatschappij.' Een bladzijde later volgt een belangrijke nuancerings:

Ten aanzien van de Indische Nederlanders was soms weleens sprake van sociale onderdrukking. [...] het verschil tussen het zogenaamde blauwe en gele boekje was groot en hiertegen is vaak geprotesteerd. Bij uitzondering ging een Indische of in Indië aangenomen employee van het gele boekje over naar de zogenaamde blauwe bepalingen. Voor zo'n overgang moet men wel over uitzonderlijke eigenschappen en kwalificaties beschikken en in het oog lopende verdiensten hebben, maar de mogelijkheid was er.⁴²

Uitgebreidere informatie over de vooroorlogse BPM is te vinden in het kolossale werk *Van nieuwkomer tot marktleider 1890-1939*, dat werd uitgebracht in 2007 ter ere van het honderdjarig bestaan van 'De Groep', zoals het gefuseerde bedrijf

⁴² Jack Boer, *Koninklijke olie in Indië. De prijs voor het vloeibaar goud 1939-1953* (Den Haag 1997) 27-28.

van Shell Transport en de Koninklijke Bataafsche Petroleum Maatschappij ging heten. In dit boek, geschreven door een team van onafhankelijke onderzoekers van universiteit Utrecht wordt het personeelsbeleid rond 1913 als nadrukkelijk gesegregeerd beschreven. Onder de Nederlandse administrateurs en kantoorbeambten en het uitgezonden boorpersoneel bestond een middenlaag van 'Indische' werknemers, in Nederlands-Indië geboren van gemengde afkomst. Ze deden meestal halfgeschoold werk, bijvoorbeeld als opzichters van de raffinaderij, en ze klommen niet op naar de hogere posities binnen de organisatie. Aziaten vormden de grote meerderheid van de arbeiders. Wat precies de definitie van halfgeschoold werk bij de BPM was, komt jammer genoeg niet verder ter sprake. Wel gaan de auteurs verder in op het feit dat het bedrijf in het interbellum pogingen deed om de mogelijkheden te scheppen voor een normaal gezinsleven voor zowel de Javaanse als de Europese werknemers.⁴³

In de passages over de jaren twintig en dertig is de aandacht voor dit onderdeel van het personeelsbeleid vrijwel verdwenen. In dit gedeelte van het boek komt niet terug of de bewuste 'middenlaag' van de Indische Nederlanders in het interbellum ook toegankelijk werd voor 'halfgeschoolde' Indonesiërs, laat staan onder welke voorwaarden dat gebeurde. De relatie tussen Europeanen en Indonesiërs komt alleen ter sprake in een verwijzing naar een discussie in het personeelsblad 'Minyak/Minjak' van begin jaren twintig.⁴⁴ Daarin gaat het over de dubbele rol van expats in Nederlands-Indië: 'zij waren zowel werknemer in de gebruikelijke zin van het woord, als deel van een Europese overheersende klasse die haar positie alleen kon handhaven door zich te verenigen en loyaal te zijn aan de werkgever die hen daar had geplaatst.'⁴⁵

Over de Indische, laat staan Indonesische kant van de zaak, hebben de auteurs weinig materiaal gevonden. Ze komen tot een korte en stellige conclusie. 'De Groep' had een 'kortzichtige en inflexibele houding jegens de opkomende tekenen van groeiend zelfbewustzijn onder de Indonesische bevolking; een houding die kenmerkend werd voor de bedrijfscultuur bij de Bataafsche.'⁴⁶ In het tweede deel van de geschiedenis van de Koninklijke Shell, wordt het vooroorlogse personeelsbeleid nog scherper samengevat als 'de strikte scheiding [tussen Europese en Aziatische werknemers] die de verhoudingen ... vaak had ontsierd.' Volgens de auteurs zou dit beleid vanaf 1947 gaan veranderen met 'wat regionalisering zou gaan heten – een doelbewuste campagne om over de hele wereld lokale mensen aan te nemen en op te leiden voor alle functies in de werkmaatschappijen.'⁴⁷

43 Jonker en van Zanden, *Van nieuwkomer*, 102.

44 De lay-out van het tijdschrift werd in september 1926 gemoderniseerd. Tegelijkertijd werd de titel van het blad veranderd van *Minyak in Minjak* met een j.

45 Jonker en van Zanden, *Van nieuwkomer*, 316.

46 *Ibidem*, 319.

47 Stephen Howerth en Joost Jonker, *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, 1939-1973. Geschiedenis van Koninklijke Shell deel II* (Amsterdam 2007) 99.

Een laatste bron voor het personeelsbeleid is te vinden in het personeelsblad *Minyak/Minjak* van de BPM zelf. In dit blad is enige diversiteit onder de namen van de Europese categorie van geëmployeerden eenvoudig terug te vinden in de kolommen van de ‘mutaties’ en de ‘familieberichten’. Over getalsverhoudingen van het Indisch of Indonesisch personeel tot het grotere geheel van de categorie ‘Europeanen’ valt weinig te zeggen, wel dat specifiek Indonesische namen zelden voorkomen. Ze zijn er wel. In september 1925 vertrekt A.O.A. Kalangie naar Menado, wordt L.A. Patinama overgeplaatst naar Banjoebang, verlaat R.A. Sarapung de dienst en komt R.M. Waligora terug van verlof uit Europa. In de verdere maandbladen zijn namen te vinden als Soeprapto, Natakoesoemah, Soumokil en The Kiem Tong. In alle jaargangen zijn verdere voorbeelden te vinden van Indonesische namen in de kolommen voor Europese werknemers.⁴⁸

Inhoudelijk veel interessanter is de aandacht die in het blad gegeven wordt aan specifiek Indische zaken. Tussen september 1925 en juli 1933 kent *Minyak/Minjak* een lang lopende column van een van de vaste medewerkers met als ‘nom de plume’ ‘Clio’. In deze *Kroniek der vakbeweging* volgt Clio de juridische ontwikkelingen op gebied van het arbeidsrecht in Nederlands-Indië en de manier waarop de Indische vakbeweging daarop reageert, en daarbij in het bijzonder het standpunt van de federatie van Europese werknemers in die vakbeweging, waarover meer in hoofdstuk drie. Naast de Clio Column is er ook een Toeschouwer-column. Deze twee gaan in de kolommen van *Minyak* met elkaar in een discussie waaruit blijkt dat de achterban van Europese geëmployeerden niet zo eenduidig was als de term misschien doet vermoeden. De verschillen tussen de in Indië aangenomen employees en de uitgezonden krachten was en bleef een heikel thema binnen het bedrijf.⁴⁹

De maatschappelijk betrokken columns van het interbellum ontbreken vrijwel geheel in de naoorlogse BPM-kroniek die vooral bedoeld lijkt om mededelingen namens de directie aan het personeel over te brengen. Columnisten worden ook niet langer bij naam genoemd en een belangrijk deel van de artikelen komen uit internationale Shell magazines, zoals bijvoorbeeld ‘De geschiedenis van de Venezolaanse olie’ en ‘De achtergrond van het nieuwe Shell-embleem’. Daarnaast is er wel degelijk ruimte voor een romantische feuilleton, het lokale society en sportnieuws van Balikpapan en de andere grotere vestigingen, maar in hoofdzaak is de BPM-kroniek niet langer van de geëmployeerden, maar voor de geëmployeerden. De kronieken vanaf 1947 zijn dan ook beduidend dunner dan de voorganger *Minyak/Minjak*: van ruim vijftig pagina’s per uitgave voor de oorlog naar rond de twintig pagina’s na de oorlog. Door de rubriek ‘Hoe, Wie, Wat, Waar?’ erop na te slaan is te zien dat het aantal employees met Indonesische na-

⁴⁸ Anoniem, *Minyak, orgaan van de geëmployeerden bij de Nederlands-Indië petroleumindustrie* (1925) 49, 50. De jaargangen 1925-1935 zijn te vinden in de collectie van de U.B. te Leiden.

⁴⁹ *Ibidem*, 8-9.

men na 1947 gestaag toeneemt. Vanaf 1948 worden belangrijke mededelingen soms ook in het Maleis gedaan en vanaf 1955 is er ook een versie van het blad te krijgen in het Indonesisch, genaamd *Minyak Dunia di Indonesia*.⁵⁰

Omdat politieke of maatschappelijke onderwerpen ontbreken is een analyse van de interne personeelsverhoudingen vrijwel niet te geven. Wel valt op dat de kroniek in 1947 inderdaad een mededeling doet omtrent de opleiding van Indonesische 'toekomstige leden van de grote Shell-familie' die overeenkomt met de regionalisering die ter sprake komt in deel twee van de geschiedenis van de koninklijke Shell. In deze mededeling beschrijft de kroniek dat dit toekomstige personeel kan worden opgedeeld in drie verschillende groepen: 1 en 2 zijn voor personeel dat zijn scholing krijgt door routine en vakopleiding terwijl groep 3 'een algemene (technische) ondergrond moet hebben alvorens het door verdere opleiding, routine en specialisering kan uitgroeien tot volwaardigheid (ass. geologen, machinisten enz.)'. Voor dit personeel wordt gedacht aan 'Petroleumscholen' zoals deze reeds vóór de oorlog te Louise en Tjepoe bestonden.⁵¹

Waarschijnlijk werd de categorie 'Europese employees' bij het bedrijf in het interbellum wel iets diverser. Het is aannemelijk dat Indonesiërs pas tot deze categorie doordrongen als zij voor het bedrijf een uitzonderlijke geschiktheid hadden getoond. Zelfs dan zullen ze hoogstwaarschijnlijk niet verder gekomen zijn dan de subcategorie 'plaatselijk aangenomen' Europese employees, want het personeelsbeleid van de BPM lijkt samen te vatten als raciaal gescheiden en pragmatisch. Het bedrijf maakte eenvoudigweg gebruik van de financiële mogelijkheden die de indianisatie bood.

2.1.7 De Javasche Bank (DJB)

De Javasche Bank, opgericht in 1828, was formeel een particulier bedrijf maar diende tegelijkertijd als de circulatiebank van Nederlands-Indië. Naast de algemene bankzaken werd door DJB de bankbiljetten van de kolonie uitgegeven, zodat de bank fungeerde als de 'kassier van het gouvernement'.⁵² Al in 1953 werd DJB genationaliseerd en omgezet in de Bank Indonesia (BI), waarbij een groot deel van het vooroorlogse archief bewaard bleef in Jakarta.⁵³ Het is op basis van zijn studie van het personeelsbeleid van deze bank dat Lindblad tot zijn uitspraak komt dat 'segregatie gebaseerd op etniciteit in het particuliere bedrijfsleven nog strikter was dan bij het gouvernement'.⁵⁴

⁵⁰ Van de *BPM-kroniek*, het maandblad voor het personeel der NV de Bataafsche Petroleum Maatschappij en de met haar verbonden maatschappijen in Nederlands-Indië, zijn de jaargangen 1946-1955 in de collectie van de U.B. te Leiden te vinden.

⁵¹ Anoniem, *BPM-Kroniek* (1947) 8, 9.

⁵² G. Gonggrijp (red.), *Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië* (Leiden 1934) 96.

⁵³ Lindblad, *Bridges*, 11.

⁵⁴ *Ibidem*, 33.

In Lindblads studie van het personeelsbeleid van De Javasche Bank in het interbellum, komt DJB naar voren als een conservatief bastion, waarin de klassieke scheidslijnen tussen de bevolkingsgroepen door het management zoveel mogelijk werden bestendig. In de personeelslijsten vindt Lindblad maar een tweetal Indonesische namen in de categorie toezichhoudende ambtenaren in het hele interbellum, die volgens de correspondentie rondom hun aanstelling vooral vanwege invloedrijke familie in de Javaanse vorstenhuizen waren aangesteld. De grote meerderheid van de kassiers waren Chinees, het hogere management was Europees.⁵⁵

In zijn onderzoek naar de positie van de Indo-Europeanen bij hetzelfde bedrijf, plaatst Luttikhuis enige kanttekeningen bij de stellige conclusies van Lindblad. Hoewel DJB een gesegregeerd bedrijf was waarbij raciale vooroordelen een expliciete rol speelde in de beoordeling van de employees, konden talentvolle Indo-Europeanen en een enkele Indonesiër deze vooroordelen soms overwinnen. Een samenspel van opleidingskwalificaties en persoonlijke vaardigheden waarmee sommige kandidaten indruk maakten, waren doorslaggevend. Van een echte instroom van Indonesiërs bij de bank was echter voor de oorlog geen sprake. Wat dat betreft kan de titel ‘een conservatief bastion?’ dat de bank van Luttikhuis meekrijgt, prima zonder vraagteken.⁵⁶

2.1.8 *NV de Internationale Crediet- en Handelsvereniging Rotterdam (Internatio)*

Internatio werd door twee Twentse katoenfabrikanten opgezet in 1863 en richtte zich op Java toen de ver doorgevoerde staatsbemoeienis in Indië verminderd werd en het particulier initiatief zijn kans zag.⁵⁷ Met het geleidelijk afschaffen van het cultuurstelsel ontstond in Nederlands-Indië een dringende behoefte aan kapitaal om landbouwprojecten en industriële activiteiten zoals spoorwegen van de grond te krijgen. Internatio verschaftte dit kapitaal en daarmee het recht om producten van deze ondernemingen naar Nederland te vervoeren en te verhandelen. Omgekeerd zorgde Internatio ook voor de verkoop van Nederlandse consumptiegoederen op de Indische markt. Het bedrijf had als doel het drijven van handel, het financieren van export in diverse vormen, het kopen en/of huren van schepen en het deelnemen in cultuurmaatschappijen. In het interbellum groeide Internatio uit tot het meest succesvolle van de ‘Grote Vijf’ in- en exportbedrijven van Nederlands-Indië, een conglomeraat met achttien vestigingen dat zich

⁵⁵ J. Thomas Lindblad, ‘Van Javasche Bank naar Bank Indonesia: voorbeeld uit de praktijk van indonesianisasi’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis* (2004) 28-46.

⁵⁶ Luttikhuis, *Negotiating modernity*, 234-239.

⁵⁷ A.C. Mees, ‘NV internationale crediet- en handelsvereniging “Rotterdam”’, *Gedenkboek* (Rotterdam 1938) 7.

richtte op cultuurbedrijven, maar zich daarnaast ook bezighield met papier, aardewerk en suikerfabrieken in Indië.⁵⁸

In het gedenkboek dat in 1938 verscheen ter ere van het 75-jarig bestaan van 'de vereniging', is over het Indische personeelsbeleid weinig geschreven. Wel dat 'de kassen op de meeste kantoren van ouds in handen zijn van Chineesche kassiers, die borg stellen' tot volle tevredenheid. Verder dat er voor personeel vanaf 1908 een Ondersteuningsfonds en voor 'Oostersch personeel' vanaf 1926 een voorzieningsfonds is opgericht.⁵⁹ Op de overzichtsfoto van het personeel Batavia is weliswaar een gemêleerd gezelschap afgebeeld, maar functiebeschrijvingen zijn er niet bij te vinden.⁶⁰ In twee latere herdenkingsboeken bij het eeuwfeest van Internatio zijn de terugblikken op de Indische periode van een voornamelijk anekdotische aard 'hoe warm het was en hoe ver'.⁶¹

Net als bij de KNILM en de BPM ontbreekt bij Internatio de toegang tot een coherent archief, al is de oorzaak hiervan op zichzelf historisch: grote delen van het archief gingen verloren in het bombardement van Rotterdam in mei 1940. Wat in het stadsarchief van Rotterdam bewaard is gebleven, zijn de jaarverslagen van voor de oorlog en verder alles wat na de oorlog bij het archief gevoegd werd. Wat betreft het vooroorlogse Internatio in Indië is dat zowel weinig als willekeurig. Wel valt in het archief relevant materiaal te vinden van na de oorlog, al was het maar omdat het vraagstuk van de indonesianisatie in de jaren vijftig cruciaal werd voor het al dan niet voortbestaan van het bedrijf in Indonesië.

Over de indonesianisatie van het personeelsbeleid van Internatio in de jaren vijftig schreef Jasper van der Kerkhof een artikel waarin hij deze indonesianisatie laat beginnen met de komst van de grote crisis in de jaren dertig. Door de crisis en tegelijkertijd de toenemende Japanse concurrentie werd Internatio gedwongen zich te heroriënteren op haar activiteiten op de Indische markt. Onderdeel van deze heroriëntatie was het geleidelijk vervangen van dure Europese employeés met goedkopere inheemse krachten. Omdat de maatregelen van het bedrijf uitsluitend economisch van aard waren en Indonesiërs niet tot managementniveau doordrongen, noemt Van der Kerkhof de veranderingen bij Internatio op zijn best een 'embryonale vorm' van indonesianisatie.⁶²

Zeer begrijpelijk gezien het weinige vooroorlogse archiefmateriaal van Internatio, zijn Van der Kerkhofs bronnen voor deze stelling beperkt. Op basis van een interview met oud-Internatio werknemer J. Boer uit de KITLV-collectie, stelt Van

⁵⁸ P. Koenders, J. Hendriks en N. van der Veer (red.), *150 jaar technologie en ondernemerschap, de rijke geschiedenis van de Europese dienstverlener Imtech N.V.* (Gouda 2010) 39-45.

⁵⁹ Ibidem, 50, 51.

⁶⁰ Ibidem, 70.

⁶¹ Anoniem, *Kaleidoscoop van een voltooid verleden, caleidoscoop van een dynamisch heden. Internatio* (Rotterdam 1963) 5.

⁶² Jasper van der Kerkhof, 'Indonesianisasi of Dutch economic interests, 1930-1960', *Bijdrage tot de Taal- Land- en Volkenkunde* 2-3 (2005) 181-209, aldaar 184.

der Kerkhof dat Indonesiërs niet boven klerken-niveau werden toegelaten. Wonderlijk genoeg stelt hij verderop dat het 'seniore Inheemse personeel' het bedrijf tijdelijk kon overnemen toen de Japanners kwamen. Waren sommige van deze klerken dan in het bedrijf geleidelijk doorgesloopt naar hogere functies? Als na de onafhankelijkheid de Indonesische regering indonesianisatie gaat afdwingen en Internatio in 1954 met een 'staf Indonesia' aan de normen voor Indonesiërs in staffuncties probeert te voldoen, zijn de weinige Indonesiërs die hiervoor volgens het bedrijf geschikt zijn diegenen die 'al ruim twintig jaar ervaring hadden in het bedrijf'.⁶³ Het lijkt aannemelijk dat de gevolgen van de indianisatie bij Internatio weliswaar tekort schoten in het licht van de naoorlogse indonesianisatie, maar dat tegelijkertijd voor de oorlog een basis was gelegd, waarop in nieuwe verhoudingen werd gebouwd.

2.1.9 Conservatief en progressief koloniaal personeelsbeleid in het interbellum

Als gedachte-experiment valt het personeelsbeleid van de onderzochte Indische bedrijven weer te geven als bij het Kieskompas dat in recente Nederlandse verkiezingen door zwevende kiezers gebruikt wordt.⁶⁴ In het geval van dit Indische personeelsbeleidskompas loopt de verticale lijn van de roos van veel participatie (progressief) naar weinig participatie (conservatief). 'Conservatief' betekent een bedrijf dat weinig participatie van Indonesiërs op middenposities toe liet. 'Progressief' betekent dat een bedrijf werkte met grotere aantallen Indonesiërs in de tussenrangen.

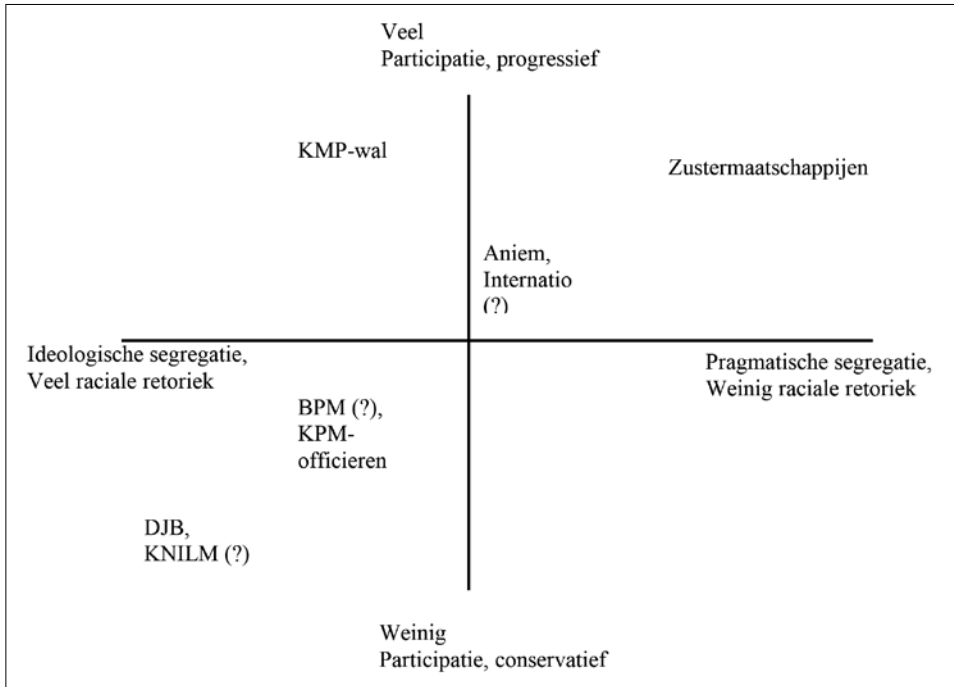
De termen links en rechts op de horizontale lijn zijn voor de Indische bedrijven om allerlei reden onbruikbaar. Hiervoor in de plaats komen de termen 'ideologische segregatie' en 'meer pragmatische segregatie'. Bij ideologische segregatie past expliciete raciale retoriek en bijvoorbeeld het nadrukkelijk in stand houden onderscheid tussen het eigen personeel op basis van 'landaard'. Bij pragmatische segregatie vervaagt dit onderscheid juist, al blijft bij alle bedrijven een vorm van segregatie, ofwel een duidelijke dominantie van 'Europeanen' in de hoge functies in stand.

Met dit gedachtenexperiment wordt de complexe ontwikkeling van het personeelsbeleid van de Nederlands-Indische bedrijven in het interbellum inzichtelijk. Aan de ene kant van het spectrum staan de Zustermaatschappijen, een open bedrijf met veel interactie met de Indische maatschappij, waarbij het inheems

⁶³ Van de Kerkhof, 'Indonesianisasi', 196.

⁶⁴ www.kieskompas.nl is een website gericht op verschillende lokale en landelijke verkiezingen in Nederland. De informatie die de site gebruikt is gebaseerd op stellingen die worden aangedragen door de deelnemende politieke partijen. De antwoorden van de keizer op deze stellingen leveren plaats op in een roos met een horizontale as van links naar rechts en een verticale lijn van progressief naar conservatief.

Tabel 2.3 Participatie en segregatie in het personeelsbeleid van zeven bedrijven in Indië

personeel essentieel werd voor het bedrijf. De relatief progressieve koers van de Zustermaatschappijen ontwikkelde zich gaandeweg het interbellum en werd versterkt door de overwegend positieve ervaringen met de interne opleiding binnen het bedrijf. Het bedrijf was ook snel geweest om binnen de reglementen van het bedrijf het onderscheid tussen de landaarden op papier te laten verdwijnen.

Eveneens progressief is het personeelsbeleid bij het Walpersoneel van de KPM dat het meeste contact had met de Indische samenleving. Hoewel het bedrijf als geheel niet van progressief gedachtegoed kan worden beschuldigd en het reglementaire onderscheid tussen de landaarden bijvoorbeeld bleef gelden, namen Indonesische werknemers in praktijk de overhand in dit bedrijfsonderdeel. Je verkoopt nu eenmaal beter aan je getalsmatig grootste doelgroep als die doelgroep zich ook gezien en verstaan weet. Uit het personeelsbeleid voor het Nautisch Varend Personeel blijkt dat bij diezelfde directie de weerzin tegen de aanstelling van Indonesiërs op voor het bedrijf 'representatieve' functies niet was verdwenen. Bij de KPM stond het verlangen naar raciale exclusiviteit van het management onder druk door de ontwikkeling van de arbeidsmarkt in Nederlands-Indië. Omdat het in de praktijk steeds moeilijker werd om alle officiersfuncties te vullen, liet de directie met tegenzin enige participatie van Indonesiërs en Indo-Europeanen toe bij de, voor het publiek wat minder zichtbare, werktuigbouwkundige officieren.

OJS, Autobussen op het Willemsplein (Roode Brug) februari 1928, NL-HaNA, Stoomtramlijn, Java/Foto's en kaarten, 4.SWMI, inv.nr. 48.

Bij een bedrijf als ANIEM bleef net als bij de KPM de onderverdeling in landaard lange tijd maatgevend voor het bedrijf, maar werd tegelijkertijd het relatieve belang van Indonesiërs in middenposities belangrijker. Omwille van de saamhorigheid ging het bedrijf onderscheid op basis van landaard in de eigen reglementen zoveel mogelijk vermijden. De geleidelijke omslag van het bedrijf had waarschijnlijk te maken met de noodzaak van goed contact met een steeds grotere groep Indonesische afnemers.

Van de vier overige bedrijven is plaatsbepaling speculatiever wegens het bekende gebrek aan bronnen. Van Internatio valt aannemelijk te maken dat het management een 'middenkoers' volgde, mogelijk zelfs vergelijkbaar met die van de ANIEM, maar misschien dichterbij die van de Zustermaatschappijen. Voor een bedrijf dat gericht was op de Indische in- en exportmarkt lijkt het sowieso aannemelijk dat enige lokale expertise werd gewaardeerd. In ieder geval had het bedrijf volgens het artikel van Van der Kerkhof voldoende senior 'Inheems personeel' aangenomen in de jaren dertig, om in de Indonesische jaren vijftig op terug te vallen.

In het personeelsbeleid van de BPM lijkt over het algemeen een 'strikte scheiding' op basis van landaard te zijn gehandhaafd, vergelijkbaar met het beleid van de KPM ten aanzien van haar officieren. Al was er aantoonbaar enige participatie

van Indonesiërs in middenkaderbanen, het waren waarschijnlijk uitzonderlijke gevallen. Veel wijst erop dat de KNILM en de DJB de minste participatie lieten zien. Voor beide bedrijven gold dat ze op de top van het 'Europese' segment van de kolonie gericht waren, waardoor hun conservatieve en racistische ideeën over maatschappelijke 'representativiteit' werden versterkt.

2.2 Koloniale en antiekoloniale theorieën in het interbellum

Het tweede deel van dit hoofdstuk gaat in op de 'rijpheidsgedachten' achter de woorden van Putman Cramer. In welk kader passen ideeën over de verschillende volksaarden in de theoretische gedachtevorming in het interbellum? Deze vragen onderzoek ik door het contemporaine academische debat over tropische staathuiskunde en het dualisme van de koloniale economie tussen drie toonaangevende professoren te volgen. Inmiddels is overtuigend aangetoond dat hun inhoudelijke analyse van de werking van de koloniale economie, waarin werd uitgegaan van de inherente stagnatie van de oosterse sector, grotendeels onjuist was voor Java⁶⁵ en nog veel sterker onjuist voor de zogenaamde Buitengewesten.⁶⁶ Het gaat in dit gedeelte dan ook om manier waarop deze schrijvers omgingen met de ideeën over ras, omdat deze gedachtevorming rechtstreeks invloed had op de ruimte die aan indianisatie gegeven werd in de koloniale samenleving.

Tenslotte richt ik mij op het gedachtegoed van een drietal vooraanstaande Indonesische intellectuelen. Zij schreven eveneens in het interbellum over de manier waarop de Indonesische economie moest worden aangepakt. Wederom geldt dat de praktische resultaten van de oplossingen die sommigen van hen voorstonden, zoals die van de Indonesische coöperatieve beweging hier niet van belang zijn.⁶⁷ Het gaat opnieuw om de manier waarop zij, direct of indirect, het verschijnsel waardeerden dat in de jaren dertig indianisatie ging heten.

⁶⁵ J. Thomas Lindblad, 'The Late Colonial State and Economic Expansion, 1900-1930s', in: Howard Dick e.a., *The Emergence of a National Economy, an Economic History of Indonesia, 1800-2000* (Leiden 2002) 148-149.

⁶⁶ Touwen, *Extremes*, 6, 15, 326.

⁶⁷ Lindblad, 'Late colonial state', 122-123.

2.2.1 Een koloniaal onderonsje, de economische theorieën van de professoren J.C. Kielstra, J.H. Boeke en J. van Gelderen over Indië

In 1928 ontstond een kleine polemiek tussen het *Bataviaasch Nieuwsblad*⁶⁸ en de *Indische Courant*⁶⁹ ter gelegenheid van de tijdelijke vervanging van professor Julius Boeke als buitengewoon hoogleraar in de Staathuishoudkunde aan de Rechts-hoogeschool te Batavia door professor Jacob van Gelderen. De heren werden gezien als de tegenpolen van het academische debat over de tropische staathuishoudkunde en het zogenaamde dualisme van de koloniale economie dat buiten de Indische dagbladpers op ingetogen wijze werd gevoerd.⁷⁰ Langs welke lijnen verliep de gedachtewisseling tussen deze drie professoren, die gedrieën als autoriteit op het gebied werden gezien door zowel Europese werkgevers als werknemers in Indië?

2.2.2 Professor J.C. Kielstra en de raciale basis van de koloniale staathuishoudkunde

In 1903 begonnen de Indische jaren van de Leidse jurist Johannes C. Kielstra met een carrière als ambtenaar bij het gouvernement. In 1906 stapte hij voor een drietal jaren over naar leidinggevende posities bij de Staatsspoorwegen om tussen 1909 en 1916 werkzaam te zijn als adjunct-adviseur voor de bestuurszaken van de buitengewesten. In zijn jaren bij de Staatsspoorwegen op Java schrijft hij zijn invloedrijke *Proeve ener inleiding tot de koloniale staathuishoudkunde*.⁷¹ In 1918 leverde dit hem het hoogleraarschap op in de koloniale staatswetenschappen en staathuishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, een positie die hij tot 1936 bleef vervullen.⁷²

In zijn zoektocht naar regels om specifieke koloniale toestanden te verklaren staan bij Kielstra rassenverhoudingen centraal. De definitie van een kolonie is voor Kielstra 'een zoodanig land, dat onder het gezag staat van een ander, terwijl de bewoners van het overheersende land in ontwikkeling en beschaving hooger staan dan het overheerschte volk.'⁷³ Dat de koloniale staathuishoudkunde als doel heeft om de kennis te vergaren waarmee 'de stoffelijke welvaart van alle rassen' kan worden bevorderd is daarmee volgens Kielstra niet in tegenspraak.

⁶⁸ Anoniem, 'Onverantwoordelijk', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 4-7-1928.

⁶⁹ Anoniem, 'Principieel onjuist', *Indische Courant*, 11-7-1928.

⁷⁰ Loes Jansen, 'Koloniale en Neo-koloniale vormen van dualisme', *Mens en maatschappij* (1977) 418-434.

⁷¹ J.C. Kielstra, *Proeve ener inleiding tot de koloniale staathuishoudkunde* (Bandoeng 1908) 2.

⁷² E. van der Laar, 'Kielstra, Johannes Coenraad (1878-1951)', *Biografisch Woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985), URL: <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/kielstra> [12-11-2013] geraadpleegd op 2-9-2022.

⁷³ Kielstra, *Proeve*, 15.

Weliswaar was in het verleden sprake geweest van ‘gedwongen aanrakingen’ in het economische verkeer tussen de verschillende rassen, maar dat zou met de moderne beginselen van kolonisatie steeds minder voorkomen. Sterker nog, ‘de plicht tegenover de inheemsche bewoners der kolonie’ zou er nu toe gaan leiden dat ‘het overheerschende ras den inboorling indirect groote diensten doet door verhoging van de productie, verbetering daarvan en andere, welke tegenover de directe nadelen van enkele inboorlingen moeten worden gesteld.’⁷⁴

In 1908 staat de basis van de latere indianisering, het westerse onderwijs, nog in de kinderschoenen. Volgens Kielstra ligt het echter in de lijn der verwachting dat daar verandering in zou komen. ‘Zoodra sommige inboorlingen over bekwaamheden beschikken, gelijk aan die van de overheerscher, zullen zij ... deze laatsten uit het bedrijf kunnen verdringen en het verloren terrein, ja nog meer, immers de verbeterde voortbrenging, van zelf terugnemen’, schrijft hij. ‘Noodig daarvoor is slechts, dat het inheemsche ras in ruime mate de gelegenheid vindt zich te ontwikkelen en zich dezelfde kennis te verschaffen als de ondernemer uit het overheerschende ras.’⁷⁵ Volgens Kielstra zijn de koloniale verhoudingen een soort raciale stage op wereldschaal, onmisbaar om de Indonesische bevolking, in een niet nader gespecificeerde toekomst, aanzet te zetten tot ontwikkeling.

Het zelfverzekerde racisme van Kielstra klinkt twintig jaar later minder optimistisch maar even zelfverzekerd. In het koloniale vraagstuk van dezen tijd van 1928 geeft hij zijn kijk op de manier waarop de arbeidsverhoudingen in Indië zich ontwikkeld hadden.⁷⁶ De gelegenheid voor Indonesiërs om zich met westerse onderwijs te ontwikkelen was er inderdaad gekomen, maar niet zoals Kielstra zich had voorgesteld. Eenzijdig westers onderwijs zonder de steun voor het geestelijk leven, die het christendom volgens Kielstra had kunnen geven, heeft volgens hem geleid tot het ontstaan van een groep ‘onharmonische personen ... buiten het werkelijke leven. Noch in de eene noch in de andere cultuur zijn zij geheel op hun plaats.’⁷⁷ Volgens Kielstra was het de associatiegedachte van Snouck Hurgronje geweest die deze ontwrichting had veroorzaakt. Waar Snouck-Hurgronje als volgende stap in de ontwikkeling zag ‘het geven aan Nederlands-Indië van een zo groot mogelijke autonomie in combinatie met een democratische staatsvorm’,⁷⁸ ontwikkelden Kielstras gedachten zich juist in tegenovergestelde richting.

Klassieke mensenrechten voor de inheemse bevolking zoals vrijheid van drukpers en recht op vereniging en vergadering zouden volgens Kielstra op ‘den werkelijk cultuurtoestand met de levende koloniale samenleving’ niet aansluiten.

⁷⁴ Ibidem, 2, 3.

⁷⁵ Ibidem, 156.

⁷⁶ J.C. Kielstra, *Het koloniale vraagstuk van dezen tijd* (Haarlem 1928).

⁷⁷ Ibidem, 12, 38.

⁷⁸ Van den Doel, *Snouck*, 547.

Sterker nog, zij verzwakten het koloniale gezag, met als sterkste voorbeeld het publieke karakter van de felle vergaderingen van de Volksraad, die door de Indische dagbladpers nauwlettend werd gevolgd. Het sterkste bezwaar van de Volksraad schrijft Kielstra, was niet eens zozeer ‘de directe uitwerking die heftige woorden tegen het gezag op eene vergadering of in de pers konden hebben’. Veel erger was het feit dat ‘zulke aanranding van gezag straffeloos geschiedt, bij de aan sterk traditioneel gezag gewende hoorders of lezers den indruk moest wekken, dat het gezag zich niet meer bij machte voelt zulke aanrandingen te keeren.’⁷⁹

De ideeën van Kielstra krijgen in Nederland veel bijval. Dat is te zien aan het initiatief van onder andere Kielstra om aan de rijksuniversiteit van Utrecht een tweede indologenfaculteit op te richten als conservatief tegenwicht tegen de ethische richting van de indologenfaculteit in Leiden. Op de achtergrond had de toenmalige minister en latere premier H. Colijn zich zeer enthousiast betoond over de Utrechtse indologenfaculteit.⁸⁰ Vanwege de stevige investeringen van de BPM stond de Utrechtse opleiding in Leidse kringen al snel bekend als de ‘petroleumfaculteit’, hoewel naast de Bataafse Petroleum Maatschappij ook de suikerindustrie en de Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) hadden bijgedragen.⁸¹

In de inaugurele rede van bijzonder hoogleraar F.C. Gerretson over ‘de oude en jongere geschiedenis van Nederlandsch-Indië en de vergelijkende koloniale geschiedenis, benevens de vergelijkende volkenkunde van Nederlandsch Indië’, is het Utrechtse geluid goed te horen. Volgens Gerretson staat vast dat het Nederlandse koloniale bestuur als ‘drager van het Nederlandsch gezag in Indië alleen dienen kan door te zijn wat hij is, de eigenrechtige vertegenwoordiger van een Westersch ... of neen, wèg met dit zouteloos woord! ... van een Christelijk volk’.⁸²

Als vertegenwoordiger van de Utrechtse school kreeg Kielstra in zijn latere carrière de kans zijn ideeën in praktijk te brengen. In 1933 werd hij door Colijn benoemd tot gouverneur van Suriname waar hij het bestaande assimilatiebeleid probeerde te hervormen. Een krachtig koloniaal bestuur moest daarvoor in de plaats komen. Een tientaljaar later zou Kielstra eervol worden ontslagen, omdat hij het volstrekt oneens was met de toenmalige minister van koloniën H.J. van Mook over de toekomstige mate van zelfstandigheid voor de overzeese gebiedsdelen van na de oorlog.⁸³

⁷⁹ Ibidem, 40.

⁸⁰ H. Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendricus Colijn 1869-1944 deel 1* (Meppel 1998) 360-361.

⁸¹ Fasseur, *De Indologen*, 420.

⁸² Van den Doel, *De stille macht*, 384-385.

⁸³ Van Laar, ‘Kielstra’.

2.2.3 *Professor J.H. Boeke en de culturele splitsing van de dualistische koloniale staathuishouding*

Minder politiek betrokken dan Kielstra maar zeker zo invloedrijk was Julius H. Boeke die net als Kielstra zijn carrière in Indië begonnen was. Eerst als docent op een middelbare school in Batavia, later bij de dienst Volkskredietwezen en Coöperatie van het Gouvernement publiceerde hij veel over de koloniale staathuishouding. In 1919 bereikte Boeke als adviseur bij deze dienst zijn hoogste functie. Nog in datzelfde jaar wees hij zowel een buitengewoon hoogleraarschap in Leiden, als een hoogleraarschap in Rotterdam in de koloniale staathuishouding af omdat hij zijn werkzaamheden ten bate van het economisch weerbaar maken van de bevolking in Nederlands-Indië niet wilde beëindigen.⁸⁴ Als redacteur bij *Koloniale Studiën* werkte hij in deze jaren zijn ideeën uit over het dualisme van de koloniale economie. Tegelijkertijd vervulde hij tussen 1924 en 1928 de positie van buitengewoon hoogleraar in de Staathuishouding aan de rechtshogeschool te Batavia.⁸⁵

De discussie over de nieuwe term ‘indianisatie’ in *Koloniale Studiën* in 1932 gaf Boeke de gelegenheid het nut van de dualistische analyse nogmaals te beschrijven. In zijn artikel stelt hij dat de ‘indianisation’ in Brits-Indië weliswaar goed af te zetten tegen, maar niet goed te vergelijken is met het Nederlands-Indische ‘indianisatie’. In Brits-Indië is volgens Boeke ‘indianisation’ al sinds de negentiende eeuw aan de gang. Het beschrijft daar een proces waarin een ‘westersch opgevoede en opgeleide élite ... een westersche dynamiek’ nastreefde, een ‘westersche kapitalistische ontwikkeling’ die met eigen kracht de moderne exploitatie van Indië’s krachten, rijkdommen en mogelijkheden ter hand neemt. ‘Indianisation’ in India betekent dan ook dat de Engelsen vervangen konden worden door inheemse ondernemers. Zo wordt Brits Indië volgens Boeke ‘niet geindianiseerd door regelingen van hoogerhand, het is sinds jaren bezig zichzelf te indianiseeren, in voortdurend versneld tempo, en de ambtelijke politiek van verindisching kan niet meer doen dan trachten dit tempo bij te houden.’⁸⁶

In Nederlands-Indië lag dat anders. Volgens Boeke is daar de dualistische kloof in de maatschappij veel groter, ja zelfs structureel. ‘Economie en politiek zijn onscheidbaar, dat wil zeggen: politiek moet om reëel en effectief te zijn door een daarmee overeengestemden economie geschraagd worden.’ In Indië is de noodzakelijke ondernemer vooral een vreemde, een Europeaan of een ‘Vreemde oosterling’. Voor een Brits-Indiase ‘indianisation’ ontbreekt het volgens de Leidse professor bij de inheemse politiek elite in Indië dan ook aan de nodige ‘con-

⁸⁴ L.G.M. Jaquet, ‘Boeke, Julius Herman (1884-1956)’, *Biografisch woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989), URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/boekejh> [12-11-2013], geraadpleegd op 2-9-2022.

⁸⁵ A. van Marle (red.), *Indonesian economics. The concept of dualism in theory and policy* (Amsterdam 1960) vii.

⁸⁶ J.H. Boeke, ‘Indianisation’, *Koloniale Studiën* 1 (1932) 243-264, aldaar 252, 257.

curreerende krachten'. Politiek vindt hij, kunnen zij vooralsnog niet op eigen benen staan.⁸⁷

Al geeft hij Snouck Hurgronje niet persoonlijk de schuld, het ontstaan van de Indonesische verwesterde elite is volgens Boeke rechtstreeks te herleiden tot de associatiepolitiek van het Indische gouvernement aan begin van de twintigste eeuw en de unificatiegedachte die daarmee samenhangt. Door de openstelling van westers onderwijs voor een beperkt aantal Indonesiërs, schrijft Boeke in 1923, is 'een weinig samenhangende, zwevende tusschenlaag gevormd, vreemd aan de eigen samenleving en vreemd aan de kleine maatschappij der uitheemse leiders.' Eigenlijk vindt Boeke, wordt de inheemse samenleving daarmee uiteindelijk benadeeld omdat 'het lichten van afzonderlijke individuen uit de inheemsche in de koloniale sfeer' in laatste instantie betekende dat 'de inheemsche maatschappij niet wordt versterkt maar verzwakt, er worden aan deze gemeenschap geen krachten toegevoerd, er worden krachten aan onttrokken.'⁸⁸

Geen basis voor 'indianisation' naar Indiaas voorbeeld dus. Waar was die term indianisatie dan in Indië begin jaren dertig ineens vandaan gekomen? Volgens Boeke ligt dit aan een samenloop van omstandigheden. Allereerst raakt de term indianisatie aan het verlangen van Indonesische vertegenwoordigers in de Volksraad om werk te maken van de economische en sociale weerbaarmaking van de inheemse bevolking. Vervolgens sluit het aan bij een ontwikkeling die in Nederlands-Indië al sedert lang gaande is, tot schade vooral voor het Indo-Europeesche bevolkingsdeel. Deze beperkte vorm van indianisatie is volgens Boeke te beschrijven als 'de vervanging van Europeesche door inheemsche krachten in de subalterne betrekkingen, in de uitvoerende, enkel routine en een zekere mate van verstandelijke ontwikkeling, van vakopleiding eischende functies.' Het is vooral deze vorm van indianisatie die volgens Boeke werd aangegrepen als middel om het budget te verlichten.

Het voorstel was simpel genoeg: ontwerp een bezoldigingsschaal, die met tropen-toelagen en importtoeslag geen rekening houdt en vervang Europeesche door Indonesische krachten. Indië kan den druk van haar dure leiding niet langer verdragen, bevrijd haar daarvan door indianisatie, die tusschen bezoldiging en draagkracht normale verhoudingen schept, en gij helpt het vrije, zelfstandige Indië voorbereiden.⁸⁹

Indianisatie is volgens Boeke in het Indië van 1932 'de leus voor een ontwikkeling die in Indië haar term nog niet gevonden had' en waarop allerlei partijen hun plannen konden projecteren.

Wat wonder, dat een nieuwe inheemsche politieke partij de indianisatie, herdoopt tot indonesianisatie, als programpunt aannam en dat de Indo-Europeesche ge-

⁸⁷ Ibidem, 262.

⁸⁸ J.H. Boeke, 'De begrippen dualisme, unificatie en associatie', 164.

⁸⁹ J.H. Boeke, 'Indianisation', 243, 263.

meenschap zich haastte voor haar aanspraken op een plaats in het toekomstige geïndianiseerde bezoldigingsschema bij mond en geschrift te doen gelden.⁹⁰

Gezien door de lens van de dualistische theorie zijn volgens de Leidse professor de verschillen met de Indiase situatie vooralsnog veel groter dan de overeenkomsten. Het optimisme over de mogelijkheden van de indianisatiepolitiek als bezuinigingsmiddel is volgens hem dan ook voorbarig.

Het behoeft geen betoog om duidelijk te maken, dat de indianiseering geen heilmiddel is, dat werkt als een salvarsaaninjectie op een framboesialijder, geen ontdekking die het aanschijn van de maatschappij omtovert, geen bezuinigingsmiddel, dat voor dadelijke toepassing op ruime schaal bruikbaar is. Men kan zelfs beweren – en het is mijn doel dit te betoogen –, dat indianiseering, in den vollen zin van dezen term, eer effect is dan middel, eer resultaat van economische ontwikkeling dan vorm van sociale politiek.⁹¹

Net als Kielstra blijft Boeke uitgesproken vaag over de vraag waarin dan wel het ontwikkelingsperspectief lag voor de Indonesische bevolking. Een voorstander van raciaal onderscheid als basis van het dualisme is hij niet, dat wil zeggen, al in 1923 maakt hij een onderscheid tussen een star en een wetenschappelijk dualisme. Aan het starre dualisme ligt volgens hem het ‘politiek inzicht’ ten grondslag waarin ‘niet alleen aan den Inlander een eigen maatstaf moet worden aangelegd, maar dat ook vooruitgang van zijn samenleving niet te verwachten is, omdat de hinderpalen tegen zijn ontwikkeling in de natuur en in zijn natuurlijke gesteldheid gronden.’⁹²

Het ‘terugvoeren op raseigenaardigheden’ is volgens Boeke niet zozeer wetenschappelijk, maar wel te verklaren uit weloverwogen eigenbelang omdat ‘de lage levensstandaard gevoegd bij de groote getalsterkte van de inheemsche bevolking zulk een gelukkige en onmisbare factor is in de koloniale exploitatie.’ In zijn eigen wetenschappelijke dualisme draait het om respect voor het ‘inheemsch eigene ... dat op versterking van het gevoel van vrijheid en eigen verantwoordelijkheid aanstuurt’. Tegelijkertijd blijft Boeke pessimistisch over de mogelijkheden om de dualistische kloof te overbruggen vanuit de Indonesische bevolking zelf. De eigen Indonesische verantwoordelijkheid waar Boeke het over had, was volgens hem vooralsnog ‘muziek van een verre toekomst’.⁹³ In die verre toekomst ziet Boeke vooral heil in de opkomst van een Indonesische elite die zichzelf bewust zou zijn van de structurele dualistische aard van de eigen samenleving.⁹⁴

⁹⁰ Ibidem, 263.

⁹¹ Ibidem, 244.

⁹² J.H. Boeke, ‘De begrippen dualisme, unificatie en associatie’, 167.

⁹³ Ibidem, 168.

⁹⁴ W.F. Wertheim, ‘The Dualistic Theory and Economic Policy’, in: A. van Marle (red.), *Indonesian economics*, 52-53.

Het wonderlijke van de invloed van Boekes ideeën over het Indische dualisme is dat hij zichzelf bepaald niet tot de groep van de ‘petroleumfaculteit’ in Utrecht rekende, maar dat zijn werk zich goed leende voor dergelijk gedachtegoed. Voor Boeke gold eigenlijk wat van veel Leidse ethische denkers gezegd werd. Door het verwerpen van Snouck Hurgronjes associatietheorieën, schaarden zij zich in feite in het conservatieve kamp, ‘waar men overtuigd was van de grote kloof die er tussen het “Westen” en het “Oosten” bestond.’⁹⁵

In 1930 waarschuwt ir. E.P. Wellenstein, zijn collega-redacteur bij *Koloniale Studiën*, hiervoor in een reactie op Boekes inaugurele rede over het dualisme. Wellenstein was een Delftse ingenieur die zijn carrière begonnen was bij de Staatsspoorwegen en daar zeker Indonesische collega’s gehad zal hebben. Zijn financieel economische ervaring kwam voort uit verschillende gouvernements-betrekkingen die hij nadien namens de directeur van Financiën bekleedde, onder andere als gouvernements-commissaris bij DJB en in 1928 als voorzitter tot het nagaan en verzamelen van gegevens omtrent de welvaart van de inheemse bevolking. Ook was hij voorzitter van de Bedrijvenwet-commissie, lid van de Economische Commissie en de redactiecommissie van *Koloniale Studiën*. Wellenstein was in de Volksraad geen onbekende. In de jaargang 31/32 werd hij zeven keer geciteerd door leden van verschillende fracties.⁹⁶

Volgens Wellenstein is het grootste probleem met Boekes dualistische analyse dat het ‘ontwikkelde Indonesiërs’ ontmoedigt en schoffeert. Ook het ‘sterk uitgesproken streven in de meer beschaafde deelen van de Europeesche samenleving om het koloniaal beheer te doen beantwoorden aan de eischen van rechtvaardigheid’ wordt door Boeke bemoeilijkt, ‘indien de aandacht wordt gevestigd op tegenstellingen, welke de facto niet bestaan dan wel de ondergrond van werkelijke tegenstellingen niet zuiver wordt onderkend.’ Volgens Wellenstein kan professor Boeke de theoretische subtiliteiten van het wetenschappelijke dualisme misschien zelf zo hanteren dat de onderscheiding ‘wel nimmer tot een gevaarlijk wapen zal worden maar het mes dat in de hand van den bekwamen chirurg gezondheid brengt, is in de hand van onbevoegden hoogst gevaarlijk. ... Zulks zou – vooral in de tegenwoordige tijden – in hooge mate te betreuren zijn.’⁹⁷

Dat Wellenstein met zijn waarschuwing aan het adres van de Leidse hoogleraar de plank niet ver missloeg, blijkt bijvoorbeeld uit het reisverslag waarin W.F.M. Treub, voorzitter van de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië, nog datzelfde jaar zijn ideeën over de toekomstige richting voor de kolonie uiteenzet. Volgens Treub is de instelling van de Volksraad en sowieso het ‘unificatiedenk-

⁹⁵ Van den Doel, *De stille macht*, 386.

⁹⁶ C. Fasseur, ‘Wellenstein, Edmund Peter, (1880-1934)’, *Biografisch woordenboek van Nederland*, (Den Haag 1989), URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/bwn3/wellenstein> [12-11-2013], geraadpleegd op 2-9-2022.

⁹⁷ Ir. E.P. Wellenstein, ‘Een en ander over “Dualistische Economie”’, *Koloniale Studiën* 1 (1930) 115-134, aldaar 133-134.

beeld steunende op de onjuiste gedachte der rassengelijkheid' in Indië, één grote vergissing. Een duidelijk voorbeeld van dualisme als gevaarlijk wapen waarvoor Wellenstein waarschuwt. Dat hij ook over de schoffering van 'ontwikkelde Indonesiërs' gelijk kreeg, blijkt verderop in dit hoofdstuk.

2.2.4 Professor J. van Gelderen en de tijdelijkheid van de splitsing in de koloniale staathuiskunde

Structurele kritiek op de dualistische theorie kwam van professor Jacob van Gelderen die in 1929 Boekes positie van buitengewoon hoogleraar in de Staathuiskunde aan de rechtshogeschool te Batavia had overgenomen.⁹⁸ Van Gelderen was een Amsterdamse statisticus die in 1920 in Indië het grondwerk zou leggen voor de oprichting van het Kantoor van de Statistiek in Batavia in 1925. Van Gelderen benadrukte het belang van deugdelijke statistiek voor het regeringsbeleid in Indië en schreef tal van economische en demografische studies maar ook journalistieke bijdragen aan het gezaghebbende tijdschrift *De Taak*. Hij stond bekend als erudiet wetenschapsman met een sterk sociaaldemocratische overtuiging. Na zijn carrière in Indië, waar hij in 1930 nog de drijvende kracht was achter de Indische volkstelling, zou hij verschillende jaren voor het ministerie van Koloniën werken en in 1937 zou hij hoogleraar sociologie worden aan de Universiteit van Utrecht. Zijn hoogleraarschap combineerde Van Gelderen met een positie als kamerlid namens de SDAP in de Tweede Kamer.⁹⁹

Jacob van Gelderen, www.joods-monument.nl.

In 1927 publiceert hij zijn *Voorlezingen over de tropisch-koloniale staathuiskunde* dat nog lang als standaardwerk zou gelden.¹⁰⁰ Hierin stelt hij dat de kern van de koloniale staatskunde lag in de 'bijeenvoering en wederzijds beïnvloeding van uitheemse en inheemse elementen.' Elk ander standpunt dan het dualistische 'kan de koloniale feiten slechts vertroebelen en staat hun verklaring in de weg.'¹⁰¹ Voor de verklaring van de koloniale feiten vertrouwt Van Gelderen op de statistische gegevens die vooral door zijn eigen bureau voor de statistiek bijeen waren gebracht. Hiermee onderbouwt hij zijn kritiek op het functioneren van

⁹⁸ A. van Marle (red.), *Indonesian economics*, vii.

⁹⁹ M.M.G. Fase, 'Gelderens, Jacob van (1891-1940)', *Biografisch woordenboek van Nederland* (Den Haag 1989), URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/gelderens> [12-11-2013], geraadpleegd op 2-9-2022.

¹⁰⁰ J. van Gelderen, *Voorlezingen over tropisch-koloniale staathuiskunde* (Haarlem 1927).

¹⁰¹ *Ibidem*, 5. 5.

Indië als ‘beleggingsgebied van vreemde kapitalen’ met als uitgangspunt de handelsbalans van de kolonie.¹⁰²

Volgens Van Gelderen komt het er uiteindelijk op neer dat de aanwezigheid van ‘uitheemsch kapitaal en uitheemsche ondernemers en bedrijfsleiders’ aan de ene kant weliswaar de exploitatie van natuurlijke rijkdommen mogelijk gemaakt had, maar dat de westerse inbreng er tegelijkertijd voor zorgde dat de ‘Inlandsche producent was weggedrongen van de wereldmarkt en de verdere ontwikkeling van een eigen klasse van ondernemers, handelaren, had belemmerd.’ Dat is volgens Van Gelderen de reden dat de oosterse maatschappij vrijwel uitsluitend op de landbouw gericht was, als in ‘versteening van de eenmaal bereikte cultuurhoogte.’¹⁰³

Waar Boeke de westerse aanwezigheid als ‘scheppende kracht’ en onmisbaar ziet, is dit bij Van Gelderen precies andersom. Het koloniale van de staathuis-kunde van Indië ziet hij als tijdelijk stadium in de ontwikkeling naar een ‘eigen vrije plaats’. Slechts opheffing van de koloniale overheersing zal een einde kunnen maken aan de dualistische structuur. ‘De tropenvolken zelve moeten den weg naar directe deelneming aan het internationale ruilverkeer terugvinden!’. Volgens Van Gelderen zijn er voldoende tekenen dat de Indische samenleving daartoe in staat zou zijn. Als belangrijkste noemt hij ‘de toenemende differentiatie der Inlandsche maatschappij, waarin langzaam groeien van intellectueelen, van ondernemers bezig zijn zich te vormen en geestelijk en sociaal los te maken uit de oude, traditioneele sfeer der desahuishouding.’¹⁰⁴

Voor Van Gelderen is hiermee de grondslag van onafhankelijkheid gelegd.

Op de werkzaamheid van deze groepen, hun toenemende vertrouwdheid met den sfeer van het modern georganiseerde bedrijfsleven berust de vorming van een ander eigen orgaan, waarmee de Inlandsche bevolking aan de economische bemiddeling der uitheemschen ontgroeien kan.¹⁰⁵

Hoewel Van Gelderen dit stuk in 1927 schrijft en de term indianisatie in het Indische debat toen nog zeker twee jaar op zich zou laten wachten, voldoet de omschrijving uitstekend. Waar de invloed van Boeke en Kielstra zich uitstreckte tot in de Nederlandse universiteiten en zelfs tot in de Nederlandse regering, had ook Van Gelderen zijn invloed, allereerst op de Europese vakbonds beweging in Indië. Als lid van de Indische Sociaal Democratische Partij (ISDP) kwam Van Gelderen tot zijn vertrek naar Nederland in 1933 naar de formele en informele bijeenkomsten in het Maison Versteeg & Rijkers, een bekend restaurant in Batavia.¹⁰⁶

¹⁰² Ibidem, 95.

¹⁰³ Ibidem, 123.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Ibidem, 124.

¹⁰⁶ Hans Versnel en Freek Colombijn, ‘Rückert and Hoesni Thamrin, bureaucrat and politician in colonial kampong improvement’, in: Freek Colombijn, Joost Coté (red.), *Cars, conduits, and kam-*

Zo kreeg hij contact met verschillende Indonesische nationalistes. Thamrin bezocht vergaderingen van de ISDP waarop Van Gelderen spreker was en omgekeerd bezocht Van Gelderen het tweede PNI-congres waarbij zowel Thamrin als Soekarno sprekers waren.¹⁰⁷ In verschillende Volksraadvergaderingen onderbouwde Thamrin zijn rede met verwijzingen naar werk van Van Gelderen die na 1937 in de Nederlandse kamer Indië-specialist voor de S.D.A.P zou worden.¹⁰⁸

2.2.5 *Conservatisme, marxisme en de onderschatting van het belang van de indianisatie-ontwikkeling in de koloniale maatschappij*

De bredere economische analyse van de professoren had grote invloed op de gedachtevorming over indianisatie. Koloniale economie, stelt Kielstra onomwonden, was een zaak van overheersing door het hoger ontwikkelde Nederlandse volk van de lager ontwikkelde volken in Indië. Voor Boeke was het raciale aspect in de koloniale verhoudingen wel minder van belang, maar de culturele verschillen des te meer. In zijn theorie van het dualisme zat uiteindelijk niet veel meer ruimte voor Indonesische ontwikkeling, omdat bij Boeke net als bij Kielstra de 'scheppende kracht' gevonden moest worden in het westerse bedrijfsleven of in elk geval bij het meer westers worden van een deel van de Indonesische bevolking op een onafzienbaar lange termijn. Bij de rol van het uitheemse kapitaal ligt bij Van Gelderen nu net de kern van het probleem van de koloniale situatie. De structuur van de koloniale economie werkte volgens hem juist de verstening van de inheemse economische activiteiten in de hand. Geen wonder dat Van Gelderen met Boeke in een polemiek verzeild raakte. Voor Van Gelderen gaf alleen het terugtrekken van de westerse kolonisator werkelijk kans voor ontwikkeling.¹⁰⁹ Geen van de professoren had echter veel fiducia in de kracht van de Indonesische bevolking om zelfstandig tot een vorm van emancipatie te komen.

Voorals Boeke en Kielstra maakten zo deel uit van wat door Van den Doel een merkwaardige coalitie van ethische denkers, paternalistische bestuursambtenaren en conservatieve politici is genoemd, die met hun cultuurrelativisme in het interbellum een vrijwel permanente koloniale overheersing probeerden te rechtvaardigen.¹¹⁰ Veel Europeanen in Indië volgden deze manier van denken om het

pongs: the modernization of the Indonesian city, 1920-1960 (Leiden/Boston 2014) 113-139, aldaar 139.

¹⁰⁷ Verschillende krantenartikelen bijvoorbeeld: 'ISDP-vergadering', *Nieuws van den dag voor Nederlandsch-Indië*, 29-10-1928, 'Het tweede PNI-congres', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 22-5-1929, 'De Groote protestmeeting', 9-4-1931, *Indische Courant* en in 1932 een hele serie over twee kisten met in beslag genomen brochures over de vertaalde pleitrede van Soekarno gericht aan zowel Thamrin als Van Gelderen, in vrijwel elke krant van de kolonie.

¹⁰⁸ D.M.G. Koch, 'Prof. J. van Gelderen', *Batig Slot, figuren uit het oude Indië* (Amsterdam 1960) 55-63, aldaar 62.

¹⁰⁹ Jansen, 'koloniale en neo-koloniale vormen van dualisme', 419.

¹¹⁰ Van den Doel, *De Stille macht*, 449.

maatschappelijke verschijnsel indianisatie te duiden. Zij zagen indianisatie niet als wezenlijke emancipatie of blijk van Indonesische ontwikkeling, omdat zij het Indonesische volk daar cultureel of raciaal niet of nog niet toe in staat achtten.

2.2.6 *Indonesische stemmen, dr. Aboetari, drs. M. Hatta en M.H. Thamri over de Indische economie*

Tegenover de koloniaal economische theorieën van de professoren Kielstra en Boeke enerzijds en die van Van Gelderen anderzijds kwam ook voor de oorlog al weerwerk van een drietal Indonesische denkers. Van de drie was Aboetari zowel het hoogst opgeleid in koloniale staathuiskunde als het minst bekende, terwijl Mohammad Hatta de economische stem van het non-coöperatieve nationalisme vertegenwoordigde. Als leider van de Nationale Fractie in de Volksraad vertegenwoordigde Mohammad Hoesni Thamrin de coöperatieve nationalistische beweging in het interbellum.

2.2.7 *Aboetari en de verhouding van de koloniale tot de theoretische economie*

In de nasleep van de communistische opstanden in Nederlands-Indië, doet de Nederlandse politie in juni 1927 invallen in verschillende studentenhuizen in Den Haag en in Leiden. Doelwit zijn ‘de bestuursleden van de Indonesische vereniging “Perhimpoean” welke orgaan “Indonesia Merdeka” jarenlang opruiende propaganda gevoerd heeft’, zoals de *Sumatra Post* weet te vertellen.¹¹¹ Volgens hetzelfde persbericht dat door *De Locomotief, het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië* en het *Bataviaasch Nieuwsblad* wordt geplaatst, is bij de invallen zeer belastend materiaal gevonden van communistische aard. Triomfantelijk ontmaskeren de kranten naast voorzitter Mohammad Hatta ook zijn bestuur als onruststokers al blijkt er achteraf vooralsnog niet voldoende bewijs te zijn om hen ook te arresteren.¹¹² ‘Men moet de wet er maar voor wijzigen’ briest *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië* aan het einde van zijn artikel.¹¹³

De politie-inval van juni 1927 leek Aboetari, thesauriër van Perhimpoean Indonesia maar ook de zoon van een hulponderwijzer uit Oost-Java, te hebben afgeschrikt. Toen de politie eind september opnieuw bij het bestuur van Perhimpoean Indonesia binnen viel, werd zijn naam in de krantenberichten niet meer voluit genoemd. Vier leden van het bestuur, waaronder Hatta worden in hechtenis genomen op verdenking van ‘gewelddadig optreden tegen het gezag’

¹¹¹ Anoniem, ‘Inval in studentenhuizen’, *Sumatra Post*, 13-6-1927.

¹¹² Anoniem, ‘Onruststokers ontmaskert’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 13-6-1927.

¹¹³ Anoniem, ‘Indisch communisme in Nederland’, *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 13-6-1927.

en vooral voor samenwerking met de communisten van Semaoen.¹¹⁴ Drie anderen, waaronder 'een zekere A.' waren wel aangehouden, maar werden al snel weer vrijgelaten.¹¹⁵

In de ruim anderhalf jaar na de politie-invallen zou Aboetari zijn doctoralexamen handelswetenschap behalen.¹¹⁶ Weer drie jaar later kon hij zijn proefschrift verdedigen, eveneens aan de Nederlandse Handelshogeschool te Rotterdam, met professor F. de Vries als promotor en met steun van hoogleraar G.L. Gonggrijp.¹¹⁷ Ondertussen vond hij de tijd om lid te worden van een heel andere vereniging, namelijk die van academisch gevormde accountants te Den Haag,¹¹⁸ alvorens hij een maand na zijn promotie met dezelfde boot terug naar Indië zou varen als Mohammad Hatta.¹¹⁹ Bronnen voor de gesprekken die de voormalige bestuursleden van Perhimpunan Indonesia onderweg gehad zullen hebben ontbreken helaas.

In de pers zou Aboetari niet meer genoemd worden in verband met de nationalistische beweging. In 1934 werd hij benoemd tot controleur der regentschapsmiddelen te Malang,¹²⁰ om een jaar later over te stappen naar de functie van boekhoudkundig ambtenaar bij de rijksaccountantsdienst te Soerakarta.¹²¹ In 1941 werkt Aboetari als adjunct-accountant eerste klasse op het Belasting-accountantskantoor te Soerabaja¹²² om ruim een half jaar later, toen de Japanners de macht op Java hadden overgenomen, plots gepromoveerd te worden tot Hoofd van de Gouvernemente Accountantsdienst.¹²³

In zijn proefschrift gaat Aboetari niet rechtstreeks in op actuele ontwikkelingen zoals de indianisatiediscussie. De verhouding van de koloniale tot de theoretische economie is een theoretische analyse van wat in de literatuur onder koloniale eco-

114 Mavis Rose, *Indonesia free. A political biography of Mohammad Hatta* (New York, 1987) 38.

115 Anoniem, 'De Indische communisten zijn gearresteerd, Mohammad Hatta naar het huis van bewaring', *Het Vaderland*, 23-9-1927. Dit persbericht staat in een lange serie van zowel landelijke als regionale kranten afgedrukt.

116 Anoniem, 'Academische examens', *Algemeen Handelsblad*, 14-12-1928.

117 Aboetari, *De verhouding van de koloniale tot de theoretische economie* (Rotterdam 1932).

118 Anoniem, 'Academisch gevormde accountants', *Het Vaderland*, 23-12-1930.

119 Jevaa, 'Aan het zoeklicht', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 26-8-1932. Gelet op de sneer aan het eind van zijn berichtje lijkt het erop dat Jevaa de 'onruststokers' van vijf jaar terug niet vergeten was: 'Mohammad Hatta is, zooals men weet, is in Indië teruggekeerd als abiturient van de Handels-hoogeschool te Rotterdam. Met dezelfde boot kwam ook een dr. Aboetari, die eveneens aan de genoemde handels-hoogeschool is gepromoveerd; Wij verwachten dat de beide docenten in de handelwetenschappen het warongbedrijf spoedig zullen opstuwten in de vaart van den wereldhandel.'

120 Anoniem, 'Het oude liedje', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 24-7-1933. Vanwege Aboetari's aanstelling werd de regentschapsraad te Malang door de krant in een curieuze omgekeerde redenering beschuldigd van 'het hanteren van een rascriterium' omdat 'de inheemsche leden' en bloc voor Aboetari gestemd hadden.

121 Anoniem, 'Rijksaccountantsdienst', *Indische Courant*, 31-10-1935.

122 Anoniem, 'Mutaties dienst der belastingen', *Soerabaijasch Handelsblad*, 6-11-1941.

123 Anoniem, 'Dagelijks Bestuur enz.', *Soerabaijasch Handelsblad*, 1-5-1942.

nomie verstaan werd. In hoeverre bestaat er een ‘koloniaal element’ dat ‘een beletsel vormt voor de onvoorwaardelijke toepassing van het economische begripkader op de genoemde verschijnselen’? Volgens Aboetari is het opvallend dat ‘zoodra de verschijnselen, die verklaard zullen worden, niet in het uitheemsche, doch in het inheemsche gedeelte der koloniale maatschappij gevonden worden er bij de koloniaal-economen vrij algemeen de mening heerscht, dat de theoretische economie voor de verklaring van zulke verschijnselen niet, of anders slechts met restrictie bruikbaar is. Dit is voorzeker een merkwaardige stand van zaken.’¹²⁴

Van de toonaangevende koloniaal-economen van zijn tijd, onderzoekt Aboetari vervolgens de wetmatige onderbouwing van hun ‘koloniaal-wetenschappelijke’ uitgangspunten. Volgens Aboetari geeft Van Gelderen in zijn werk ‘een beschrijving van de economische organisatie van de koloniale samenleving’, waarbij hij gebruik maakt van begrippen uit de algemene economische theorie zonder tot een definitie van eigen koloniaal-economische regels te komen.¹²⁵ Datzelfde geldt in grote lijnen ook voor de dualistische theorie van Boeke en de koloniale staathuiskunde van Kielstra. ‘Wel zijn in sommige dier geschriften verklaringsformules aan te treffen, die op het algemeene gedeelte der koloniale verschijnselen betrekking hebben’, schrijft Aboetari, ‘doch zij bevatten geen economische verklaring, of, uit het oogpunt der economie vormt het gedeelte dat zij verklaren, niet het algemene.’¹²⁶

‘Verklaringsformules’ van Kielstra en Boeke zoals de economische minderwaardigheid van de Indonesiër vanwege de werking van het klimaat of het geringe cultuurbezit van de Indonesiër dat hun afwijkende behoeftepatroon zou verklaren, worden door Aboetari voor de duidelijkheid nog maar eens als meta-economisch en uit het oogpunt der theoretische economie historisch-relatief weggezet. ‘In de economie kan men over het waarheidsgehalte van zulke verklaringen niet oordelen.’ In een voetnoot voegt hij behulpzaam toe: ‘denkelijk zijn ze algemeen uit het oogpunt der sociologie of cultuurgeschiedenis.’¹²⁷

Waar ligt dan wel de taak der koloniale economie volgens Aboetari? ‘Taak der koloniale economie is het beschrijven van de organisatie van het economisch leven in koloniale of Oostersche landen, zoodanig, dat die beschrijving inzicht verschaft in den welvaartstoestand van de bevolking dier landen, of in dien van een deel dier bevolking.’ Het doel van de koloniaal-economische arbeid is dan ook om ‘een idee te vormen van den omvang waarin en de intensiteit waarmede zich de economische verschijnselen in de koloniale samenleving voordoen.’¹²⁸

¹²⁴ Aboetari, *De verhouding*, 2-3.

¹²⁵ Ibidem, 197-198.

¹²⁶ Ibidem, 201.

¹²⁷ Ibidem, 202.

¹²⁸ Ibidem, 207.

Zo kan de nieuwe wetenschap alleen bestaansrecht krijgen met gebruik van 'Westersch-economische begrippen' om vraagstukken van de koloniale economische politiek ook daadwerkelijk op te lossen. Voor Aboetari is het cultuur-relatief benaderen van de Indonesische economie uiteindelijk simpelweg onwetenschappelijk. Het zou afleiden van de werkelijke taak van de economische wetenschap namelijk om de basis te zijn van beleid dat werkelijk iets aan de 'welvaarttoestand' zou kunnen doen van de hele bevolking. Hoewel de concrete indianisatiediscussie buiten het theoretische kader van zijn dissertatie lag, zou Aboetari 'de westersch-economische begrippen' daarop ook zeker van toepassing hebben verklaard. Een terugplaatsing in salarisschaal op gronden van volkaard heeft in de moderne economie van Aboetari geen plaats.

Aboetari's dissertatie wordt in de Nederlandse pers met interesse ontvangen en de titel van zijn dissertatie verschijnt in de publicatie-lijsten van dagbladen in Holland en in Indië.¹²⁹ Inhoudelijk reageren zowel Kielstra als Boeke met paternalistische welwillendheid.¹³⁰ Wel verwijt Boeke Aboetari een theoretisch vacuüm te laten bestaan door zijn weigering dualisme als wetenschappelijk veld serieus te nemen. Met een consequent cultuur-relativistisch argument ligt dit volgens Boeke aan Aboetari's achtergrond als 'zelf westersch geworden stedeling, gegrepen door de westersche dynamiek' met een nationalistisch standpunt. 'Het nationalistische element weigert de nationale samenleving als oostersch aan te merken.'¹³¹

Misschien vanwege de crisis, maar op de koloniale Bühne komt pas in 1938 enige aandacht voor Aboetari's werk, als een uitgebreid verslag van een lezing over dit onderwerp voor het Bataviase gezelschap Perasaan Kita¹³² wordt overgenomen door een drietal Indische kranten. In deze lezing roept Aboetari op om werk te maken van een 'verbeterde praktijk der koloniaal-economische huishouding, welke uitbouw van de Inheemsche markt en verhoogd volksinkomen beoogt' waarbij een Indische leerstoel voor sociaaleconomisch onderzoek zou kunnen helpen.¹³³ In de jaren dertig blijft het voor Aboetari bij deze lezing. Pas in de jaren vijftig zal de Indonesische regering daadwerkelijk ruimte geven voor de uitvoering van verder wetenschappelijk onderzoek. Aboetari wordt één van de eerste docenten aan zowel de Gadjahmada-universiteit in Jogja als aan de juridische faculteit in Surabaya.¹³⁴

¹²⁹ Bijvoorbeeld J.W. de Stoppelaar, 'Boekbespreking', in: *Koloniale Studiën* 2 (1932) 597-601, aldaar 598.

¹³⁰ J.H. Kielstra, 'Boekbespreking Aboetari, De verhouding van de koloniale tot de theoretische Economie', *De Economist* (1933) 511-13. Hierin stelt hij dat de zoektocht naar het specifieke dualistische karakter van de koloniale samenleving een eigen wetenschap waard blijft.

¹³¹ J.H. Boeke, *Indische economie I, De theorie der Indische economie* (Haarlem 1947) 17.

¹³² Perasaan kita - Onze gevoelens.

¹³³ Anoniem, 'Theoretische en koloniale economie', *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 27-8-1938. Artikelen op basis van hetzelfde persbericht verschenen in *De Locomotief*, 29-7-1938 en *Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*, 30-7-1938.

¹³⁴ Anoniem, 'Juridische Faculteit Surabaya', *Java Bode*, 14-1-1952.

2.2.8 Mohammad Hatta en de opheffing van de koloniale antithese

Waar Aboetari bij de politie-inval in 1927 met de schrik was vrijgekomen, was dat voor zijn beroemde mede student aan de Rotterdamse Hogeschool een ander verhaal. Hatta kwam uit een familie van succesvolle handelaren uit de Minangkabau regio op Sumatra. Van jongs af aan was hij zich politiek bewust en op vijftienjarige leeftijd was hij actief in het bestuur van de Jong Sumatranen Bond.¹³⁵ Tijdens zijn vervolgopleiding in Batavia werd Hatta zich bewust van het belang van de opbouw van een sterke inheemse economie om onafhankelijkheid te bereiken. Voor Hatta was dit een belangrijke motivatie om in 1921 op 19-jarige leeftijd naar Rotterdam te vertrekken.¹³⁶

De nationalistische ideeën van Hatta werden in zijn Rotterdamse tijd in hoog tempo versterkt door zijn bestuursactiviteiten in de Indonesische Vereniging waarin hij vanaf 1922 penningmeester was. In het verenigingsblad *Indonesia Merdeka* zette Hatta zijn ideeën uiteen over zowel de politieke als economische verhoudingen in Indonesië. Naar eigen zeggen ontwikkelt hij in deze tijd ook zijn kritiek op Boekes dualisme omdat daarin de economische wetten van het westen niet zouden opgaan voor inheemsen in Nederlands-Indië.¹³⁷ Vooral Boekes suggestie dat de oosterling van nature niet in staat zou zijn tot kapitalistische dynamiek, wordt door Hatta met kracht verworpen. Alleen al gezien zijn eigen Sumatraanse familiegeschiedenis van handelaren was dit niet waar, stelt Hatta, maar zelfs de koelies op Java kenden volgens hem vooral weinig economische dynamiek dankzij, niet ondanks het Nederlandse koloniale gezag.¹³⁸

In 1926, bij het aanvaarden van het voorzitterschap van Perhimpunan Indonesia, zet Hatta zijn ideeën voor de toekomst van Indonesië uiteen. In zijn 'eco-

Mohammad Hatta zit een sessie voor op het Congres van de Anti Imperialisme liga, Brussel 1927, www.universiteitleiden.nl, tentoonstelling over 100 jaar Indonesische studentenvereniging in Nederland.

¹³⁵ Rose, *Indonesia free*, 10.

¹³⁶ Ibidem, 13.

¹³⁷ Mohammad Hatta, *Memoir* (Jakarta 1979) 129.

¹³⁸ Rose, *Indonesia Free*, 24.

nomische wereldbouw en machtstegenstellingen' stelt Hatta dat de rassenverhouding in de koloniale wereld centraal staat. 'De koloniale antithese kan alleen worden opgeheven door onafhankelijkheidsmaking der kolonie. De overheerste tone een wil te bezitten, verbreke die tegenstelling met geweld en hij is vrij.'¹³⁹ Binnen het moderne kolonialisme stelt Hatta in Marxistische traditie, is voor geleidelijke groei van nationalisme namelijk geen plaats. 'De afzet zijner industriële voortbrengselen' en 'het gebrek aan grondstoffen voor zijn industrie op eigen bodem' zijn de redenen waarom 'elke bloei in de richting van economische zelfstandigheid nimmer door de kolonisator wordt geduld.'¹⁴⁰ De enige manier om uit 'die vernederende slavenoestand te raken', schrijft hij in 1926 is 'de weg van het geweld te bewandelen.' Vandaar ook dat alleen non-coöperatie niet zou leiden tot een 'schijn-zelfbestuur' zoals bijvoorbeeld in de Indische Volksraad.¹⁴¹

In zijn verdedigingsrede tegen de aanklacht van opzettelijke opruiing schrijft Hatta een tweetal jaar later over de economische richting waarin Indonesië zich zou moeten gaan ontwikkelen.¹⁴² Volgens Hatta is de situatie in de kolonie terug te voeren tot een rassentegenstelling en onverzoenlijke belangentegenstelling tussen moederland en kolonie. De koloniale verhouding is dus niet 'zooals zoo dikwijls valschelijk wordt voorgesteld om Westersche beschaving bij het gekoloniseerde volk te brengen.'¹⁴³ Voor de economische situatie in Indië betekent dat volgens Hatta dat de belastingdruk juist voor 'den arme Javaan' door het 'uitzuigingsapparaat' van de Indische regering structureel te hoog was, veel straffen te zwaar en van een 'middeleeuwsche barbaarsheid' en dat 'Nederland, dat steeds trotsch is op zijn sociale wetgeving' voortdurend met twee maten meet.¹⁴⁴

Namens Perhimpoean Indonesia beschrijft Hatta het non-coöperatie beginsel waarmee 'Indonesië's streven naar onafhankelijkheid' moet worden verstrekt. Dit beginsel, begonnen als een negatieve protestbeweging tegen de schending van de Novemberbelofte¹⁴⁵ en tegen de achteruitzetting van de regeerzorg over de meest vitale belangen der bevolking is inmiddels uitgegroeid tot een actieve politiek van self-help.¹⁴⁶ Volgens Hatta is het een politiek gebaseerd op aloude kenmerken die in de Indonesische maatschappij aanwezig zijn. Op basis van solidariteitsgevoel en onderling hulpbetoon, gotong-rojong,¹⁴⁷

¹³⁹ Mohammad Hatta, *Verspreide geschriften* (Djakarta-Amsterdam 1952) 48.

¹⁴⁰ Ibidem, 60.

¹⁴¹ Ibidem, 62.

¹⁴² Mohammad Hatta, *Indonesië vrij* (Den Haag 1928) 73.

¹⁴³ Ibidem, 13.

¹⁴⁴ Ibidem, 36-39.

¹⁴⁵ In de novemberverklaring van 1918, had gouverneur-generaal J.P. van Limburg Stirum uitspraken gedaan over 'nieuwe verhoudingen, verschuivingen van bevoegdheden', die later conservatief werden ingevuld. Zie Bob de Graaff en Elsbeth Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum 1873-1948, tegendraads landvoogd en diplomaat* (Zwolle 2007) 211.

¹⁴⁶ Hatta, *Indonesië vrij*, 43.

¹⁴⁷ Letterlijk: wederzijdse samenwerking.

moeten praktische coöperatieve verenigingen opgezet gaan worden en een organisatie van boerenbonden om te laten zien dat Hollanders in Indonesië niet onmisbaar zijn.¹⁴⁸

Scherper dan in de rechtbank zou Hatta zijn ideeën misschien niet meer formuleren, maar ook in latere publicaties blijft hij non-coöperatie als enige manier zien om aan de ‘onderdrukking en uitbuiting van vreedzame volken van het gekleurde ras’ een einde te maken.¹⁴⁹ Hatta blijft zeer kritisch op medenationalisten die een beperkte vorm van samenwerking met de Indische regering voorstonden zoals Mohammad Hoesni Thamrin. Zijn non-coöperatieve beweging ‘verwerpt het substitutie-idee, die uitgaat van de veronderstelling, als zoude men de nationale onafhankelijkheid kunnen bereiken door het successievelijk vervangen van de blanke ambtenaren van de koloniale administratie door de inheemsen. Ze verwerpt de z.g. politiek van indianisering, van indonesianisering enz. als zelfbedrog, omdat bedoelde substitutie geen ander gevolg kan hebben, dan dat men zich onbewust aanpast in het koloniale systeem.’¹⁵⁰

Inmiddels was in 1932 de eerste poging om een nationalistische, niet-politieke maar economische coöperatieve beweging van de grond te krijgen, stuk gelopen op organisatorische problemen en de impact van de crisis. De zeer lokale coöperatieve beweging bleef voortbestaan met steun uit onverwachtse hoek. De Indische regering zag deze coöperatieve beweging als een middel om de levensstandaard op pijl te houden en zette de leraren van desascholen in om als administratieve krachten de coöperaties van de analfabete boeren georganiseerd te krijgen.¹⁵¹

Na de onafhankelijkheidsoorlog zou Hatta zich opnieuw inzetten voor de versterking van de consumptiekracht in agrarische gebieden door de opbouw van economische leven met moderne middelen,¹⁵² maar dit keer als één van de vaders des vaderland en vice-president van de Republiek Indonesia.¹⁵³

2.2.9 M.H. Thamrin en het economische standpunt van de nationalistische coöperatieve-beweging in de Volksraad

In 1923 werd een motie aangenomen in de gemeenteraad van Batavia om de woonomstandigheden van de inwoners van de kampong in de hoofdstad structureel te verbeteren. Initiatiefnemer van deze motie was Mohammad Hoesni Thamrin, die zowel Indonesische als Europese raadsleden achter zijn motie wist te verzamelen. Voortaan werd Thamrin in de gemeenteraad van Batavia gezien

148 Hatta, *Indonesië vrij*, 65.

149 Hatta, *Verspreide geschriften*, 428.

150 Ibidem, 429-430.

151 Roesli Rahim, ‘Introduction’, in: Mohammad Hatta, *The cooperative movement in Indonesia* (New York 1957) xxv.

152 Hatta, *Verspreide geschriften*, 48.

153 Mohammad Hatta, *How far have we got?* (Djakarta 1954).

Familie van M.H. Thamrin: 1. Djaksa Thabri, 'grootvader', voedde M. Thabri Thamrin op als vader, maar was in werkelijkheid zijn oom, 2. M. Thabri Thamrin, vader, 3. Moeder, 4. Ma'moen Thamrin, broer, 5. Mohammad Hoesni Thamrin, 6. Zus, 7. Zwager, 8. Hadji Abdillah, broer, 9. Abdulfatah Thamrin, broer, 10. Mansjoer Thamrin, 11. R. Ismail, 12. Abdoelazis Martam, neef, id.wikipedia.org.

als effectieve pleitbezorger van de zaak van de gewone man. Een aantal jaar later zou Thamrin zich laten gelden horen als de eerste Indonesische wethouder van een grote stad in Indië.¹⁵⁴

De familie van Thamrin werd gezien als neo-prijaji ofwel lagere Javaanse aristocratie omdat Thamrins vader als wedana (districtshoofd) werkzaam was in het Inlands Binnenlands bestuur. Tegelijkertijd werd de opvoeding van Mohammad Hoesni en zijn broers sterk bepaald door de associatiegedachte van de ethische politiek aan het begin van de eeuw. Net als zijn drie broers kreeg Thamrin een westerse opleiding van de kleuterschool af aan en volgde middelbaar onderwijs aan het Koning Willem III gymnasium. Een broer van Thamrin ging werken als klerk bij het Europees binnenlands bestuur, zijn zus trouwde met een ambtenaar bij het Inlands Binnenlands Bestuur en twee andere broers waren werkzaam als

¹⁵⁴ Hering, *Thamrin*, 53.

klerk bij de Indische posterijen. Thamrin zelf werkte een drietal jaren als klerk in het Bataviase hoofdkantoor van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij KPM. Al was de basis van Thamrins gezin dan die van de traditionele inheemse bestuursambtenaar, de oriëntatie van de familie was zowel modern als progressief.¹⁵⁵

Nog tijdens zijn werk bij de KPM kwam Thamrin in contact met leden van de Indische Sociaal Democratische Partij (ISDP) waarmee hij omging zonder lid te worden van de beweging. Onder invloed van ISDP-lid Douwe van der Zee, op dat moment werkzaam als secretaris van de gemeenteraad van Batavia, werd Thamrin in 1919 als onafhankelijke kandidaat gekozen in de gemeenteraad van de hoofdstad. Als gemeenteraadslid maakte Thamrin naam door zich in te zetten voor zowel de huiseigenaren in de kampong, zoals zijn eigen vader, als voor de armste bewoners van de hoofdstad die ook toen al regelmatig getroffen werden door vervuiling en overstromingsgevaar. In 1926 werd hij tot wethouder benoemd en al een jaar later nam hij namens Batavia zitting in de Volksraad.¹⁵⁶

Zijn eerste jaren in de Volksraad werden getekend door polarisatie in de kolonie als nasleep van de communistische opstanden in 1926 en 1927. Al snel gold Thamrin in de raad als onofficiële leider van de nationalistische Indonesiërs, net als hij de jaren daarvoor een 'inheemsche fractie' geleid had in de gemeenteraad van Batavia. Terwijl buiten de Volksraad Soekarno's PNI campagne voerde, probeerde Thamrin vergelijkbare nationalistische ideeën binnen de coöperatieve kaders van de Volksraad te laten horen. Toen begin 1930 de PNI verboden werd, reageerde Thamrin in de Volksraad met de oprichting van een Nationale Fractie. In de jaren van harde politie-repressie in de crisisjaren die volgden, werd openlijke steun voor de nationalistische zaak van Indonesië alleen nog geuit door de Nationale Fractie in de Volksraad.¹⁵⁷

Voor zijn mening over de economische ontwikkeling van Indonesië, maakte Thamrin gebruik van de ideeën van Van Gelderen over dit onderwerp. In 1932 bleek dit duidelijk tijdens de crisisdebatten in de Volksraad, waarvan de rede van Thamrin later uitgegeven werd onder de titel *de nationale structuur als oorzaak van de crisis en de massaverarming*. In deze rede noemt hij Van Gelderen als 'iemand van groot economisch inzicht en gezag' en één van de bronnen van zijn betoog.¹⁵⁸ Dus stelt Thamrin dat één van de voornaamste redenen voor de crisis onderconsumptie was, veroorzaakt door 'verarming der massa' die hij verbindt aan een 'koloniale exploitatie tendenz van een stelsel hetwelk gericht is op verrijking van het overheerschende ras' zodat de 'uit het land voortgekomen rijkdommen niet ten bate kunnen komen van het land zelf.'¹⁵⁹

155 Ibidem, 16-17, 48.

156 Ibidem, 49, 62.

157 Ibidem, 99-100.

158 M.H. Thamrin, *De koloniale structuur als oorzaak van de crisis en de massaverarming* (Batavia 1932) 13.

159 Ibidem, 16.

In zijn rede richt Thamrin zich tegen de Nederlandse open door politiek voor 'vreemde kapitaal investaties' omdat werkelijke investeringen in Indonesië ten bate van de bevolking uitblijven. Thamrin stelt dat een herordening van het maatschappelijk en staatsrechtelijk bestel op zijn plaats is want 'een hernieuwde opbouw vanaf de grond is noodig.' Onafhankelijkheid dus. Voor deze opbouw noemt hij naast de afschaffing van de opendeurpolitiek, de afschaffing van het kostbare dualistische binnenlands bestuur, een 'krachtige bevordering van de industrialisatie door inheemsch kapitaal' en ook een 'meer bewuste indianisering op groter schaal met invoering een inheemsch salarispeil zonder overgangs- of uitzonderingsschaal voor alle bevolkingsgroepen en alle ambten waarvoor opleidingsinstituten in Indonesië aanwezig zijn.'¹⁶⁰

Onder invloed van de slepende crisis verhardten zich in 1935 de bewoordingen van Thamrin en de Nationale Fractie. Het jaar daarop wordt, met financiële steun van een legaat van Snouck-Hurongje, zijn rede over de politieke, economische en financiële beschouwingen over het huidige regeringsbeleid tijdens de algemene beschouwingen als brochure uitgegeven.¹⁶¹ De rede van Thamrin opent met het beginselprogramma van zijn Nationale Fractie. Hierin stelt hij te streven naar zo spoedig mogelijke onafhankelijkheid van Indonesië en de opheffing van de koloniale antithese met alle wettige middelen.¹⁶² Als economische redenen voor de noodzaak van de onafhankelijkheid noemt hij het eigenbelang van de economische activiteiten van West-Europa en Amerika in hun zoektocht naar grondstoffen, waarbij zij het wapen der tolmuren, invoerverboden, voorkeursrechten e.d. hanteren ter verzekering van een groot aandeel in de productie en in het belang van de eigen bevolkingswelvaart.¹⁶³

Dat is wat Nederland volgens Thamrin met Indië deed. Vandaar dat de Nationale Fractie in de Volksraad zich tot doel stelt de belangen van de 'verarmde Indonesische bevolking' te steunen met het bijsturen van de contingenteringmaatregelen van de Indische regering. Veel hoop op concrete maatregelen van de Indische regering in die richting heeft Thamrin niet. 'Wat er ook in de Hollandse volksovertuiging veranderd moge zijn, hierin is zij blijkbaar onveranderd gebleven, dat Indië onverminderd een rentegevende kolonie voor het moederland moet wezen.'¹⁶⁴

De Nationale Fractie van Thamrin bleef gespitst op onrechtvaardige economische maatregelen met betrekking tot rijst en suikerprijzen, waarvan grote delen van de bevolking afhankelijk waren. Veel aandacht had Thamrin voor de grondstoffen-sector, in het bijzonder voor die van de rubber-, kapok- en kopraproduc-

¹⁶⁰ Ibidem, 21.

¹⁶¹ M.H. Thamrin, *Politieke, economische en financiële beschouwingen over het huidige regeringsbeleid* (g.p. 1936).

¹⁶² Ibidem, 1.

¹⁶³ Ibidem, 8.

¹⁶⁴ Ibidem, 31.

tie omdat kleinschalige Indonesische ondernemingen het daarbij in crisistijd in veel gevallen beter deden dan de grote westerse bedrijven. Datzelfde gold voor kinineproductie, de inheemse theehandel en de batikindustrie, waarvoor het Thamrin en zijn Nationale Fractie een enkele keer lukte om de Indische regeringsmaatregelen in hun voordeel bij te sturen.¹⁶⁵ Al ontwikkelde de Nationale Fractie zich in de Volksraad tot spreekbuis van de Indonesische gedachte en belangenbehartiger voor de Indonesische bevolking, in de koloniale praktijk lag de beslissingsbevoegdheid vooralsnog elders.

2.2.10 Economische associatie, coöperatieve economie en 'onafhankelijkheidsmaking' en de onderschatting van het belang van de indianisatie-ontwikkeling in de koloniale maatschappij

In de koloniale samenleving was het economische al snel politiek, zoals de korte nationalistische carrière van Aboetari liet zien. Met zijn dissertatie toonde Aboetari zich een aanhanger van de associatiegedachte op economisch gebied: het cultuur-relatief benaderen van de Indonesische economie was volgens hem simpelweg onwetenschappelijk. Alleen met 'Westersch-economische begrippen' stelt Aboetari, kan de welvaartstoestand van de bevolking zinvol geduid worden en kunnen de vraagstukken van de koloniale economische politiek op termijn worden opgelost. Aan indianisatie hechtte hij waarschijnlijk een vergelijkbaar laag belang als een latere generaties historici, die indianisatie duiden als een hiërarchische regeling waarin de koloniale machtsverhoudingen weerspiegelt waren.¹⁶⁶

Naar Hatta's oordeel over het relatieve belang van de indianisatie hoeft niet geraden te worden. In 1926 schrijft hij een vlammend betoog waarin hij de mogelijkheden van het 'substitutie-idee', geleidelijke groei van Indonesische invloed in eigen land, verwerpt. Hierbij noemt hij indianisatie een vorm van zelfbedrog omdat het ertoe leiden zou dat men zich onbewust aanpast aan het koloniale systeem.¹⁶⁷ Het nieuwe onafhankelijke Indonesië van de toekomst moest zich dan ook in eerste instantie richten op eigen aloude Indonesische kenmerken van onderling solidariteitsgevoel en hulpbetoon in de vorm van lokale economisch coöperatieve bewegingen om ook economische onafhankelijkheid te tonen.

Van alle zes denkers had alleen Thamrin in zijn eigen familie en vanwege zijn werk als gemeenteraadslid contact met Indonesiërs die tot de geïndianiseerde groep behoorden. Weliswaar toonde hij meer waardering voor de waarde van indianisatie, maar tegelijkertijd zag hij hoe deze waarde overschaduwde werd door de Nederlandse koloniale overtuiging dat Indië voor alles een rentegevende ko-

¹⁶⁵ Hering, *Thamrin*, 192-194, 202.

¹⁶⁶ Lindblad, *Bridges*, 36.

¹⁶⁷ Ibidem, 429-430.

lonie voor het moederland moest blijven. Voor het grote hervormingswerk van Thamrins Nationale Fractie was de indianisatie een klein stapje in een richting van een toekomst zonder Nederlandse bemoeienis en zonder Indië.

2.3 Muziek van een verre toekomst?

In 1932 spreekt Thamrin namens de Nationale Fractie in de Volksraad over het crisisbeleid van de Indische regering.

Indien het waar is, dat regeeren beteekent besturen, opheffing van de bevolking, verzorging van de cultureele belangen van de massa, verzorging van de geestelijke belangen, bevordering van den maatschappelijken opbouw en indien het ook waar is dat regeeren ook beteekent het voorkomen van maatschappelijk leed in den vorm van werkloosheid, armoede, honger en ziekten voor de massa van een volk, dan Mijnheer de Voorzitter, hoop ik dat uit deze crisis het inzicht moge geboren worden, dat de Indische en Hollandsche Regeeringen hier in Indonesië eens moeten beginnen met regeeren in stede van administreeren!¹⁶⁸

De mate waarin de ‘opheffing’ van de Indonesische bevolking voor mogelijk werd gehouden, daar draaide het om bij de komst van Indonesiërs met westerse scholing in het Indische bedrijfsleven. Principiële keuzes van bedrijfsleidingen bepaalden aan het begin van het interbellum de mate waarin emancipatie in hun bedrijf kon gaan plaatsvinden. Het idee van een volk waar onder krachtige Europese leiding van alles van te maken viel, zorgde bij sommige bedrijven voor een algemeen gemengd personeelsbeleid, zodat Indonesiërs eenmaal aangenomen in de ‘Europese’ banen de kans kregen hun positie langzaam uit te bouwen. Bij andere bedrijven leverde dit uitgangspunt scheidslijnen op binnen hetzelfde bedrijf, waarbij in het ene onderdeel Indonesiërs wél en in het andere bedrijfs-onderdeel géén carrière konden maken. In de meeste gevallen werd het bestaan van deze ‘gediplomeerde Inlanders’ door de bedrijfsleiding gezien als de uitzondering die de regel van de Europese superioriteit bevestigde.

In de loop van het interbellum nam het belang van wat de Europese bedrijfsleidingen dachten over het rassen criterium steeds meer af vanwege de beperkte ruimte op de Indische arbeidsmarkt. De enorme concurrentieslag voor westers gekwalificeerd personeel betekende dat bedrijven met veel middenkader door de markt gedwongen werden om Indonesisch personeel aan te nemen omdat zij hun Indo-Europese concurrentie verdrongen. De grootte van het verschil dat bedrijven maakten op basis van ras werd in het interbellum steeds artificiëler en hing af van de mate waarin bedrijfsleidingen vasthielden aan de rol van het

¹⁶⁸ Thamrin, *De koloniale structuur*, 14.

rassencriterium in hun reglementen. Dit bevestigt het idee dat rassencriteria de emancipatie die onder de koloniale term indianisatie verborgen zat met jaren vertraagden.

Veel van de behoudende ideeën over de waarde van het rassencriterium en maatschappelijke ‘representativiteit’ van bepaalde functies waren ontstaan uit de koloniale machtsverhoudingen. Professoren als Boeke en Kielstra oefenden invloed uit op het in stand houden van rassencriteria in het personeelsbeleid van het Indische bedrijfsleven en het bezuinigingsbeleid van de Indische regering. Voor werkelijke economische ontwikkeling, schreven zij beide, was Europese inbreng voor een onafzienbaar lange termijn noodzakelijk. Dat het bestuur van de Indische Ondernemersbond bij monde van Putman Cramer ideeën over de rijpheid van het ‘Inlandse volk’ zoveel ruimte gaf was geen toeval. Boeke en Kielstra maakten deel uit van wat door Van den Doel een merkwaardige coalitie van ethische denkers, paternalistische bestuursambtenaren en conservatieve politici is genoemd, die met hun cultuurrelativisme in het interbellum een vrijwel permanente koloniale overheersing probeerden te rechtvaardigen. Voor Van Gelderen werkte de structuur van de koloniale economie weliswaar de verstening van de inheemse economische activiteiten in de hand zodat alleen het terugtrekken van de westerse kolonisator werkelijke kans bood voor ontwikkeling, maar toch had ook hij weinig vertrouwen in de mogelijkheden van de Indonesische bevolking om op eigen kracht tot economische emancipatie te komen.

Tegenover dergelijke gedachten over de relatieve rijpheid van het Indonesische volk, stelde Aboetari dat economische wetten alleen wetmatig waren als zij op alle mensen gelijkelijk van toepassing waren. Geen dualisme tussen volken dus, maar de opdracht om economische verschijnselen in de koloniale samen-

Toespraak president Soekarno in 1945, kabarlumajang.pikiran-rakyat.com.

leving te duiden zodat inzicht zou ontstaan in de welvaartstoestand van de bevolking. De positie van de gepromoveerde Aboetari was zo uitzonderlijk dat zijn dissertatie nauwelijks invloed zou hebben op de waardering van de indianisatie-ontwikkelingen in de praktijk. Datzelfde gold in mindere mate ook voor Hatta, wiens focus veel meer op de politieke ontwikkeling van de nationalistische beweging lag. Hoewel hij het hele idee van geleidelijke groei van Indonesische invloed in eigen land verwierp en daarmee indianisering of varianten daarop een vorm van zelfbedrog noemde, zou hij zijn invloed op economisch gebied pas na de oorlog doen gelden.

Van alle zes denkers toonde alleen Thamrin waardering voor de beperkte mogelijkheden die indianisatie de Indonesische zaak bood. Waarschijnlijk omdat hij zowel in zijn eigen familie, als in zijn werk als gemeente- en Volksraadslid, in de praktijk met Indonesiërs in aanraking kwam die tot de geïndianiseerde groep behoorden. Als geen ander liet hij tegelijkertijd in de debatten van de Volksraad blijken hoezeer deze waarde overschaduwde werd door de Nederlandse belangen in de kolonie. Voor Thamrin was de indianisatie dan wel geen muziek van de verre toekomst, maar eerder het nog zwakke geluid van Indonesia Raya, onderdeel van het grote hervormingswerk en een stapje in de richting van een land zonder Nederlandse bemoeienis.

3 De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten

Het Algemeen Nederlands-Indische Vakverbond, de indianisering en de ondergang van de eenheidsgedachte (1918-1928)

Het VVL propageerde steun aan alle vakbeweging, ook aan die in de inheemse sfeer. De mannen der Federatie zagen daarin een gevaar, want verhoging van de lonen van het inheemse personeel zou, meenden zij, vermindering van de winsten, en dus vermindering van tantiemes en gratificaties en, eventueel, van de traktementen der Europese employé's betekenen. Dit argument werd hunnerzijds inderdaad, in alle brutale kortzichtigheid ervan, gebruikt.¹

D.M.G. Koch, oud-secretaris van de vakcentrale voor de bonden in de publieke sector, de Vereniging van Landsdienaren (VVL), in 1956.

'De Europeesche werknemers hier te lande ... hebben over het algemeen een abnormaal hoog levenspeil', waarvan alleen 'de mogelijkheid der handhaving van dit loonpeil schuilt in den koloniale maatschappijvorm'. [...]

Ons dunkt ... dat de algemene toepassing van het uiteindelijke salarispeil slechts zal geschieden in een autonoom en economisch zelfstandig Indië, waaruit de Europeesche werknemers als zelfstandige belangengroep zullen zijn verdwenen.²

G.J. van Lonkhuyzen, voorzitter van de vakcentrale voor de bonden in de particuliere sector, de Federatie, in 1928.

In 1934 stemt voorzitter G.J. van Lonkhuyzen in met de oprichting van een 'gemeenschappelijke overkapping' met de grotere vakcentrale van de ambtenarenbonden 'voor alle zaken waarbij het werknemersbelang in Indië betrokken was'.³ Voor zijn vakcentrale van particuliere werknemers is dit een ongehoorde koerswijziging die pas van kracht wordt als er in crisistijd weinig meer te verliezen valt. Volgens Van Lonkhuyzen is dat omdat 'de Europeesche werknemer over 't algemeen ernstig is te kort geschoten in gezins- en toekomstzorg, in organisatiedurf. Het is smartelijk dit te constateeren, smartelijk vooral omdat óók velen, die wél

¹ D.M.G. Koch, *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië* ('s-Gravenhage, Bandung 1956) 163, 170.

² G.J. Van Lonkhuyzen, 'Tien jaar federatiearbeid', *De Federatie: 1918-1928* (z.p. 1929) 4-5.

³ Anoniem, 'Een overkapping', *Indische Courant*, 19-9-1934.

organisatie-durf hadden, het slachtoffer zijn geworden of misschien nog worden van dezen kolonialen geest.⁴

Waaruit bestond deze koloniale geest die de eerdere organisatiedurf de kop in had gedrukt? Waarom was het eerdere samenwerkingsverband van het Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV) in 1926 gestrand? Over de geschiedenis van de Europese vakverenigingen in Indië is verrassend weinig geschreven, vermoedelijk omdat de naam Europees associaties oproept met een koloniaal achterhoedegevecht. Dat beeld is onterecht. Met de indianisatie werden Indonesiërs lid van de Douanebond, de Spoorbond en de Postbond waaraan het vierde hoofdstuk gewijd is. Weliswaar was hun aantal in de particuliere bonden kleiner, maar ook daar schrijven de vakbondsbladen over het vraagstuk van de komst van de 'inheemse krachten'. Dit hoofdstuk gaat over het gevolg van deze komst voor de Europese vakbonden en de manier waarop het kader van de bonden hierop reageerden.⁵

Veel van dat Europese kader was al voor de Eerste Wereldoorlog verdeeld in verschillende groepen die qua afkomst en standing in de Indische samenleving sterk van elkaar verschilden. Ongeveer eenderde was 'totok', import-Nederlander, waarvan het grootste gedeelte tot de 'trekkers' gerekend werd vanwege de tijdelijkheid van hun verblijf in Indië. In grote meerderheid vervulden zij de beter betaalde banen waarvoor in Indië geen opleiding aanwezig was. De andere tweederde bestond vooral uit Indo-Europese blijvers, de constante Europese factor in Indië 'en feitelijk de ruggengraat van het koloniale bestel'. Dit was 'zowel wat huidskleur betreft als sociaal gezien' een sterk gemengde groep mensen die van oudsher de tussenposities in de kolonie hadden vervuld. Waar lagen de belangen en de solidariteit van deze werknemers? Welke rol speelde het 'rasenvraagstuk' bij de discussie over de nieuwe Indonesische Europeanen met in elk geval Europees opleidingsniveau? In de columns, ingezonden brieven en redactionelen van de vakbondsperiodieken werden dergelijke vragen voor en door de leden beantwoord.⁶

4 G.J. Van Lonkhuyzen, 'Een koloniale geest', *Indische Courant*, 23-3-1932.

5 Hoewel de vakbondsarchieven van de Europese bonden bij mijn weten verloren zijn gegaan, geldt dit niet voor de vakbondsperiodieken die grotendeels bij de speciale collecties van de UB in Leiden te vinden zijn. Van verschillende bonden bestaan verder contemporaine publicaties zoals bijvoorbeeld herdenkings- en jubileumboeken van de Suikerbond, de Postbond, het blad *Minyak* voor olie-employees en de jaarboekjes van de Spoorbond, met daarin informatie over alle bestaande Europese bonden in Indië. Via www.delpher.nl zijn de krantenartikelen in de voornaamste Nederlandstalige dagbladpers digitaal doorzoekbaar. Daarnaast hebben verschillende hoofdrospelers uit de vakverenigingswereld zoals D.M.G. Koch, G.J. van Lonkhuyzen en W. Walraven gepubliceerd over de gebeurtenissen. Een andere bron voor het onderwerp zijn de boeken van Ingleson over de Indonesische vakbondswereld *In Search of Justice* en *Workers, Unions and Politics* die tezamen de hele periode bestrijken. Zie ook tabel 3.1 op pagina 321 voor een overzicht van de vakbondsperiodieken.

6 Zie tabel 3.1 op pagina 321 en tabel 3.2 op pagina 323.

Dit hoofdstuk begint met een korte schets van de snelle groei van die vakverenigingen vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog en een beschrijving van de organisaties waaruit de Europese vakverenigingswereld bestond: de VVL, de Federatie, de AVA en de onafhankelijke bonden. Vervolgens ligt de focus op de opkomst en ondergang van de eenheidsgedachte in de Europese vakvereniging dat eerst van de kant van D.M.G. Koch namens de Ambtenarenbonden, dan van de kant van G.J. van Lonkhuyzen namens de particuliere bonden en tenslotte van de kant van de Suikerbond belicht wordt. Het was in deze discussie dat de koloniale geest uit de fles kwam.

3.1 De snelle groei van de vakbeweging in Indië, het BBL en de splitsing van de 'Europese' en 'Inlandse' bonden, 1918-1925

De laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog lieten zowel politiek als economisch hun sporen na in Nederlands-Indië. Waar in de eerste jaren van de oorlog heroriëntatie op nieuwe afzetmarkten in de Verenigde Staten en Japan het verlies van de Europese markten deels kon compenseren, werd tegelijk pijnlijk duidelijk hoe afhankelijk de kolonie was van goed functionerende export. Zoveel van het landbouwareaal was door het gouvernement gereserveerd voor export van vooral suiker, dat na een slechte rijstogst in 1918 acute hongersnood dreigde. De Russische revolutie had indruk gemaakt op de Indonesische partijen die zich, gewapend met marxistisch jargon, richtten op machtsvorming door de oprichting van Indonesische vakbonden.⁷

De magere laatste oorlogsjaren waren ook voor de Europese vakbonden Indië een bron van inspiratie. Europees personeel had Indië vanuit Europa nauwelijks kunnen bereiken en toen na de oorlog een korte maar hevige economische hausse ontstond, viel er wat te onderhandelen op de Indische arbeidsmarkt. Zoals Van Lonkhuyzen in 1928 memoriseerde, de stoffelijke omstandigheden waren buitengewoon gunstig en cultuurbedrijven boekten grote winsten, terwijl er tegelijkertijd een geforceerd productietempo werd aangehouden. De winst kwam met andere woorden maar mondjesmaat bij de werknemers terecht.⁸

Hoger opgeleide Nederlanders domineerden de kleine specialistische vakverenigingen, maar in de grotere vakverenigingen bestond het kader van de bonden grotendeels uit Indo-Europeanen. In 1936 schrijft oud-Suikerbondsvoorzitter Goote hierover:

Omdat zij het meer stabiele gedeelte van de Europeesche gemeenschap zijn, tegenover de wisselende veranderlijke groep van Nederlanders en andere totok-Europeanen, van wie velen na een korter of langer verblijf in Indië weer voorgoed naar hun

⁷ Kees van Dijk, *The Netherlands Indies and the Great War 1914-1918* (Leiden 2007) 624.

⁸ Ingleson, *In search*, 149.

land terugkeren. Men drukt dit ook zoo uit, dat de Indo-Europeaan in het algemeen tot de 'blijvers', de totok daarentegen gewoonlijk tot de 'trekkers' moet worden gerekend.⁹

Vaak ontstond tussen deze groepen wrijving over de vraag of de vakvereniging moest ijveren voor investeringen in specifiek Indische voorzieningen of zich moest beperken tot pure belangenbehartiging.

Zowel in de particuliere als in de publieke sector namen bonden in principe Indonesische werknemers als leden aan, hoewel dit voor de oorlog vooral een theoretische zaak was van enkelingen en zelden met volledig stemrecht. Voor de grote meerderheid van de Indo-Europese achterban van de Europese bonden werd het vraagstuk van de komst van inheemse krachten van groot belang. Moesten zij onthaald worden als bondgenoten in de strijd met de werkgever of verstoten worden als concurrenten op de arbeidsmarkt?

Het antwoord op deze vraag moest komen van werknemers in twee zeer verschillende sectoren. In de particuliere sector kende de kolonie voor de oorlog een zestal vakverenigingen. De Vereniging voor Gezagvoerders en Stuurlieden uit 1903, de Suikerbond uit 1907 en de Vereniging voor Spoor en Tramweg Personeel uit 1908 (VSTP)¹⁰ waren de drie relatief grote bonden en daarnaast bestonden nog drie kleinere bonden, die van de Bouwkundigen (1897), de Assistenten in Deli (1909) en de Vereeniging/bond voor Indische Geneeskundigen (1911/1921). Deze laatste was een uitzonderlijke bond omdat zij vanaf oprichting in 1911 geheel uit Indonesische afgestudeerden van de School Tot Opleiding Van Inlandsche Artsen (STOVIA) bestond.¹¹ Na de Eerste Wereldoorlog kwamen daar in een paar jaar tijds de Cultuurbond (1918), de bond voor Scheepswerktuigbouwkundigen (1918) en de Vereeniging van Olie-geëmployeerden (1920) bij, alsmede de kleinere bonden van de Apothekersassistenten (1916) en van het Delispoorwegpersoneel (1920).¹²

In de publieke sector vond een vergelijkbare ontwikkeling plaats met ongeveer zes bonden vóór de Eerste Wereldoorlog. Als eerste was in 1898 het Nederlandsch Indische Onderwijzers Genootschap (N.I.O.G.) opgericht, gevolgd door een aantal kleinere bonden die zich richtte op bepaalde rangen in de strijdkrachten, zoals onderofficiersvereniging 'Ons Aller Belang' (O.A.B.) in 1902. Daarna volgden de Postbond en de Staatsspoorbond (1905), de Douanebond (1910) en de Pandhuisdienstbond (1912). In en vlak na de Eerste Wereldoorlog volgden de Bond voor Burgerlijk Personeel van de Departementen en de Christelijke Onderwijzers Vereniging (1915) en daarna bonden voor ondercommissarissen en ka-

⁹ A. Goote, *Enige gegevens betreffende Nederlandsch-Indië van heden* (Amsterdam 1936) 64.

¹⁰ Ingelson, *In search*, 72-73.

¹¹ Anoniem, 'Inleiding', *Jubileumnummer 1911-1936 van het Orgaan van de Vereeniging van Ind. Geneeskundigen* (Batavia 1936). De Vereniging uit 1911 werd in 1921 hernoemd tot bond.

¹² *Jaarboekje Spoorbond* (Bandoeng 1928) 102-128.

tholieke onderwijzers (1917), ingenieurs bij de P.T.T., de Staatsspoorwegen de mijnbouw (1919), politiebond van hoofdagenten en de bond voor hogere ambtenaren (1921), controleurs bij de P.T.T., leraren bij het Middelbaar onderwijs, leraren bij de praktische vakken en zo verder: in 1928 telde de kolonie maar liefst 52 Europese Vakverenigingen.¹³

In de jaren na de oorlog werd de theoretische komst van de ‘inheemse werknemer’ snel actueel. Al voor de oorlog was bij het gouvernement het unificatiebeingsel ingevoerd, zodat westers geschoolde Indonesiërs hiervoor geen status van *Staatsblad*-Europeaan meer aan hoefden te vragen. Tegelijkertijd was ook het aantal beschikbare plaatsen voor Indonesiërs in westers onderwijs uitgebreid. De STOVIA kwam in 1898 tot stand en het curriculum werd uitgebreid en gemoderiseerd in 1913.¹⁴ Het aantal plaatsen voor leerlingen van Indonesische komaf op de Europese Lagere School was gestegen tot rond de vijfduizend per jaar.¹⁵ Vanaf 1914 zorgde de komst van de Hollands Inlandse School (HIS) voor grotere groei. Rond de dertigduizend Indonesiërs volgden in 1920 een vorm van westers middelbaar onderwijs, een aantal dat zou oplopen tot rond de honderdduizend in 1940.¹⁶ Afgezet tegen een Europese bevolking in Indië, volgens de volkstelling van 1930 ruim 240.000 inwoners, werd dit een factor van belang. Bovendien waren dit alleen de leerlingen die het officiële gouvernementsonderwijs volgden. ‘Wilde scholen’, zonder erkenning van het gouvernement, zorgden daarnaast voor meer dan het dubbele aantal leerlingen met een vorm van westers onderwijs.¹⁷

Deze opkomst van westers geschoolde arbeiders is volgens John Ingleson cruciaal voor zowel het aanvankelijke succes als het uiteindelijke falen van de vroege Indonesische vakbeweging.

Hoewel zij graag eigen loon- en arbeidsomstandigheden wilden verbeteren en die van de minder geschoolden om hen heen, waren zij zich tegelijkertijd zeer bewust van de eigen speciale vaardigheden, hun geletterdheid, hun belang voor de koloniale economie en vooral de grote verschillen tussen hen en de massa van de gewone arbeiders in het stedelijke gebied.¹⁸

Anders dan Ingleson beschrijft beperkten deze westers geschoolde arbeiders zich niet tot de Indonesische vakbonden alleen. De slagkracht van de Europese vakbonden zorgde ervoor dat tot aan de Tweede Wereldoorlog een groot deel van deze Indonesiërs zou kiezen voor de Europese vakverenigingen om hun belangen te behartigen.

¹³ Ibidem, 102-128.

¹⁴ R.F. Zwiersma, ‘Van vaccinateur tot academisch opgeleid arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlands-Indië’, *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs* (2009) 81-89, aldaar 85.

¹⁵ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 304.

¹⁶ Van der Wal, *Onderwijsbeleid*, 669.

¹⁷ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 367.

¹⁸ Ibidem, 72.

Het inladen der treinen, 1929, NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 235.

Die keuze had veel te maken met de instabiliteit van de groeiende Indonesische vakbeweging aan het spoor, in de suiker en bij de verschillende overheidsdiensten. Na de Eerste Wereldoorlog maakten deze bonden een onstuimige groei door, die hen al snel op ramkoers bracht met de koloniale autoriteiten. Het bekendste voorbeeld hiervan is het verhaal van de opkomst en ondergang van de spoorwegbond VSTP, die vanaf 1915 onder de invloed kwam van radicale socialisten als H. Sneevliet en H.W. Dekker. Onder leiding van Sneevliet, Dekker en Semaoen namen Indonesische leden de bond in rap tempo over. De bond groeide van ongeveer de 1300 leden in 1913 tot ruim 6700 in 1919, waarvan toen nog maar 500 Europese. Spanningen tussen Indonesische en Europese leden zorgden in 1920 voor een splitsing, waarbij de Europese leden een tweetal eigen Spoorbonden oprichtte, die in 1923 zouden versmelten tot één Spoorbond, nadrukkelijk gericht op het 'niet-gegradueerde personeel 1e klasse', in grote lijnen maar zo'n 5% van het spoorwegpersoneel.¹⁹ Indonesische leden konden van begin af aan lid zijn van deze Spoorbond zolang zij de juiste middelbare rang binnen de spoorwegen bekleedden.

Verschillende andere bonden volgden dit patroon. Zowel de Pandhuisbond als de Postbond splitsten in 1916 en ook binnen deze Europese bonden bleven Indonesische leden in Europese banen actief. De reden dat deze bonden 'rascriterium' als toelatingseis afwezen was niet alleen ideologisch, maar ook weloverwogen eigenbelang. Het middelbaar personeel van bijvoorbeeld de spoorwegen was weliswaar invloedrijk, maar getalsmatig klein en economisch weinig draagkrachtig. Terwijl in 1923 de overgrote meerderheid van de leden uit Indo-Europeanen bestond, lag de enige kans op toekomstige vakbondsgroei in een open-deurbeleid voor Indonesiërs in middelbare rangen.²⁰

Door de gouvernementele repressie zouden de Indonesische bonden in de jaren twintig tegelijkertijd verder beperkt worden in hun mogelijkheden. Verschillende Indonesische bonden gingen na woeste stakingen geheel of gedeeltelijk ten onder, terwijl de Europese bonden met hun kleinere en conservatievere achterban als vakvereniging konden blijven functioneren. Het Indische gouvernement, de directies van de Indische bedrijven maar ook de leiding van de Europese vakbonden zagen de radicalisering van de Indonesische bonden als directe aanval op de koloniale verhoudingen. Ondanks de vaak legitieme economische motivatie voor de vakbondsacties van de bonden werden inheemse vakbondsleiders steeds vaker bestempeld als politieke agitators van buiten. Stakingen werden verboden en de hoofdkwartieren van de bonden werden overvallen en leeggehaald, vakbondsleiders werden te pas en te onpas ondervraagd door politie of 'preventief' in hechtenis genomen. Actieve vakbondsleden in westerse bedrijven werden door het eigen management onder handen genomen en in veel gevallen

¹⁹ W. Willems, *Sporen van een Indisch Verleden 1600-1942* (Leiden 1992) 113.

²⁰ *Ibidem*, 114.

ontslagen.²¹ Indonesiërs in de Europese bonden bleven daarentegen goeddeels buiten schot.

Na 1923 waren de meeste bonden definitief gescheiden. In grote lijnen stonden de Europese bonden voor het midden- en hogere kader, de Indonesische bonden voor de laagst betaalden banen. Dit maakte samenwerking nadien moeilijk maar niet onmogelijk: bij verschillende campagnes kwamen de belangen van werknemers immers overeen.²² In 1922 dreigde de Suikerbond bijvoorbeeld met stakingen in de Suiker tegelijkertijd met de Indonesische tegenhanger, de Personeels Fabrieks Bond (PFB) van R. Soerjopranoto.²³ Ook was de Spoorbond nauw betrokken bij de oprichting van een aparte organisatie voor lager spoorwegpersoneel, de Perhimpunan Beambte Spoor- dan Tram (PBST), nadat de VSTP ten onder gegaan was.²⁴

Toch zou dergelijke samenwerking meer incidenteel dan structureel plaats vinden. De zware repressie van gouvernement, politie en management maakte voor de Europese vakverenigingen associatie met de Indonesische bonden een riskante zaak. Daarnaast zorgde in februari 1925 het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) ervoor dat Indonesische en Europese bonden vaak tegenovergestelde belangen kregen in arbeidsconflicten. Bij het BBL waren voor alle overheidsfuncties drie verschillende bezoldigingsschalen (A, B, C) aangewezen met een groot aantal subdivisies. Onder druk van Indo-Europese politieke partijen in de Volksraad zoals het Indo-Europees Verbond (IEV) en de Politiek Economische Bond (PEB) was bedongen dat het 'Europees loonpeil' van schaal B verzekerd zou blijven. Voor deze schaal was dus extra geld uitgetrokken ten koste van de A-schalen bestemd voor de meerderheid van de Indonesiërs, gericht op wat eufemistisch 'Inlands peil' werd genoemd.²⁵

Hiermee was de middenpositie van de Indo-Europese 'sociale tussengroep' voorlopig gewaarborgd en in 1925 zouden zij er zelfs tijdelijk in salaris op vooruit gaan. De adder onder het gras voor de Indo-Europese belangengroepen was de bepaling in de BBL dat wanneer in een functie van een subdivisie van de B-schaal, bijvoorbeeld conducteurs, de meerderheid van de werknemers 'van de Inlandse landaard' geworden was, de schaal kon worden overgeheveld worden naar een A-schaal. In de grote crisis die zou volgen, ging het Indisch gouvernement deze omschaling indianisatie noemen en werd de B-schaal in versneld tempo afgebouwd.²⁶

Zowel de repressie van de Indonesische bonden als de invoering van het besluit Bezoldiging Landsdienaren zorgden voor een drastische beperking van de moge-

²¹ Ingelson, *In search*, 308.

²² Ingelson, *Workers*, 71-75.

²³ D.M.G. Koch, *Verantwoording* (Den Haag/Bandung 1954) 127-129.

²⁴ Willems, *Sporen*, 116.

²⁵ Ulbe Bosma, *Karel Zaalberg, journalist en strijder voor de Indo* (Leiden 1997) 372.

²⁶ Fasseur, *De weg naar het paradijs*, 156.

lijkheden voor vakbondswerk in Indië. De meeste Europese vakverenigingen hielden zich nadien nadrukkelijk aan de stelregel dat de bonden in Indië politiek neutraal dienden te zijn. Vakverenigingen dus, belangenbehartigingsorganisaties voor een achterban, waarvoor bemiddeling en overleg centraal stonden. Tegelijkertijd had de invoering van de BBL die bepaalde achterban tot op het bot verdeeld. Moesten de Europese bonden zich nu richten op de belangen van de trekkers of van de blijvers die zich door de indianisatie in de samenleving bedreigd voelden?²⁷

3.2 Een vakverenigingswereld in fragmenten: de Europese vakcentrales en de onafhankelijke bonden

Uit welke organisaties bestond de Europese vakverenigingswereld eigenlijk? En waarom waren niet alle vakverenigingen bij één van de maar liefst vier vakcentrales aangesloten? Naast de twee algemenere en dus grotere centrales bestond sinds 1918 de Centrale voor Hoogere Ambtenaren (CHA), in 1927 voor de duidelijkheid omgedoopt tot Aaneengesloten Vereniging van Academici en daarmee gelijkgestelden (AVA) met 11 aangesloten bonden en 713 leden.²⁸ Hoewel de AVA maar enkele tientallen leden per bond telde, had ze veel invloed. Het gegeven dat veel academische opleidingen alleen in Nederland bestonden, zorgde ervoor dat van deze bonden nauwelijks Indonesiërs lid werden. Naast de CHA/AVA bestond verder een kleine militaire centrale van een viertal bonden voor onderofficieren of oud-onderofficieren, die Vereniging van Oud-Onderofficieren van het Nederlandsch-Indische Leger (VOONIL) genoemd werd. In 1928 telde deze centrale 732 leden.²⁹

De grootste van de twee algemene vakcentrales was het Verbond van Verenigingen van Landsdienaren (V.V.L.) dat in 1917 was opgericht door elf bonden met gezamenlijk ongeveer 7000 leden. Na 1927 zouden er van de oorspronkelijke bonden nog negen overblijven. Om uiteenlopende redenen bleven sommige ambtenarenbonden helemaal buiten de vakcentrale. Dit gold bijvoorbeeld voor de militaire bonden, zoals onder-officieren-vereniging 'Ons Aller Belang' (OAB) met zo'n 2500 leden, die zich in 1925 van hogerhand niet bij de VVL mocht aansluiten,³⁰ maar ook de Algemene Politiebond met 440 leden, de Bond voor Pandhuispersoneel met 150 leden en verschillende kleinere bonden zoals bijvoorbeeld de Bouwkundige Ambtenaren, de Ambtenaren bij het Boschwezen, de Katholieke Onderwijzersbond en de Christelijke Onderwijzers Vereniging (COV). De meeste van hen voelden zich niet vertegenwoordigd door als rood bekendstaande grote bonden in de VVL.

²⁷ Ingleson, *In Search*, 72-87.

²⁸ Gegevens uit *Jaarboekje Spoorbond 1925, 1927, 1930*.

²⁹ *Jaarboekje Spoorbond 1928*, 65-72.

³⁰ Anoniem, 'Vakvereniging en krijgstuicht', *Suikerbond* (1925) 143-145.

De grote bonden van de VVL waren de Postbond met ongeveer 2000 leden, de Spoorbond met 2700 leden en de onderwijzers van de NIOG met zo'n 1400 leden. Verder telde de VVL de Bond van Ondercommissarissen en Politie-opzieners en de Douanebond als grotere bonden, elk met ongeveer 400 leden. Een andere grote bond, die van het Burgerlijk Personeel bij de Departementen met ongeveer 3000 leden, zou eind 1926 de VVL verlaten, net als de Bond voor Gezagsvoerders en Stuurliu met ongeveer 900 leden, beiden vanwege de discussie rond de oprichting van een Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV).³¹

In 1918 was de Federatie voor de bonden van Europese particuliere werknemers opgericht, waarbij lange tijd maar zes bonden aangesloten waren met gezamenlijk ongeveer 3700 leden. In 1930 sloten de Bond voor Werktuigbouwkundigen en de kleine Vereniging van Administrateurs van Afdeulingsbanken zich bij de Federatie aan.³² Grote bonden van de Federatie waren de Suikerbond met ongeveer 2000 leden, de Cultuurbond met ongeveer 700 leden en verder de Assistentenbond met ongeveer 400 leden. Ook bij deze vakcentrale ontbraken dus een groot aantal particuliere vakverenigingen zoals bijvoorbeeld de Handelsbond, de Vereniging voor Werktuigbouwkundigen met 400 leden en de Vereniging van Geëmployeerden bij de Petroleumindustrie in Nederlandsch Indië, de laatste met ongeveer 1000 leden.³³

In 1929 weet Van Lonkhuyzen het beperkte succes van de Federatie aan de angst van particuliere werknemers om 'voor arbeiders aangezien te worden', maar ook de weerzin van de eigen werkgevers voor alles wat mogelijkwerwijs als 'rood' omschreven zou kunnen worden, speelde een rol. Een roemrucht voorbeeld hiervan is het lot van de Petroleumbond, die enkele maanden na oprichting in mei 1919 door de directie verboden werd. Het gevoelige punt waardoor de 'goede bedoelingen van de bond' door de directie niet werden begrepen, lag destijds bij de rol van een eventuele 'outsider' die de beginnende bond, volgens beoogd voorzitter W. Burger, zou moeten helpen opzetten en besturen. De kwestie van de buitenstaander werd 'als een soort agressie opgevat' en de Petroleumbond stierf een stille dood. Op 27 juli 1919 hekelde Burger de rol van één van de toenmalige directeurs van de Bataafsche Petroleum Maatschappij (BPM), de latere gouverneur-generaal Jhr. B.C. de Jonge, bij de opheffing van zijn bond. Volgens Burger had De Jonge zowel de Petroleumbond als de Federatie als een 'machine van machtsstrijd' weggezet, die ook onder het Indonesische personeel onrust en stakingen zou willen veroorzaken.³⁴ Via de Suikerbond bracht Burger het tot voorzitter van de Federatie, maar bij de BPM werd alleen een 'personeelsvereniging voor olie-geëmployeerden' toegestaan op voorwaarde dat deze

31 Gegevens uit *Jaarboekje Spoorbond 1925, 1927, 1930*.

32 Anoniem, 'Federatiebelangen', *De Suikerbond* (1930) 10.

33 Gegevens uit *Jaarboekje Spoorbond 1925, 1927, 1930*.

34 H.A.C. Burgers, 'Van de Redactie. Lustrum V', *Minyak* (1925) 56.

vereniging geen lid zou worden van de Federatie noch op een andere manier met 'outsiders' in zee zou gaan.³⁵

In 1925 leidde deze affaire tot een nieuwe botsing tussen de Vereniging van Geëmployeerden bij de Petroleumindustrie en de eigen directie. In het kader van het eerste jubileumnummer van de personeelsvereniging had de hoofdredacteur van het blad *Minyak*, die verwarrend genoeg H.A.C. Burgers heette, het gewaagd om aan de lotgevalen van zijn bijna naamgenoot te refereren. Sterker nog, toen hij in het archief formatie over de affaire 'niet had aangetroffen', had hij het opiniestuk van W. Burger uit 1919 in de Soerabajabladen 'door vriendelijke tussenkomst' weten te achterhalen en alsnog volledig afgedrukt in *Minyak*. Tegelijkertijd droeg de redactie onder leiding van Burgers het principe uit dat 'hoe eendrachtiger de Vakbeweging zich organiseert, des te beter de resultaten zullen zijn'. De ANIV of in elk geval aansluiting bij de Federatie leken zowel Burger als Burgers een goed idee. Het werd door de directie wederom niet gewaardeerd en de geschiedenis herhaalde zich. H.A.C. Burgers werd op 2 maart 1926 als hoofdredacteur ontslagen en geruchten van censuur en intimidatie deden de ronde in de periodieken van de Cultuur- en de Suikerbond en daarbuiten. De vereniging van de 'oliamannen' werd door hen nog enige tijd 'dat kinderkamerbondje van Balikpapan' genoemd.³⁶

D.M.G. Koch, BWSA, collectie IISG Amsterdam, socialhistory.org.

W.A.Th. Burger, uit: Gedenknummer van den Suikerbond, 1907-1927.

Met de repressie van Indonesische vakbonden groeide ook bij de Europese vakverenigingen de angst om niet als belangenbehartigingsorganisatie, maar als politieke organisatie behandeld te worden. Samenwerking van verschillende bonden binnen één vakcentrale was niet alleen voor de BPM een schrikbeeld. Werkgevers wilden in veel gevallen alleen met vakverenigingen praten als deze uit werknemers van het eigen bedrijf bestonden. Ook het Indische gouvernement had moeite met het idee van samenwerkende bonden met verschillende achterban. Het was geen toeval dat de ambtenarenbonden van de VVL geen en de Federatie wél een vertegenwoordiger kreeg in de Volksraad.

³⁵ Ibidem, 114.

³⁶ Anoniem, *Suikerbond* (1926) 1125.

3.3 Koch en de ondergang van de eenheidsgedachte, 1925-1927

De Europese vakverenigingswereld lag ver uit elkaar, maar hield elkaar tegelijkertijd goed op de hoogte van de laatste ontwikkelingen. Regelmatig namen de bladen van de verschillende verenigingen artikelen of delen van artikelen van elkaar over en niet alleen vanwege het chronische gebrek aan kopij. Varianten op rubrieken als 'uit Pers en periodiek' (*Suikerbond*), 'De Indische vakbeweging' (*Minyak*), 'de plaats van de Europeesche vakbeweging in Indië' (*De Voortstuwer*), werden in de bladen van de Spoorbond en de Postbond onder 'redactioneel' behandeld. In dergelijke rubrieken werd tegelijk ook het Volksraadnieuws in de gaten gehouden voor zover dat op arbeidsverhoudingen van toepassing was.

Dit soort gedeelde berichten zorgden ervoor dat vrijwel al het schrijvende kader van de verschillende bonden elkaar persoonlijk of per polemie kende. Veel van de zaken waarmee de verenigingen te maken kregen waren vergelijkbaar, zeker omdat het de werkgeversorganisaties wél gelukt was om in 1920 een geoliede overlegstructuur op te zetten. De Haagse Ondernemersraad voor Nederlands-Indië, waarin vrijwel alle grote brancheorganisaties vertegenwoordigd waren, hield zelfs driemaandelijks vergaderingen om elkaar van nieuwe ontwikkelingen op de hoogte te houden.³⁷ Moesten de werknemers niet volgen? Waarom kon er geen Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV) voor Europese werknemers opgericht worden om de kapitaalkrachtige werkgevers van replek te kunnen dienen? In de polemie die over dit onderwerp losbarstte in de verschillende bondsperiodieken kwam het verschillende karakter van beide grote centrales tot uiting.

De eerste ideeën over een algemene vakvereniging voor beide sectoren waren geopperd tijdens de jaarvergadering van de VVL in augustus 1924. Eén van de conclusies van deze vergadering was dat 'naarmate de concentratie van de bedrijven voortschreed en de ondernemers in gezamenlijk overleg uniforme salaris- en arbeidsvoorwaarden gingen vaststellen, ... de positie der particulier werknemers in toenemende mate op die der gouvernementsambtenaren ging lijken.' Vooral bij het spoor was deze ontwikkeling waarneembaar. 'Een groot bedrijf als de Nederlands-Indische Spoorwegmaatschappij (NIS) bond de positie en de promotie harer werknemers aan voorwaarden, die sterke overeenkomsten vertoonden met de dienstvoorwaarden der landsdienaren. In Semarang ... sprak men van 'de ambtenaren der NIS'. Van de grote particuliere maatschappijen ging aandrang op de regering tot bezuiniging uit: zij zouden dat voorbeeld dan zonder gewetensbezwaar kunnen volgen.'³⁸

Naar aanleiding van dit congres nam de spoorbondsafdeling van Soerabaja het initiatief om een commissie in te stellen onder leiding van hun voorzitter H. de Bont, om de nadere samenwerking van de ambtenarenorganisaties

³⁷ NI-HaNa, 2.20.2.01, 'Archiefbeschrijving Ondernemersraad voor Nederlands-Indië'.

³⁸ Koch, *Verantwoording*, 163.

met de vakverenigingen van particulieren te onderzoeken. Op de ledenvergadering van de Spoorbond in april 1925 werd dit voorstel uitgewerkt. Er zou niet alleen een commissie, maar ook een orgaan worden uitgegeven dat *De Vakvereniging* was genoemd. *De Vakvereniging* kreeg de welluidende ondertitel 'Orgaan van het Verbond van Vereenigingen van Landsdienaren, ter propageering van de eenheidsgedachte in de Indische vakbeweging' en de sociaaldemocraat D.M.G. Koch werd er eindredacteur van.

Daniel Marcellus Koch werd geboren in het Friese Woudsend en ging in Utrecht naar school, waarna hij vijf jaar lang aan de Polytechnische School van Delft studeerde maar zijn studie niet afmaakte. In 1907 vertrok hij naar Indië waar hij als journalist eerst bij *Het Nieuws van den Dag van Nederlandsch Indië* en later bij het *Soerabaijasch Handelsblad* zijn carrière zou beginnen. Nadien werkte hij voor het gouvernement op het departement van landbouw en tussen 1919 en 1922 op de Algemene Secretarie in Buitenzorg. In 1922 werd hij hoofdredacteur van het Suikerbondsblad *de Indische Courant* waar hij in 1924 werd ontslagen.³⁹ Vanaf augustus 1925 schreven Koch en zijn redactie elke vrijdag over de ontwikkelingen in Indië die de ANIV noodzakelijk maakte. Daarnaast werden zijn lezers op de hoogte gehouden van binnen- en buitenlandse vakbondszaken in vaste columns als 'uit de internationale vakbeweging' en 'het recht van de vakvereniging'.⁴⁰

Om te bewijzen dat de belangen van ambtenaren en particulieren gelijk begonnen te lopen koos Koch ervoor om zich met een enquête te richten op de suikerindustrie om 'een overzicht te krijgen van de verhoudingen ter arbeidsmarkt', vooral bij de 'Europese geëmployeerden in de suikerindustrie'.⁴¹ De suikerindustrie was strategisch gekozen. Niet alleen kon Koch hiermee aantonen dat de zwakke positie van de werknemer in Indië niet alleen bij de ambtenarij een rol van betekenis speelde, maar de Suikerbond was ook de grootse van de Federatie. Uit eerste hand wist Koch van de onrust onder de suikeremployeees over de ontwikkelingen in hun werkveld.⁴²

In zijn analyse van de gegevens die uit de enquête kwamen, trekt Koch de conclusie dat het westers-koloniaal bedrijfsleven aan het veranderen was, een 'proces van snelle intensivering ... ten gevolge van concentratie van bedrijven.' Deze ontwikkeling is 'meer in de diepte dan in de breedte': voor het Europese personeel betekent het dat vooropleiding en diplomabezit steeds belangrijker zijn en tegelijkertijd steeds minder een garantie voor succes. Zeker in jaren van economische crisis, worden voor meer en meer functies de eisen opgeschroefd.

³⁹ J.H.W. Veenstra, 'D.M.G. Koch', in: D.M.G. Koch, *Batig Slot*, (Amsterdam 1960), 195-205.

⁴⁰ *De Vakvereniging, Orgaan van het Verbond van Vereenigingen van landsdienaren, ter propageering van de eenheidsgedachte in de Indische vakbeweging* (Bandoeng 1925-1927).

⁴¹ Koch, *Verantwoording*, 164.

⁴² Koch had tot medio 1924 bij de *Indische Courant* gewerkt, een dagblad dat destijds door de Suikerbond werd gefinancierd.

De Europeesche geëmployeerde die vroeger de leiding had van een afdeling met 100 Indonesische werklieden, zag zich het toezicht over de arbeid van 200 a 300 arbeiders opgedragen. Maar hem werden ook zoveel hoger eisen gesteld, dat hij er, in vele gevallen, niet aan kon voldoen. Dan volgde ontslag en van zijn opvolger werden waarborgen voor richtige vervulling van de moeilijker geworden taak geëist: diplomabezit begon opgeld te doen. ... Er had in het corps der Europese geëmployeerden een verschuiving plaats en de lagere, weinig bemiddelde en weinig ontwikkelde, in Indië geborene werd het kind van de rekening.⁴³

In een poging om de machtige Suikerbond en daarmee vervolgens de Federatie aan zijn kant te krijgen, koppelt Koch in april 1926 zijn conclusies over deze ontwikkeling in het westers-koloniale bedrijfsleven aan het ontstaan van een snelgroeiende groep van structureel werklozen onder de Europese bevolkingsgroep in Indië. Op de jaarvergadering van de VVL presenteert Koch zijn rapport, waarbij hij benadrukt dat 'het gouvernement en de particuliere bedrijven uit dezelfde arbeidsmarkt putten en er een nauw verband bestond tussen de salarissen en dienstvoorwaarden der ambtenaren en die der particuliere bedrijven.' Kochs conclusie is duidelijk: structurele verlagingen bij het gouvernement zouden ook de salarissen in de particuliere sector onder druk zetten. Genoeg gemeenschappelijke belangen om meteen een commissie in te stellen 'die over het vraagstuk van vorming van een Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond rapport uit te brengen had'.⁴⁴

In oktober 1926 volgt een gemeenschappelijk congres met afgevaardigden van de beide centrales. Hierop lijkt Koch een meerderheid van de Federatie-afvaardiging te hebben overtuigd. Het congres stemt namelijk in met een motie waarbij de beginselen van het VVL-rapport onderschreven worden en een commissie wordt opgericht om te onderzoeken wat nodig is voor de oprichting van een Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV). Al snel blijkt dat de vertegenwoordigers van de Federatie hiermee te ver voor de troepen zijn uitgelopen. Vanaf het eerste 'eenheids'-voorstel van de Spoorbond in 1924 blijft het onderwerp omstreden. In de maanden rondom het gezamenlijke congres in 1926 breekt in alle vakverenigingsperiodes van Indië een felle discussie los waarbij men en paard op z'n Indisch genoemd worden.

'De leden der verschillende Europeesche vakverenigingen zijn niet geschikt om met een S.D.A.P.-koordje naar eene revolutie te worden getrokken', schrijft vaste columnist 'Toeschouwer' in *Minyak*, het blad van de olie-geëmployeerden.⁴⁵ 'Een brochure slechts bedoelt om onrust in onze organisatie te brengen'

⁴³ Koch, *Verantwoording*, 168.

⁴⁴ *Ibidem*, 169.

⁴⁵ Anoniem, *Minyak*, orgaan van de vereeniging van geëmployeerden bij de petroleumindustrie in Nederlandsch-Indië (oktober 1925) 68.

wordt het rapport van Koch in *De Indische Voortstuw* genoemd.⁴⁶ Het wordt snel duidelijk dat de ANIV er niet gaat komen. Sterker nog: in alle commotie zullen zowel de Vereeniging van Gezagvoerders en Stuurlieden als de Vereniging voor Burgerlijk Personeel bij de Departementen de VVL verlaten. 'De verwaande VVL'ers zijn ingemaakt', constateert A.J.S. Dingemans tevreden in *De Planter* 'niet in gelei, maar in pekelluur'.⁴⁷

'De leiders van de Federatie zagen het probleem wel buitengewoon eng', schrijft Koch naderhand bitter.

Het VVL propageerde steun aan alle vakbeweging, ook aan die in de inheemse sfeer. De mannen der Federatie zagen daarin een gevaar, want verhoging van de lonen van het inheemse personeel zou, meenden zij, vermindering van de winsten, en dus vermindering van tantiemes en gratificaties en, eventueel, van de traktementen der Europese employé's betekenen. Dit argument werd hunnerzijds inderdaad, in alle brutale kortzichtigheid ervan, gebruikt.⁴⁸

Vooralsnog was de eenheidsgedachte gesneuveld in de weerbarstigste koloniale praktijk.

Na ruim twee jaar discussie was gebleken dat bij de particuliere bonden de angst voor nadere samenwerking met de VVL en in het verlengde daarvan ook de Indonesische bonden, zwaarder woog dan de angst voor een verzwakte positie als werknemers tegenover een georganiseerde werkgever. Een meerderheid in de Federatie zag zo'n samenwerking als een directe bedreiging van de eigen B- en C-schaal. Dat er weldegelijk gemeenschappelijke belangen waren tussen ambtenaren- en particuliere bonden werd niet zozeer weerlegd als wel met veel retoriek verworpen. Het feit dat dit ruim twee jaar duurde, geeft tegelijkertijd aan dat Kochs analyse van de kwetsbaarheid van de Indische werknemers een gevoelige snaar had geraakt. Uiteindelijk gaf de aanhoudende 'framing' van de ANIV als revolutionaire mantelorganisatie de doorslag en bleef de Europese vakverenigingswereld verdeeld.

G.J. van Lonkhuyzen, uit: *Tien jaar Federatie 1918-1928*, 16.

⁴⁶ Anoniem, *De Indische Voortstuw*, periodiek van de vereeniging van scheepswerktuigbouwknudigen in Nederlandsch-Indië 6 (1926) 670.

⁴⁷ Anoniem, *De Planter*, orgaan van de assistent etc., 28-4-1926, 5872.

⁴⁸ Koch, *Verantwoording*, 170.

3.4 De Federatie van Van Lonkhuyzen, de kolonist-werknemer en zijn 'Europeesch salarispeil'

Terwijl de VVL de band tussen de bonden in de kolonie probeerde te versterken, bleef de Federatie een losser samenwerkingsverband waarin de eigenaardigheden van de eigen branche voorop bleven staan. Zo was het bestuur van de Federatie in 1920 weliswaar begonnen met een eigen periodiek, maar binnen het jaar was die poging gestrand omdat 'geen der afzonderlijke verenigingsorganen overbodig bleek, of zelfs maar enigermate werd ingekrompen'. Deze ongebonden houding werd door het gouvernement gewaardeerd. Vanaf 1921 werd een vertegenwoordiger van de Federatie benoemd tot de Volksraad om de belangen van de Europese werknemersgroep een stem te geven. Toen G.J. van Lonkhuyzen in 1924 die functie bij de Volksraad op zich nam, nam hij zich voor om als Federatie-vertegenwoordiger op te komen voor de rechten van de verschillende vakverenigingen en ook ambtelijke personeels-belangen.⁴⁹

Hoe zag Van Lonkhuyzen de verschillen tussen de beide centrales en op welke manier wilde hij de belangen van de Europese werknemers in de kolonie gaan behartigen? Binnen de Federatie en bij de onafhankelijke bonden voor de particuliere sector bevond Van Lonkhuyzen zich als vertegenwoordiger in de Volksraad in een unieke positie. Gert-Jan van Lonkhuyzen kwam van een gereformeerde familie uit Wageningen en werd op jonge leeftijd naar Indië gestuurd om als planter in de rubbercultuur van Sumatra te werken. Al snel verruilde hij het woeste plantersleven van Sumatra voor een journalistenbaan bij het *Bataviaasch Nieuwsblad*. Na zijn huwelijk met Lize Laurens uit één van de Indische protestante Depok-families, vond hij werk bij de Cultuurbond in Bandoeng, waar zijn vakverenigingscarrière begon.⁵⁰

In 1918 werd hij adjunct-secretaris bij de Vereeniging van Scheepswerktuigbouwkundigen om in 1921 terug te keren naar de Cultuurbond om 'het presidium van de Cultuurbond te aanvaarden'. Toen een aantal jaar later de voorzitter van de Scheepswerktuigbouwkundigen wegens ziekte moest aftreden, werd Van Lonkhuyzen in 1924 voorzitter van beide bonden 'omdat het gewenscht was, den Cultuurbond in dien malaise-tijd finantieel te ontlasten.' Bij de scheepswerktuigbouwkundigen verdubbelde daarna het aantal leden in drie jaar tijd. Omdat het ledental bij de Cultuurbond in die tijd juist stagneerde, trad hij in 1928 terug als voorzitter van de Cultuurbond, al bleef hij door een 'commissarisfunctie' aan de bond verbonden.⁵¹

Vanaf 1927 laat Van Lonkhuyzen een speciale rubriek 'Federatie-zaken' opnemen in de verschillende periodieken van de vakcentrale om zijn ideeën beter

⁴⁹ Van Lonkhuyzen, 'Tien jaar', 16-19.

⁵⁰ T. van Lonkhuyzen, *De Andere Tijd* (Heerlen 2005) 25.

⁵¹ Anoniem, *Cultuurbond 1928*, 237-240.

over het voetlicht te krijgen. Als Volksraadlid worden zijn uitspraken over actuele zaken zoals Kochs eenheidsgedachte bovendien ook geplaatst en van commentaar voorzien in de periodieken van vrijwel alle andere vakverenigingen in de kolonie. Waarschijnlijk wordt het grote bereik van Van Lonkhuyzen geholpen door een chronisch gebrek aan kopij in bijna alle vakverenigingsbladen, maar de onderwerpen waar hij over spreekt in de Volksraad zijn overduidelijk gevoed door de dagelijkse praktijk. Vriend en vijand zijn het eens dat Van Lonkhuyzen zijn rol als vertegenwoordiger met verve op zich neemt, al blijft kritiek op de hoeveelheid hooi die hij daarbij op zijn vork neemt voor de goede zaak niet uit. De discussie rond de oprichting van het Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV) maakt zowel duidelijk wat Van Lonkhuyzen vindt van de 'indianisatietheorieën' van Koch als het gebrek aan eensgezindheid daarover bij de 'Europese' vakverenigingen voor particuliere werknemers.⁵²

In 1928 blikt hij in een jubileumboek terug op wat de Federatie afgelopen jaren bereikt heeft. Hij en zijn voorganger hebben zich hard gemaakt voor een sterke bezetting van het Kantoor van de Arbeid om de arbeidsomstandigheden in Indië beter te reguleren en te controleren waarna het gouvernement een bescheiden aantal Indische arbeidsbeurzen ter beschikking heeft gesteld. Van Lonkhuyzen heeft geijverd voor een beperking van de invoer van buitenlandse werkkrachten met de eis dat tenminste drievierde van de werknemers van elk bedrijf uit Nederlandse onderdanen zou moeten bestaan. Hij heeft zich ingezet voor een goed geoutilleerde werkloosheidskas, voor een wekelijkse rustdag, een verplicht schriftelijk contract, betere veiligheidsmaatregelen op het werk, een verplichte registratie van rustdagen op het werk en een heldere regulering van verlof- en pensioenrechten. Bovendien zijn de Europese vakverenigingen, stelt hij, geaccepteerd in de koloniale samenleving. In de bundel staan dan ook niet alleen bijdragen van de eigen bonden, maar ook adhesiebetuigingen van de Indische ondernemersbond, de Ondernemersraad voor Nederlands-Indië te Den Haag, de Vereniging van Hogere Ambtenaren en redacteuren van de *Indische Courant*, *Bataviaasch Nieuwsblad*, *Preanger Bode* en *Java Bode*. Lid worden van een Europese vakvereniging loont, is de boodschap van zijn jubileumtekst.⁵³

Het is vanzelfsprekend waar de solidariteit van de Federatie moet liggen volgens Van Lonkhuyzen. In tegenstelling tot 'het terrein van den arbeid in Europa' waar werkgevers en de werknemers als twee belangenkampen te onderscheiden zijn, schijft hij, zijn dat er in de koloniale samenleving drie: 'die van de meestentijds buitenlandsche werkgevers, die van de kolonisten werknemers en die van de Inlandsche arbeidersbevolking.' 'De Europeesche werknemers hier te lande ... hebben over het algemeen een abnormaal hoog levenspeil', waarvan alleen 'de mogelijkheid der handhaving van dit loonpeil schuilt in den koloniale maat-

⁵² Van Lonkhuyzen, 'Tien jaar federatiearbeid', 16, 17.

⁵³ Ibidem, 12-16, 23-79.

schappijvorm'. Vandaar dat de Federatie er weinig belang bij heeft om met de Indonesische vakverenigingen samen te werken. Het is immers niet in het belang van de 'nationalistisch inheemsche vakbeweging' om het Europese levenspeil van de Europese werknemers in stand te houden.⁵⁴

Voor Van Lonkhuyzen is de Federatie weliswaar een Europese belangengroep maar 'geen rassen - geen politiek sentiment speelt hierbij eenige rol. Wie in de bijzondere maatschappelijke positie van den Europeesche werknemer in Indië is gesteld, of, om de gedachte te bepalen: op wien de wettelijke regeling van het arbeidscontract van toepassing is, hij wordt in de Europeesche vakverenigingen van harte welkom geheeten, tot welk ras hij ook behoort of welke politiek hij aanhangt, mits hij die politiek buiten de vakbeweging wil houden'. Volgens Lonkhuyzen heeft dit te maken met de 'bijzondere mentaliteit van haar leden-materiaal' en hun idee van maatschappelijke standing: 'Onze leden stammen over het algemeen niet uit kringen, welke met de vakvereenigingsidee vertrouwd zijn ... zij zijn doodsbang voor arbeiders aangezien te worden.'⁵⁵

Volgens Van Lonkhuyzen is in het Besluit Burgerlijke Landsdienaren (BBL) de C-schaal met zijn tropen-toeslag te zien als bescherming van 'het Europeesch salarispeil'. In de B-schaal 'waaraan nog een toeslag is verbonden om aan de hogere Europeesche levensstandaard tegemoet te komen' is dit peil in gevaar.

Zoodra zich inheemsche krachten in voldoende aantal aanmelden, om de B-schaalbetrekkingen te vervullen, zal de B-schaal gereduceerd worden tot de A-schaal: dit is dus het uiteindelijk algemeene salarispeil. Ons dunkt ... dat de algemene toepassing van dit uiteindelijke salarispeil slechts zal geschieden in een autonoom en economisch zelfstandig Indië, waaruit de Europeesche werknemers als zelfstandige belangengroep zullen zijn verdwenen.

Zo voorspelt Van Lonkhuyzen en passant het komende crisisbeleid van de Indische regering en eigenlijk ook de komende onafhankelijkheid van Indonesië.⁵⁶

Volgens Van Lonkhuyzen is de houding ten aanzien van de Indonesische vakbonden het voornaamste van de twee grote verschillen tussen de Federatie en de 'ambtelijke vakvereniging' die geen 'geïsoleerd standpunt ten aanzien van de inheemsche vakbeweging heeft ... ingenomen. De Spoorbond o.a. heeft zich beziggehouden met de oprichting van een Inlandsche organisatie van spoorwegpersoneel en bij het V.V.L zijn ook enkele Inlandsche organisaties aangesloten.' Van Lonkhuyzen verklaart dit verschil tussen de beide centrales vanuit de 'positie van een kolonist-werknemer in het particuliere bedrijf'.

⁵⁴ Ibidem, 4.

⁵⁵ Ibidem, 9.

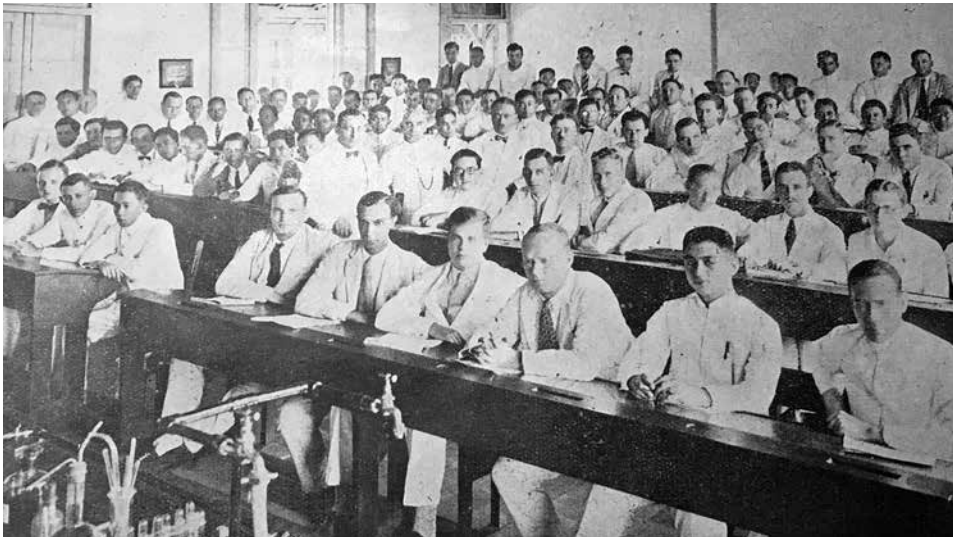
⁵⁶ Ibidem, 5.

In het Gouvernement vindt men een zeer geleidelijke overgang door menigvuldige gradueering onder dit personeel. De overgang van de laagste betrekkingen naar de hogere en leidende functies, is daar bij lange na niet zoo markant als bij de particuliere ondernemingen. Ook voelt een ambtenaar, zelfs wanneer hij in een leidende positie geplaatst is, zich nog allerminst de werkgever van zijn ondergeschikten.

Vandaar dat de Federatie onder Van Lonkhuyzen de vorming van een Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond heeft afgewezen.⁵⁷

Voor Van Lonkhuyzen is klasse het doorslaggevende verschil tussen de Amtenarenbonden van de VVL en de particulieren van de Federatie. Omdat ambtenaren zich als werknemers zien, is voor hen de stap naar solidariteit met de arbeiders van de inheemse vakbonden veel kleiner. Volgens Van Lonkhuyzen is dit een onaanvaardbare houding voor zijn directe achterban, de 'kolonist-werknemer', die volgens hem qua belangen tussen de Europese werkgevers en de inheemse arbeidersgroep in staat. Werknemers van de particuliere bedrijven zien zichzelf als onderdeel van de koloniale elite. Samenwerking met inheemse organisaties staat voor hen gelijk aan steun voor de afschaffing van het eigen hoge salarispeil, vervat in de B- en C schalen van de BBL.

Opmerkelijk in het betoog van Van Lonkhuyzen is de stelligheid waarmee hij 'het rassen-sentiment' als basis voor deze scheiding ontkent. Gezien zijn eigen familiebanden met de Indo-Europese gemeenschap is het verleidelijk om hier in de eerste plaats een pleidooi voor handhaving van de economische positie van

Suikerschool 1926-1927, uit: *Gedennummer van den Suikerbond 1907-1927*.

⁵⁷ Ibidem, 9.

de Indo-Europeanen in te zien. In de Volksraad belemmert dit Van Lonkhuyzen niet om later met verschillende nationalisten nauw samen te werken. Volgens familieoverleveringen ziet hij mede-Volksraadleden en Thamrin buiten de politieke arena als vrienden.⁵⁸

3.5 Een conflict achter de schermen: Tiesings eenheidsgedachte en de indianisatie binnen de Suikerbond

In 1928 was Van Lonkhuyzen de onomstreden vertegenwoordiger van de 'kolonist-werknemers' van de Federatie en achteraf gezien leek de teloorgang van de ANIV twee jaar een onvermijdelijke zaak. Maar de eensgezindheid waarmee de Federatie de eenheidsgedachte van de VVL van de gezamenlijke bittertafels gelachen had, was verre van vanzelfsprekend geweest. Op aandrang van de Suikerbond had een delegatie van de Federatie eind 1926 zitting genomen in een commissie die deze eenheidsgedachte en een mogelijke ANIV moest gaan bestuderen. Ook de Handelsbond en zelfs de Plantersbond waren, hoewel beduidend minder enthousiast, niet geheel afwijzend geweest.⁵⁹ Voor welke aspecten van de eenheidsgedachte was er wèl steun te vinden geweest binnen de Federatie? Hoe was de verpletterende nederlaag van de eenheidsgedachte binnen de Federatie tot stand gekomen?

De drijvende kracht achter de deelname van de Federatie aan deze oriënterende commissie van 1926 was van het toenmalige bestuur van de Suikerbond en in het bijzonder voorzitter G.A. Tiesing, die in 1924 het stokje van W. Burger had overgenomen. Gerard Adriaan Tiesing was geboren in Amsterdam en begon zijn carrière in Indië als machinist bij de Indische stoomvaart, van waaruit hij als technicus de overstap maakte naar een suikerfabriek in Tegal.⁶⁰ Daar raakte hij betrokken bij het vakbondswerk, eerst als lid van de Raad van Advies en later als adjunct-secretaris van de Bond.⁶¹ In 1914 trouwde hij met de Indo-Europese Geraldine Maria Louise 'Dientje' Dessauvagie, waarmee hij in 1916 een zoon kreeg. In 1921 overleed zijn vrouw en vertrok Tiesing met zijn zoontje Freddij naar Nederland. Toen hij eind 1921 zonder Freddij terugkwam, wierp hij zich met overgave in het vakbondswerk. In 1922 hertrouwde hij met de Haagse A.M. Hogeland.⁶²

Al over het eerste voorstel van de Spoorbond tot een 'concentratie van vakbonden' in februari 1925 liet Tiesing zich in *Suikerbond* positief uit. 'Een derge-

⁵⁸ T. Van Lonkhuyzen, 'De Andere Tijd', 89.

⁵⁹ Overgenomen artikelen uit *Suikerbond* van A. Slop en A.J.S. Dingemans, *ibidem*, 1293.

⁶⁰ Maarten Cornelis (pseudoniem van W. Walraven), 'Ten Afscheid', *Indische Courant*, 15-3-1927.

⁶¹ Open Archieven, www.openarch.nl, zoekterm Gerard Adriaan Tiesing.

⁶² R. Dessauvagie-ten Have, *De familie Dessauvagie in Nederlands-Indië* (Leiderdorp 1991) 99. Zie ook Delpher en sites als myheritage.com/stamboonline.nl en TenHove-genealogie.nl.

lijk alles omvattend Vakverbond, steunend op een behoorlijk omschreven, neutraal beginselprogramma zal de beweging grote diensten kunnen bewijzen'. Een pragmatische reden is hierbij voor Tiesing dat met het ontstaan van zo'n nieuw verbond de vertegenwoordigingslasten in Holland en in de Volksraad van de vakverenigingen niet langer alleen bij de Suikerbond zullen liggen, zoals tot dan toe het geval.⁶³

In het eerste aprilnummer zet Tiesing zijn standpunt verder uiteen. Allereerst zou het volgens Tiesing 'een onmogelijkheid, een cardinale fout zijn' om 'de ogen te sluiten voor het merkwaardige karakter van "tantiëmetrekkende werknemer" in de particuliere sector van Indië'. 'De arbeider in Holland werkt vóór zijn chefs, de Europeesche werknemer in Indië werkt mét zijn chefs. Daar zit de quintessence der zaak'. De verschillen tussen moederland en kolonie zijn in de publieke sector veel minder groot: 'Een ambtenaar is nu eenmaal dienaar van Staat of Gouvernement'. Tegenover het idee van de sociaaldemocraat Rooyackers, die machtsvorming van de Vakbonden als enige manier ziet om de situatie van de werknemers te verbeteren, vindt Tiesing dat met soepele onderhandelingen bij de werkgevers veel meer te bereiken is. Tegelijk is het 'in ons aller belang dat de verschillende zusterorganisaties zich zoo krachtig mogelijk ontwikkelen. Hoe meer vakvereenigingsleden Indië telt, met des te meer succes zal onze beweging, voor de belangen der werknemers, van welk aard ook, kunnen opkomen.' Voor Tiesing gaat het voorgestelde ANIV dan ook prima samen met de verschillen die tussen de bonden bestaan. 'Het L'union fait la Force' wordt nog steeds te weinig in praktijk gebracht' schrijft hij. 'Dit elkander te bekennen strekt niet tot schâ, het kan slechts tot leering strekken.'⁶⁴

Tot teleurstelling van Tiesing blijkt dat Federatievoorzitter Van Lonkhuyzen één algemene vakvereniging een brug te ver vindt. In de *Indische Courant* van 2 mei heeft Van Lonkhuyzen namens de Federatie, maar zonder nader overleg met de bonden in zijn achterban, het voorstel publiekelijk verworpen. Tiesing en het bestuur van de *Suikerbond* voelen zich gepasseerd. In het eerste meinummer van 1925 opent Tiesing de aanval op Van Lonkhuyzen. Volgens Tiesing heeft de voorzitter van de Federatie te veel functies op zich en is de leiding van de Federatie overbelast. 'Zoo zelfs treft dit de leden, dat men herhaaldelijk de vraag hoort stellen of het nog wel zijn nut heeft dit lichaam in stand te houden.' Een vergelijkbaar probleem geldt volgens Tiesing overigens ook voor de VVL, dat zich 'bij reorganisatie, op een solider basis zou kunnen grondvesten.' Dat beide kanten 'felle critiek en dreiging met directe bestrijding' gepubliceerd hebben terwijl 'het geheel nog is in een stadium van wording' vindt Tiesing zowel zorgelijk als voorbarig.⁶⁵

⁶³ G.A. Tiesing, 'Concentratie van vakbonden', *Suikerbond* 1925, 117.

⁶⁴ Ibidem, 'Ambtelijke en particuliere werknemers', 317.

⁶⁵ G.A. Tiesing, 'Concentratie van vakbonden', *Suikerbond* 1925, 503.

Verderop in het blad wordt het ingewikkeld. Als een barrage van uitgeschreven tweets buitelen elf reacties, artikelen en beschouwingen aangaande 'het vraagstuk' over elkaar heen. Eerst het stuk van een anonieme 'Bandoengsche correspondent' die bewijs heeft gevonden van de voorbarigheid van Van Lonkhuyzen omdat ook in *De Seinpaal* van het spoorwegpersoneel te Deli steun te vinden is voor 'het overbruggen van de kloof tussen VVL en de Federatie'.⁶⁶ Vervolgens de reactie op dit stuk van Van Lonkhuyzen, die herhaalt dat de belangenverschillen tussen de ambtelijke en de particuliere bonden groter zijn dan de overeenkomsten. Over betere samenwerking valt best te praten, 'maar laat men zich bij dezen arbeid vooral niet spiegelen aan het N.V.V. in het moederland, noch aan de overige vakverbonden, die gebonden zijn door het voor Indië onbruikbare cement der politiek.'⁶⁷ Daarop de reacties van *Spoorbond*, opnieuw de Bandoengsche correspondent, de reactie op die reacties van Van Lonkhuyzen en zo verder.

Een gevoelige snaar raakt W. Belonje, hoofdredacteur van de *Indische Courant* als hij waarschuwt dat met de komst van de ANIV de politieke neutraliteit van de Europese vakvereniging op het spel staat. Indirect geeft hij Tiesing daarmee een veeg uit de pan. 'Wie van de aaneengesloten vakverenigingen VVL en Federatie gebrek aan kracht verwijt, demonstreert slechts eigen onmacht.'⁶⁸ Daartegenover brengt de bijdrage van de *Indische Telegraaf* in 'te betreuren dat een marquante figuur in de vakbeweging als de heer Van Lonkhuyzen zich bij voorbaat op het benepen standpunt stelt dat de belangen van den particulier en den ambtenaar niet in één vakverbond kunnen samengaan.'⁶⁹ De lijnen tussen de kampen zijn getrokken.

In het eerste juninummer van dat jaar voert Tiesing een nieuw argument voor de eenwordingsgedachte ten tonele, dat duidelijk leunt op de werkloosheidsenquête van de VVL uit april. Volgens Tiesing brengt 'de machtsvorming van al wat grootondernemer is', dat wil zeggen de Javaanse Suiker Werkgevers Bond, de Haagse Ondernemersraad voor Nederlands-Indië en haar 'Indische filiaal', de Ondernemersbond, de positie van 'zoowel Inlandsche als Europeesche werknemers' in gevaar door in te zetten op importkrachten. De 'blijvers' van de 'onmisbare Indisch-Europeesche burgerij' komen daarmee in de verdrukking. 'Onderlinge strijd zal kiemen van ontwikkeling vinden op het onbetrouwbare, hoogst gevaarlijke terrein van het rasverschil. De tijden der klassenstrijd zijn dan niet meer veraf.'⁷⁰ Juist om dat te voorkomen is volgens Tiesing een 'eenheidsfront' noodzakelijk.

Eind juni brengt een nieuwe teleurstelling voor kamp Tiesing. De brochure van de Spoorbond waarin het nieuwe beoogde ANIV-tijdschrift de *Vakver-*

66 Bandoengsche correspondent, 'Een Nederlandsch-Indisch Vakverbond, de houding van de Federatie en den heer Van Lonkhuyzen', *Suikerbond* 1925, 530.

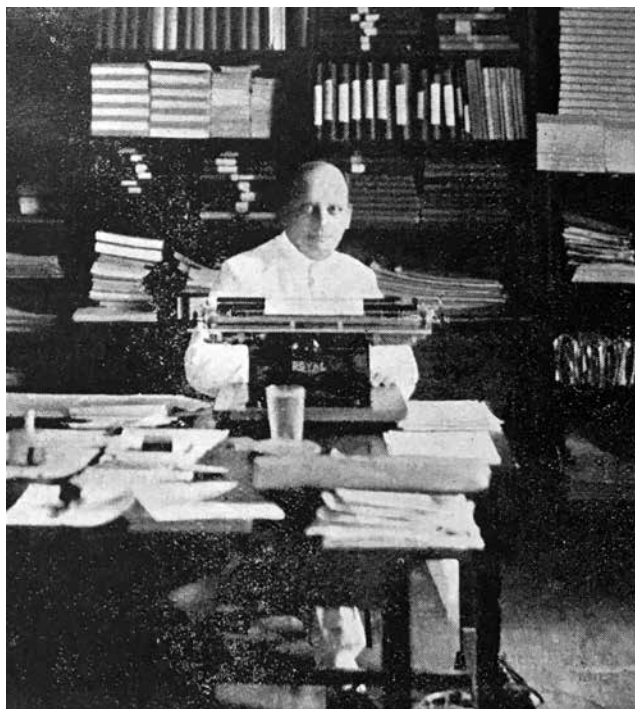
67 G.J. van Lonkhuyzen, 'Een N-I vakverbond', *Suikerbond* 1925, 532.

68 W. Belonje, 'Plicht en belofte', *Suikerbond* 1925, 545.

69 Anoniem, 'Ned. Ind. Vakverbond', *Indische Telegraaf* 1925, 546.

70 G.A. Tiesing, 'Naar den klassenstrijd? Waakt! Regering Waakt!', *Suikerbond* 1925, 561-564.

W. Walraven als thesaurier bij de Suikerbond, uit: *Gedenknummer van den Suikerbond 1907-1927*.

eniging staat aangekondigd, is voor Tiesing veel te eenzijdig. Opnieuw voelt hij zich gepasseerd maar dit keer ter linkerzijde. Dus de Spoorbond geeft de 'printah aloes'⁷¹ voor de gezamenlijke vakverenigingen en de andere vakverenigingen moeten die maar klakkeloos uitvoeren? 'Zoo voortgaand komen wij nooit tot het eenheidsfront.'⁷² Een maand later is zijn oordeel over de eerste twee 'noppers' van Kochs *De Vakvereniging* al even kritisch. 'Het blad draagt bij voorbaat een politiek stempel. Dit lijkt ons een tactische fout. Die eenzijdigheid dient te worden uitgebannen. Een verbond kan alleen tot staan komen als er iets te binden valt.'⁷³ Ondertussen heeft goed overleg plaatsgevonden tussen het Suikerbondsbestuur en de Javaanse Suiker Werkgevers Bond. Daarmee lijkt Tiesing overgehaald de ANIV een stille dood te laten sterven.⁷⁴

In de volgende maanden neemt de berichtgeving over de eenheidsgedachte sterk in frequentie af en wat er verschijnt wordt steeds negatiever. *De Vakvereniging* heet in oktober de *Kochpartij* en zelfs de *Bandoengsche amokmakers*.⁷⁵ Een

71 Dwingend verzoek; duidelijke wenk. Citaat uit: Multatuli, *Volledige werken deel 9, brieven en documenten uit de jaren 1846-47* (Den Haag 1956) 86.

72 G.A. Tiesing, 'Het eenheidsfront', *Suikerbond* 1925, 610.

73 Ibidem, 'De Vakvereniging', 790.

74 Ibidem, 'Van den Java Suiker Werkgevers Bond', 782-785.

75 Ibidem, 1026, 1042.

bijeenkomst van de drie voorzitters van de bestaande vakcentrales (de VVL, de Federatie en de CHA) heeft enkel geleid tot de afspraak gezamenlijk een jaarlijks congres te houden.⁷⁶ Ook binnen de Suikerbond rommelt het. Naast het HB in Soerabaja bestaat een zevenkoppige Raad van Advies waarvan de leden allen voltijds werkzaam zijn in de suikerindustrie. Deze raad staat in de wandelgangen veelbetekenend bekend als 'Raad van Toezicht' en kan toestemming geven of onthouden aan alle grote uitgaven van het HB. Als W. Walraven, 'thesauriër' in het bestuur van Tiesing, op de jaarvergadering van februari 1926 stelt dat de begroting van de Suikerbond zich al jaren in 'min of meer precaire toestand' bevindt, voelt de Raad van Advies zich aangesproken.⁷⁷

Zonder in te gaan op mogelijke financiële malversaties in eerdere jaren dwingt RvA-voorzitter J.H. Smit Tiesing om een duidelijke uitspraak te doen over de zuiver neutrale grondslag van de ANIV. 'Spreker acht een uitspraak gewenscht dat de Suikerbond de koloniale verhoudingen zoodanig begrijpt, dat de werkgevers in de employé's zullen zien een loyaal corps'.⁷⁸ Daarmee lijkt de zaak voor Tiesing afgedaan. Terwijl in de *Suikerbond* berichten verschijnen over de 'splitszwam' van *De Vakvereniging* en Van Lonkhuyzen de gelegenheid krijgt in het blad te publiceren over 'de droevige geschiedenis van *De Vakvereniging*' laat Tiesing niets meer over de eenheidsgedachte horen. Hij schrijft over de 'rust in de suikerindustrie', waarin hij de 'wolfsgetige' verhalen over een dreigende staking in de Suiker relativeert. 'De Suikerbond staat los van alle partijen dus ook van den Inlandschen beweging'.⁷⁹

In april 1926 wordt de ANIV op het congres van de Federatie met algemene stemmen verworpen. Van Lonkhuyzen schrijft hierover dat 'eener neutrale organisatie tusschen groepsbelang en eigenbelang' zeer gewenst is, maar dat *De Vakvereniging* van Koch de ANIV onmogelijk heeft gemaakt vanwege 'meermalen optredenden politieke tendenz.' De conclusie is duidelijk. 'Wij laten ons in géén richting dringen, die door een politieke overtuiging wordt geïnstigeerd. Voor klassenstrijd is in onze beweging geen plaats, de Europeesche vakbeweging moet neutraal zijn'.⁸⁰ Op dezelfde vergadering wordt Tiesing als secretaris herkozen in het bestuur van de Federatie.

Daarmee lijkt het Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond definitief dood en begraven. Toch maakt de eenheidsgedachte in juni een korte maar hevige comeback. 'Suikerboeren op Java!' kopt een ingelegd 'Bulletin' in de *Suikerbond* van juni, 'Het Soer. Handelsbl. heeft ons den oorlog verklaard!'. Volgens Tiesing wil het werkgeversdagblad uit Soerabaja, de *Indische Courant*, eigendom van de

⁷⁶ Ibidem, *Suikerbond* 1926, 172.

⁷⁷ F. Schamhardt, *Walraven en de Suikerbond* (Lekkerkerk/Amsterdam 1968) 7.

⁷⁸ Anoniem, Steno-Analijtsche Notulen van de Openbare ALV van den bond van geëmployeerden in de Suiker Industrie, *Suikerbond*, 21-2-1926, 234.

⁷⁹ G.A. Tiesing, 'De rust in de suikerindustrie', 491-92.

⁸⁰ Anoniem, 'Federatiezaken', 475.

Suikerbond en de belangrijkste spreekbuis van de meest Indo-Europese achterban van de bond ten val brengen met een nieuwe goedkope editie.⁸¹ Woedend schrijft Tiesing in mei:

Het Soerabaijasch dagblad ... steunt op groepen, welke in starre behoudzucht haar toevlucht zoeken en slechts van fascistisch optreden heil verwachten, onderwijl de z.g.n. rassuperioriteit zoo hoog mogelijk in het vaandel schrijvend. Werknemers sluit u aaneen, weest op Uw hoede!⁸²

De samenwerking met de VVL staat daarmee weer op de agenda.

Strijdlustig verklaart Tiesing dat 'het V.V.L.-bestuur ons met gulheid de vrien- denhand toesteekt, welke door Indische Courant-directie en Suikerbondsleiding met warmte wordt gedrukt'. Ineens zijn er 'parallelgaande belangen' tussen de bonden om 'tot hechte samenwerking te komen en middels dubbele krachto- ntplooiing te manifesteren dat het, welke geschillen er ook mochten hebben bestaan, den voormannen van de ambtenaren en die der suikermenschen vol- len ernst is met den pas gevlochten eenheidsband. Zo zullen het Verbond voor landsdienaren, Indische Courant en Suikerbond "getrennt aufmarchieren!" Wie loopt er mee?'⁸³ Het nieuwe samenwerkingsverband 'van de machtigste parti- culiere werknemersvereniging met de krachtigste groep van ambtenaren' moet een voorloper worden van 'het door Bandoeng met zooveel volharding voorge- stane Algemeen Nederlandsch-Indisch Vakverbond.' Het is tijd om 'alle vroeger gerezen bisbilles' terzijde te stellen.⁸⁴

In dat kader werpt Tiesing alle schroom van zich af. In een lang artikel schrijft hij over een tweede taboe-onderwerp in de *Suikerbond*, de opkomende Indone- sische vakbeweging. Over dr. Soetomo en Mr. Singgih schrijft Tiesing dat zij met 'een zekere bezadigheid' de kern kunnen vormen van 'een loyaal geleide In- landsche vakorganisatie'. Hoewel het nog lang zou gaan duren dat 'de Inlander' aan leidersposities zou kunnen raken, schrijft Tiesing in het koloniale discours van zijn tijd, 'meestentijds zal hem den ausdauer ontbreken en het tintelend su- perioriteitsgevoel, dat den in koelere oorden gewonnen en getogen Europeaan, de man die van kind af aan gewend werd zich door velerlei moeilijkheden heen te slaan, in den regel kenmerkt en hem als bij geboorte tot leider stempelt. ... An- ders is het met hen die lagere posities en functies verrichten, waarvoor een zoo hoogontwikkeld verantwoordelijkheidsgevoel en zelfbewustzijn geen absolute vereisten zijn.'⁸⁵ Met dergelijke Indonesiërs valt best samen te werken, vindt de ontketende voorzitter.

⁸¹ Ibidem, Hoofdbestuur, 'Bulletin', inlegvel tussen 694 en 695.

⁸² G.A. Tiesing, 'Het werknemersdagblad', *ibidem*, 738, 741.

⁸³ Ibidem, 'Eenheid', 743.

⁸⁴ Ibidem, 'Achter Een en Hetzelfde Vaandel', 781.

⁸⁵ Ibidem, 'De Inlandsche Vakbeweging', 784-791.

Administratie-afdeling van de Suikerbond, uit: *Gedenksnummer van den Suikerbond 1907-1927*.

In september schrijft Walraven over het derde heikele thema in deze zaak. Het lot van de ‘in Indië geboren jongeman’ is volgens hem in de handen van de werkgevers in de suiker bepaald niet veilig. In een artikel over het jaarverslag van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten, komt Walraven tot de conclusie dat voor ‘de oprichting van een Landbouw-Hoogeschool in Indië, niet de minste aanleiding bestaat,’ zodat de Indische Jongeman, ‘hij zij dan Indo of uit zuiver Europeesche ouders geboren, geen zweem van een kans maakt. Dat voor hem alleen nog schijnt over te blijven het “klerkenbaantje”, het “kantoorkrukje” de weegbrug of het snijveld.’⁸⁶ Volgens Walraven en Tiesing is samenwerking tussen alle bonden in de kolonie de enige manier om tegenwicht te geven aan deze ontwikkeling.

Op het artikel van Walraven volgt een nog langer artikel van Tiesing over het gouvernements-voornemen om in Indië een Middelbare Technische School (MTS) te stichten. De ‘groot-werkgevers’ hebben hier afwijzend op gereageerd, tot grote irritatie van Tiesing.

Startt men zich niet een beetje te veel blind op de z.g. rassuperioriteit van den importman en vergeet men niet te veel dat ook hier in Indië, afgezien van de huidskleur, heel wat flinke kerels rondlopen? Zoo flink dat de Paketvaart Maatschap-

⁸⁶ W. Walraven, ‘Verslag van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Ned. Indië over het 31ste jaar, 1925’, *ibidem*, 962.

pij er zelfs met graagte een greep naar doet? ... Hebben de zonen van deze landen, die met Hollandsch en Buitenlandsch kapitaal zoo sterk geïndustrialiseerd worden, dan geen recht op een gelijkgestelde opleiding?⁸⁷

Met dergelijke constatering sluiten Walraven en Tiesing zich aan bij de conclusies van Koch in zijn suikerbondsenquête van april: de in Indië geborene wordt het kind van de rekening van 'groot-werkgevers'.

Begin november vindt de langverwachte ANIV-conferentie plaats. De confrontatie tussen Tiesing en Van Lonkhuyzen blijft daarop niet uit, maar in 'een stemming van toenadering' lukt het de vergadering de verschillende standpunten wonderwel tot elkaar te brengen. In een pauzeoverleg staan Tiesing namens de Suikerbond en Slop namens de Handelsbond tegenover Van Lonkhuyzen 'met het gelukkige resultaat dat een modus gevonden werd'. De noodzakelijkheid van een algemeen vakverbond wordt erkend, het gaat volgens Van Lonkhuyzen vooral over de vorm die de samenwerking kan aannemen en daarover zal jaarlijks vergaderd worden.⁸⁸ Kan de ANIV als een Phoenix uit de as herrijzen?

In de nacht van 12 op 13 november breekt op Java de eerste van een serie communistische opstanden uit. Hoewel het 'rode fantoom' al na een tweetal weken bedwongen is, slaat het gouvernement hard terug. Dertienduizend communisten worden gearresteerd, 4.500 krijgen een gevangenisstraf en 1300 worden geïnterneerd op Boven-Digoel. Een drietal krijgt uiteindelijk de doodstraf en uit de gouvernementele PKI-nota van begin 1927 blijkt dat de schrik voor het 'internationale communistische stramien' er bij de Europese gemeenschap goed inzit.⁸⁹ Dat geldt ook voor de achterban van de Suikerbond en Tiesing wordt ontslagen. 'Als je de nummers van het orgaan enigszins hebt gevolgd, dan zul je daaruit hebben gemerkt, dat de Suikerbond een ruziebond is ... Zoals overal in de wereld wordt de Suikerbond geregeerd door de stommeriken, de egoïsten, door de conservatieve kleurloze middenstof en door de intriganten', briest Walraven anderhalf jaar later als ook hij het veld geruimd heeft bij de Suikerbond.⁹⁰

Begin 1927 vertrekt Tiesing in een wolk van geruchten over zenuwziekte naar Holland,⁹¹ waar hij zich bezig gaat houden met de redactie van het Haagse blad *Riet en Biet*, een tijdschrift over en voor de Suikerindustrie in Indië.⁹² De nieuwe voorzitter A. Goote meldt in zijn openingswoord in het bondsblad wel de dreigende klippen die het Bondsschip bedwongen heeft, maar zwijgt in alle talen over de eenheidsgedachte.⁹³

⁸⁷ G.A. Tiesing, 'Ons middelbaar technisch onderwijs', *ibidem*, 974,975.

⁸⁸ D.M.G.K[och], 'Het A.N.I.V.-congres. Een Keerpunt.', *ibidem*, 1118-,1182.

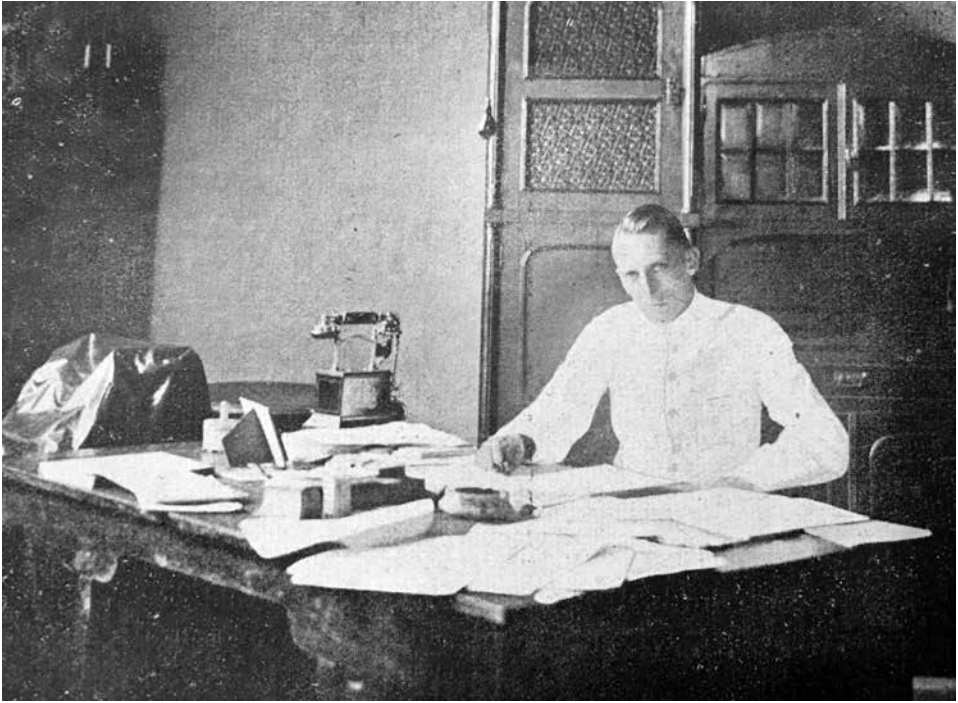
⁸⁹ Bloembergen, *De geschiedenis van de Politie in Nederlands-Indië*, 247, 264.

⁹⁰ W. Walraven, *Brieven aan mijn familie en vrienden*, 17-7-1928 (Amsterdam 1966) 150.

⁹¹ Maarten Cornelis (pseudoniem van W. Walraven), 'Ten Afscheid', *Indische Courant*, 15-3-1927.

⁹² Anoniem, 'Advertentie "Riet en Biet"', *Indische Courant*, 9-7-1929.

⁹³ Anoniem, 'De algemene vergadering', *Suikerbond* 1927, 190.

Voorzitter A. Goote, uit: *Gedenknummer van den Suikerbond 1907-1927*.

Hoe definitief die koerswijziging van het 'bondsschip' is, blijkt uit het redactioneel 'Indianiseering van de Suikerbond' waarmee het blad in april opent. In dit stuk richt J.H. Smit, voorzitter van de Raad van Advies, zich namens het hoofdbestuur, tegen het 'associatie-denkbeeld van den heer Koch.' Volgens Smit gaat rasverschil namelijk altijd boven klassenverschil en staat nauwe samenwerking met de Indonesische bonden gelijk aan zelfvernietiging. 'Dit is geen idee van superioriteitswaan, doch slechts een idee, hetwelk noodzakelijk volgt uit de verhoudingen waaronder wij hier leven.' Aansluitend publiceert de RvA een motie dat 'de door de heer Koch ontwikkelde defaitistische toekomstlijn als funest voor de Europeesche vakbeweging moet worden beschouwd.'⁹⁴ In de jaarvergadering van 1927 krijgt de 'kwaadsappige politiek' van Koch nog een ferme trap na.⁹⁵

Alleen in de crisisjaren wordt een mogelijke samenwerking tussen de centrales nog één keer uit de kast gehaald. Het verbond van landsdienaren (VVL) heeft zich in maart 1932 laten omdopen tot VakVereniging voor personeel in Overheidsdienst (VVO) om een gezamenlijke vuist te maken tegen de bezuinigings-

⁹⁴ J.H. Smit, 'Indianiseering van den Suikerbond', *ibidem*, 273-275.

⁹⁵ Anoniem, 'Verslag van den bondsraad 17 december 1927', *ibidem*, 920.

politiek van het Indische gouvernement.⁹⁶ De Federatie spreekt daarna zijn solidariteit uit met de salarisactie van de VVO, volgens Van Lonkhuyzen omdat 'de Europeesche werknemer over 't algemeen ernstig is te kort geschoten in gezins- en toekomstzorg, in organisatiedurf. Het is smartelijk dit te constateeren, smartelijk vooral omdat óók velen, die wél organisatie-durf hadden, het slachtoffer zijn geworden of misschien nog worden van dezen kolonialen geest.'⁹⁷ Met de crisis op haar hoogtepunt, lijkt de Federatie in 1934 het plan te accepteren om een gemeenschappelijke overkapping boven de beide vakcentrales te stellen voor alle zaken 'waarbij het werknemersbelang in het algemeen betrokken is'.⁹⁸

J.H. Smit, uit: *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië*, 4-1-1933.

In de *Suikerbond* wordt deze nieuwe ronde samenwerking van haar vakcentrale strak genegeerd. In redactionelen houdt voorzitter Goote zich vooral bezig met ledenwerving en het verdedigen van de stelling dat een werknemersorganisatie als de Suikerbond in Indië ten onrechte vaak het 'tjap rood' krijgt van de buitenwereld.⁹⁹ Begin 1933 neemt J.H. Smit de voorzittersrol bij de Suikerbond over van Goote.¹⁰⁰ In 1939 volgt hij ook Van Lonkhuyzen op als federatievertegenwoordiger en Volksraadlid.¹⁰¹ Het is de ironie van het noodlot dat J.H. Smit in 1948 als laatste Suikerbondsvoorzitter moet toetreden tot de gezamenlijke raad van de Vakcentrales als vertegenwoordiger van de Samenwerkende Indische Werknemers Organisatie (SIWO) om de belangen van alle Nederlandse werknemers in Indonesië te behartigen.¹⁰²

3.6 De koloniale geest en de komst van de inheemse krachten

Met het stuk 'Indianiseering van de Suikerbond' illustreerde J.H. Smit in 1927 waaruit de koloniale geest bestond die G.J. Van Lonkhuyzen in 1934 de schuld zou geven van het gebrek aan organisatiedurf van de Europese vakbeweging in Indië. Volgens Smit ging rasverschil altijd boven klassenverschil en stond samenwerking met de Indonesische bonden gelijk aan zelfvernietiging. 'Dit is geen idee van superioriteitswaan, doch slechts een idee, hetwelk noodzakelijk volgt uit de

⁹⁶ Anoniem, 'Nieuwe naam VVL', *Sumatra Post*, 26-3-1932.

⁹⁷ G.J. Van Lonkhuyzen, 'Een koloniale geest', *Indische Courant*, 23-3-1932.

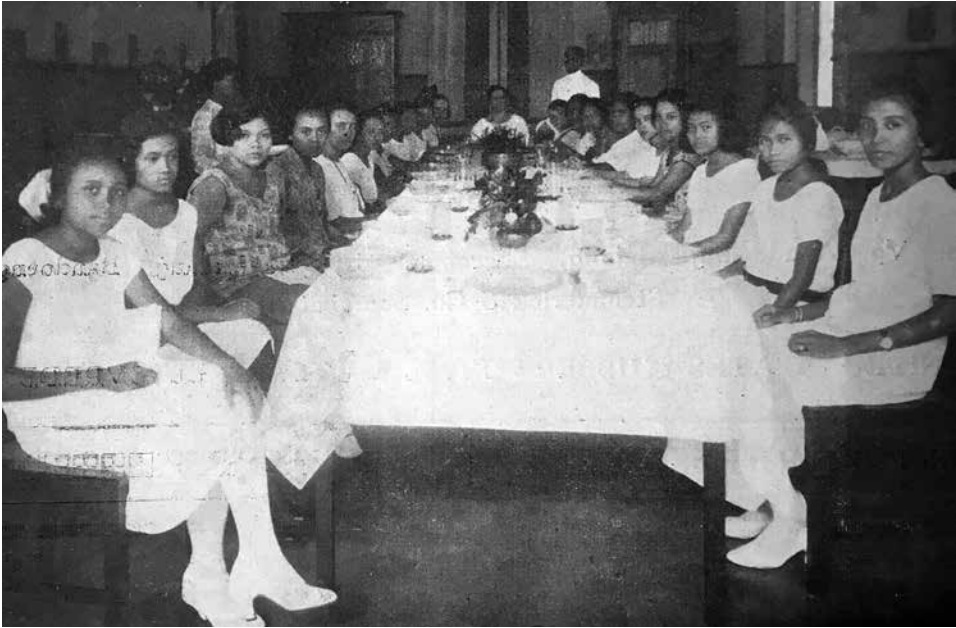
⁹⁸ Anoniem, 'Een overkapping', *ibidem*, 19-9-1934.

⁹⁹ A. Goote, 'Het roode gevaar', *Suikerbond* 1934, 729.

¹⁰⁰ Anoniem, 'Het lot van de suikergeëmployeerden', *Soerabaisch Handelsblad*, 25-2-1933.

¹⁰¹ Anoniem, 'J.H. Smit', *Indische Courant*, 4-3-1939.

¹⁰² Anoniem, 'Nieuws voor Nederlandse Werkers', *Nieuwe Courant*, 14-5-1948.

Internaat voor studerende meisjes Weltevreden, uit: *Suikerbond*, 1e septembernummer 1926.

verhoudingen waaronder wij hier leven.’¹⁰³ Kortom, die koloniale geest wàs het ‘rassenvraagstuk’.

Indianisering, het gegeven dat Indonesiërs in Europese banen aan de slag gingen bij spoorwegbedrijven, postertijen en scheepvaartbedrijven, legde een bom onder het functioneren van de Europese vakbonden in de kolonie. Niet alleen het vooruitzicht dat indianisering een verbod was van de toekomstige verhoudingen in Indië maar vooral het loonbeleid dat het gouvernement koppelde aan deze ontwikkeling was bepalend. Als grootste werkgever in de kolonie was het gouvernement maatgevend voor de particuliere werkgevers, zodat werkgevers én werknemers in de Suiker en de Cultuurbedrijven zich niet aan de invloed van de indianisering konden onttrekken.

Om structurele afwaardering van de lonen in de middenkaderberoepen tegen te gaan, probeerden de twee grootste vakcentrales van de Europese vakverenigingswereld een Algemeen Nederlands-Indisch Vakverbond (ANIV) op te richten. Het grootste deel van het schrijvende kader in deze bonden was afkomstig uit de Indo-Europese groep in de kolonie. Zij voelden zich door de indianisering direct in hun bestaanszekerheid bedreigd, maar meenden in 1925 met de BBL hun positie voorlopig veilig te hebben gesteld. Zowel het tempo van de opkomst

¹⁰³ J.H. Smit, ‘Indianiseering van den Suikerbond’, *Suikerbond* 1927, 273-175.

van de inheemse krachten in het bedrijfsleven als de mate van onverschilligheid van de Indische regering voor hun lot bleken zij daarmee dramatisch te hebben onderschat.

Bij het afwijzen van de ANIV door de Federatie speelde daarnaast de angst om in tijden van communistische opstanden als politiek rood gezien te worden. Doorslaggevend was het feit dat een meerderheid zichzelf zag als kolonist-werknemer, deel van de Europese belanghebbende elite. Zij konden zich niet voorstellen dat werkgevers ook hun Europese arbeidsvoorwaarden zouden gaan 'indianiseren.' Toen de waarde van hun Europese status in de crisis verdween in de bezuinigingswoede van het Nederlandse gouvernement, was het te laat om nog te onderhandelen en werd de groep zowel door het gouvernement als door een nieuwe opkomende elite aan de kant gezet.

4 Voor een groot Indië in het algemeen en één – sterk-broederlijk – P.T.T.-personeel in het bijzonder¹

De noodzakelijke indianisatie bij Tante Pos, de rassenkwestie en de Indonesische stem in de Postbond (1919-1942)

In een brief naar het *Orgaan van de Postbond* van mei 1922, legt Soewarno zijn Europese collega's uit waarom Indonesische postbondsleden meestal onder een pseudoniem inzenden.

Wij Inlanders waren en zijn nu ook nog meestal ondergeschikten. Onze meerderen traden toen in het algemeen willekeurig tegen ons op. Ze behandelden ons onrechtvaardig. Onze klachten werden niet verhoord, zelfs werden de aanklagers met den naam van recalcitrant bestempeld en zocht men naar hun fouten en tekortkomingen om hen hun brutaliteit (?) af te leren. Dat was in vroegeren tijden. Wij zijn thans wel nog ondergeschikten maar onze positie is meer gewaarborgd dan in vroegeren tijd.

Helemaal verdwijnen zullen de pseudoniemen nog niet want, vervolgt Soewarno 'andere groepen beschouwen ons Inlanders, dit is uit vroegere gewoonte overgenomen, meestal nog steeds als minderwaardig.' De redactie van de bond schrijft instemmend: 'De heer Soewarno ... hij is op de goede weg. Gelukkig toont het intellectuele deel der hiergeborenen openlijk zijn afkeer van het anoniem geschrijf'.²

In de voorgaande hoofdstukken lag het perspectief bij de indianisering op het niveau van de bedrijfs- en vakbondsleiding met een enkele uitstap naar de Indische pers. Maar op welke manier werkte de indianisatie op de Indische werkvloer? Hoe werd daar de komst van Indonesische ambtenaren gewaardeerd en omgekeerd, welke waarde hechtten Indonesische ambtenaren aan hun nieuwverworven maatschappelijke positie? Wat betekende de indianisering voor de manier waarop zij de koloniale verhoudingen zagen? Hoe representatief was Soewarno's analyse kortom voor 'het bewustwordingsproces van het intellectuele deel der hiergeborenen' bij de Post en waarvan werd het een bewustwordingsproces?

Om dergelijke vragen te beantwoorden staat in dit hoofdstuk de geschiedenis van de indianisatie bij de Indische posterijen centraal. In het eerste deel van dit hoofdstuk, de Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos (1892-1939), bekijk ik welke sociaaleconomische omstandigheden de indianisa-

¹ Garwitz, 'Commiezen', *Orgaan van den bond van Hooger- en Middelbaar Personeel bij de Post-, Telefoon en Telegraafdienst in Nederlandsch-Indië (in het vervolg: Orgaan van de Postbond)* 1-5-1925, 78-79.

² Soewarno, 'Anonieme brieven', *ibidem*, 16-5-1922, 54-55.

tie van de Indische Post eerst mogelijk maakte vanuit het perspectief van de ontwikkeling van de Indische Post. Welke invloed hadden zowel bezuinigingen als investeringen van de Indische regering op het personeels- en scholingsbeleid van de Dienstleiding?³ In hoeverre nam voor de dienst het aanstellen van Indonesische personeel in de lagere rangen van het hoger opgeleide personeel structurele vormen aan? Wat betekende deze indianisatie tenslotte voor de mogelijkheden voor Indonesische ambtenaren om bij de Indische Post carrière te maken?

Het tweede deel van het hoofdstuk, geschiktheid, dienstijver en plichtsbeachting: de beoordeling van het Indonesische personeel van dienstwege (1923-1939) draait om de beoordeling van de Indonesiërs in ambtenarenrang. In welke mate is de indianisatie in het Indische archief van de Post terug te vinden? Hoe ging de beoordeling van het Indonesische ambtenaren van de Indische Post in zijn werk en werden zij achter de schermen van het postbedrijf ook daadwerkelijk als gelijk aan hun Europese collega's behandeld? Aan welke criteria moesten zij voldoen voor leidinggevenden hen als geschikt bestempelde? Op welke manier reageerden Indonesische werknemers op de eisen die aan hen door hun leidinggevenden gesteld werden?

In het derde gedeelte, de Postbond en de stem van de Indonesische leden van de Postbond (1920-1940), gaat het tenslotte om de mening van de Indonesische ambtenaren zelf. In tegenstelling tot wat John Ingelson schrijft in zijn werk over de Indonesische vakbonden in de jaren twintig en dertig, werden veel Indonesische ambtenaren begin jaren twintig lid van de Postbond en bleven ze dat ook in de jaren dertig. Met soms felle ingezonden brieven lieten zij zich tussen 1922 en 1927 in de bond gelden. Na 1927 verdwenen de ingezonden brieven, maar in de afdelingen bleven Indonesiërs actief. Waarom werden Indonesische ambtenaren lid van de Postbond na de Eerste Wereldoorlog en waarom bleven zij lid in de jaren dertig? Hoe zagen zij het belang van de indianisatie en welke rol speelde het 'rassensentiment' in de mate waarin zij een plaats vonden in de postbond? Wat valt op te maken over de politieke bewustwording van de Indonesische ambtenaren van de Postbond? Kortom: waarover sprak de Indonesische stem van de Postbond?

4.1 De Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos, 1892-1939

'Zonder post geen Scheepvaart', sprak de vertegenwoordiger van de Vereniging van gezagvoerders en Stuurlieden ter ere van het jubileum van de Postbond in

³ In dit hoofdstuk volg ik de contemporaine gewoonte om Dienstleiding en de Dienst met een hoofdletter te schrijven.

Logo van het *Orgaan van de Postbond* begin jaren dertig.

1931.⁴ Niet alleen de pakketvaart, maar ook het functioneren van de koloniale overheid was afhankelijk van een efficiënte overdracht van kennis. De gouvernementsdienst die daarvoor zorg moesten dragen, viel vanaf 1867 onder de verantwoordelijkheid van het departement van het Binnenlands Bestuur.⁵ Terwijl de KPM een particulier bedrijf was dat subsidie kreeg voor het uitbouwen van de maritieme infrastructuur van Nederlands-Indië, was de Indische P.T.T. een gouvernementsbedrijf dat garant stond voor de zakelijke en persoonlijke relaties in de archipel.⁶

Zowel de Indische posterijen als de KPM waren essentieel voor het functioneren van de koloniale staat. Dat bleek uit de investeringen die de staat in haar gouvernementsbedrijf deed. Tussen 1884 en 1908 kwamen de inkomsten alleen in 1895 en 1898 nipt boven de uitgaven uit. In de beginjaren van de ethische politiek waren de gouvernementsuitgaven aan de Indische posterijen soms zelfs tot twee keer zo hoog als de inkomsten. Terwijl de inkomsten en de uitgaven in de jaren daarna meer op elkaar werden afgestemd, bleef de Dienst afhankelijk van de investeringen die de Indische regering erin deed.⁷

Vanaf de Eerste Wereldoorlog wisselden perioden van economische groei en investering en perioden van krimp en forse bezuiniging elkaar om de paar jaar af. Welke invloed hadden zowel bezuinigingen als investeringen op het personeels- en scholingsbeleid van de Dienstleiding? In hoeverre nam het aanstellen van Indonesisch personeel in de lagere rangen van het hoger opgeleide personeel structurele vormen aan? Wat betekende deze indianisatie tenslotte voor de

4 Redactie, 'Jaarvergadering', *Orgaan van de Postbond* 16-4-1931, 37.

5 H.A.V. ten Dijk, *Postgeschiedenis van Nederlandsch-Indië* (Weltevreden 1928) 32.

6 Campo, *KPM*, 36. In 2002 verscheen de Engelse handelseditie *Engines of empire, steamshipping and stateformation in Colonial Indonesia* (Hilversum 2002).

7 Anoniem, 'Bijlage 6A, Ontvangsten en uitgaven van den Post- en telegraafdienst 1884-1908', in: *Verslag omtrent den Post- Telegraaf en Telefoondienst in Nederlandsch-Indië over het jaar 1909* (Batavia 1911).

Aankomst mail te Tandjong-Priok, uit: *Jaarverslag Indische Post*, 1930.

mogelijkheden voor Indonesische ambtenaren om bij de Indische Post carrière te maken?

4.1.1 Ante-deluwiaanse zaken in een moderniserende Indische wereld, 1892-1909

Vanaf 1892 was de postdienst van Nederlands-Indië begonnen met het aanstellen van 'Inlandsche klerken, om op groote kantoren met den seindienst te worden belast'. Deze maatregel, een vijftal jaren later versterkt met het aannemen van vrouwelijk personeel als tijdelijke klerken op de drie grootste kantoren, was voor de dienst noodzakelijk omdat de ontwikkeling van handel en verkeer hand over hand toenam. Met de pakketdienst, de telegraafkantoren en de eerste telefoonverbindingen waren ook de diensten van de 'quitantiën' en van de spaarbank ingevoerd en werd het contact met anderstalige buitenlandse diensten vanzelfsprekend. Dat het aantal Indonesische klerken 'gestadig toenam', ondanks een 'aanvankelijk ongunstige beoordeling van hunne arbeidsverrichting',⁸ was het logische gevolg van de achterblijvende arbeidsvoorwaarden die de postdienst in die jaren bood. De Dienst vond het hoe langer hoe moeilijker om gekwalificeerd personeel vast te houden.

Toen vanaf 1901 de ethische politiek in Indië tot ontwikkeling kwam, werd daarmee het belang van de publieke opinie in Indië groter. Het reilen en zeilen van de Indische posterijen was een dankbaar onderwerp voor de Indische dagbladpers. Nog datzelfde jaar werd de Dienst in het *Bataviaasch Nieuwsblad* tot 'firma onmogelijk' bestempeld.⁹ In grote lijnen vond het blad dat het belang van Indië in tijden van ethiek niet langer veronachtzaamd mocht worden. Toen

⁸ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 66-67.

⁹ Bosma, *Karel Zaalberg*, 76.

de hoofdinspecteur van dienst drie jaar later voorstelde dan maar meer personeel bij de Hollandse dienst te werven, barstte de bom in de roemruchte Indische pers.¹⁰

Zoals vaker bij een Indische ‘perkara’¹¹ kwam de bal aan het rollen toen *het Bataviaasch Nieuwsblad* de aanval opende op de Indische P.T.T..¹² Het probleem lag volgens redacteur Karel Zaalberg bij de structurele verwaarlozing van de Indische posterijen waarvoor geen werving in Nederland maar juist investering in Indië nodig was.¹³

Verbeteren en reorganiseeren bij den post en telegraafdienst? Heel goed; uitmuntend zelfs. Maar van voren af beginnen, mijne heeren, en vergeet daarbij vooral niet dat het systeem langzamerhand gaat behooren tot de ante-diluviaansche zaken. Dure stokpaardjes als de opleiding in Nederland geven in de tegenwoordige omstandigheden niets anders dan een opdrijving van uitgaven. Zelfs de meest wetenschappelijk opgeleide koetsier, toegerust met den ruimst mogelijke blik, zal het kraakende en piepende postwagentje niet sneller en beter doen gaan, als niet èn wagen èn tuig èn paarden een gezonde vernieuwing ondergaan.¹⁴

De forse kritiek op het gouvernementsbeleid maakte indruk, want Zaalberg was goed geïnformeerd en stelde zich op als belangenbehartiger van de groep ‘hiergeborenen’ Indo-Europeanen, een belangrijke doelgroep voor de posterijen.¹⁵ Zijn kritiek op ‘Tante Pos’ zoals de Indische P.T.T. in de krant genoemd werd, werd al snel gedeeld. De ‘onbevredigende kwaliteit’ van Tante Pos schreef het *Soerabaijisch Nieuwsblad* nog mild. ‘Enkele goeden kunnen de slechte reputatie van Tante Pos niet verbeteren’.¹⁶ ‘De chronisch incomplete’, schreef de *Preanger Bode* al wat scherper over de dienst.¹⁷ ‘Onze dierbare bureaucratie ... die ertoe geleid heeft dat het Indische telegram familie is van de trekschuit’, schreef de *Sumatra Post* in de overtreffende trap.¹⁸ Geen wonder dat de Dienstleiding in de jaren daarna ruimte kreeg om de arbeidsvoorwaarden te verbeteren met huurtoeslagen, overwerkmaatregelen en betere verdeling van de werkdruk.

10 Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 69.

11 Twistappel, zaak ter discussie.

12 Artikelen in het nieuwsblad waren anoniem, maar in het *Soerabaijisch Nieuwsblad* van 12-12-04 lichte columnist G. Yorick in zijn ‘Bataafse causerietjes’ een tipje van de sluier op. ‘t Gaat over “tante Pos”. Natuurlijk hebt ge de felle critiek gelezen in eerstgenoemd orgaan, postbestrijder bij uitnemendheid. Dat ze afkomstig was van uw veelgeplaagde collega Zaalberg is geen geheim evenmin dat deze aanval meenens is.’

13 Bosma, *Zaalberg*, 53. ‘Dat Zaalberg vrijwel al het werk deed, was na enige tijd bij de meeste lezers wel bekend.’

14 Anoniem, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 2-2-1904.

15 Bosma, ‘Zaalberg onder Hooyer (1903-1908): het ontwakend Oosten’, in: Bosma, *Zaalberg*, 53-60.

16 Anoniem, *Soerabaijisch Nieuwsblad*, 11-7-1904.

17 Anoniem, *Preanger Bode*, 30-1-1905.

18 Anoniem, *Sumatra Post*, 14-11-1905.

In 1907 werd de Indische P.T.T. een ‘gouvernementsbedrijf’ dat viel onder het nieuwe departement van gouvernementsbedrijven, zodat het jaarlijks een jaarverslag moest gaan leveren, compleet met winst- en verliesrekening.¹⁹ Aan de ene kant had de Indische P.T.T. een ethische agenda om brede service te verlenen aan de samenleving, terwijl het zich aan de andere kant jaarlijks financieel moest verantwoorden.²⁰ Vooralsnog zou de balans tussen winst en ethiek uitslaan ten voordele van investering in een snelgroeïende economie. In 1909 kwam de hoofdinspecteur van de Dienst met een nieuw voorstel om de personeelstekorten op te lossen door zowel toevoer uit Holland als de opleiding voor de Dienst in Indië te verbeteren.²¹

4.1.2 *Steun en leiding in het streven om vooruit te komen, opleiding en onderwijs bij de Indische Post, 1909-1917*

De reorganisatie van 1909 was niet de eenduidige keuze voor investeringen in Indië waar Zaalberg voor geijverd had. Hoewel de salarissen van het personeel in de lagere, zonder bijzondere dienstexamens te bereiken, rangen werden opgevoerd, was tegelijkertijd het doel uitzending van personeel uit Nederland mogelijk te maken. Een afzonderlijk ‘koloniën examen’ ging deze Nederlanders ‘met matige ontwikkeling’ klaarstomen voor de Indische praktijk. Daarnaast werd in Leiden een postschool voor hoger geschoold personeel opgezet.

Voor Indië veel belangrijker was de opleiding van dienstwege van personeel, door de oprichting van een seincursus te Weltevreden, later uitgebreid met een tweede seincursus te Soerabaja. Tot dan toe was het personeel dat ‘de in dienst geëischte examens wenschte af te leggen’, geheel op eigen krachten en op eigen initiatief aangewezen. De doelgroep van de nieuwe cursussen waren de klerken, de grootste groep personeel in de Indische kantoren. Na deze eerste seincursus voor klerken volgden cursussen voor de rangen daarboven zoals de commiezen en de technische rangen, zodat er de enkele jaren later een heuse Post- en Telegraaf school bestond. Het verbeterde onderwijs gaf ambtenaren ‘steun en leiding in het streven om vooruit te komen’ en al snel bleek dat Indonesische ambtenaren daar veel gebruik van maakten.²²

Voor de Indonesische werknemers was de belangrijkste reorganisatiemaatregel de oprichting van het zogenaamde assistenten-instituut van de Posterijen in 1911. Voor het aannemen van deze assistenten, die later adjunct-klerken zouden gaan heten, werd geworven onder plaatselijke krachten met enkel lagere school

¹⁹ M. Kandar, ‘Kata pengantar’, in: Direktorat Pengolahan Arsip Nasional republik Indonesia, Inventaris Arsip Post- Telegraaf- en Telefoondienst, 1817-1950 (Jakarta 2018) 6.

²⁰ Vincent Houben, ‘Profits versus Ethics’, in: Robert Cribb (red.), *The late colonial state in Indonesia* (Leiden 1994) 192-194.

²¹ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 69.

²² *Ibidem*, 70.

of het KleinAmbtenaarsExamen(KAE) als kwalificatie. Van deze assistenten werd vervolgens in de Dienst gekeken of ze op hun baan berekend waren. Op kantoor stonden zij in de rangorde onder de volwaardige klerken die enkele jaren later hulp-postcommiezen en adjunct-commiezen zouden gaan heten.

Al snel bleek dat de werkzaamheden van de assistenten konden worden uitgebreid en bij succesvolle dienst ‘werden zij op cursussen geplaatst en het behalen van toestel-vergunningen, alsmede het slagen in het zg. Groot-Theorieëxamen, (een elementair examen in de verschillende post- en telegraafvakken), zoodat voor hen, ook wat vakkennis betrof, dezelfde eischen golden als voor de klerken’. Eenmaal als klerk aangesteld konden de assistenten doorgroeien tot commies als zij hun status als lokale kracht tenminste op wilden geven. Daar waren wel grote consequenties aan verbonden, want het betekende dat de Dienst hen van standplaats tot standplaats kon verplaatsen ook naar kantoren in de buitengewesten van Nederlands-Indië. Volgens hun afdelingschef moesten zij verder ‘in den dienst getoond hebben, voortvarend, schrandere en ijverig te zijn en een goede plichtsbetrachting te hebben.’²³

De ontwikkeling van de opleidingen bij de Posterijen ging gelijk op met de grotere toegankelijkheid van westers onderwijs in de kolonie in het algemeen. In hetzelfde jaar als de oprichting van de Post- en Telegraafschool werden de eerste Hollands Inlandse Scholen (HIS) geopend waarin het Nederlands de voertaal werd.²⁴ In de jaren daarna ontwikkelden de HIS-scholen zich tot elite-onderwijs voor ‘de aanzienlijken en de goeuden binnen de inheemse samenleving’, maar voor de Indische Post was een onvolledige schoolopleiding voldoende. Indone-

Tabel 4.1 ‘Het aantal in dienst zijnde Europeesche en Inlandsche assistenten’ bij de Indische Post, 1915-1920²⁵

<i>Jaar</i>	<i>Europese</i>	<i>Inlandse</i>	<i>Totaal hoger en middelbaar personeel</i>
1915	360	180	3783
1916	396	543	g.g.
1917	341	722	4307
1918	378	987	4397
1919	306	1218	4901
1920	321	1535	5674

²³ Inventaris Arsip Post- Telegraaf- en Telefoondienst, 1817-1950 (Jakarta 2018) nr. 1469, ‘Afwijzing klerk 1^e klasse M. Tahir’, 7-5-1939.

²⁴ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 341.

²⁵ Anoniem, ‘personeelsgegevens’, *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië, 1915-1920*. In de jaarverslagen van 1919 en 1920 zijn aparte staatjes opgenomen van ‘het aantal in dienst zijnde Europeesche en Inlandsche assistenten’. De totale aantallen hoger en middelbaar personeel komen uit de personeelsgegevens in de afzonderlijke jaarverslagen.

siërs met gedeeltelijke schoolopleiding van soms maar één jaar konden bij de Dienst op een lager niveau instromen om hun opleiding binnen het bedrijf gericht te vervolgen.²⁶

4.1.3 *De postbond, de grievencommissie en de positieverbetering van het personeel, 1917-1920*

De nijpende personeelstekorten in de Eerste Wereldoorlog waren de aanjager van een tweede, nog sterkere groei van het aantal Indonesiërs bij de post. Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog woedde een felle concurrentiestrijd op de arbeidsmarkt voor gekwalificeerd Europees personeel, waarbij het herhaaldelijk gebeurde dat ‘flinke loketbeambten door het publiek werden overgehaald om een direct ontslag te vragen, om daarna ook nog hun tusschenkomst te verlenen, om andere geschikte beambten ertoe te brengen hetzelfde te doen.’²⁷ Zowel het particulier bedrijfsleven als ‘andere diensttakken’ plukten de Dienst leeg, zodat indirect de waarde van de assistenten voor het functioneren van de Dienst steeg. Zij waren immers voor het verkrijgen van hun kwalificatie afhankelijk waren van de Dienst zelf en konden door hun lagere opleidingsniveau veel minder gemakkelijk overstappen naar concurrerende bedrijven.

Tussen 1915 en 1919 vond een enorme groei plaats van het aantal Indonesische cursisten van het Assistenten-instituut. In 1915 waren van de 540 assistenten 180 van ‘Inlandsche afkomst’, terwijl dat er in 1919 maar liefst 1204 van de 1524 waren.²⁸ In 1917 was deze ontwikkeling in een stroomversnelling geraakt toen de unificatie van betrekkingen bij de post-, telegraaf-, en telefoondienst geïmplementeerd werd. Aan de verschillen in de salarissen voor dezelfde betrekkingen op basis ‘van landaard’ kwam een einde en de ‘Inlandsche assistenten’ werden bij voldoende werkervaring en behaalde cursussen en examens aangeesteld als commies derde klasse. In korte tijd waren zowel mogelijkheden voor als waarde van de Indonesische ambtenaren bij het postbedrijf gestegen.²⁹

Vlak na de oorlog stond Indië voor een ‘kortstondige maar uitgesproken hausse’, waarin de vraag naar een efficiënte postdienst verder steeg.³⁰ De naoorlogse economische beroering vond plaats tegen de achtergrond van een minstens even grote politieke: in 1918 deed gouverneur-generaal J.P. van Limburg-Stirum zijn roemruchte novemberverklaring, waarin sprake was van ‘nieuwe verhoudingen’ en ‘verschuivingen van bevoegdheden’.³¹ Een staatkundige hervormingscommissie onder leiding van J.H. Carpentier Alting kwam tot een serie voorstellen

²⁶ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 76-77.

²⁷ *Ibidem*, 71.

²⁸ Zie tabel 4.1, pagina 164.

²⁹ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 78.

³⁰ P. Creutzberg (red.), *Het economisch beleid in Nederlandsch-Indië, Tweede stuk* (Groningen 1974) xi.

³¹ De Graaff en Locher-Scholten, *Limburg Stirum*, 241.

waarvan de afschaffing van ieder onderscheid op basis van ras of afkomst voor de werkvloer de meest ingrijpende was. De voorstellen van de commissie zorgden voor een sterkere tegenbeweging zodat het met de uitvoering van de plannen zo'n vaart niet zou lopen. Voor de Indonesische ambtenaren bij de post waren het echter veelbelovende jaren.³²

In de Indische pers was de naam van Tante Pos er ondertussen niet op vooruitgegaan. Tante Pos 'een aanduiding, die vrij onomwonden te kennen geeft, dat de post uit haar tijd is, een besje, dat niet goed meer meekan en daarom eigenlijk op stal moet', schreef de *Preanger Bode*.³³ Het regende humor van het soort waarop een bedrijfsleiding niet zit te wachten. In een 'lied op Tante Pos' van ene Tom Telmers werd de 'oude bes' toegezongen, want die 'laat je voor loketten wachten, tot je van je sokken glijdt'.³⁴ Onder de postdienaren vanaf de laagste klerkenranggen waarvoor een vorm van Europese kwalificatie noodzakelijk was, nam het aantal leden van de Europese Postbond hand over hand toe. Tussen 1918 en 1923 verdriedubbelde het ledental van de bond. Van 780 leden op het 4397 hogere en middelbare personeel in 1918, naar 1896 Postbondsleden in 1920 op het totaal van 5674, tot aan de voorlopige top van 2904 leden in 1923 op een totaal van 4957 hoger en middelbaarpersoneel van de posterijen.

Tabel 4.2 Aantallen hogere en middelbare ambtenaren werkzaam bij de Indische Post, 1912-1940, 1947.³⁵

1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924
2330	2923	3722	3783	g.g.	4307	4397	4901	5674	5897	5137	4957	4486
1925	1926	1927	1928 ³⁶	1929	1930	1931	1932	1933	1934 ³⁷	1935	1936	1937
4460	4660	5062 1643	1691 1905	1787 2024	1812 2025	1929	1674	1487 4718	4467	4335	4732	4975
1938	1939	1940	1947									
5528	5494	5785	3944									

³² Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 27-28.

³³ Anoniem, *Preanger Bode*, 18-3-1919.

³⁴ Tom Telmers, 'Lied op tante Pos', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 3-3-1918.

³⁵ Anoniem, 'aantallen hogere en middelbare ambtenaren werkzaam bij de Indische Post', *Verslag omtrent den Post- telegraaf- en telefoondienst in Nederlands-Indië*, 1912-1940, 1947.

³⁶ In 1928 ging de Post een deel van het personeel van de middenranggen voortaan als lager personeel tellen: 'in tegenstelling met vorige jaren zijn onder "Hooger en middelbaar personeel" alleen de bekleeders van die betrekkingen opgenomen, welke in de begroting afzonderlijk staan vermeld, terwijl onder "lager personeel" is inbegrepen, al het personeel dat betaald wordt uit den post "Hulpperoneel". Hierdoor wordt een zuiverder beeld verkregen van de verhouding tussen de beide groepen.'

³⁷ In 1934 werd de herziene telling van 1928 verder aangepast. De nieuwe telling van hoger en middelbaar personeel vond plaats op basis van de HBBL '34.

Om een confrontatie met de Postbond te voorkomen zag de Dienstleiding zich genoodzaakt tot de instelling van een grievencommissie, waarin gekozen personeelsleden en leden van de Dienstleiding tussen 1919-1920 zitting hadden. In theorie moest ook ongeorganiseerd personeel de kans krijgen mee te praten over de toekomst. In de praktijk stemden de personeelsleden echter massaal op het Postbondskader. Naast voorzitter G.M. Wigman en twee secretarissen namens de Dienstleiding, namen in de commissie drie hoofdbestuursleden van de bond zitting, en twee van de drie overige Postbondsleden.³⁸

In een serie van 209 vergaderingen werd het personeel gevraagd hun grieven te uiten en bijna 1000 van deze grieven werden als klacht in behandeling genomen. De grote reorganisatie die daaruit voortkwam en die in 1921 werd uitgevoerd, had 'zeer zeker eene verhooging van de positie van den postambtenaar ten gevolge'.³⁹ Naast salarishervormingen werden ook structurele kantoor-, afdelings-, en districtsvergaderingen ingesteld om de vinger aan de pols te houden. Tijdens de vergaderingen waren Postbondsleden en Dienstleiding in de commissie nader tot elkaar gekomen, zeker omdat uit de ingezonden grieven bleek dat 'der Dienstleiding regelingen werden toegeschreven, waarvoor zij niet verantwoordelijk te stellen was'.⁴⁰ In de nasleep van de grievencommissie had de bond zich voor veel leden bewezen als pleitbezorger voor de goede zaak. Maar ook de Dienstleiding kon tevreden zijn. In de jaren na de commissie zouden Dienstleiding en Postbondsbestuur vaak gezamenlijk optrekken om de achterban te informeren.

In de kranten waren de berichten over de instelling van de grievencommissie ondertussen met de nodige scepsis ontvangen. Eind 1919 luidde wederom Zaalberg in het *Bataviaasch Dagblad* de noodklok met een artikel over de geest van lijdelijk verzet bij het personeel van de posterijen. De commissie zou veel te traag in zijn werk gaan en werknemers uit Nederland bevoordelen want 'ook bij de post wordt onderscheid gemaakt tusschen "blank en bruin"'.⁴¹ Gaandeweg werd de toon van de berichtgeving over het werk van de commissie positiever. Het leek erop dat dit keer echt in Indië geïnvesteerd ging worden. Tussen de voorstellen van de commissie viel het voornemen op om 'de opleiding te Leiden te staken, zodra Indië zichzelf van voldoende personeel voor de hogere rangen kan voorzien. Daarom wordt een cursus voor de hogere rangen in Indie in het leven geroepen'.⁴² Voorlopig kon Zaalberg tevreden zijn.

Voor het hogere en middelbare personeel bij de posterijen was er na de reorganisatie voor bijna alle rangen een opleidingstraject voorhanden. Voor het la-

³⁸ G.M. Wigman e.a., *Verslag van de grievencommissie, ingesteld bij beschikking van het hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst* (Batavia 1920) 4.

³⁹ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 74-75.

⁴⁰ Wigman e.a., *Verslag van de grievencommissie*, 157.

⁴¹ Anoniem, 'De Grievencommissie', *Bataviaasch Nieuwsblad* 13-12-1919.

⁴² Anoniem, *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië, Personeelsgegevens, 1912-1940, 1947.*

Nachtelijke kabellegging tusschen Bandoeng en radioontvangststation te Rantja-Ekek, uit: *Jaarverslag Indische Post, 1929.*

gere personeel met Europese kwalificatie werd het assistenteninstituut, waar de leerlingklerken naast hun opleiding voltijds in dienst waren, hofleverancier. In 1919 telde het instituut '306 beambten van Europeeschen en 1218 van Inlandschen landaard' zodat het 'niet-Europeesche deel der assistentengroep' zich sinds 1916 verviervoudigd had.⁴³

Volgens de Dienstleiding was deze toename te verklaren door de 'op één augustus 1917 ingevoerde unificatie, waarbij aan het geünificeerd ambt van assistent dezelfde bezoldigingsregeling verbonden wordt als tevoren voor de Inlandsche assistenten gegolden had en waardoor het aanbod van Europeesche gegadigden verminderde, anderzijds van het feit, dat onder de assistenten van Inlandsche landaard de meeste blijvers schuilen.'⁴⁴ Het ambt van assistent was officieel 'geünificeerd', maar had zich in de koloniale praktijk al snel ontwikkeld tot een ambt voor met name Indonesiërs. Hoe dan ook was daarmee de weg naar ambten die voorheen gereserveerd waren voor 'de Europese landaard' toegankelijk geworden voor Indonesiërs: het belang van de juiste kwalificaties was groter dan ooit tevoren.

⁴³ Zie tabel 4.1, zie pagina 168.

⁴⁴ Anoniem, *Verslag omtrent den Post-Telegraaf- en Telefoondienst in Nederlandsch-Indië, 1919 eerste gedeelte* (Weltevreden 1920) 9-11.

Naast het assistenteninstituut bestond in 1919 een tweetal post- en telegraafscholen met vestigingen in Weltevreden en Soerabaja, een cursus voor commies der tweede klassen in Batavia om de doorstroom naar de middelbare rangen te faciliteren en nog een 'leergang tot hogere vorming'. Tegelijkertijd zorgde de Leidse postschool vanuit Nederland voor verdere instroom in de middelbare rangen.⁴⁵ Bij elkaar leverden deze instituten een gestage stroom beter geschoold personeel. De postscholen van Weltevreden en Soerabaja leverden in 1919 ongeveer 150 'leerlingen in opleiding' voor de Dienst.⁴⁶ De commiezencursus leverde dat jaar 27 kandidaten af en de Leidse Postschool nog eens 32.⁴⁷

Voor de reputatie van de post leek de kwaliteitsimpuls te werken. Na 1921 daalde het aantal pittige anekdotes over de sleetse tante in de pers. Nu en dan verschenen zelfs waarderende berichtjes waarin de Indische Post positief vergeleken werd met die in Frankrijk of waarin de verrassende efficiëntie van Tante Pos centraal stond.⁴⁸ In een terugblik uit 1925 beschreef de *Indische Courant* 'De Tante' zelfs als een vooruitstrevende dienst.

Welhaast eenieder heeft respect voor de wijze, waarop deze dienst zich van zijn zeer moeilijke taak kwijt en vooral voor zijn voortdurend streven om up-to date te blijven. In 't bijzonder van den huidigen leider, den heer Wigman, gaat een groote kracht ten goede uit. Hij weet zijn personeel te doordringen van dat zelfrespect, zonder 't welk geen zaak goed kan marcheeren. Meer dan ooit tevoren hebben de P.T.T.-ambtenaren, in weerwil van hun veelal karige bezoldiging, plezier in hun werk, dat zich steeds uitbreidt, maar ook steeds meer aan de moderne eischen beantwoordt.⁴⁹

Het 'plezier' van het personeel zal in 1925 zeker niet aan de arbeidsvoorwaarden hebben gelegen. Het gunstige economische tij van vlak na de oorlog was begin jaren twintig verlopen. Plannen om de post structureel te verbeteren hadden weliswaar gewerkt, maar ze waren ook gebaseerd op een optimistische inschatting van de economische ontwikkelingen voor Indië. Toen in 1921 een snelle en diepe prijsdaling een korte depressie inluidde, kwam het gouvernement in acute geldnood. Steeds vaker moesten budgettekorten met leningen worden gedekt.⁵⁰

De 'financiële uitkomsten' van de Indische posterijen waren al jaren negatief, maar vanaf het jaarverslag van 1921 werden deze negatieve uitkomsten tekorten genoemd die aangepakt moesten worden. Ene CS schrijft in de marge van het betreffende jaarverslag van 1921 bij 'tekort' kritisch: 'Dat lijkt een onjuiste term.

⁴⁵ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 79-80.

⁴⁶ Zie tabel 4.4.

⁴⁷ *Verslag PTT in N-I, 1919 eerste gedeelte*, 4-9.

⁴⁸ Anoniem, 'Bericht uit Frankrijk', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 1-6-1920. Zie ook het fraaie anonieme stukje in bijlage 2, 'Als men Tante Pos onderschat' waarin een oplichter van een koude kermis thuis komt, *Indische Courant*, 15-4-1920.

⁴⁹ Anoniem, 'Vooruitstrevende dienst', *Indische Courant*, 31-12-1925.

⁵⁰ Creutzberg, *Het economisch beleid, tweede stuk*, xi.

Alle diensten sluiten met een financieel tekort.⁵¹ Maar de postdienst moest er toch aan geloven.

Tabel 4.3 De financiële uitkomsten van het bedrijf inclusief afschrijvingen en leeningrente over het in bezittingen gestoken kapitaal, afgerond op miljoenen, 1918-1929⁵²

1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929
- 4,9	- 3,8	- 8,6	- 14	- 12,1	- 10,3	- 1,6	+ 1,2	+ 1,5	- 0,5	+ 0,9	+ 1,2

Eind 1919 was de ethisch georiënteerde minister A.W.F. Idenburg opgevolgd door de veel conservatievere minister S. de Graaff, die de toegenomen autonomie en vooral de toegenomen uitgaven van de kolonie met zorg bezag. In 1921 was de inkomend gouverneur-generaal D. Fock met strenge instructies naar de kolonie afgereisd om pas op de plaats te maken, want 'de landshuishouding' behoorde in overeenstemming te zijn met het 'oogenblikkelijk draagvermogen van het land'.⁵³ De handhaving van Nederlands overwicht, niet de investeringen in de Indische voorzieningen moesten in Buitenzorg centraal komen te staan en de tekorten op de Indische begroting moesten worden weggewerkt. Overleg en investering zouden de komende jaren plaatsmaken voor de harde hand.⁵⁴

4.1.4 De recessie, het belang van de landshuishouding en de ontevreden geest onder de ambtenaren, 1921-1925

Al een jaar na de komst van de nieuwe landvoogd werd de Dienstleiding gedwongen de formatie sterk in te krimpen. Dat de nood hoog was, blijkt wel uit het voorstel van de directeur van de gouvernementbedrijven aan de Indische regering om postemployeés dan maar met terugwerkende kracht als 'bedrijfspersoneel' te behandelen en niet als 'overheidspersoneel' aangezien de eerste groep makkelijker te ontslaan zou zijn. Dit voorstel haalde het niet. Na een korte discussie op het hoogste niveau trok het voorstel van Directeur van Financiën van Nederlands-Indië C.W. Bodenhausen vooralsnog aan het langste eind. Hij wees erop dat bij de Dienst in de jaren van personeelstekorten veel personen waren aangenomen 'die daartoe slechts in geringe mate geschikt zijn.' Allereerst moest worden ingezet op een algemene strenge selectie bij de hele dienst waarmee naar beperking

⁵¹ Anoniem, *Verslag omtrent den Post-Telegraaf- en Telefoon dienst in Nederlandsch-Indië, 1921 eerste gedeelte* (Weltevreden 1922) 19. Dit is het exemplaar in de collectie van het museum voor Beeld en Geluid te Den Haag.

⁵² Anoniem, *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoon dienst in Nederlandsch-Indië, 1918-1929*. Zie ook tabel 4.4 voor de gevolgen voor de personeelsaantallen.

⁵³ Francien van Anrooij, *Groeiend wantrouwen. Onderwijsbeleid in Nederlands-Indië onder gouverneur-generaal D. Fock 1921-1926* (Amsterdam 2000) 23.

⁵⁴ Van Anrooij, *Groeiend wantrouwen*, 131.

van bestaande 'overcompleten' kon worden gestreefd. De 'non-valeurs' zonder kwalificaties moesten als eerste ontslagen worden.⁵⁵

Al snel bleek dat deze stevige kaasschaafmethode onvoldoende opbracht. Na een aantal jaren bezuinigen waren ook de zorgvuldig opgebouwde onderwijsfaciliteiten aan de beurt. In 1922 namen de beide postscholen in Soerabaja en Weltevreden geen nieuwe cursisten meer aan. In 1923 verdwenen eerst de seincursus voor assistenten, later dat jaar ook de commiezenkursus en tenslotte werden de examens voor hogere rangen geschrapt. De postschool in Leiden sloot een jaar later definitief haar deuren en in 1925 viel het doek voor het assistenteninstituut in Indië.⁵⁶ Achter de schermen kon de directie alleen proberen de inventaris te redden.⁵⁷ Wel pleitte J.F. van Weelderen er bij de directeur van gouvernementsbedrijven met succes voor om aan 'diegenen die zich met opoffering van vrijen tijd en geld ... hebben ingespannen om het commies-examen met goed gevolg af te leggen en daarin zijn geslaagd' te benoemen tot 'waarnemend commies'.⁵⁸ Het was een schrale troost voor de kandidaten die zich voor de cursus hadden ingezet. Voor het hele personeel was zonder toegang tot scholing en examens de stagnatie van hun carrière een feit.

Voor het middelbare personeel was daarmee het leed allerminst geleden. Het Besluit Bezoldigingen Landsdienaren (BBL) van 1925, ingezet als instrument om de overheidsuitgaven van de Indische regering hanteerbaar te houden, kwam juist bij een overheidsdienst als de posteries hard aan. In de middenrangenvoorzorgde de nieuwe indeling in A-, B- en C-schalen voor grote beroering. In de BBL werden de commiezen derde klasse (de voormalige assistenten) en tweede klassen (de voormalige klerken) ingeschaald in een hoge A schaal (A18) terwijl klerken bij andere departementen in schaal B9 tot 11 terecht kwamen.⁵⁹ Het succes van het assistenteninstituut kende een lange schaduw want 'de salariscommissie heeft deze onderbrenging, naar mij wordt verklaard, doorgevoerd op grond van de overweging, dat de overgrote meerderheid van bedoelde beambten van Inlandschen landaard was.'⁶⁰

⁵⁵ Arsip P.T.T. (Jakarta 2018) nr. 278, 3-7-1922.

⁵⁶ Zie tabel 4.5 en 4.6 op pagina 328 voor personeelsaantallen en salarisschalen.

⁵⁷ Hoe hoog de nood was blijkt wel uit een brief van J.L. Milborn van het departement van Koloniën te Den Haag aan Wigman in Bandoeng uit februari 1925, die in 2010 als losse aankoop in de collectie van de Leidse UB terecht kwam (H1698). Uit deze brief blijkt dat Wigman zich sterk had gemaakt de inventaris van de Indische postscholen op te slaan en niet te vernietigen. Dat werd toegestaan, maar Milborn schreef aan Wigman, dat twee hoge ambtenaren van het departement, de heren Six en Gerdes Oosterbeek, 'eene heroprichting der school in zijn huidige vorm uitgesloten achtten'.

⁵⁸ Arsip P.T.T., citaat van schrijven 1-2-1926 No 39/PTT/D in nr. 103, directeur gouvernementsbedrijven aan de gouverneur-generaal, 20-7-1928.

⁵⁹ Zie wederom tabel 46 op pagina 328.

⁶⁰ Arsip P.T.T. nr. 103, directeur gouvernementsbedrijven aan de gouverneur-generaal, 20-7-1928.

Zetterij *Indische Courant*, uit: *Gedenksnummer van den Suikerbond 1907-1927*.

Ineens was het belang van promotie naar de B-schaal wel erg belangrijk geworden. Behalve achteruitgang in inkomen speelden hierbij angst voor status- en prestigeverlies een grote rol. Via bladen als de *Indische Courant* en het *Bataviaasch Nieuwsblad* protesteerden meest Indo-Europese leden van de vakverenigingen tegen de hardhandige sanering van de overheidsfinanciën van de regering Fock. Binnen de Postbond lieten ook de Indonesische leden van zich horen. Een heropening van de opleidingsmogelijkheden als de commiezen-cursus stond hoog op de eisenlijsten. 'Zolang er geen duidelijke, billijke, (zonder aansziens des persoons) regeling getroffen wordt om het best en uit het corps te halen, vindt men steeds een ontevreden geest onder de ambtenaren', schreef assistent D. Koesoemo verbeteren.⁶¹ De actiebereidheid was groot. In 1926 bijvoorbeeld deed de *Indische Courant* verslag van de vorming van een nieuwe belangengroep in de Bond 'van assistenten, klerken en adjunct-commiezen' waarvan voorzitter Sidik, secretaris Gisliir en lid J.H. Blonde er bij het bondsbestuur op aandrongen nogmaals te ijveren voor een nieuwe cursus.⁶²

Deze belangengroep kreeg inmiddels het tij weer mee. De termijn van de conservatieve gouverneur-generaal Fock liep ten einde en hij werd in maart 1926 opgevolgd door A.C.D. de Graeff, die qua beleid veel meer in de lijn van Van Limburg Stirum stond en wiens kandidatuur gesteund werd door de ethische

⁶¹ Koesoema, 'circulaire 47, duidelijkheid gewenscht', *Orgaan van de Postbond*, 16-2-26, 488-489.

⁶² Anoniem, *Indische Courant*, 17-8-1926.

Gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff, uit: *Terugblik op het jaar 1934*, Overzichten, beschouwingen, interviews geschreven voor het *Soerabaijisch Handelsblad*.

oud-minister en oud-gouverneur-generaal Idenburg. De Graeff wilde proberen opnieuw sociale en economische verbeteringen door te voeren in de Indische maatschappij en overheidsinvesteringen in de ontwikkeling van de post-telegraaf en telefoondienst van Nederlands-Indië sloten daarbij aan.⁶³

4.1.5 *De 'goede functioneering' van de Dienst in tijden van economische groei en politieke woelingen, 1926-1930*

In de pers werden de economische en sociale plannen van gouverneur-generaal De Graeff al snel overschaduwd door de manier waarop hij omging met zowel de nationalistische beweging als de communistische opstanden aan het begin van zijn regeringsperiode. Met zijn pogingen om met een toenaderingspolitiek gematigde nationalistten te bereiken, kwam hij hard in aanvaring met een groot deel van de Europese pers die zijn beleid van een 'Inlandsche meerderheid in de Volksraad' wegzette als 'koloniale zelfmoord'.⁶⁴ Tegelijkertijd was van werkelijke toenadering tot Indonesische nationalistten geen sprake meer toen hij eind jaren twintig een hardhandig einde maakte aan Soekarno's PNI.⁶⁵

Zowel Dienstleiding als Postbond hielden zich ondertussen verre van de politiek. Voor de Indische P.T.T. dreigde een herhaling van de situatie van vlak na de oorlog. De Indische economie had zich van de recessie hersteld en met de betere economische vooruitzichten nam de concurrentie op de arbeidsmarkt opnieuw toe. Zeker met de dreiging van communistische 'woelingen' op de achtergrond nam de relatieve waarde van gematigde ambtenaren bij de Dienst toe. In februari schreef Dienstchef J.F. van Weelderen aan de chef van gouvernementsbedrijven een uitgebreide nota over deze zaak.

Onder de aangevoerde bezwaren nam de voornaamste plaats in de vrees, dat de Post- Telegraaf- en Telefoondienst in de lagere rangen thans geen aanvulling meer zou krijgen uit de Europeesche bevolking, een gevaar, dat zeker niet mag worden onderschat voor een dienst, waarvan de goede functioneering in tijden van woelingen niet te hoog kan worden aangeslagen.⁶⁶

Zo konden de Indonesische ambtenaren voor de verandering eens profiteren van raciaal gemotiveerd beleid. Op beperkte schaal werd het aanbod van cursussen heropend om 'in de behoefte aan personeel te voorzien en dit tevens op een voor een behoorlijke uitvoering van den dienst voldoende peil te handha-

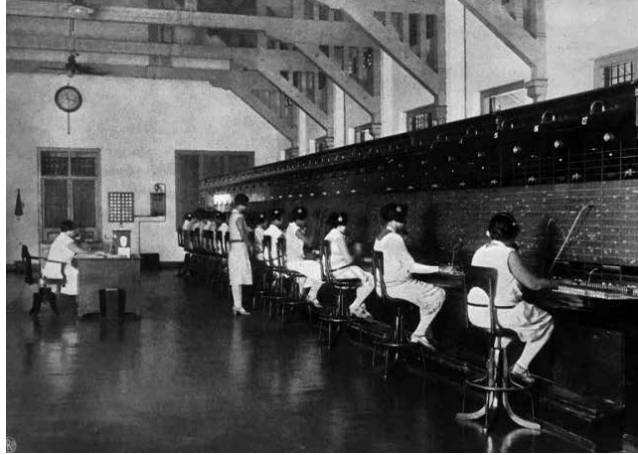
⁶³ Herman Smit, *Landvoogd tussen twee vuren, jonkheer mr. A.C.D. de Graeff, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië 1926-1931* (Hilversum 2011) 40-42.

⁶⁴ Ibidem, 63.

⁶⁵ Ibidem, 164-166.

⁶⁶ Arsip P.T.T., citaat van schrijven 1-2-1926 No 39/PTT/D in nr. 103, directeur gouvernementsbedrijven aan de gouverneur-generaal, 20-7-1928. Zie ook tabel 4.7 op pagina 330 voor de personeelsaantallen.

Telefooncentrale Soerabaia-Zuid, uit: *Jaarverslag Indische Post*, 1930.

ven.’ De directeur onderwijs van de Dienst moest het ‘gehele complex aan cursussen’ de komende jaren vorm gaan geven in een eigen schoolgebouw te Bandoeng.⁶⁷ Het merendeel van dit complex bestond uit ‘praktische vorming van de eigenlijke “werkers” ... waarin onderwijs wordt gegeven in de bediening van de belangrijkste telegraaf toestellen en v.z.v. de stand van het personeel dat toeliet ook in eenvoudige theorie van enkele onderdelen van den postdienst.’ Voor de middenrangen van de Dienst werd het jaar daarop de bekende commiezencursus heropgestart en waren ‘een aantal jongelieden met MULO-diploma aangekomen voor de versterking van de controlerende betrekkingen. Ook de leergang voor hogere vorming werd in 1927 heropend’.⁶⁸

In 1929 en 1930 werd het complex aan cursussen uitgebreid voor de radiodienst, voor controleurs en voor gediplomeerde technische ambtenaren die in Bandoeng de opzichterscursus gingen volgen.⁶⁹ Vooral de gemoderniseerde radiodienst werd in de kritische Indische pers zeer gewaardeerd om de ‘aetherbanden, die deze landen onderling en met het buitenland verbinden.’ In het *Nieuws van den Dag voor Nederlandsch Indië* werd ‘Tante Pos, zinnebeeld van het P.T.T.-bedrijf, dat op oude sloffen achter de feiten aanliep’ zelfs met enig enthousiasme ten grave gedragen: ‘energieke mannen, frissche kerels, die weten aan te pakken en door te zetten’ werkten nu volgens de krant in het Indische P.T.T.-bedrijf.⁷⁰

⁶⁷ Zie tabel 4.5 op pagina 328.

⁶⁸ *Verslag PTT in N-I*, 1928, 6-7.

⁶⁹ *Ibidem* 1929, 6 en 1930, 8.

⁷⁰ Anoniem, ‘Radio-telephonie in Indië. MOOI EN ACTIEF WERK’, *Het Nieuws van den Dag in Nederlandsch-Indië*, 8-1-1930.

4.1.6 *De neerwaartse spiraal van de grote crisis, de jammerlijke tekorten van de oude Dame en haar voorzichtige opleving, 1930-1939*

In 1930 liep de termijn van gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff ten einde en tegelijkertijd zou het 'geldinkomen van Indië' in een neerwaartse spiraal terecht komen die tot in 1936 zou duren.⁷¹ 'Wij beleefden een aardbeving en het huis, waarin wij ons bevonden, begon ineens te storten. ... Het ging niet om de vraag waarop we zouden bezuinigen, want we moesten op alles bezuinigen', beschreef inkomend gouverneur-generaal B.C. de Jonge de situatie.⁷² Al snel zou blijken dat De Jonge bovendien een heel ander soort bestuurder was dan zijn voorganger. Onder zijn bewind zou Nederlands-Indië sterker dan ooit tevoren de karakteristieken van een politiestaat krijgen. Al in zijn eerste speech liet De Jonge weten dat voor hem het nut van het westerse bedrijfsleven en het maken van een sluitende begroting in crisistijd boven alles stonden. Ook maakte De Jonge meermalen duidelijk dat Indië in rijksverband afhankelijk was van de Nederlandse goedkeuring van de begroting. Draconische bezuinigingen op nutsbedrijven als de posteries hoorden daar voor hem als van nature bij.⁷³

Voor alle landsdienaren werden de crisisjaren een tijd van afbraak en een ongekende teruggang in salaris. Toen het BBL in 1933 en 1934 'herzien' werd, nam het aantal B-schalen af en werd op alle drie de schalen gekort. Tegelijkertijd bleek dat het voorlopig met de opleidingsmogelijkheden voor het personeel van de Dienst gedaan was.⁷⁴ In het jaarverslag van 1932 van de Indische P.T.T. volstond de treurige mededeling dat 'de opleiding geheel werd gestaakt. De hierdoor vrijgekomen P.T.T.-school werd aan andere instellingen verhuurd.'⁷⁵ In 1933 dwong een dreigend tekort aan technisch personeel de Dienstleiding om negentien overtollige klerken om te scholen tot 'den rang van monteur', maar de P.T.T.-school hoefde daarvoor niet te worden heropend.⁷⁶ Toen een vergelijkbare omscholingscursus ook in 1934 aangeboden werd, zag de Postbond daarin aanleiding om nieuwe onderhandelingen te beginnen met de Dienstleiding over een mogelijke herstart van de veel uitgebreidere commiezen-cursus.⁷⁷ Met de overheid bleek in crisistijd echter niet te onderhandelen en gedurende de verdere regeringsperiode van De Jonge bleven de vooruitzichten jaar na jaar somber. Niet alleen de Postbond klaagde over de moeilijke en zware arbeidsomstandigheden. Ook in de pers doken weer stemmen op over de 'jammerlijke

71 Creutzberg, *Het economische beleid, tweede stuk*, 787.

72 S.L. van der Wal (red.), *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge* (Utrecht 1968) 115.

73 H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde, de opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, (Amsterdam 1996) 243.

74 Van der Wal (red.), *Herinneringen*, 129.

75 *Verslag PTT in N-I, 1932*, 7.

76 *Ibidem* 1933, 8.

77 Anoniem, *Indische Courant*, 21-9-1934, 5-3-1935.

tekorten' waarmee de 'oude dame' van de Indische P.T.T. moest functioneren.⁷⁸

Het voorzichtige einde van de economische crisis voor Indië viel samen met het aantreden van de laatste gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, onder wie het gouvernement langzamerhand weer enige ruimte kreeg om onderwijsvoorzieningen voor en economische weerbaarheid van de Indische bevolking te stimuleren. Aan de politieke crisis in de kolonie kwam tegelijkertijd geen einde meer. Openlijk Indonesisch nationalistische uitingen werden bestraft met verbanning en het Hollands nationalisme van de Vaderlandse Club in de Volksraad⁷⁹ leidde tot extreme polarisatie, zodat de laatste gouverneur-generaal in zijn beleid zeer terughoudend bleef.⁸⁰

Tabel 4.8 De financiële uitkomsten van het bedrijf inclusief afschrijvingen en leningrente over het in bezittingen gestoken kapitaal, afgerond op miljoenen, 1930-1940/1947⁸¹

1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1947
- 0,2	- 1,6	- 1,6	- 0,8	+ 0,8	+ 2,4	+ 2,6	+ 4,5	+ 2,8	+ 4,5	+ 6,1	- 4,6

De Indische P.T.T. merkte de gevolgen van de voorzichtige opleving in Indië relatief snel. Vanaf 1934 lieten de jaarverslagen stijgende winsten en een groeiende omzet zien. Hoewel dat tot ongenoegen van de pers vooralsnog in een 'straatarm Indië'⁸² niet tot salarisverbeteringen leidde, besloot de Dienstleiding in 1935 tot een noodzakelijke aanvulling van verschillende personeelsgroepen. De roemruchte commiezenkursus werd herstart in het Postschoolgebouw te Bandoeng dat al het jaar daarop weer volledig in gebruik genomen was. In de drie jaar daarna zou de P.T.T.-school jaarlijks een honderdtal controleurs, commiezen en monteurs voor de Dienst leveren tot de oorlog uitbrak.⁸³

4.1.7 De Indonesische ambtenaren en de modernisering van Tante Pos

Aan het begin van de twintigste eeuw waren zowel gouvernement als publieke opinie in Indië zich er van bewust dat verregaande modernisering bij de Post noodzakelijk was. 'Tante Pos' had een twijfelachtige reputatie. De Dienstleiding was voor haar personeelsbeleid sterk afhankelijk van de wisselende politieke inzichten bij de Indische regering die ervoor zorgden dat eerdere investeringen bij

⁷⁸ Anoniem, 'De oude dame en de leege trommel, een postboutade', *Indische Courant*, 23-3-1937.

⁷⁹ H. Meijer, *In Indië geworteld*, 489.

⁸⁰ S.L. van der Wal, 'De laatste landvoogd', in: D.U. Stikker (red.), *Jhr. Mr. Dr. A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, bijdrage tot een kenschets* (Rotterdam 1978) 16.

⁸¹ Anoniem, *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië, 1935 bijlage XI en 1941 bijlage XIII*.

⁸² Anoniem, 'Straatarm Indië', *Soerabaijasch handelsblad*, 24-4-1936.

⁸³ *Verslag PTT in N-I, 1940*, 8. Zie ook tabel 4.9 op pagina 331 voor de personeelsaantallen.

de post soms al een jaar later weer teniet gedaan werden. Alleen door zelf personeel op te leiden, bleef de Dienst van aanvoer verzekerd. Zo begon in de jaren van de Eerste Wereldoorlog de indianisatie van de lagere middenrang.

Aan de ene kant zorgden investeringen in interne opleidingen, zoals in het assistenteninstituut of in de commiezen-cursus voor een snelle stijging van het aantal Indonesische ambtenaren. Deze indianisatie werd in principe gesteund door de Dienstleiding van de Indische Post die ook geen 'representatieve functies' gereserveerd hield voor Europeanen zoals bij het Nautisch Varend Personeel van de KPM. Een groot aantal Indonesische ambtenaren kon bij de post doorgroeien tot commies, controleur of zelfs kantoorchef zodat de materiële belangen van de Indo-Europeanen en de Indonesiërs met westerse opleiding gingen overlappen.

Aan de andere kant was indianisatie voor de post geen doel op zich. De omvangrijke interne opleidingsactiviteiten van de Indische P.T.T. werden tot twee keer toe, in de crisistijd na 1924 en opnieuw in 1931 geheel gesloten. Juist de Indonesische ambtenaren waren hier voor hun carrière afhankelijk van omdat zij meestal bij de post begonnen met een opleidingsachterstand. De draconische bezuinigingen zorgden dan ook voor frustratie en verbittering. Werkelijk leidinggevende posities bleven zo voor Indonesische ambtenaren buiten beeld.

De verbittering werd ongetwijfeld versterkt door het Besluit Bezoldigingen Landsdienaren (BBL) van 1925 en het Herziene BBL (HBBL) van 1934. Door deze besluiten ontstond een salarissysteem bij het gouvernement waarin 'landaard' een grote rol bleef spelen. De inkrimping van de Indische B-schalen werd door zowel Europese als Indonesische ambtenaren als willekeur ervaren en zorgde voor permanente bestaansonzekerheid. Van beide groepen stonden de carrièremogelijkheden onder druk van de Nederlandse bezuinigingen in de Indische staatshuishouding. Een westerse kwalificatie was inmiddels al lang geen garantie meer voor een 'Europees' salarispeil. Geen wonder dat de Indo-Europeanen en de Indonesiërs in de Postbond gezamenlijk bleven optrekken.

4.2 Geschiktheid, dienstijver en plichtsbetrachting: de beoordeling van het Indonesische personeel van dienstwege, 1923-1939

Van de Zustermaatschappijen, de KPM en de meeste andere Indische bedrijven is het lokale archief verloren gegaan in de oorlogsjaren, maar dit ligt anders bij het archief van de Indische P.T.T. Grote delen van het lokale archief hebben de oorlog overleefd en sinds 2018 is het voor onderzoek toegankelijk in het ANRI, het nationale archief te Jakarta.⁸⁴

⁸⁴ Met financiële steun van NWO kon ik in 2018 een ruime week onderzoek doen te Jakarta, waarin ik de gegevens voor deze steekproef verzamelde.

Hoewel het niet eenvoudig is om in het ANRI de oorspronkelijke structuur van het archief van de Indische Post te volgen, zijn de sporen van de indianisatie overal terug te vinden in de stukken uit het interbellum. Een ranglijst van een dertigtal monteuren uit 1935 bijvoorbeeld telt meer dan de helft Indonesische namen.⁸⁵ Op de beoordelingslijst van afdeling Soerabaja van datzelfde jaar is één van de drie hoofdcommiezen Indonesisch, zijn 14 van 22 commiezen eerste klasse Indonesisch en alle tien commiezen tweede klasse. Op diezelfde lijst staat één Indonesische naam als kantoorchef genoemd en geen van de elf controleurs eerste klasse, maar wel zeven van de elf ambtenaren van de technische dienst.⁸⁶ Uit een lijst leerlingen van de adjunct-controleurs eerste klasse van een drietal jaar later blijkt bovendien dat de groei van de aantallen Indonesiërs eind jaren dertig niet afvlakte. Tien van de veertien toekomstige controleurs zijn Indonesisch.⁸⁷ Vergelijkbare gegevens in het *Orgaan van de Postbond* bevestigen dit beeld. Bijvoorbeeld een lijstje toelatings tot de commiezen cursus uit 1935 waarbij dertien van de vijftien kandidaten een Indonesische naam hebben.⁸⁸ Of de tien namen op de ranglijst voor monteuren 1^e klasse uit 1936 waarvan zes Indonesische.⁸⁹

Voldoende gegevens dan ook om te spreken van indianisatie in de lagere midden-rangen. Maar hoe ging de beoordeling van het Indonesische ambtenaren van de Indische Post in zijn werk en werden zij achter de schermen ook daadwerkelijk als gelijk aan hun Europese collega's behandeld? Aan welke criteria moesten zij voldoen voor de Dienst hen als geschikt bestempelde? Op welke manieren reageerden Indonesische werknemers op de eisen van hun leidinggevenden gesteld werden?

4.2.1 Accuratesse en dienstijver

In veel verslagen en beleidsstukken zijn voorbeelden te vinden van de manier en de grond waarop de Indonesiërs in de Dienst beoordeeld werden als geschikt of ongeschikt. Soms in een korte notitie, zoals degene waarin de archivaris van de Dienst de verbeterde accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver van zijn klerk eerste klasse Raden Moerseno voorlegt aan het Hoofd Personeelszaken. 'Inmiddels kan Moerseno wèl in vaste dienst aangenomen worden', schrijft zijn baas op het archief na een eerdere waarschuwing 'niet meer te pogen zich door liegen uit een door hem gemaakte fout te redden, doch ridderlijk voor eventueel gemaakte fouten uit te komen.'⁹⁰

⁸⁵ Arsip P.T.T., nr. 1469, 11-9-1935.

⁸⁶ Ibidem, nr. 1839, 28-1-1936.

⁸⁷ Ibidem, nr. 1846, 29-3-1939.

⁸⁸ Anoniem, 'Toelating commiezen cursus', *Orgaan van de Postbond*, 16-8-1935, 144.

⁸⁹ Redactie, 'Wijziging ranglijsten', *Orgaan van de Postbond*, 1-8-1936, 240.

⁹⁰ Arsip P.T.T., nr. 1403, 6-5-1940.

Een vergelijkbaar voorbeeld is te vinden in het verzoek van het diensthoofd van het hoofdbureau aan het hoofd van de Post- en Telegraafexploitatie om de ‘ter plaatste blijvende postklerk Abdoelmanan’ te bevorderen tot commies. Hoewel hij niet aan de eisen van het commiezenexamen kon voldoen vanwege zijn ‘meer speciale bureau-ervaring’ pleitte zijn leidinggevende voor hem vanwege zijn uitstekende dienstprestaties, ‘zijn grote dienstijver en plichtsbetrachting, gepaard aan een uitstekend geheugen, waardoor hij zich, met zijn in de loop der jaren verworven groote kennis van zaken, tot een vrijwel onmisbare kracht voor dit bureau heeft ontwikkeld.’ Na enige aarzeling vanwege mogelijke precedentwerking in de Dienstleiding werd Abdoelmanan inderdaad gepromoveerd.⁹¹ Uit al deze voorbeelden blijkt dat accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver leidden tot een beoordeling van gebleken geschiktheid op kantoor.

Een veel uitgebreidere zaak van geschiktheid, of in dit geval ongeschiktheid voor een specifieke functie in de Dienst, speelt begin 1930 als Mas Mohamad Tahir een verzoekschrift stuurt aan het hoofd van de afdeling personeelszaken waarin hij beleeft om tekst en uitleg vraagt vanwege zijn negatieve beoordeling voor de commiezen cursus. Zijn afdelingschef De Leede heeft Tahir op grond van ‘gebrek aan voortvarendheid, ijver en plichtsbetrachting’ afgekeurd ‘terwijl op mijn conduite staat van 1929 volgens oordeel van mijn directe chef – hierbij in afschrift aangeboden – en die van vorige jaren er geen sprake is van boven genoemde tekortkomingen; integendeel, waardeert de kantoorchef juist mijn nauwkeurigheid en ijver. ... Alleen in het oordeel “dat ik de Nederlandsche taal niet voldoende machtig ben”, kan ik berusten.’ Lag het daaraan, wilde Tahir weten, dat hij niet toegelaten was tot de commiezen cursus?⁹²

De bijgevoegde conduitestaat van Tahir bestaat uit 23 onderdelen, waarin kwalificaties, dienstgegevens en familiegegevens zijn opgenomen. Daarna geeft de conduitestaat inzicht in functioneren en bekwaamheden van de klerk 1^e klasse Tahir, alsmede zijn omgang met publiek, dienstijver en plichtsbetrachting, gedrag en geschiktheid. Volgens kantoorchef J. Keijman zijn allen goed of zeer goed. Dan toch afgewezen ‘wegens onvoldoende kennis van de Nederlandsche taal’ en een korte opmerking van De Leede dat Tahir ‘niet tot den uitblinkers behoort’? Het hoofd Afdeling Personele Zaken vraagt zijn afdelingschef Keijman om opheldering.

In mei schrijft Keijman geërgerd dat weliswaar op Tahirs ‘ijver en plichtsbetrachting’ niets valt af te dingen maar dat ‘niettemin van zijn voortvarendheid en schrandereid geen hoogen dunk werd verkregen.’ Vandaar het predicaat matig voor de categorie ‘in den dienst getoond hebben, voortvarend, schrandereid en ijverig te zijn en een goed plichtsbetrachting te hebben’. Ongelukkig, vindt Keijman zelf ook, want eigenlijk zou op de conduitestaat ‘omtrent elke vereischte eigen-

⁹¹ Ibidem, nr. 128, 20-2-1940 en 8-9-1940.

⁹² Ibidem, nr. 1469, 18-1-1930.

schap' een afzonderlijk oordeel gegeven moeten kunnen worden. 'Iemand kan voortvarendheid paren aan groote domheid en schrander zijn zonder de minste ijver en/of plichtsbetrachting' en daar kan Tahir het mee doen.⁹³

Hoewel de afkomst van Tahir in de correspondentie niet genoemd werd als afwijzingsgrond, is het gezien de koloniale verhoudingen verleidelijk het er tussen de regels door in te lezen. Maar de beoordeling van Tahir staat niet op zich. Toegevoegd aan de correspondentie naar aanleiding van Tahirs verzoekschrift zit een lijst van de zeven andere kandidaten voor de commiezenkursus van die afdeling. Daaruit blijkt dat zij niet alleen getest waren door hun kantoor- en afdelingschef. Doorslaggevend voor toelating tot de cursus is namelijk het algemene dienstproefwerk, dat wordt nagekeken door een examencommissie van het hoofdbureau, juist om vooringenomenheid van lokale chefs tegen te gaan. Behalve Tahir is ook kandidaat Mas Soediran bij dit onderdeel afgefallen omdat zijn Nederlands 'matigjes' bleek. De andere kandidaten, mejuffrouw W.J. Lilipaly, Mardjoe, Mas Asal, R. Moeljadi, Andin Kadiaman en Soedirman zijn toegelaten tot de cursus met predicaten variërende van voldoende tot zeer goed. Naast accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver kan dus vooral efficiëntie op kantoor worden opgeschreven als essentieel voor een positieve beoordeling in de Dienst.⁹⁴

Een verder voorbeeld van het belang dat de Dienst hecht aan gebleken geschiktheid boven afkomst is te vinden in een standaardnotitie bij de 'bevordering van een aantal ambtenaren van het Hoofdbestuur' uit juli 1928. Hierin schrijft het hoofd van de examencommissie van de commiezenkursus over de resultaten van het examen aan het hoofd van personeelszaken. Bij dit examen zijn de commiezen J. van Oosten en F.A. Bendsneyder ongeschikt bevonden voor 'den bevordering tot Ien commies' wegens gebrek aan kennis van 'administratieve voorschriften en redactie.' De eerste klerken Mas Wangsadiwiria, R. Asikin Wilagbrata en Mas Kartawiria zijn daarentegen wel bevorderbaar tot commies, wederom op basis van de door hen gemaakte, Nederlandstalige examens, die aan dit dossier zijn toegevoegd. Hoewel in 1930 de Indonesische kandidaten in dienstjaren en opleidingsniveau vaak achterliepen ten opzichte van hun Europese collega's, ging parate kennis in het belang van de Dienst boven afkomst.⁹⁵

4.2.2 *Overplaatsing en geschiktheid voor de Dienst*

Uit het voorafgaande blijkt dat de Dienstleiding voortdurend bezig was met afwegingen van de geschiktheid van de ambtenaren voor de dagelijkse dienst. Tot op zeker hoogte gaf dit de assistenten, de klerken en de commiezen ruimte voor

⁹³ Ibidem, 7-5-1930.

⁹⁴ Ibidem, 8-11-1929.

⁹⁵ Ibidem, nr. 1469, nr. 103, 14-7-1928.

onderhandeling, zoals blijkt uit het verzoekschrift tot overplaatsing van commies eerste klasse Soedarsono uit 1927. Geheel volgens de bedrijfsfilosofie dat een commies overal in het bedrijf inzetbaar moet zijn, is Soedarsono recentelijk overgeplaatst naar een klein kantoor te Tandjong Balei. Volgens Soedarsono heeft hij daarvoor ruim twaalf jaar met voldoening bij de Telegraaf te Soerabaja gewerkt. Op dit kleinere kantoor is hij ineens eindverantwoordelijk voor een keur aan zaken terwijl hij 'praktijk noch routine' bezit 'voor postwerkzaamheden'. Vandaar dat hij het hoofd van de Post en Telegraafdienst P.A. van den Broeke te Bandoeng beleefd doch dringend verzoekt om 'zowel in het belang van den dienst als van hem voorlopig niet op een klein kantoor geplaatst te worden'.⁹⁶

In de kantlijn schrijft Van Den Broeke misprijzend 'en dat is tot Commies I benoemd!', maar na consultatie met Soedarsono's afdelingshoofd stelt hij zijn oordeel bij. Het afdelingshoofd schrijft dat Soedarsono in zijn werken veel ijver en goeden wil heeft getoond en gemiddeld 11 a 12 uren dienstdoet. Deze wijze van werken kan hij niet lang volhouden, waarschuwt hij. Zonder verder commentaar blijkt Van den Broeke daarop Soedarsono's verzoek te hebben ingewilligd. Al zal het zijn toekomstige promotiekansen niet hebben bevorderd, de Dienst kon zich het verlies van hardwerkende krachten als Soedarsono eenvoudigweg niet veroorloven. Naast het bekende lijstje accuratesse, plichtsbetrachting, dienstijver en efficiëntie op kantoor, zocht de Dienstleiding weliswaar naar flexibiliteit bij zijn ambtenaren, maar praktische geschiktheid voor de Dienst woog uiteindelijk zwaarder.⁹⁷

Bij overplaatsingen was de Dienst zeker niet op voorhand toegeeflijk, zoals blijkt uit een ander overplaatsingsverzoek uit het archief. Eind jaren dertig stuurt Monteur Mas Kosasih een verzoekschrift aan zijn Dienstchef Moes. Hij wil worden overgeplaatst uit 'het vochtige klimaat van Tjiandjoer' terug naar Batavia-Centrum. Volgens Kosasih is de ziekte van zijn echtgenote de voornaamste reden. Vanwege 'zijn tegenwoordige financieele toestand' kan hij haar niet meer naar Soebang sturen 'alwaar het warme klimaat op hare gezondheid ... een weldadige invloed uitoefent'.⁹⁸ Deze redenering had hij beter kunnen laten.

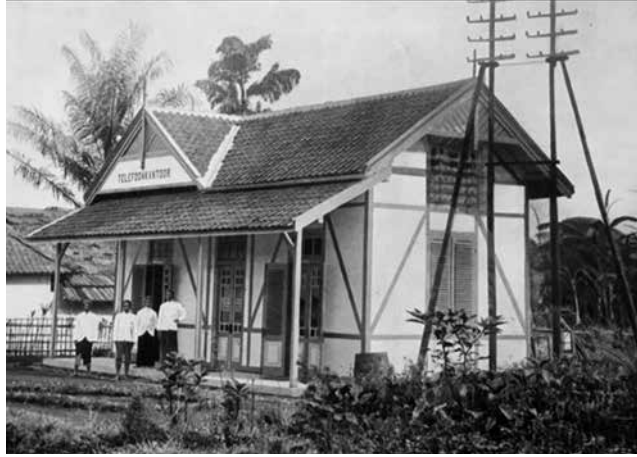
Geërgerd schrijft afdelingschef E.B. Willemstijn hem terug, dat hij wat nadere informatie heeft ingewonnen over Kosasih en de onderbouwing van zijn verzoek. Ten eerste kan Kosasih's verzoek niet gestaafd worden door een doktersattest, zoals reglementair verplicht is. Volgens de betrokken arts omdat de ziekteverschijnselen van Kosasih's echtgenote 'in iedere plaats verkregen konden worden'. Vervolgens heeft het rekest van Kosasih bij Willemstijn 'den indruk gewekt dat u de ziekte van uw echtgenote aangegrepen heeft als motief om weer van Tjiandjoer weg te komen, waar u het werk niet aan kunt. Daarom heb ik uw chef

⁹⁶ Ibidem, 12-9-1927.

⁹⁷ Ibidem, 16-9-1927.

⁹⁸ Ibidem, nr. 128, 19-11-1938.

Telefoonkantoor, uit: *Jaarverslag Indische Post, 1929.*

tevens om een oordeel over uw dienstuitoefening gevraagd.' Dat oordeel bevestigde zijn vermoedens.

Voor het betrekkelijk weinig zelfstandige, regelmatige en niet- zware monteurswerk in een groot net als Batavia is U bruikbaar, doch voor het wat zwaardere en meer zelfstandigheid en flinkheid eisende buitenwerk is u voorlopig nog niet geschikt. Inderdaad hoort U tot de slappe figuren van weinig waarde voor de Dienst.

Zodoende blijft Kosasih in Tjiandjoer en krijgt hij bovendien een half jaar 'proeftijd' om over zijn slapheid heen te komen. Zonder verbetering dreigt ontslag.⁹⁹

Uit de vervolgnota 'nopens dienstuitoefening van de monteur Kosasih' blijkt hem dit overigens een jaar later glansrijk gelukt te zijn zodat er 'voorlopig geen aanleiding bestaat U uit den technische dienst te verwijderen.' Zo slap is hij dus achteraf ook niet. Hoe het inmiddels met Kosasihs echtgenote gesteld was, vermeldt het archief niet. Wel geeft de zaak Kosasih aan dat de Dienstleiding in geval van twijfel een ambtenaar op scherp zette, zodat hij zijn geschiktheidsbeoordeling als het ware opnieuw moest bewijzen.¹⁰⁰

4.2.3 Betrouwbaarheid, bruikbaarheid en de reputatie van de Dienst

Uit het archief blijkt aan alle kanten dat de Dienstleiding zich bewust was van de waarde van haar ambtenaren, zeker als zij hun geschiktheid hadden bewezen. Tegelijkertijd was een reputatie voor een publiek bedrijf als de Indische P.T.T. van levensbelang. Dat de Dienst ver ging in pogingen ambtenaren voor de Dienst te behouden, blijkt wel uit de verrassende wendingen in de zaak tegen assistent-

⁹⁹ Ibidem, 17-12-1938.

¹⁰⁰ Ibidem, 13-7-1939.

klerk Roestam te Djoewana. Volgens zijn kantoorchef F.H.J. Croughs is dit een 'open and shut case' omdat Roestam geld verduisterd heeft door met postwissels te sjoemelen. Aangezien op Roestams conduitestaat al eerdere meldingen van 'frauduleuze handelingen' staan, stelt de afdelingschef Alting aan het hoofd Afdeling Personele Zaken voor om Roestam dit keer te ontslaan.

Maar zo makkelijk komt Croughs niet van Roestam af. Geheel volgens protocol wordt door de Dienstleiding hoor- en wederhoor toegepast. Roestam wordt gesommeerd weerwoord te geven. In zijn brief legt Roestam omstandig uit welke fouten hij precies gemaakt heeft en wat hij wel en niet op verzoek van 'toewan'¹⁰¹ kantoorchef gedaan heeft. Genoeg om de Dienstleiding ervan te overtuigen dat kantoorchef Croughs 'van een en ander niet onkundig was en de handelswijze van Roestam, zool niet goedgekeurd, dan toch oogluikend heeft toegelaten.' De onbetrouwbare indruk die Roestam tijdens zijn verhoor bij de inspectie wekt, ligt volgens de Dienstleiding dan ook aan Roestams pogingen 'om den kantoorchef niet te bezwaren', zodat 'eene bestraffing met ontslag uit den dienst niet billijk kan worden geacht'. Men vermoedt dat Roestam in opdracht of met medewerking van zijn superieur gehandeld heeft. Voorlopig is Roestam de dans ontsprongen. De gevolgen van deze affaire voor de verdere carrière van kantoorchef Croughs ligt waarschijnlijk nog elders in het archief verscholen, maar laat zich raden. Uit dit voorbeeld blijkt opnieuw dat de Dienst Indonesische ambtenaren niet snel ontsloeg, ook niet als ze, zoals Roestam, duidelijk de schijn tegen hadden.¹⁰²

Een verschillend voorbeeld met vergelijkbare uitkomst gaat over de spectaculaire problemen waarin de commies tweede klasse Soedirdjo verzeild was geraakt in 1934. Een brief van zijn schuldeisers Liem en co is aan de afdelingschef van de post gestuurd met een aanklacht die er niet om liegt. Soedirdjo heeft van zowel Chinese, Indonesische als Arabische inwoners geld geleend en heeft dat niet terugbetaald. Hij zou grof in de mond zijn en publiekelijk brallen en Liem verzoekt de Dienstleiding namens de inwoners van Gombang deze klerk te ontslaan. 'Een antwoord is niet nodig als u er maar iets aan doet aan de situatie waarin het Gouvernement ons aferst'.¹⁰³ Zo kwam de Soedirdjo bij de inspectie die de brief 'ter kennisneming en met verzoek om onderzoek en bericht' in behandeling neemt.¹⁰⁴

Al snel blijkt Soedirdjo inderdaad als beheerder van een bijkantoor in Gombang bijna gegijzeld te zijn geweest wegens fikse schulden. Soedirdjo claimt die te hebben opgelopen om zijn familie te helpen, maar 'volgens het B.B. ten gevolge van omgang met publieke vrouwen.' Een sterke kracht voor de Dienst is Soe-

¹⁰¹ Toewan- Meneer, heer.

¹⁰² Arsip P.T.T., nr. 103, 30-11-1927.

¹⁰³ Ibidem, nr. 1408, 10-8-1934.

¹⁰⁴ Ibidem, 'Hamba tidak perloe di kasih balesan, tjoema atoer bertaoe sadja soepaja djangan sampei kedjadian adak oewang Goepermen di makan poennawanja.'

dirdjo sowieso niet. Zijn functioneren is nog net voldoende, maar 'slordig en onnauwkeurig terwijl de afdoening dikwijls foutief en onvolledig' is. Zelf heeft hij zijn chef verzocht om voorlopig vrijwillig op wachtgeld te worden geplaatst, 'zoo mogelijk voor den tijd van minstens één jaar' om vlugger zijn schulden te kunnen aflossen. Omdat Soedirdjo 'voor den rang van klerk wel geschikt kan worden verklaard', lijkt dit de controleur de beste oplossing en zo kan Soedirdjo met wachtgeld naar zijn moeder te Poerwodadikedoe verhuizen, vermoedelijk zonder veel budgettaire ruimte voor publieke vrouwen. Zelfs in dit vrij extreme geval van maatschappelijk falen, weegt het dienstbelang uiteindelijk het zwaarste. Soedirdjo kan mogelijk elders bruikbaar zijn voor de post en daarom wordt hem de wachtgeldregeling toegestaan ondanks zijn strapatsen.¹⁰⁵

4.2.4 *De Indische P.T.T., de vakbond en de communistische zaak*

Op 27 maart 1925 belandt een verzoekschrift van het afdelingsbestuur van Poerwakarta van Sarekat Postel, de vakbond voor lager personeel bij de posterijen, bij het hoofdbureau van de posterijen. Volgens Oerip Asnawi en Soediono heeft de plaatselijke kantoorchef A.M.J. van Eekhout zijn personeel onheus behandeld en 'zich soms woorden laten ontvallen, welke de grenzen der welgevoeglijkheid te buiten gaan en die voor de betrokkenen zeer vernederend zijn. In zijn drift kan de kantoorchef het zoo uitbulderen, dat het publiek aan den grooten weg zijn stem kan hooren. Het blijft daar niet alleen bij, doch bovendien worden dan de boeken en de registers naar alle kanten gesmeten en geslingerd. ... Wij verzoeken U dan ook beleefd, zoowel in het belang van het personeel als van den dienst, een streng onderzoek in deze zaak te willen doen instellen.'¹⁰⁶ Na een blik op het inspectierapport van twee jaar eerder over Van Eekhout te Poerwakarta, ziet het Hoofdbureau dat het optreden van commies Van Eekhout tegenover zijn ondergeschikten eerder te wensen heeft overgelaten en een onderzoek begint.¹⁰⁷ Uit dat eerdere rapport van 1923 heeft een inspecteur beschreven hoe Van Eekhout zich vaak te driftig maakt en daarbij nu en dan heftig uitvalt.¹⁰⁸ Heeft de Sarekat Postel een heuse 'perkara'¹⁰⁹ te pakken? In het belang van de Dienst reist een controleur af naar Poerwakarta.

Voor het verslag van de controleur worden allereerst de beide assistenten van het plaatselijke personeel gehoord. Wonderlijk genoeg, want Van Eekhout kan 'op eigen verzoek' bij dat verhoor aanwezig blijven, komt daaruit een beeld naar voren dat, op de conclusie na, erg lijkt op dat uit het verzoekschrift van de Sare-

¹⁰⁵ Ibidem, 26-9-1934.

¹⁰⁶ Ibidem, nr. 2083, 27-3-1925.

¹⁰⁷ Ibidem, 9-4-1925.

¹⁰⁸ Ibidem, 9-2-1923.

¹⁰⁹ perkara - zaak.

kat Postel. Volgens de assistenten vloekt en tiert Van Eekhout inderdaad wel eens vloek 'bij ernstige tekortkomingen van de Dienst'. Ook buldert hij wel eens zo zodat het op straat te horen is, waarbij hij 'registers hardhandig neersmijt'. Toch willen de beide assistenten verder geen kwaad woord over hun kantoorchef zeggen en ontkennen zij in alle toonaarden inlichtingen te hebben verstrekt aan de Bond.

Begrijpelijk, schrijft de controleur omdat Van Eekhout bekend staat als 'een over het algemeen humaan en hartelijk man'. Bovendien erkent de kantoorchef meestal ruiterslijk 'als hij eens verkeerdelijk hard geweest is.' Tenslotte schrijft de controleur joviaal, staat Van Eekhout goed bekend bij het publiek 'tenminste het deel, hetwelk tot oordeelen bevoegd is' en iedereen 'mag Van Eekhout, die president van de soos is, graag'. Met die constatering besluit de controleur dat het hier gaat om een 'opgeblazen klacht van eenige buiten den dienst staande bestuursleden ... die namens het personeel hebben menen te moeten klagen.' Wel wordt Van Eekhout er door de controleur op gewezen 'dat hij zich in te binden heeft, opdat ook de buitenstaanders geen verkeerden indruk krijgen.'¹¹⁰

Als klap op de vuurpijl blijkt de kantoorchef zelf een paar weken later een eigen onderzoeksverslagje toevoegd te hebben aan het verslag van de controleur. Hieruit blijkt dat de assistenten bij nader inzien toch 'een en ander hadden gezegd' over het optreden van Van Eekhout aan de vertegenwoordigers van de Sarekat Postel omdat ze, 'zooals ze zeiden verlegen werden gemaakt, als zij van mij een standje of een aanmerking kregen, terwijl er menschen in de vestibule waren.' Tegelijk hebben ze Van Eekhout nogmaals bezworen dat het niet hun bedoeling was geweest via Sarekat Postel tegen hun chef te ageren.¹¹¹

Volgens van Eekhout ligt de zaak eenvoudig. De 'genoemde heertjes van de bond' zijn een actie begonnen omdat hij eerder 'onomwonden zijn afkeuring had uitgesproken' over de Sarekat Postel waarin 'geen post of telefoon personeel de voornaamste bestuurszetels innamen, doch wel outsiders, zelfs iemand van de communistische school.' Tot slot heeft Van Eekhout met kenmerkende fijngevoeligheid zijn beide assistenten en de beide brievenbestellers geheel vrijwillig en in eigen woorden een verklaring laten schrijven waarin zij hun rol in de affaire voor de Dienstleiding toelichten. 'Als we standjes krijgen, dan is 't onze eigen schuld', schrijven de beide assistenten gedwee, 'op ons woord hebben wij geen sakitati betreffens het optreden van u tegen over het personeel.'¹¹² En daarmee is de affaire officieel afgedaan.

Of de sakitati¹¹³ daarmee volledig verdwenen was uit Poerwakarta is maar de vraag. Voor de volledigheid had Van Eekhout ook de brievenbestellers van zijn

¹¹⁰ Arsip P.T.T., 4-6-1925.

¹¹¹ Ibidem, 31-6-1925.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Sakitati - gekwetst, van sakit hati 'doet pijn aan het hart'.

kantoor een verklaring laten schrijven. In het Maleis schrijven zij dat er geen haat was jegens de kantoorchef en dat het hele personeel met goed hart samenwerkte. Je hoeft niet overdreven argwanend ingesteld te zijn om aan hun verklaring te twijfelen.¹¹⁴ Uit de affaire blijkt wel, dat Sarekat Postel goed op de hoogte was van het belang dat de Dienstleiding hechtte aan een geschikte ambtenaar op de juiste plaats. Zelfs leden van het lokale bestuur van de Sarekat Postel, waarvan voorzitter Soediono een jaartje later als 'een echte communist' de gevangenis in zou draaien, werden door de Dienstleiding aanvankelijk behandeld als waardevolle informatiebron over het functioneren van het eigen personeel.¹¹⁵ Toch blijkt uit de zaak Van Eekhout vooral dat etniciteit op de werkvloer weldegelijk een grote rol speelde. Voor de controleur van dienst was het in elk geval zonneklaar welk 'deel van het publiek' tot oordelen bevoegd was: degenen die Van Eekhout kenden als president van de soos en dat waren geen Indonesiërs.¹¹⁶

Wat Van Eekhout in 1925 waarschijnlijk hielp met de snelle afwikkeling van zijn zaak, was de toenemende spanning tussen de communistische beweging en alle koloniale autoriteiten. Met tegenzin begon de Dienstleiding afstand te nemen van de Indonesische bond. Volgens G.M. Wigman, hoofd van de Dienstleiding van de P.T.T., was het tot begin 1926 zo geweest dat de vakbond 'wensen en grieven van het in hoofdzaak lagere personeel' aan het hoofdbestuur van de P.T.T. toestuurde. Via de afdelings- en districtshoofden werden deze grieven gecontroleerd en waar nodig bijgesteld. Klopten de klachten niet dan verscheen er een rectificatie in het bondsblad de *Soeara Postel*. Zo had de Dienstleiding de bond lang kunnen gebruiken om niet het contact met het eigen personeel kwijt te raken.¹¹⁷

Toen deze regeling in september 1925 spaak liep en de rectificaties uitbleven, verbrak Wigman het contact met de Sarekat Postel en verslechterde de verhoudingen tussen Dienstleiding en de bond in hoog tempo.¹¹⁸ Illustratief voor deze maatschappelijke verharding is het voorbeeld van assistent R. Soewondo die in april 1926 ontslagen werd van het Post- en Telegraafkantoor te Kediri. Hoewel Soewondo zijn ontslag aanvocht tot aan de Volksraad en de gouverneur-generaal toe, was het 'zich niet onthouden van daadwerkelijke propaganda welke tot ontwrichting van het Overheidsgezag leidt' een vergrijp waartegen Soewondo's

114 'Besteller tida bentji pada Toean ckt dan tida bitjara apa-apa diloea dari hal Toean ckt dan bagus hati pekerdjaan semoea personil.' Ckt = Chef Kantoor.

115 Anoniem, 'Een echte communist', *Bataviaasch Nieuwsblad*, 21-8-1926.

116 Over A.M.J. van Eekhout is via Delpher te vinden dat hij in 1928 met verlof gaat naar Den Haag. In 1930 wordt hij tot hoofdcommies benoemd te Medan, waar hij in 1932 eervol wordt ontslagen. Inmiddels was hij vicevoorzitter van de lokale IEV-afdeling en gaf hij, onder andere, lezingen voor kanarielifhebbers.

117 *Soeara Postel - de stem van de post*, het verenigingsblad van de bond dat tot begin 1925 *Soeara Kita - onze stem*, heette.

118 G.M. Wigman, 'Circulaire 54', standpunt tegenover 'Sarekat Postel', in: *Arsip P.T.T.*, nr. 2092, 3-9-1926.

gebleken geschiktheid voor de Dienst niet was opgewassen. En het ontslag bleef staan, zonder wachtgeld en zonder tweede kans.¹¹⁹

4.2.5 *Personeelsbeleid in een harde samenleving*

Naarmate het interbellum vorderde, behandelde de Dienstleiding van de P.T.T. Indonesiërs met de juiste kwalificaties steeds meer op gelijke voet met hun 'Europese' collega's. Gekwalificeerd personeel in de middenrangen van assistent, klerk en commies eerste klasse zag men als de ruggengraat van het bedrijf. Als zij geschikt bevonden waren tenminste. Want zoals Lutikhuis stelt over de Zustermaatschappijen, moesten Indonesiërs voldoen aan 'de door het management vastgestelde sociale en professionele normen van respectabiliteit'.¹²⁰

Bij de post werden deze normen voor het predikaat 'geschiktheid bij de Dienst' accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver genoemd. Uit de meeste postbescheiden in het archief valt niet op te maken dat Indonesische kandidaten vanwege van hun afkomst anders behandeld werden. Wel is het duidelijk dat Indonesiërs per saldo het meest te winnen hadden bij het bestaan van interne opleidingstrajecten om hen op het gewenste niveau te brengen, omdat zij meestal begonnen met een opleidingsachterstand, opgedaan in de koloniale samenleving.

Op verschillende manieren probeerde de Dienstleiding de geschiktheid en bruikbaarheid van deze ambtenaren voor de Dienst af te dwingen. Grote waarde hechtte men aan gebleken geschiktheid in de praktijk. Een ambtenaar als Abdoelmanan kon weliswaar na jaren trouwe dienst profiteren van gebleken inzet, maar de zaak rond ambtenaar Tahir maakt tegelijkertijd duidelijk hoezeer gebleken ongeschiktheid een promotie in de weg kon staan. De conduitestaten waarop gedrag, presteren en functioneren van de ambtenaren werd bijgehouden waren vaak van doorslaggevend belang.

Zolang de leidinggevenden maar even het nut van een eventuele overplaatsing of tweede kans voor de Dienst zagen, waren ze bereid veel in Indonesische ambtenaren te investeren. In het archief is te lezen dat dit de ambtenaren zelf niet ontgaan was. Met hun verzoekschriften wisten commies Soedarsono en monteur Kosasih zich uit ernstige situaties te redden, hoewel zij zich daarvoor wel in het keurslijf van de Dienst moesten voegen. Zelfs bij extreme en externe zaken tegen Indonesische ambtenaren zoals de fraudezaak van klerk Roestam en de publieke vrouwen van commies Soedirdjo, bleef men zoeken naar manieren om deze ambtenaren voor de Dienst te behouden. Alleen in geval van gebleken propaganda voor de communistische zaak zoals bij commies Soewondo, was het meteen over en uit, hetgeen in latere jaren ongetwijfeld ook voor propaganda voor de nationalistische zaak gegolden zal hebben.

¹¹⁹ Arsip P.T.T., nr. 1480, 16-3-1926.

¹²⁰ Lutikhuis, *Negotiating modernity*, 223.

Hoewel verschillen in 'volksaard' in de kolonie juridisch waren vastgelegd, blijkt uit deze interne en destijds geheime verslaggeving van de Posterijen dat de Dienst etniciteit als criterium voor geschiktheid zorgvuldig probeerde te vermijden. Dat wil niet zeggen dat er bij de post sprake was van werkelijk gelijke kansen. De functie-eisen van de Post waren tenslotte naar Nederlands model opgesteld zodat Indonesische commiezen met zowel een culturele als een opleidingsachterstand begonnen. Dat afkomst bij de post ook om andere maatschappelijke redenen een grote rol bleef spelen, laat het 'verkeerdelijk hard' optreden van kantoorchef Van Eekhout zien. Het is bij een dergelijke zaak dat je graag zou lezen wat beide assistenten gezegd zouden hebben zonder de hete adem van hun superieur in de nek. Over werkelijke waardering van het werken bij de Indische Post gaat het laatste deel van dit hoofdstuk.

4.3 De Postbond en de stem van de Indonesische leden, 1920-1940

In 1930, tijdens het prille begin van de grote depressie, verschijnt het gedenkboek van het 25-jarige bestaan van de Postbond. Hierin presenteert de bond zich als een succesvolle en gezagsgetrouwe vakvereniging die 'de belangen van de hogere en middelbare P.T.T.-ambtenaren' als geen ander behartigt. In het algemeen historisch overzicht en het verslag van salarisacties en bondswerkzaamheden wordt door dejarige bond maar weinig over de 'inheemsche leden' geschreven en al helemaal niets door hen.¹²¹ Op de vooravond van de volgende crisis verscheen tien jaar later het jubileumnummer van het *Orgaan van de Postbond* met min of meer dezelfde strekking.¹²² Waar bleven de Indonesische leden van de Postbond?

In *Workers, Unions and Politics* geeft John Ingelson een duidelijk antwoord op deze vraag. Na het verbod op de Sarekat Postel in 1926, stelt hij, stappen sommige Indonesiërs weliswaar tijdelijk over naar de Postbond, maar deze bond wordt te veel door Indo-Europeanen gedomineerd, zodat 'hun nationalistische gevoelens al snel te sterk bleken om zich er comfortabel te voelen.'¹²³ Een jaar later wordt de Indonesische vakbond Midpost opgericht, geleid door het gematigd nationalistische Volksraadslid Soeroso. Deze bond richt zich op Indonesiërs in de middenrangen en geeft een *Postblad* uit in het Nederlands om zijn status te onderstrepen.¹²⁴ Daar wordt de grote meerderheid van de Indonesische postambtenaren lid van volgens Ingelson. Het is een duidelijk antwoord van een groot histori-

¹²¹ *Gedenkboek Postbond*, 39, 74, 86, 91

¹²² Hoofdbestuur Postbond, *Orgaan van de Postbond, jubileumnummer 1905-1940*, 3-4.

¹²³ Ingelson, *Workers*, 91.

¹²⁴ *Ibidem*, 92.

cus, maar in dit specifieke geval ook onjuist. Alleen al in de eerste drie maanden van 1920 hadden 69 van de 147 nieuwe leden van de Postbond een Indonesische naam.¹²⁵ Een korte blik op de namenlijsten van de afdelingsbesturen van de Postbond in de jaren dertig laat bijvoorbeeld in 1938 zien dat het bestuur van afdeling Solo uit H.J.K. Triebert, M. Soemadi en R. Moeljadi bestond. Zo kenden de meeste afdelingsbesturen in de jaren dertig één of meerdere Indonesische leden.¹²⁶

In dit deel van hoofdstuk vier bespreek ik eerst de geschiedenis van de Postbond van 1920 tot 1940 als achtergrond waartegen de geschiedenis van de Indonesische leden van de Postbond beter tot zijn recht komt. Waarom werden Indonesische ambtenaren lid van de Postbond na de Eerste Wereldoorlog en waarom bleven zij lid in de jaren dertig? Hoe zagen zij het belang van de indianisatie en welke rol speelde het ‘rassensentiment’ daarbij in de Postbond? Wat valt op te maken over de politieke bewustwording van de Indonesische ambtenaren van de Postbond? Kortom: waarover sprak de Indonesische stem van de Postbond?

Tabel 4.10 Aantallen artikelen in het Nederlands (N) en in het Maleis (M) in het *Orgaan van de Postbond* van Indonesische schrijvers, 1920-1940

1920 ¹²⁷	1922 ¹²⁸	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929-1940
11 N	14 N /4 M	82 N /49 M	44 N /22 M	41 N /13 M	26 N /5 M	10 N	6 N	11 N

4.3.1 Een kwart eeuw Vakbondswerk: de plaats van de ‘Inheemsche leden’ in de propaganda van de Postbond

Voor de Postbond was een jubileumuitgave de manier om zich te tonen als betrouwbare partner in de Indische arbeidsverhoudingen. De bond deed alle moeite om zich te distantieëren van mogelijke revolutionaire associaties die voor veel koloniale onlosmakelijk aan het vakbondswezen verbonden waren. Vandaar dat de jarige bond zich in het eerste deel van haar jubileumnummer laat feliciteren door de Dienstchef van de P.T.T.-dienst in Indië, de directeur van Gouvernementsbedrijven en zelfs door gouverneur-generaal A.C.D. De Graeff, die toestemming gaf een gesigneerd portret te plaatsen op de eerste pagina’s van het boek.¹²⁹

Pas in het tweede gedeelte richt de bond zich tot de leden en mogelijkere wijs nieuwe leden om hen te overtuigen van de noodzakelijkheid om ‘door onder-

¹²⁵ Redactie, ‘Lijst van nieuwe leden’, *Orgaan van de Postbond* 1-6-1920, 167-169.

¹²⁶ Anoniem, ‘Afdeling Solo, Jaarverslag’, *ibidem*, 16-2-1938, 397.

¹²⁷ Eerste helft van 1920, zie tabel 4.8, pagina 181.

¹²⁸ Tweede helft van 1922, zie tabel 4.8.

¹²⁹ Hoofdbestuur Postbond, *Gedenkboek Postbond 1905-1930* (Weltevreden 1930) 9.

linge hechte samenwerking de belangen van de hogere en middelbare P.T.T.-ambtenaren zoo doeltreffend en krachtig mogelijk te bevorderen.¹³⁰ Daarop volgt een historisch overzicht waarin de nadruk ligt op succesvolle salarisacties en de 'bondswerkzaamheden' van de afgelopen kwart eeuw: het verbeteren van vakopleiding, diensttijd en verlof.¹³¹ Vermelding van afkomst en landaard komen daarbij niet van pas. Onderlinge aaneensluiting van de 'hogere en middelbare' postambtenaren, daar gaat het volgens het bondsbestuur om.¹³²

In het historische verhaal van de bond worden een aantal mijlpalen uit de geschiedenis van de Indische Post terug vanuit werknemersstandpunt belicht. Bij de oprichting in 1907 gaat het de jonge bond om de 'onrust en de agitatie' onder het personeel vanwege de 'onvoldoende salariering' in goede banen te leiden. Toen de bond in 1913 de statuten liet wijzigen om de toetreding van 'Inlandsche leden en Telefoonpersoneel' mogelijk te maken, groeide de Bond van ongeveer 500 leden naar 900 leden in 1916.¹³³ Na de oorlog maakte de bond werk van de werving onder het 'toenemend aantal Inheemsche ambtenaren' zodat het ledental verder toenam. Op verschillende propagandatochten vroegen zij de aandacht voor de oprichting van een ondersteuningsfonds en een weerstandskas. Een aantal jaar werd zelfs de 'Warta Post' als 'Maleis bijvoegsel' aan alle leden toegestuurd.¹³⁴

Met een tweetal rekestes die de Bond indiende 'aan de Hollandsche en aan de Indische regering' was de Postbond de kracht achter de grievencommissie van 1919 die aan veel achterstanden bij de Post een einde zou maken.¹³⁵ In deze jaren groeide de Bond van 1200 leden in 1919 tot ongeveer 1900 leden in 1920. Het grootste succes boekte de Bond met de reorganisatie van 1921 die tot stand kwam na bondsacties tot in de Volksraad en daarna in de Tweede Kamer 'en het personeel zag zich zijn goed recht toebedeeld'.¹³⁶

De bloeitijd van de bond zou aanhouden tot 1922 toen ruim 2900 leden lid waren van de bond. De snelle ledengroei bleek niet bestand tegen de 'periode van ver doorgevoerde bezuiniging van de staatshuishouding' die volgde onder gouverneur-generaal Fock. Van 2490 in 1923 zakte het ledental van de bond tot 2250 in 1925. Dit ledenverlies weet de Bond allereerst aan de personeelsvermindering die onlosmakelijk aan de bezuinigingen verbonden was. Tegelijkertijd was het in tijden van tegenspoed te merken 'dat het algemeene enthousiasme ... in belangrijke mate was bekoeld'.¹³⁷

130 Ibidem, 'Inleiding', 6.

131 Ibidem, 29.

132 Ibidem.

133 Ibidem, 36.

134 Ibidem, 39.

135 Ibidem, 67.

136 Ibidem, 68.

137 Ibidem, 46.

In tijden van economische tegenspoed bleek de invloed van de bond beperkt. Al snel werd duidelijk dat de Salariscommissie van de Indische regering onder leiding van M.H. Damme weinig vakverenigingsvoorstellen over zou nemen. De duurtetoeslag van na de oorlog werd vanaf 1923 geleidelijk afgeschaft en ook de duur verworven scholingsmogelijkheden werden vanaf 1924 afgebroken. De 'geldelijke hulp' die de Bond ondertussen aan 'de daarvoor in aanmerking komende slachtoffers van de bezuiniging' verleende, zette de onderlinge solidariteit tussen de verschillende belangengroepen in de bond onder druk. Het waren juist overgangsrangen van assistent, klerk en commies die de meeste bondssteun ontvingen.

In 1923 maakten een tweetal groepen controleurs zich los uit de Postbond om eigen 'controleursverenigingen' op te richten en datzelfde jaar ontstond een crisis in de verstandhoudingen tussen Dienstchef en Bondsvoorzitter.¹³⁸ De invoering van de het BBL, het besluit Bezoldiging Landsdienaren in 1925, zou de situatie verder verslechteren. In de scherpste bewoordingen die in het feestelijke gedenkboek te vinden zijn, schrijft het vakbondsbestuur hierover: 'De funeste gevolgen van de invoering der B.B.L. gingen ook aan onze organisatie niet voorbij. Een geest van moedeloosheid scheen zich van een deel van het personeel meester te maken.'¹³⁹ Ledentallen liepen verder terug tot aan het voorlopig naoorlogs dieptepunt van 2100 in 1926. Pas in datzelfde jaar, bij het aantreden van gouverneur-generaal De Graeff, kon de Bond weer bogen op wat kleine successen 'voor onze sobere wenschen en billijke eischen'. Een regeling voor de zwakke positie van de maandgelden bij de post was hier een voorbeeld van.¹⁴⁰

De jaren na de bezuinigingen van de jaren twintig zou de bond gebruiken om de bestuursvoering ingrijpend te veranderen. Naast het Hoofdbestuur werd een Raad van Advies geplaatst, de administratie werd 'meer wetenschappelijk georganiseerd' en inkomsten en vermogen stegen gestaag.¹⁴¹ Vanaf 1927 nam de invloed van de afdelingsbesturen op het bondsbestuur toe door het instellen van onderlinge periodieke overleggen op basis van voorstellen die door de lokale afdelingen moesten worden aangedragen. Het Hoofdbestuur werd verkleind naar drie personen en ging zich meer met algemene zaken bezighouden zoals de salarisonderhandelingen en de bondspropaganda. Tegelijk werd ook 'de oprichting van belangengroepen zo veel mogelijk bevorderd' en met succes, want de beide controleursverenigingen die zich eerder van de bond hadden afgesplitst, gingen in 1929 weer op in de Postbond.¹⁴²

¹³⁸ Ibidem, 46.

¹³⁹ Ibidem, 47.

¹⁴⁰ Ibidem, 72, 91.

¹⁴¹ Ibidem, 51.

¹⁴² Ibidem, 52.

Onderlinge aaneensluiting voor salarisacties en bondsactiviteiten die alle ambtenaren aangaan, zo presenteert de redactie het verhaal van de investeringen en bezuinigingen op de Indische P.T.T. vanuit vakbondsperspectief. De Indonesische leden worden daarbij zelden afzonderlijk genoemd. Volgens het hoofdbestuur draait het in de vakvereniging immers niet om afkomst. 'Hoog en laag, uitgezondene en hier-geborene, zullen niet alleen in de Dienst maar ook daarbuiten - in hun Bond - gebracht moeten worden tot een ongekende mate van samenwerking, van onderlinge waardering, van wederzijdschen steun', schrijft bondsvoorzitter J.P.J.W. Kusters in 1930 in zijn slotwoord over de toekomst van de Bond.¹⁴³

Ruim tien jaar later trekt bondsvoorzitter J.J. van Veen trekt de lijn van zijn voorganger door. In zijn historisch overzicht verdedigt Van Veen het bondsverzet tegen de herziening van de BBL in 1932. Bij deze herziening had het gouvernement 'de aantallen Europeesche en Indonesische ambtenaren' gewijzigd om te zien 'welke groepen van ambtenaren van het C-, naar het B-, en van het B-, naar het A-type' overgebracht konden worden.¹⁴⁴ Daarbij stond de Postbond en haar strijd voor de rechten van het hoger en middelbaar personeel ineens rechtstreeks tegenover 'de Inheemsche leden' van de Volksraad, die deze indianisatievoorstellen uit nationalistische motieven toejuichten en aandrongen op 'een salarisregeling op "Indonesische basis"'.¹⁴⁵

Tot grote teleurstelling van de Postbond, schrijft Van Veen, werd het Herzienne Besluit Bezoldigingen Landsdienaren (H.B.B.L.) in 1934 ingevoerd zodat de bond een deel van zijn achterban zag verdwijnen in de A-schalen. In de crisisjaren liep het ledental gestaag terug tot een dieptepunt van zo'n 1700 leden in 1936. In deze jaren hield de Bond weliswaar vast aan haar eigen inschatting van wat 'Europese banen' waren, namelijk assistent en hoger, maar voor veel van de leden in deze tussenrangen was een lidmaatschap eenvoudig niet meer te betalen. Bij de tweede herziening van het BBL vier jaar later, keerden de kansen voor de bond. Maar ook de HBBL-1938 schoot volgens het bondsbestuur te kort.

Hoewel dan ook voldoening bestond over de voor verschillende groepen verkregen gedeeltelijke erkenning van hun in maatschappelijk opzicht gestegen positie, bevredigd was men niet en onze Bond stond voor de taak om bij de eerste zich daartoe voordoende gunstige gelegenheid te trachten in de positie van het P.T.T.-personeel verdere verbetering te brengen.¹⁴⁶

De Postbond werd daarbij geholpen door een ongekende stijging van de ledenaantallen. In 1940 noteerde de bond ruim 4000 leden. Na de oorlog zou de

¹⁴³ Ibidem, 114.

¹⁴⁴ Ibidem, 5.

¹⁴⁵ Ibidem, 17.

¹⁴⁶ Ibidem, 31.

Postbond vlak voor het 45-jarig jubileum in 1952, fuseren met de Bond Pegawai P.T.T.¹⁴⁷

Tussen het verschijnen van het jubileumboek in 1930 en het jubileumnummer van 1941 verandert er weinig aan het officiële standpunt van het bondsbestuur dat nu eenmaal verschillende groepen ambtenaren bij het middelbaar en hoger personeel van de P.T.T. bestaan, die zonder aanzien des persoons door de bond vertegenwoordigd worden. De enige toezegging aan de tijdgeest is te vinden in het detail dat de redactie in 1930 nog schrijft over ‘inheemsche ambtenaren’ en in 1941 over ‘Indonesische ambtenaren’. Tegelijkertijd blijft het bondsvoorzitterschap in handen van mannen als L. van Brakel, G.H. van der Velden, J.P.J.W. Kusters en J. Israëls. Indonesische leden worden weliswaar gewaardeerd als lid, maar spelen in de jubileumpublicaties van de Postbond geen rol van betekenis.

Tabel 4.11 Ledenaantallen Postbond, 1907, 1913-1929/148 en 1930-1940¹⁴⁹

1907-11	1913	1914	1915	1916-18	1919	1920	1921	1922
±500	518	596	900	780	1217	1896	2703	2903
1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
2800	2400	2250	1900	1800	1712	2211	2527	2860

1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930
2490	±2480	2250	2100	2508	2534	2563	2560
1940	1941						
3095	g.g.						

4.3.2 *Indonesische stemmen in de Postbond: de bond werkt aan onze positieverbetering, april-augustus 1920*¹⁵⁰

Het is niet toevallig dat de tien van de elf ingezonden brieven van Indonesiërs tussen april en augustus 1920 van assistenten en klerken kwamen.¹⁵¹ Het assistenten-instituut van de Post stamde uit 1911 en de Postbond bood Indonesische leden pas vanaf 1913 de kans om lid te worden. In 1920 waren assistenten en klerken zowel in rang de laagste als getalsmatig de grootste groep die volgens de

¹⁴⁷ Anoniem, ‘Fusie Postbond BPTT’, *Java Bode*, 11-4-1950.

¹⁴⁸ Hoofdbestuur Postbond, *Gedenkboek Postbond*, 43, 51, 125.

¹⁴⁹ Voor 1936-38 komen de cijfers uit ‘Jaarverslag’, *Orgaan van de Postbond* eerste februari-nummer, 1-2-1938, 365; Ibidem, 1-2-1939, 317; Ibidem 1-2-1940, 331. Voor de overige jaren komen de cijfers uit de grafische tabel ‘ledental’, *Orgaan van de Postbond* jubileumnummer 1930-1940.

¹⁵⁰ Van het *Orgaan van de Postbond* is jaargang 16, 1920/1921 onvolledig (Alleen nr. 1-10 van april tot augustus); jaargang 17 ontbreekt.

¹⁵¹ De ingezonden brieven besproken in het volgende gedeelte staan op chronologische volgorde.

Postbond tot de Europese rangen gerekend moesten worden. En de bond was niet zonder concurrentie. In 1916 was de bond Keroekoenan Pegawai Post Bumipoetra (KPPB) opgericht,¹⁵² die snel daarna werd opgevolgd door de Sarekat Postel, waarin alle Indonesische werkers bij de post meer dan welkom waren.¹⁵³

Nu hadden Indonesische leden in 1920 een goede reden om lid te worden of te blijven van de Postbond. Later dat jaar werden de resultaten bekend van de Grievencommissie van zes leden, waarvan maar liefst vijf kaderleden van de Postbond. Eén van hen was klerk R.M. Soerjadi.¹⁵⁴ Al werden lang niet alle adviezen van de Grievencommissie uitgevoerd, de Postbond had zich voor het middenkader beter bewezen dan de Sarekat Postel, die zich vooral op de lagere rangen richtte. In de eerste drie maanden van 1920 hadden 69 van de 147 nieuwe postbondsleden een Indonesische naam.¹⁵⁵

De ingezonden brieven in het *Orgaan van de Postbond* uit 1920 gaan meestal over de onderwerpen waarop ook de Bondspropaganda zich na de oorlog richtte: het behoud van de duurtetoeslag en de verbetering van de salarissen. Assistent 'Stingaree' schrijft bijvoorbeeld over de druppel op de gloeiende plaat die de duurtetoeslag volgens hem is. 'M. Djokjakarta' en de 'klerken van Kotaradja' bepleitten nogmaals een loonsverhoging. 'Postklerk' klaagt in het stuk 'ruime blik en prettige geest' over de pietluttigheden waarmee superieuren het werk node-loos verzwaren.¹⁵⁶ Dat het *Orgaan van de Postbond* behalve een bonds- ook een vakblad is, bewijst de bijdrage van klerk X.X. die een specialistisch klachtenlijstje schrijft over de wijzigingen in de ambtelijke regels omtrent plombeertangen en postplanken en zich retorisch afvraagt of er ooit nog iets definitief gewijzigd gaat worden.¹⁵⁷

Op de meeste van deze brieven reageert de redactie met vriendelijk commentaar waarmee de inzenders aangemoedigd worden nog even geduld te hebben tot de resultaten van de commissie bekend zijn of met de aanmoediging om concrete voorbeelden van 'pietluttigheden' bij de bond te melden. Om zich te verzekeren van betrouwbare informatie houdt de redactie zich aan de stelregel, dat publicatie onder een pseudoniem is toegestaan, als de echte naam van de schrijver maar bij de redactie bekend is.¹⁵⁸ Op deze manier neemt de Postbond de rol

152 Ingleson, *In search of justice*, 89.

153 De *Sarekat Postel* werd waarschijnlijk in 1917 opgericht toen de *Sarekat Islam* begon met het organiseren van arbeiders-bonden. Zie ook Ingleson, *In search*, 96-97. De oudste verwijzing naar de bond *Soeara Postel* (stem van de post) is te vinden in: *Overzicht van de Inlandsche en Maleisch-Chinese pers*, 1918 nr. 51, 12-2-1918.

154 Wigman e.a., *Verslag van de grievencommissie, ingesteld bij beschikking van het hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst* (Batavia 1920) 4.

155 Redactie, 'Lijst van nieuwe leden', 1-6-1920, 167-169.

156 Stingaree, 'Een druppel op een gloeiende plaat', 1-5-1920, 90; Postklerk, 'Ruime geest en prettige geest in onzen dienst', 1-8-1920, 308; Redactie, 'Correspondentie', 16-8-1920, 295.

157 X.X., 'What next?', 1-6-1920, 162-163.

158 Redactie, naschrift bij Soewarno, 'Anonieme brieven', 16-5-1922, 54-55.

van ombudsman op zich en presenteert men zich als bemiddelaar tussen management en personeel.

Met sommige brieven-schrijvers is de ombudsman van de Postbondredactie het overigens niet eens. Zoals met Noermattias die vragen stelt waarop het antwoord gewoon in het Huishoudelijk reglement te lezen vallen.¹⁵⁹ Echt fel reageert de postbondredactie op Saahed, wiens ingezonden brief wordt afgedaan in de afdeling correspondentie. Daarin krijgt hij er flink van langs. In zijn ongeplaatste brief, heeft Saahed blijkbaar geklaagd over de ‘aangebrachte commiezen’ uit Holland, die maar meteen aannemen dat hij als ambtenaar alleen Maleis verstaat. Volgens de redactie gaat Saahed met deze klacht tever. ‘Uitgezonden commiezen zijn geen “barang” en worden niet aangebracht maar uitgezonden. Neemt u het nu werkelijk zo hoog op dat een “orang baroe” U in het Maleisch aansprak en “toean”¹⁶⁰ tegen u zei? Is u dan geen meneer?’ Vandaar dat de redactie het stuk niet heeft willen plaatsten. ‘Vergeet niet, dat uw stukje, als het geplaatst zou worden, waaraan we niet denken, rassenhaat zou kweken waarom het u vermoedelijk niet te doen is en waartoe wij niet wenschen mee te werken.’¹⁶¹

In 1920 is er één inzender die direct of indirect de ongelijkheid van beloning vertaalt naar de ongelijkheid tussen de bevolkingsgroepen, zonder dat hij van de redactie het verwijt krijgt ‘rassenhaat’ te zaaien. Inzender ‘assistent’ begon zijn beschouwing ‘gedachten van een assistent’ met een beschrijving van de goede oude tijd, ‘aan zijn traktament had hij toen genoeg’. Toen kwam de oorlog in Europa, waardoor zijn ogen geopend werden. ‘Het verwonderde hem niet, dat de onderdrukte boeren en arbeiders in Rusland hun recht gingen zoeken, omdat de druk hun te zwaar werd. Hij wist nu waarom de arbeiders in alle oorden der wereld gingen staken.’ Na deze gedachten dwalen de gedachten van assistent naar ‘het indrukwekkende oerwoud van zijn geliefde land’ waarin ‘den koningstijger woont’, normaliter bang voor de mens, maar door honger gedreven tot het verscheuren van ‘den gespierde nek van den karbauw.’

En het mensdom is immers ook een deel der natuur. Gelukkig toch, dat het Indische volk nog niet bewust is; gelukkig dat het zoo onwetend is; gelukkig, dat de oosterling alles met gelatenheid en lijdzaamheid kan verdragen en bovenal gelukkig omdat ... zijn lot weldra verbeterd zal worden. Waarom eigenlijk ook niet? Het is niet meer dan billijk.

Gelukkig besluit assistent, zijn er de Bond en de grievenscommissie waarin ‘gewerkt wordt aan positieverbetering. Zouden al onze beden door de Dienstleiding verhoord worden?’¹⁶² Van deze subtiele oproep tot revolutie in eigen land,

159 Redactie, ‘Correspondentie’, 16-7-1920, 242-243.

160 Barang – bagage; orang baroe – nieuweling; toean – meneer.

161 Redactie, ‘Correspondentie’, 16-7-1920, 242-243.

162 Assistent, ‘Gedachten van een assistent’, 1-6-1920, 149-153.

overgoten met een sausje bondspropaganda is het wonderlijk dat de redactie het plaatste. Tegelijkertijd bewijst de een grote mate van vertrouwen van 'assistent' in de bereidheid van de redactie om het auteursgeheim niet te schenden.

In de jaren kort na de oorlog ligt een meerderheid van de ingezonden stukken op één lijn met de onderhandelingseisen van het hoofdbestuur van de bond. Ingezonden brieven zijn in grote lijnen te verdelen in een drietal categorieën. De meeste brieven doen een beroep op de bemiddelende functie van de vakbond tussen leden en Dienstleiding. Voorbeelden van financiële nood vanwege onredelijke beloning of regeling of onredelijk optreden van een kantoorchef worden door de redactie meestal bemoedigend ontvangen, omdat ze, mits goed gedocumenteerd, de bond argumenten geven voor aan de onderhandelingstafel. Voor een tweede categorie gaat dat niet op. Brievenschrijvers met klachten die volgens te bond slecht geïnformeerd of slecht onderbouwd zijn of zelfs 'rassenhaat' stimulerend, worden door de redactie scherp afgekeurd of alleen in de rubriek 'correspondentie' afgekraakt. Een categorie op zich is het stuk waarin de schrijver om zijn klacht of gedachte heen een filosofische bespiegeling schrijft met politieke bijklank. In het voorbeeld uit 1920 kan 'assistent' opmerkelijk ver gaan in de richting van communistische revolutionaire gedachten. Uit de ingezonden brieven van 1920 blijkt in elk geval niet dat de Indonesische leden zich onwelkom voelden in de bond. Integendeel, zelfs onderwerpen als de gevoelige verhouding tussen de verschillende 'volken' in de kolonie komen in de brieven aan bod.

4.3.3 *Onze positie is meer gewaarborgd dan in vroeger tijden, 1922*

Aan de grote invloed van de bond vlak na de oorlog zou eind 1922 een einde komen. De hoop op verdere positieverbeteringen is inmiddels op de achtergrond geraakt, terwijl voor de Indonesiërs in de bond de strijd voor positiebepaling en behoud nog maar net is begonnen. Op de achtergrond speelt in deze jaren de radicalisering van de Indonesische vakbondsbeweging. In 1922 breekt een grote staking uit bij de pandhuisdienst van het gouvernement waarin de communistische partij een grote rol speelt.¹⁶³ Met de Sarekat Postel kent de Post eveneens een communistisch georiënteerde concurrent. De maatschappelijke onrust is duidelijk te lezen in de achttien ingezonden brieven van Indonesische leden van dat jaar.

De meeste inzendingen van 1922 vallen in de categorie over misstanden en onbillijkheden waaraan de bond volgens de inzenders wat aan moet doen. Drie brieven, van Moesa, 'maandgelder' en van Heulang, gaan over de onzekerheid en gevoelde rechteloosheid. De brief van Moesa, een verslag van een protestbijeenkomst van maandgelders waarop hij het woord voert, is de eerste Maleise bij-

drage in het blad van de Bond. Schrijver Heulang neemt het op voor het onrecht dat de postlopers wordt aangedaan en pleit voor het belang van een krachtige bond. 'Een bondslid' noemde net als 'postklerk' in 1920 een hele lijst plagerijen en 'bureaucratische wissewasjes' op die hij op kantoor heeft meegemaakt en waarmee het personeel volgens hem door de kantoorleiding overladen wordt.¹⁶⁴

Opnieuw publiceert de bond dergelijke bijdragen meestal zonder of met kort instemmend commentaar. Een specifiek onderwerp in deze categorie van misstanden en onbillijkheden is de toelating van commiezen op de controleurscursus, of liever over de problemen daarbij. S. Soerjowidjojo schrijft hierover dat zolang 'wij met onze lage vooropleiding' zonder beschikbare commiezen cursus aan MULO of derde klas HBS-eisen moeten gaan voldoen, doorstroom er niet in zit. 'Wij vreezen dat wij niet voldoende ontwikkeld geacht worden om de controleurscursus te bekleeden.' Ook aan deze brief, die eindigt met de hoop op georganiseerd overleg, voegt de bondsredactie niets meer toe.¹⁶⁵

Van de tweede categorie, de inzendingen die volgens de bond niet door de beugel kunnen, is de brief van L.P.F.S. Sopaheluwakan over de slechte positie van het klerkenpersoneel een mooi voorbeeld. De grote lijn van zijn inzending, dat de Postbond alleen actie neemt 'ten gerieve van de groep, welker leden thans de leidsels in handen heeft', valt slecht bij de redactie. Met zijn 'onbekookte critiek' doet Sopaheluwakan de zaak van de klerken volgens de redactie meer kwaad dan goed. Langs de lijn is het makkelijk klagen. 'Neem actie, ga in de afdelingsbesturen en dergelijke! Want de ALV is leidend.' Als je daarin actief bent, schrijft de redactie streng, kan je als groep bepalen waar de bond achteraan gaat of niet. Een tweede voorbeeld van sturend redactiebeleid is de brief van Noermattias, die klaagt over de lagere reisvergoeding voor assistenten. Net als bij zijn vorige inzending in 1920 heeft hij volgens de redactie zijn Huishoudelijk Reglement niet goed gelezen en daarmee kan Noermattias het doen.¹⁶⁶

Nieuw in 1922 zijn brieven waarin Postbondsleden in het Maleis worden opgeroepen om lid te worden van diverse lokale coöperatieven. In november schrijven voorzitter en secretaris Soemadi en Misngoens een dankbetuiging voor de brede collegiale steun bij het overlijden van Aminata Dwidjotanoto en raden Pandji van de Darmawan-vereniging. Nabestaanden van beiden krijgen nu een uitkering uit het fonds valt wervend in die tekst te lezen, waarin ook de gegevens staan hoe lid te worden.¹⁶⁷

¹⁶⁴ Moesa, 'Redevoering van den heer Moesa, gehouden op de vergadering met de maandgelden op 8 October', 16-10-1922, 195-196, een maandgelder, 'maandgelden', 16-12-1922, 267, Heulang, 'Recht? Vereenigt U!', 1-9-1922, 168-169, een bondslid, 'Plagerijen', 1-11-1922.

¹⁶⁵ S. Soerjowidjojo, 'Toelating van commiezen op de controleurscursus', 1-5-1922, 55.

¹⁶⁶ L.P.F.S. Sopaheluwakan, 'Geachte heer redacteur!', 1-5-1922, 38-40, Noermattias, 'Geachte redactie', 16-4-1922, 23-24.

¹⁶⁷ Soemadi, Misngoens, 'Inna lillahi wainna ilaihi rodji'oon', 1-11-1922, 221.

In het volgende nummer staat een volgende wervende tekst ditmaal van M. Soewarno en M. Soendjojo, president en secretaris van de Perkoempoelan Ondersteuningsfonds Sedijo Toeloeng di Solo (met het fraaie acroniem P.O.S.T.). Het nummer daarna mengt een 'lid postbond' zich in de strijd met de opmerking dat de Perkoempoelan 'Locale Belangen' di Djokja ook ondersteuning biedt voor Postbondsleden. In het naschrift van de redactie blijkt het bondsbestuur inmiddels heeft ingegrepen. 'Er zijn steeds meer begrafenisfondsjes', schrijft de redactie, 'met Darmawan is al gesproken over fusie onder toezicht van de Postbond.' Het gevolg moet zijn een hogere uitkering en lagere premie vanwege meer leden. En passant heeft de Postbond zich weer kunnen bewijzen als organisator en bemiddelaar.¹⁶⁸

De laatste categorie, die van een filosofische bespiegeling met een politieke ondertoon waarbij de verhouding tussen de verschillende 'rassen' aan bod komt, is in 1922 allereerst vertegenwoordigd door het In memoriam voor H. Reynaers dat Soepomo 'namens zijn vrienden' in het Postbondsblad schrijft. 'Aangenaam in de omgang was hij immer bereid zijn collega's en ondergeschikten met raad en daad te helpen. Als ambtenaar hield hij er een nauwgezette plichtsopvatting op na en wij, jongeren, waardeerden (en waarderen) hem als zoodanig.' Ook uit een tweede in memoriam, ditmaal ter nagedachtenis van H.A.F. Gout en geschreven door Soewarno, spreekt een vergelijkbaar sentiment. Een leidinggevende die 'oprecht en billijk' handelde zonder aanzien des persoons. Zowel Soepomo als Soewarno lijken hier te zeggen, zo kan het ook bij de post.¹⁶⁹

Assistent Soewarno laat het niet bij één in memoriam. Al eerder heeft hij een brief geschreven met als titel Gestrengheid en rechtvaardigheid over de eisen waar een rechtvaardige leidinggevende volgens hem aan moet voldoen. Een maand later schrijft hij een brief over de vraag waarom Indonesiërs over het algemeen wel veel klagen, maar daarbij vaak anoniem willen blijven.

Wij Inlanders waren en zijn nu ook nog meestal ondergeschikten. Onze meerderen traden toen in het algemeen willekeurig tegen ons op. Ze behandelden ons onrechtvaardig. Onze klachten werden niet verhoord, zelfs werden de aanklagers met den naam van recalcitrant bestempeld en zocht men naar hun fouten en tekortkomingen om hen hun brutaliteit (?) ... af te leeren.

Inmiddels, vervolgt Soewarno, is de situatie er door de bond op vooruit gegaan.

Wij zijn thans wel nog ondergeschikten maar onze positie is meer gewaarborgd dan in vroegere tijd. Helemaal verdwijnen zullen de pseudoniemen vooralsnog niet want, "andere groepen" beschouwen ons Inlanders, dit is uit vroegere gewoonte overgenomen, meestal nog steeds als minderwaardig.

¹⁶⁸ R. Soewarno, M. Soendjojo, 'Perkoempoelan Ondersteuningsfonds Sedijo Toeloeng di Solo', 16-11-1922, lid Postbond, 'Perkoempoelan 'locale belangen di Djokja', 16-12-1922, 267.

¹⁶⁹ Soepomo, 'In memoriam H. Reynaers', 1-9-1922, 148, Soewarno, 'In memoriam H.A.F. Gout', 1-8-1922, 118.

De redactie van de bond is het er zeer mee eens. 'De heer Soewarno ... hij is op de goede weg. Gelukkig ... toont het intellectueele deel der hiergeborenen openlijk zijn afkeer van het anoniem geschrijf'.¹⁷⁰

In 1922 was de komst van een bezuinigingscommissie van het gouvernement al aangekondigd, maar binnen de Postbond waren de Indonesische leden vooral bezig zich een positie te verwerven. Ingezonden brieven mochten nu ook in het Maleis geschreven worden. Indonesische schrijvers gebruikten de toegenomen toegankelijkheid van het bondsblad vooral voor brieven van de eerste categorie, waarin de bemiddelende functie van de vakbond tussen leden en Dienstleiding het belangrijkste was. In brieven werd aandacht gevraagd voor materiële positieverbetering van bepaalde groepen bij de Post. Ook oprechtheid en billijkheid in plaats van plagerijen werden in toenemende mate van leidinggevendenden bij de Post verwacht en geëist. De redactie van de Postbond bewaakte in de ingezonden-brieven columns het idee van gelijkwaardigheid van alle leden van de postbond. Ze trad hard op tegen de tweede categorie van slecht onderbouwde beschuldigingen en al helemaal als deze 'rassenhaat' zouden kunnen veroorzaken. Ook klagers die vonden dat de Postbond hen veronachtzaamden konden op weinig sympathie rekenen. Zij werden naar huishoudelijk reglement, afdelingsbestuur of de algemene ledenvergadering verwezen. Nieuw was de kleine categorie van zelfhulpfondsen, in het Maleis geschreven en vooral gericht op de Indonesische leden van de bond. Daaruit blijkt in elk geval dat het aantal Indonesiërs dat via het bondsorgaan bereikt kon worden inmiddels interessant begon te worden voor dergelijke initiatieven.

In de laatste categorie kwamen Indonesische schrijvers aan het woord die de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen direct of indirect centraal stelden. De beide in memoriams geven aan dat sommige Europese superieuren in elk geval postuum gewaardeerd werden door hun personeel, juist omdat zij oprecht en billijk handelden. Naast waardering voor de waarborging en dus verbetering van de positie van de eigen groep, spreekt uit de brieven van Soewarno ook een grote gevoeligheid van Indonesische ondergeschikten voor andere groepen die 'Inlanders nog steeds als minderwaardig zien'. Uit veruit de meeste brieven klinkt direct of indirect waardering voor de lijn van de bond als belangenbehartiger van alle groepen die tot het middelbaar en hoger personeel behoorden. De voorstellen van de bezuinigingscommissie van januari 1923 zouden de frustraties van alle Indonesische schrijvers versterken.

170 Soewarno, 'Anonieme brieven', 16-5-1922, 54, 55.

4.3.4 *De bittere tijd van de ziekte van de bezuiniging, 1923*

Vanaf begin januari werd duidelijk dat de terreinwinst die de bond met de grievencommissie van 1919 geboekt had, dreigde te sneuvelen onder het mes van de bezuinigingscommissie. De duurtetoeslag werd per onmiddellijke ingang afgeschaft en niet veel later volgde de seincursus. Ook de gewilde commiezencursus ging op de helling. Terwijl begin 1923 de Indonesische spoorwegvakbond VSTP onder communistische invloed opriep tot een massale staking die in augustus met geweld werd onderdrukt, radicaliseerde bij de Post vooralsnog alleen het taalgebruik van de Sarekat Postel, de Indonesische bond voor het lagere en middelbare personeel, die eveneens onder communistische invloed stond.¹⁷¹

Ondertussen bleek de invloed van de Postbond in tijden van economische malaise beperkt. Toen de bond slachtoffers van de bezuinigingen financieel ging steunen was dat te veel voor de onderlinge solidariteit tussen de verschillende belangengroepen in de Postbond. Ledenaantallen liepen terug van 2903 naar 2490 betalende leden. Begin 1923 ontstond een crisis in de verstandhouding tussen Dienstchef en Bondsvoorzitter met als inzet de onvrijwillige overplaatsing van de secretaris van de bond S.I. van Creveld naar Benkoelen het jaar daarvoor en in oktober maakten een tweetal groepen controleurs zich los uit de bond om een eigen 'controleursvereniging' op te richten.¹⁷²

Vanaf het bekend worden van de voorstellen van de bezuinigingscommissie in januari barst de ingezonden brievenrubriek van de bond uit z'n voegen. Al in april hebben meer Indonesiërs in het *Orgaan van de Postbond* gepubliceerd dan in het hele vorige jaar. En meer brieven zijn onderweg. Uit 129 Indonesische brieven waarvan 49 in het Maleis, spreekt in 1923 de woede, verontwaardiging en de wanhoop die de 'ziekte van de bezuiniging' bij de postdienaren te weeg heeft gebracht. 'Oh heer, hebt medelij met uw dienaar, die rondwaalt in het doornenwoud, van het bedrijfsloon (oepah Compeni) afhankelijk', schrijft assistent Si Rendah met het nodige gevoel voor drama.¹⁷³

Veruit het grootste deel van deze brieven valt in de eerste categorie van onbillijkheden waarbij de bond volgens de inzenders een bemiddelende functie moet innemen. D. Koesoemo schrijft bijvoorbeeld dat de bond op moet komen voor assistenten omdat deze vaak te 'maloe'¹⁷⁴ zijn om het over hun armoede te hebben.¹⁷⁵ Wisnoebroto klaagt over het verdwijnen van de seincursus voor assisten-

¹⁷¹ Ingleson, *In search of justice*, 255.

¹⁷² *Jubileumboek Postbond*, 46.

¹⁷³ Si Rendah, *Orgaan van de Postbond*, 16-4-1923, 27-28. 'Ja Toehan, Ja rabbi, kekasihannya hamba-moe ini jang mengoembara dihoetan doeri memakan oepah pada Compeni.'

¹⁷⁴ Maloe - verlegen, beschaamd.

¹⁷⁵ D. Koesoema, *Duurtetoeslag ditjaboet*, 1-2-1923, 304.

ten door hen zonder brevet te vergelijken met kikkers in hete soep.¹⁷⁶ Commies Soehoed Soetan Tanamas probeert het beste te maken van het verdwijnen van de commiezen cursus door zich af te vragen of een bondscursus ‘tegen billijke vergoeding’ geen goed alternatief zou zijn ‘voor als in beter jaren de commiezen cursus weer begint?’.¹⁷⁷ ‘S’ beklagt zich over de ellende van gedwongen overplaatsingen die assistenten ondervinden.¹⁷⁸ Souschef telegraaf A.Th. Soumokil brengt met behulp van de bond zijn zaak van ‘ambtelijke onrechtvaardigheid’, tot in de Volksraad.¹⁷⁹

Daarnaast zijn er de brieven over de gebruikelijke ergernissen op de werkvloer over het gedrag van superieuren. Dit jaar zoveel dat de bond hen bundelt in een vier keer terugkerende column ‘Plagerijen’ waar de Dienstleiding vervolgens op reageert.¹⁸⁰ In ongeveer tweederde van de ingezonden brieven door Indonesiërs volgt geen of alleen instemmend naschrift van de redactie. In deze naschriften verwijst de bond naar eerdere ALV-besluiten, het algemene rekwest van de Vereniging van Landsdienaren (VVL) en naar het salarisrekwest dat de bond zelf bij de Dienstleiding in onderhandeling heeft. Een enkele keer bedankt de redactie een inzender voor een idee dat op de ALV als voorstel gebracht kan worden. Zoals de suggestie van ‘een assistent’ om een preciezer functieomschrijving hulp-postcommiezen in het Huishoudelijk Reglement op te nemen.¹⁸¹ Of de suggestie van X om de claussenbussen te vervangen omdat daarmee slijtage aan de lichte zakken voorkomen zou kunnen worden en daarmee ook veel ‘soesah’.¹⁸²

Een mooi voorbeeld van een dergelijke brief met bondsreactie is van een anonieme Indonesische schrijver met een lange reeks specifieke vragen over het gedrag van zijn kantoorchef. Of het zijn chef ‘toegestaan was’ nooit kantoorvergaderingen te houden als afgesproken door de grievencommissie, of een mindere een oorveeg toe te dienen, of een assistent publiekelijk terecht te wijzen ‘zò hard èn op een toon èn op zoo’n manier, dat het publiek voor het loket alles hoort’. En ‘is het een oudst-aanwezenden hetzij hij Controleur of Commies is, geoorloofd zóó te fluiten, dat de assistenten daarop componeeren, waardoor het publiek zich heeft kunnen uitlaten, dat het postkantoor beschikt over een goed samengesteld fluitorkest?’. Onder zijn inzending loopt redactie al zijn punten na. Het personeel kan zelf een vergadering aanvragen en bij weigering naar de afdelingschef gaan. Een klapzaak mag nooit geaccepteerd worden, ook niet door de Dienstleiding, dus daar moeten de inzender en zijn collega’s zo’n voorval beslist melden.

176 Wisnoebroto, ‘Seincursus assistenten sementara ditoetoep’, 16-11-1923, 275. ‘Seperti katak dalem tempoeroeng’.

177 Soehoed Soetan Tanamas, ‘Commiezen cursus’, 1-6-1923, 78-79.

178 S., ‘Keadaän’, 16-4-1923, 28.

179 A.Th. Soumokil, ‘Ambtelijke onrechtvaardigheid’, 1-11-1923, 254-255.

180 1-3-1923, 322-324, 1-4-1923, 4-5, 16-9-1923, 192 en 1-11-1923, 252.

181 Een assistent, ‘Hulp-postcommiezen en circulaire 20/1923’, 1-7-1923, 104-105.

182 X., ‘Claussenbussen’, 1-9-1923, 173, soesah – gedoe, problemen.

Zo'n standje moet inderdaad niet publiekelijk, maar zo'n fluitconcert, dat ziet de redactie eerder als teken van een goede verhouding tussen 'oudstaanwezende' en personeel, al was het misschien wel verstandiger geweest het concert na sluitingstijd te houden.¹⁸³

Zo bleef de bond zich in moeilijke tijden presenteren als bemiddelaar tussen Dienstleiding en personeel. Dat Indonesische leden hun mening steeds vaker in het Maleis schreven was voor de redactie geen probleem. 'Wij vinden het wat aangenaam, dat de inheemsche leden langzaamerhand toonen belangstelling in het Bondswerk te stellen.'¹⁸⁴ Pas als de inzenders in hun brief betoogden dat de eigen groep meer onrecht te verduren had dan de anderen, kon de redactie scherp reageren want 'voor het bondsbestuur zijn alle groepen gelijk'.¹⁸⁵

Dit commentaar krijgt ook administratieve beambte Schultz die meent dat 'mannelijke Europese beambten' die 'schoenen en huur niet meer betalen kunnen' in aanmerking moeten komen voor lagere bondscontributie. Hij dient de tering naar de nering te zetten volgens de redactie. Tot drie keer toe berispen zij ook inzender 'Ketjil'¹⁸⁶ die eerst stelt dat voor 'de Inlander' de bezuinigingen harder aankomen, vervolgens dat de Indonesische maandgelders door de Indo-Europeanen van de Postbond verwaarloosd worden en tenslotte dat de hoogte van de contributie voor 'de heren met klein inkomen' omlaag moet.¹⁸⁷ 'De bezuinigingsmaatregelen treffen Europeanen net zo hard of harder', briedt de redactie in zijn naschrift op Ketjils eerste brief.¹⁸⁸ Ook over de maandgelders vindt de redactie Ketjil 'niet billijk. Als de maandgelders zelf niets schrijven kunnen wij geen zaken voor hen uit onzen duimzuigen.'¹⁸⁹ Tenslotte zijn Ketjils contributievoorstellen onwerkbaar vanwege neiging van het personeel verhogingen niet tijdig door te geven en alle extra administratie die dat ten gevolge heeft. 'Inzender is natuurlijk nooit op het bondskantoor geweest', wordt Ketjil ingewreven, want anders zou hij dat wel weten.¹⁹⁰ Opmerkelijk genoeg geeft de redactie geen commentaar op de communistische boodschap van onrecht tegen de 'heren met klein inkomen' die de goede verstaander gemakkelijk uit de brieven van Ketjil kan halen.

De categorie waarin klachten of gedachten verwerkt waren in een filosofische bespiegeling met vaak politieke bijklank over de verhoudingen tussen de bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië is in 1923 enorm gegroeid. Bij deze brieven-schrijvers tekenen zich in grote lijnen twee groepen af. Indonesische schrijvers met een al dan niet duidelijke communistische agenda botsen in de kolommen

183 Anoniem, 'Geachte redactie', 29, naschrift 30.

184 Redactie, naschrift bij Si Rendah 'Kaum hulppostcommiezen', 16-4-1923, 27-28.

185 Ibidem, naschrift bij Schultz 'De administratieve beambten', 1-11-1923, 253-254.

186 Ketjil - klein, kleintje.

187 Ketjil, 'Bergojang', 16-3-1923, 342-343.

188 Redactie, naschrift bij Ketjil 'Nasibnja Inlander', 1-3-1923, 331-332.

189 Ibidem, naschrift bij Ketjil 'Maandgelders', 16-3-1923, 342.

190 Ibidem, naschrift bij Ketjil 'Bergojang', 16-3-1923, 342-343.

van het postbondsblad verschillende keren met de redactie maar soms ook met veel gematigder Indonesische schrijvers die de politiek neutrale koers van de Postbond verdedigen.

De Indonesische schrijvers met communistische sympathieën zijn vaak te herkennen aan hun pseudoniem. De drie brieven van 'Ketjil' zijn daar een voorbeeld van, maar ook de pseudoniemen 'Si Buruh' – de arbeider, 'Si Rendah' – de nederige, 'Koeroes' – de magere, en 'Inlander' gaven meteen aan in welke richting de overtuiging van de schrijver ligt. In de meeste van deze brieven wordt een concreet onrecht van de bezuiniging of misstand op kantoor aangegrepen als stapsteen naar groter onrecht en een ideologische oplossing daarvan. In 1923 is het scherpste voorbeeld hiervan de brief van 'Inlander' waarin de schrijver oproept tot samenwerking tussen 'de twee volken', maar tegelijkertijd verschillende voorbeelden geeft van schrijnende ongelijkheid in praktijk.

Het 'bangsa Europa' krijgt zes maanden wachtgeld, het 'bangsa Inlander' moet het doen met twee.¹⁹¹ Bij een zeker postkantoor moeten juist de Inlandse beampten, vaak lid van de postbond, vertrekken zonder verdere uitleg van hun Chef anders dan dat er geen geld meer voor ze was, terwijl ze kinderen en vrouw te onderhouden hebben en geen 'onderstand' krijgen. 'Die bezuiniging, goed', schrijft 'Inlander', 'maar dan wel een rechtvaardige.'¹⁹² En dat is deze bezuiniging niet. Met zijn klachten, besluit 'Inlander' dreigend, zegt hij eigenlijk niets anders dan de Heer, die immers heeft gesproken; 'Je moet maar onthouden, dat een andere weg te vinden is, om niet voor altijd slaaf van iemand anders te zijn.'¹⁹³ 'Ontwaakt verworpenen der aarde' had er ook kunnen staan.

In 1923 lijken ook de brieven van 'Pardon' in deze categorie te vallen. In januari schrijft Pardon een brief over het wrede 'moesin penyakit' – het ziektesei-
zoen, waarmee het nieuwe jaar begonnen is. Niet een ziekte van de natuur, neen, de ziekte van de 'bangsa manoesia', de volkeren van de wereld, bedoelt Pardon hiermee.¹⁹⁴ De verdere brief is een lange verdachtmaking van het doel van de conduitestaat en de beoordelingscyclus van de Dienstleiding. 'Van ons arbeiders worden fouten gezocht, soms zeer kleine, die nodig zijn om ons ... ongeschikt te noemen. ... Wij zijn allen afhankelijk van de edelmoedigheid van onze chef.'¹⁹⁵ Als voorbeeld geeft Pardon de plotse overplaatsing van 'onze geliefde heer Van Creveld.' Als zelfs hij zomaar overgeplaatst kan worden naar de buitengewesten,

191 Bangsa – volk.

192 'Inlander', 'Kepada soedara-soedara Boemipoetera lid-lid Postbond (Aan de hier-geborenen leden van de Postbond)', 16-11-1923, 277-278. 'Bezuiniging itu bagoes, tetapi jang adil.'

193 Ibidem, 'Kau moesti inget, tjari lain djalan, djanganlah selamanya maoe djadi boedak orang lain.'

194 Pardon, 'moesin penyakit', 16-1-1923, 293. 'Jang saja toedjoe moesim penjakit itoe, boekanja sadja penjakit jang asalnja dari natuur, tapi jaitoe penjakit bikinanja dari bangsa manoesia.'

195 'Kita kaoem boeroeh di tjari-tjari kesalahan kita, jang amat ketjil-ketjil, perloenja boeat alasan ... ongeschikt! ... Itoe semoea tergantoeng pada kedilannja chef!'

dan moeten wij allen bang zijn. Vandaar, schrijft Pardon deze brief onder een pseudoniem. 'Anders ben ik bang ook vermist te raken!'.¹⁹⁶

In zijn tweede brief 'Bergerak bersama-sama' – Gezamenlijke actie, heeft Pardon zijn toon iets gematigd maar voor de goede verstaander is hij duidelijk genoeg. In zijn brief gaat hij in op de strijd tussen de 'kaoem werkgevers' en de 'kaoem vakverenigingen'.¹⁹⁷ Samenwerking is noodzaak tegen de ziekte van de bezuinigingscommissie stelt Pardon, 'pribasa kata "vele handen maken licht werk"'.¹⁹⁸ Want weliswaar is sinds vroeger het salaris iets verbeterd, maar 'als wij ons halfdood werken, dan heeft dat ook geen zin'.¹⁹⁹ Vandaar dat de Postbond volgens Pardon de krachten moet gaan bundelen met de 'vakvereniging golongan kromo', zodat de beide vakverenigingen inkomen en gezondheid van 'kita postpersoneel'²⁰⁰ kunnen bewaken. Noodzakelijke samenwerking staat ook centraal in de derde brief van Pardon. Hierin legt hij omslachtig uit dat het een misverstand is om te denken dat de Postbond 'uitsluitend voor de Hollands sprekkenden' is en voortdurend 'marah-marah'²⁰¹ zou zijn op de 'Inlanders', zoals ene Petroek in het Sarekat Postel-blad Soera Kita had gesteld.²⁰² Hoewel Pardon daarmee minstens aangeeft het communistische blad te lezen, vindt hij tegelijkertijd dat deze Petroek tever gaat. Heeft Van Brakel in de grievencommissie immers niet voor alle groepen verbeteringen geregeld, met terugwerkende kracht? Volgens Pardon geeft de redactie van de Postbond arbeiders juist goede raad 'opdat wij blank en bruin na verloop van tijd één kunnen worden.'... 'Wij arbeiders moeten één front vormen', sluit Pardon af, want de Dienstleiding zal het graag zien als we niet samenwerken!²⁰³ Zo blijkt de communistische sympathie die Pardon in zijn eerste brieven toont niet zover gaat dat hij de Postbond afwijst.

Een lakmoestest voor de mate waarin de Indonesische leden de 'kameraadschap' van de bond werkelijk accepteren, komt in oktober 1923 als een groep controleurs zich onder leiding van de heer Bal van de bond afsplitst vanwege 'des postbonds subsidie aan de Indische Courant' en 'de toon in Orgaan en briefwisseling'. Als derde argument noemen de controleurs de aanwezigheid van zoveel Indonesische leden, dat de controleurs zich niet meer vertegenwoordigd voelen.²⁰⁴ Het hoofdbestuur van de bond zelf trapt de discussie over deze ontwikkeling af met een stuk waarin de verontwaardiging over het 'hautain gebaar van de

196 'Jang tertjinta toean Van Creveld', 'Hm, saja takoet melakat!'

197 Kaoem – clan, de groep van. Bijvoorbeeld: kaum buruh, de arbeiders.

198 Pardon, 'Bergerak bersama-sama', 16-2-1923, 318, zoals het spreekwoord gaat ...

199 'Walaupun blandja ada berubah sedikit, tapi kita bekerdja ½ mati, itoepoen ta' begitoe goena.'

200 De vakvereniging van de Javaanse groep dus de Sarekat Postel; kita – ons.

201 Marah-marah – heel erg boos.

202 Pardon, 'Kliroe' (misverstand), 1-4-1923, 17.

203 'Toean red. Postbond ... menasehati (raadgeven) agar kita kaoem blank en bruin lama kela-maan bisa mendjadi satoe.' 'Kita kaoem boeroeh harus djadi satoe.'

204 Hoofdbestuur, 'De nieuwe vereniging', 1-10-1923, 201-202.

heer Bal en consorten' van het blad spat. Verschillende controleurs die de bond trouw zijn gebleven, wijzen erop dat in de nieuwe vereniging vooral controleurs met een opleiding van de Leidse postschool zitten, totoks dus. Fijntjes brengen zij zo nogmaals het belang van de *Indische Courant* voor de Indisch-Europese vakvereniging onder de aandacht.²⁰⁵

De Indonesische leden blijken zich ook door de afsplitsing aangesproken te voelen. Zij richten zich in hun brieven vooral op de derde reden van de controleurs. Willen de groep controleurs zich niet meer inlaten met 'het merk Inlander'? vraagt Pardon zich retorisch af. De enige oplossing is volgens hem een massale steunbetuiging voor 'het beleid van het Bondsbestuur' van Van Brakel op de buitengewone Algemene Ledenvergadering in december. 'Wij als echte Adams kleinkinderen moeten hem [Van Brakel] dankzeggen.' Via de heer Sastrasoedirdja van het bestuur afdeling Batavia zal de steunbetuigingslijst aan de ALV worden voorgelegd.²⁰⁶

Verschillende andere schrijvers sluiten zich direct of indirect bij deze oproep aan. 'Wat hebben we van onze superieuren geleerd?' schrijft S. Soerjowidjojo, '1. Dat splitsing beter is dan eendrachtig samengaan en 2. Dat onze aanwezigheid in de bond reden is, dat zij niet toegelaten kunnen worden tot de centrale van hogere ambtenaren.' Zelf ook een eigen bond oprichten? 'Zoo zullen wij niet zijn! Gaat slechts na de jaren 1917 tot en met 1920. Weet aan wie onze positie te danken is.'²⁰⁷ 'Geen verandering van bestuur' en 'wij kunnen den heer van Brakel niet missen in de bond', schrijft Waspodo in datzelfde nummer namens de kantoren Batavia en Weltevreden. 'En ook willen we de andere afdelingen met hoogachting vragen om hun gedachten over deze zaak duidelijk te maken, zodat we niet gemakkelijk genegeerd kunnen worden en duidelijk zijn over ons standpunt.'²⁰⁸

Uit de brief van Abdul Kadir in datzelfde nummer blijkt ondertussen dan de Sarekat Postel winst probeert te halen uit de hele affaire. Daar waarschuwt hij tegen. 'Ren niet weg' roept hij zijn mede assistenten op, 'want onze organisatie de Postbond is een wapen dat al verschillende keren heeft bewezen om scherp te zijn.'²⁰⁹

Tenslotte doet ook Soewarno een duit in het zakje met zijn brief over 'de deining in onzen Bond.' In een uitvoerige uitwerking van de metafoor van het Bondschip op woelige baren, schrijft Soewarno dat 'de door ons zelf gekozen bemanning

²⁰⁵ Makker, een Leidsch controleur, 'Het Bandoengsche schandaal', 1-10-1923, 211.

²⁰⁶ Pardon, 'Kabar penting (dringend bericht)' 1-10-1923, 210-211. 'Apakah golongan controleurs tida soeka tjampoer dengan merk Inlanders lagi?' ... 'Kita sebagai tjoetjoe Adam jang toelen, haroes membilang banjak terima kasih padanja.'

²⁰⁷ S. Soerjowidjojo, 'Aan mijn Inheemsche collega's', 1-11-1923, 248-249.

²⁰⁸ Waspodo, 'Sekedar mendjadi nasehat. Sekedar menebaikan iman', 1-11-1923, 249. 'Dan djoe-ga dengan ini, kita minta dengan hormat kepada lain afdeelingen, soepaja mengoeraikan pikiran-nja lebi djaoeh, soepaja tida gampang di aboei orang, boeat mentjari djalan jang terang, kemoedian soeka menjatakan, bahwa mereka tiada dari standpuntnja.'

²⁰⁹ Abdul Kadir, 'Djangan Lari!', 1-11-1923, 249-250. 'Karena perkoempoelan kita Postbond itoe, jalah soeatoe sendjata jang telah beberapa kali terboekti tadjemnja.'

van ons Bondsschip, wel voor haar taak berekend is en dat wij ... onze belangen aan haar kunnen toevertrouwen.' Maar niet door onverschillig te zijn. 'Zoodoende treden wij 'onbillijk' jegens haar op ... houdt onze tegenwoordige bemanning op haar post. Stemt allen vóór onze tegenwoordige Hoofdbestuursleden.'²¹⁰ Uit de openlijke steunbetuiging van deze Indonesische schrijvers blijkt dat het belangenbehartigingsbeleid van de Postbond op waarde geschat wordt.

De zware bezuinigingen bij de post zorgden in 1923 op verschillende terreinen voor spanningen binnen de vakbond. De meerderheid van de brieven ging over de onbillijkheden van de bezuinigingen voor de verschillende beroepsgroepen in de achterban van de bond. In vergelijking met de voorgaande jaren was het aantal Indonesische, in het Maleis geschreven bijdragen sterk gestegen. De bond juichte deze ontwikkeling toe omdat de brieven basis gaven aan de officiële koers van de bond als neutrale belangenbehartiger van alle leden. Om diezelfde reden werden schrijvers die volgens de bond ten onrechte stelden gediscrimineerd te worden stevig aangepakt.

De bond gaf haar leden ruimte om over de meest uiteenlopende onderwerpen te publiceren. Dat gaf een aantal Indonesische schrijvers met geheel of gedeeltelijke communistische overtuiging de kans beschouwingen in het blad op te nemen met een nauwverholten revolutionaire agenda. Toen eind 1923 de Sarekat Postel ging stoken in de ruzie van de Postbond met de uittredende controleursvereniging, kozen een aantal Indonesische schrijvers van de Postbond nadrukkelijk partij voor het eigen bondsbestuur. Het feit dat de bond begin jaren twintig daadwerkelijk was opgekomen voor de belangen van de lagere middengroepen werd hierbij door alle schrijvers aangehaald. Zowel de neutrale koers als de mogelijkheden zelf in de afdelingen invloed uit te oefenen op het bondsbeleid, hadden hen overtuigd van de waarde van de bond voor de behartiging van hun belangen.

4.3.5 *Het schip van Insulinde, door de heer Damme aan de grond geraakt, 1924-1925*²¹¹

In 1924 wordt de last van de bezuinigingen door alle postbondsleden gevoeld. De concurrentiestrijd met de Sarekat Postel laait begin 1924 in alle hevigheid op en leidt tot verdere verwijdering tussen de beide bonden. Net als in 1923 is het voor de bond moeilijk om tastbare resultaten voor de leden te bereiken. De hoop is gevestigd op verbetering na het rapport van de salariscommissie van ir. M.H. Damme, 'de reuzenkapstok' waaraan de verlangens van de verschillende belangengroepen binnen de bond worden opgehangen.²¹²

²¹⁰ Soewarno, 'De deining in onzen Bond', 1-11-1923, 252.

²¹¹ B., 'Slamat Djalan (Goede Reis)', 16-2-1925, 580, Kapal Insulinde, yang sudah membawa Tuan Damme ketanah air.

²¹² Redactie, naschrift bij L.W. Silanoe, 'Telefoonklacht', 16-2-1924, 391.

Als in het voorjaar van 1925 de eerste plannen van de commissie worden gepresenteerd, blijkt dat de ambtenaren bij de post er in grote lijnen op achteruitgaan, maar zeker niet allen evenveel. Vooral de onzekerheid en de betrekkelijke willekeur van het A-, B-, en C-schalen van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL), leidt tot veel frustratie en rusteloze vergelijkingen tussen de verschillende rangen die in verschillende schalen terecht gekomen zijn. Uiteraard valt het venen op dat het nieuwe systeem in grote lijnen op raciale en niet op meritocratische gronden bepaalt welke functie welk salaris tegemoet kan zien.

Voor de Bond wordt het moeilijker dan ooit om met resultaten te komen voor de achterban. In afwachting van de definitieve uitwerking van de BBL is het jaarlijkse salarisrekwist van de bond door de Dienstleiding terzijde geschoven. Zonder machtsmiddel moet de Bond toezien hoe het ledental verder daalt tot 2250 in 1925. De spanningen tussen de verschillende belangengroepen achter de schalen van de BBL heeft ook invloed op het aantal ingezonden brieven in het *Orgaan van de Bond* in het algemeen en op de Maleise bijdragen in het bijzonder. In 1924 is nog eenderde van de 66 ingezonden brieven van Indonesiërs gesteld in het Maleis in 1925 is het totaal aantal Indonesische brieven verder gedaald tot 54 waarvan nog maar 13 in het Maleis. Het vertrouwen in de Postbond daalt.

De ruzie tussen de Sarekat Postel en de Postbond die eind 1923 begonnen was, leidt tot een heuse rel als 'verslaggever SR' in het Maleis een verslag plaatst van een vergadering in Weltevreden onder gezamenlijke leiding van HB-lid Tabir en de Sarekat Postel-leider Darsono. De vergadering had tot doel om de ledenwerving van Sarekat Postel onder de Indonesische leden van de Postbond te bespreken maar al spoedig vliegen de verwijten over en weer. Het dubbellid Soenarjo dat voor deze wervingspoging verantwoordelijk was, wordt door Tabir aangepakt op zijn gebrekkige kennis van het HR van de Postbond. De verzekering van Soenarjo dat Sarekat Postel geenszins de wens heeft 'de kris uit de schede te trekken' omdat 'communisten en socialisten bijna hetzelfde zouden zijn' heeft de sfeer niet echt verbeterd. Hoewel de ruzie ter plekke wordt bijgelegd vanwege de gemeenschappelijke belangen, smeult ze na in de brievenrubriek van de Postbond.²¹³

In de weken na het verslag van de bijeenkomst meldt ene 'X' triomfantelijk dat de agressieve communistische wervingsacties juist de Postbond leden heeft opgeleverd.²¹⁴ In het Postbondsblad wordt Soenarjo door Saleh aangevallen op zijn 'bohong sekali' - grove leugens over de Bond.²¹⁵ Het is wel gebleken, vindt Goemon vervolgens, dat de samenwerking tussen de bonden alleen op 'gelijkmatige punten' kan plaatsvinden omdat verder 'de afstand tot de kaoem rendah, de gewone werkers te groot was.'²¹⁶ Uiteindelijk vat Tenokor Adenan de ruzie be-

²¹³ De verslaggever SR, 'Postbond dan Postel' (verslag singkat), 16-11-1923, 278-279.

²¹⁴ X., 'N strop', 1-12-1923, 293.

²¹⁵ Saleh, 'Postel di Weltevreden', 1-12-1923, 297.

²¹⁶ Goemon, 'Jangan Ngawoer', 1-1-1924, 343-344.

gin 1924 in goed Nederlands samen: 'wil men geen lid zijn van postbond, goed. Wil men den Sarekat Postel grooter en sterker maken, ook goed.' Maar geen afbraak van 'den bond die al zoveel voor ons Inheemsche leden gedaan heeft. De wijze, waarop men den bond meende te moeten aanvallen heeft mij, Inlander, diep getroffen.'²¹⁷

Met het sluiten der rangen verdwijnt de discussie over de verhouding tussen de bonden grotendeels uit het Postbondsblad. Ook het aantal dubbelzinnige stukken met communistische lading verminderen in aantal, hoewel er in 1924 nog genoeg te klagen overblijft. Bij de ingezonden brieven overheerst de verbittering over de oneerlijkheid over de structurele bezuinigingen in het algemeen en naarmate 1924 vordert over de onbillijkheid van de BBL in het bijzonder. Kenmerkend voor dergelijke stukken is bijvoorbeeld de klacht van L.W. Silanoe, dat telefoonambtenaren geen recht meer hadden om de commiezencursus te volgen.²¹⁸ Of 'een assistent' die schrijft het onbegrijpelijk te vinden dat op assistenten bezuinigd wordt, terwijl 'tegelijktijd twee uitgekomen controleurs worden aangesteld, die veel duurder zijn en minder praktijk-kennis hebben.'²¹⁹ Of Sosrohadikoesomo die een lange brief schrijft over het belang van uitzicht op promotie 'zelfs als de Dienst kleiner moet worden als dat noodzaak is.'²²⁰

Meer in de richting van een beschouwing over het achterliggende probleem van de bezuinigingen gaat de brief van Pandjihinokartapati over 'het al-oude Oosterse regeersysteem' dat bepaalt dat 'wie heerschen wil, afstand doet van het wereldgenot. In deze eeuw moeten de kleintjes eerst lijden, terwijl de grooten op den gouden stoel zitten.' Waarna hij het bondsbestuur oproept om 'regeringen in Indië en in Nederland, de Volksraad, de Staten-Generaal' ervan op de hoogte te stellen 'hoe ontzettend de ellende is, die door de gedwongen ontslagen ambtenaar wordt geleden.'²²¹

Een echte discussie over het onrecht van de bezuinigingen op de ambtenaren komt pas op gang als in oktober 1924 de salariscommissie-voorstellen gepubliceerd en besproken zijn in het *Orgaan van de Postbond*. Zoals in de brief van Assistent A.:

Wij assistenten hebben er ontegenzeggelijk een steentje toe bijgedragen dat de Postdienst thans geen 'Tante Pos' meer genoemd wordt. Indien de voorstellen der S.C. doorgaan, dan is de kans zeer groot, dat de assistenten den Postdienst evenals vroeger weer gaan beschouwen als een doorgangshuis, zoodra de tijden weer beter worden. Dat zal een hele soesah zijn.²²²

²¹⁷ Tenokor Adenan, 'Noodeloos geschreeuw', 16-1-1924, 355.

²¹⁸ L.W. Silanoe, 'Telefoonklacht', 16-2-1924, 391.

²¹⁹ Een assistent, 'Onbegrijpelijk', 1-5-1924, 45-46.

²²⁰ Sosrohadikoesomo, 'Pengharapan', 1-6-1924, 74-75.

²²¹ Pandjihinokartapati, 'Vorst wezen', 1-4-1924, 11-12.

²²² A., 'over de wanhoop van de assistenten', 16-12-1924, 476-477.

Volgens A. is het salaris van de assistenten nu zo laag, dat de Dienst hen bij de minste of geringste economische opleving kwijt zal raken. Een ander argument wordt aangedragen door G.:

Zonder meer zijn de Tfschrijvers gerangschikt onder hun ranggenoten bij den Inl. bestuursdienst. Hoe de S.C. tot die conclusie kon komen is mij nog een raadsel. Voortgesproten uit den prijaji-stand en grootgebracht in dat milieu durf ik te beweren en bewijzen dat den laatste ambtenaren niet dezelfde zijn als Tfschrijvers. ... Na degradatie klerk tot schrijver (een titel in Indië toch ook wat) volgt de vermindering van hun eindsalaris, hun alles!²²³

Naast schadelijke gevolgen voor de Dienst op termijn en gevoelens van gezichtsverlies en degradatie, geven de meeste schrijvers de salariscommissie de schuld aan het voortdurende gebrek aan perspectief vanwege de verdwenen scholingsmogelijkheden.

In een opmerkelijk artikeltje wordt door ene 'B.' de invloed van de bekende ethische politicus en literatuurwetenschapper G.A.J. Hazeu vergeleken met die van ir. M.H. Damme. Hazeu was betrokken geweest bij het tot stand komen van de Hollands Inlandse School en had zich als regeringscommissaris voor Inlandse en Arabische zaken verschillende malen uitgesproken voor een serieuze benadering van Indonesische organisaties.²²⁴ In de brief wordt het afscheid van het schip waarop Hazeu zes jaar eerder naar Nederland was vertrokken, gevierd als 'een vriend des volks die trachtte te verenigen in vriendschap en samenwerking wat door oceanen en traditie was gescheiden', gesteld tegenover de uitwerking van de besluiten van de salariscommissie van Van Damme die 'het schip van Insulinde' nu juist heeft doen stranden. Bij het uitleggen van deze maatregelen aan bondsmakkers, schrijft B., zag ik 'hoe de kille wanhoop in hun harten neerdaalde ...'²²⁵

De meest indrukwekkende voorbeelden van zowel de stagnatie bij de post als de moeizame koloniale verhouding tussen de bevolkingsgroepen, verschijnen in een briefwisseling van de commies Garwitz, pseudoniem van Sastroedirdja, bestuurslid van de afdeling Batavia, met zijn Europese collega Muskiet.²²⁶ In zijn eerste brief schrijft Garwitz over de frustratie met de verwarring die 'de aankomst der nieuwe besluiten' hebben gezaaid. Geschiktheidsverklaringen van vóór Van Damme zijn ineens teruggedraaid op voor 'mijn onmiddellijke omgeving, de Cs-

223 G., 'Teekenaar-schrijver', 1-2-1925, 564.

224 F.G.P. Jaquet, 'Godard Arend Johannes Hazeu (1870-1929)', *Biografisch woordenboek van Nederland* 2 (Den Haag 1985), URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/hazue> [12-11-2013], geraadpleegd op 2-9-2022.

225 B., 'Slamat Djalan (Goede Reis)', 16-2-1925, 580.

226 In december 1925 verschijnt een overlijdensadvertentie geplaatst door Sastroedirdja en Ratoe E. Anglingkoesoema in het *Orgaan van de Postbond*: 'Overlijdingsadvertentie Mohamed Garwitz, 1 ½ jaar oud', 16-12-1925, 431. Het lijkt mij waarschijnlijk dat Garwitz zijn pseudoniem ontleende aan de opmerkelijke naam van zijn zoon.

groep' onduidelijke gronden. Vele geëxamineerde commiezen komen ineens niet meer in aanmerking voor promotie tot kantoorchef.

Ben ik rood als ik beweer dat zulks een schande is? ... Hoewel ik uit den aard van mijn geloof geen communist kan worden, verwondert het mij niet, wanneer de lagere landsdienaren, die de meeste goed slagen ontvangen, leden of leiders worden van de Sarekat Rajat.

Volgens Garwitz zit er een stevig addertje onder het gras. Tweemaal is hij afgevoerd als kantoorchef. De eerste keer werd het besluit 'niet gedjadid'²²⁷ om reden dat een ander meerdere aanspraken dan ik had. Dit is begrijpelijk. Maar de tweede keer omdat men liever een Europeaan wenschte. Het spijt mij geweldig de woorden "liever een Europeaan" opgevangen te hebben! Ziedaar een goed begin om ontevredenheid te fokken. En er komt nog meer!²²⁸

De brief van Garwitz valt op en al in het volgende nummer reageert kantoorchef 'Muskiet' erop. Allereerst gaat Muskiet in op de voorwaarden van Dienst voor een kantoorchef waarvan de belangrijkste volgens hem is, dat de kandidaat al 'op bevredigende wijze een kantoorbeheer voeren of hebben gevoerd.' Volgens Muskiet wordt dit op basis van inspectieverslagen bepaald en krijgen lang niet alle commiezen daarin groen licht. 'Verzamelt U inspectierapporten? ... Zoo niet, dan niet zwammen. Oordeelt niet naar schijn.' Ook de gedachte dat om dergelijke reden 'lagere landsdienaren leden of leiders zouden worden van een of andere "Roodde" vereniging kan ik mij niet voorstellen.' Op het belangrijkste punt van de 'grootte grief en verbittering' van Garwitz reageert Muskiet al even direct.

'Waarom steigerde u niet rechtstreeks naar dien persoon toe, om te vragen of het waar was wat U alles ter ore was gekomen? Heeft de Dienstleiding U geschreven dat men liever Europeanen wenschte?!' Kortom: 'U moet kunnen bewijzen dat, wat U zegt, waar is. En als Uw geklaag inderdaad gegrond is, dan zijn alle bondsleden met U'.²²⁹

Na de forse aanpak van Muskiet begint het antwoord van Garwitz in het daaropvolgende nummer voorzichtig 'aangespoord door mijn lieve vrouw, niet vanwege de vrees voor de venijnige steek van collega Muskiet, maar wel omdat 'de Hollandsche taal o zo lastig is, althans voor mij, niet behoorende tot de uitverkoren bezitters dier taal.' Na deze omtrekkende beweging loopt Garwitz vervolgens alle kritiepunten van Muskiet zorgvuldig na. Muskiets verdediging van de dienstvoorwaarden voor kantoorchef weerlegt hij met voorbeelden van inconsequente behandeling van collega's sinds de invoering van de BBL Fel wordt hij pas bij het meest heikele punt van de brief.

²²⁷ Gedjadid - zo gedaan.

²²⁸ Garwitz, 'Commiezen', 1-4-1925, 8-9.

²²⁹ Muskiet, 'Commiezen', 16-4-1925, 53.

Waarom steigerde ik niet enz.? Het synoniem van zoo'n vraag is bijna: ik ben een leugenaar. Wel collega M. U kunt u toch wel indenken dat zulk een leugen mij duur komt te staan. Ik vraag mij af of mijn Dienstchef wel durft (dit woord is wel te sterk maar ik weet geen ander) om 'men wenschte liever Europeanen' te schrijven en dan aan mijn adres. Hoe het ook zij, deze woorden heb ik werkelijk opgevangen en zij werden in verband met mijn verzoek geuit. Wie ze uitgesproken heeft doet hier niets ter zake. Mijn onmiddellijke chef heeft zulks bevestigd, en ik dank hem hierlangs nogmaals voor zijne nog hoopgevende en aanmoedigende raadgevingen. Intusschen ben ik een ondervinding rijker geworden.

Voor Garwitz is de racistisch gemotiveerde afweging geen geïsoleerd incident

Ik heb, of liever gezegd, ik mag er geen ideeën op na houden. En wanneer ik een andere richting dan collega M. bewandel, ligt het niet aan mij. Laat men zich afvragen waarom, maar dan ook de redenen zoeken en onderzoeken. Ik bedoel hier natuurlijk algemeene redenen, niet enkel in onzen dienst.²³⁰

Twee opmerkelijke zaken vallen op de brief van Garwitz. Ten eerste dat hij daarin niet terugkomt op zijn eigen uithaal over de begrijpelijke aantrekkingskracht van het communisme. Muskiet had daarover geschreven 'uit den aard van Uw geloof kunt U geen Communist zijn, dat geloof ik best. Maar ... Uwe ideeën helen wel een beetje naar die richting, tenminste als U zoo door blijft redeneren.'²³¹ Dat nam Garwitz kennelijk ter harte, want in zijn volgende brief laat hij redeneringen in communistische richting zorgvuldig achterwege. Vervolgens dat hij zijn weerwoord Muskiet eindigt op een opmerkelijk positieve toon. In februari had Muskiet al een brief gewijd aan de onevenwichtige positie van de groep commiezen. In deze brief schreef Muskiet onder andere over de 'verlofskwestie'. 'Waarom mogen Inl. collega's ook niet in de gelegenheid gesteld worden met buitenlandsch dan wel geconverteerd verlof te gaan? Zij hebben immers dezelfde rechten als hunne Europeesche collega's?'²³²

Voor Garwitz is dit bewijs van de goede bedoelingen van zijn scherpe collega.

Voor uwe goede bedoelingen aangaande de verlofskwestie ben ik zeer dankbaar. Moge het U en velen in Uwe omgeving gegeven zijn om ons tot volwaardige menschen-ambtenaren te leiden ten voordele van een groot Indië in het algemeen en één - sterk-broederlijk - P.T.T.-personeel in het bijzonder.²³³

Maar de kern uit de brief van Garwitz blijft de indrukwekkende manier waarop hij discriminatie op de Indische werkvloer beschrijft.

²³⁰ Garwitz, 'Commiezen', 1-5-1925, 78-79.

²³¹ Muskiet, 'Commiezen', 16-4-1925, 53.

²³² Muskiet, 'Mijmeringen van een commies', 1-2-1925, 560-561.

²³³ Garwitz, 'Commiezen', 1-5-1925, 78-79.

Al het volgende nummer blijkt het onderwerp Garwitz niet te hebben losgelaten. De inzending 'mijmering van een Inlandsch commies' leest als een vervolg op de reeks van Garwitz en Muskiet, dit keer alleen ondertekend met 'G.', die een paar maanden later inderdaad Garwitz blijkt te zijn.²³⁴ In deze mijmering gaat hij opnieuw in op het koloniale taboe-onderwerp bij uitstek, ras.

Telkens en telkens vraag ik mij af, wat men eigenlijk met 'Inlanders' bedoelt. Hoewel de Dienst officieel geen onderscheid meer maakt in ras, spreekt men toch 'Salim is een Inl. commies.' Doch nimmer zegt men: 'Jansen, Europeesch commies', hoewel het voor eenieder reeds duidelijk genoeg is dat 'Salim' een Inlander aanduidt. De Inlander is gesloten, wordt er beweerd, zonder dat men de redenen gaat onderzoeken. Waar wij verschillende tjappen hebben gehad, o.a. van de Boeddhisten, Chineezers en den Islam, terwijl wij thans volgens de regelen der tjap Blanda²³⁵ dienen te leven, is het welhaast zeer moeilijk om één bepaalde tjap zonder meer aan te nemen. ... Is het wel kwalijk te nemen wanneer den Inlander het leven en doen van den Europeaan niet geheel en al over kan nemen?²³⁶

Tot zover de 'gelijke rechten' tussen de rassen in Nederlands-Indië volgens Garwitz. Want het probleem komt volgens hem van twee kanten.

Vaak wordt er bewezen dat men den Inlander steeds en altijd als een onderworpen, een minderwaardig schepsel beschouwt, hem liever op een afstand houdt. En het is geen zeldzaamheid dat een leidend Europ. ambtenaar zijn Inl. ondergeschikten heel anders aankijkt of toespreekt dan Europ. minderen. Men kan zeggen dat dit een zuiver persoonlijke eigenschap is, doch het is en blijft iets irriterends voor ons. ... Eene behandeling als 'mensch' is meer waard dan den verheven titel van b.v. commies 1ste kl.²³⁷

Die laatste gedachte werkt Garwitz uit in een tweede polemiek, dit keer met Europese collega J.W., 'waarschijnlijk niet de kleinste der leden', over de vraag of de contributie voor de Postbond juist moest stijgen of dalen. Volgens Garwitz gaan er tegen het contributie-verhogingsplan van het HB stemmen op, 'klanken der kleine luyden'. J.W.'s vergelijking met de vakbeweging in 'Europeesche landen, zelfs in 't kleine Holland' gaan volgens Garwitz niet op omdat de beweging in die landen al lang bestaat en 'niet vergeten mag worden dat terwijl ginder de werknemers bijna uitsluitend tot één ras behoren die zeer gemakkelijk één weg kunnen bewandelen, men hier vele soorten en richtingen treft.'²³⁸ In zijn antwoord legt J.W. nog een keer afgemeten uit wat het belang is van de contributieverho-

²³⁴ Dat G. inderdaad Garwitz is blijkt in augustus 1935: Garwitz, 'Slotwoord', 16-8-1925, 246-247. 'Men leze nogmaals mijn mijmeringen in het Orgaan van 16 Mei j.l.'

²³⁵ Tjap Blanda - het Nederlandse stempel.

²³⁶ G., 'Mijmeringen van een Inlandsch commies', 16-5-1925, 70.

²³⁷ Ibidem.

²³⁸ Garwitz, 'Contributie-verlaging', 16-5-1925, 70-71.

ging voor een sterke vakbond waar ook ter wereld, maar hij gaat nauwelijks in op de door Garwitz aangedragen kwestie van ras.

Men mag van oordeel zijn, dat wij de zaak door Europeesche bril bekijken – en dat is juist – maar dan kijken wij ook in den Europeesche spiegel en wie zich daarin spiegelt, spiegelt zich zacht. ... Als G. en zijn vrienden wat voelen voor een mooi, groot en krachtig Indië, zij al hun krachten zullen inspanssen en met ons zullen hebben mede te werken aan de verwezenlijking van dat schone ideaal.²³⁹

In dit antwoord vond Garwitz ‘iets irriterends’. Een ruime maand later verwijst hij J.W. in een reactie naar zijn ‘mijmeringen van een Inlands Commies’ van Mei. En vervolgens neemt hij als ‘Europese spiegel’ de woorden van professor Kern, die destijds in 1920 in de staatkundige hervormingscommissie het advies had gegeven meer Indonesische leden in de Volksraad te benoemen.²⁴⁰ ‘En om niet op verkeerd terrein te verdwalen volsta ik met deze weinige woorden: ‘Wij Nederlanders, moeten met al de kracht die in ons is zoeken te bewerkstelligen, dat de inlanders hou en trouw met ons hun geboortegrond verdedigen tegen elke indringer. En dit zullen zij doen, wanneer zij een behandeling krijgen, zooals ieder onzer behandeld wil zijn’, citeert Garwitz verbeterd.

J.W. vraagt ons of wij al onze krachten willen inspanssen en met hem zullen medewerken aan den opbouw van een mooi, groot en krachtig Indië. Niets is ons dierbaarder dan dat. Zeer zeker kunnen de vakbonden ten deze een handje helpen. Of wij meer willen dan financieel gewin? ... Ik geloof ‘dat er geen mens in mijne omgeving is, die zijn vijf zinnen nog heeft, die thans tevreden gesteld kan worden enkel met blinkend goud. Wij wenschen ... neen wij moeten meer hebben. Doch helaas, prof. Kern is heengegaan en zijn aanhang is niet groot.’²⁴¹

Inmiddels had Sastrasoedirdja namens de afdeling Batavia de positie van de commiezen en de brief ‘van zijn collega Garwitz’ tijdens de Algemene Vergadering van de Postbond besproken. De salariscommissie had tegelijkertijd het maximumsalaris van de commiezen met f 75 verlaagd en dat van de commiezen eerste klasse ofte wel kantoorchef, verhoogd met f 25 tot f 425 per maand. ‘Men is niet alleen ambtenaar om het geld, maar ook om te werken en goed te werken’, zegt hij bij deze gelegenheid.²⁴² Qua polemieek nam J.W. het laatste woord met zijn ‘antwoord op een slotwoord.’ ‘Wij willen slechts onderschrijven’, stelt J.W., ‘wat de leiders in de vakbeweging altijd gepropageerd hebben. Als wij die woor-

²³⁹ J.W., ‘Een Antwoord’, 1-7-1925, 180-181.

²⁴⁰ F. van Anrooij, ‘Kern, Rudolf Arnoud (1875-1958)’, *Biografisch woordenboek van Nederland 2* (Den Haag 1985), URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/bwn2/kern> [12-11-2013], geraadpleegd op 2-9-2022. In tegenstelling tot zijn vader J.H.C. Kern, was hij geen professor, maar wel lid van de staatkundige commissie.

²⁴¹ Garwitz, ‘Slotwoord’, 16-8-1925, 246-247.

²⁴² Redactie, ‘Verslag van de Algemene Vergadering’, 1-7-1925, 165.

den tot een daad maken, dan behoeft er geen ras of geen individu 'bewerkt' te worden. ... Werknemers organiseert U!²⁴³

De jaren 1924-1925 stonden bij de Indonesische leden van de Postbond in het teken van de concurrentie met de Sarekat Postel maar vooral in het teken van de salariscommissie van ir. M.H. Damme en het Besluit Bezoldiging Landsdienaren dat door hen geschreven werd. De radicalisering van de Sarekat Postel had ervoor gezorgd dat voor vage verwijzingen naar 'verkeerd terrein' zoals Garwitz het eufemistisch opschreef, in de Postbond steeds minder ruimte was. Naar alle waarschijnlijkheid verdwenen dubbelden en leden met communistische sympathie sowieso uit de Postbond nadat begin 1924 gebleken was dat de Indonesische leden van de Postbond niet in grote getalen tot overstappen naar de Sarekat Postel waren over te halen. Het belangenverschil tussen de achterban van beide bonden bleek te groot. Tegelijkertijd had de invoering van de BBL de spanning tussen de verschillende belangengroepen binnen de bond weldegelijk vergroot. Indonesiërs waren niet massaal vertrokken uit de Postbond, maar waren mondiger geworden, wat in het Postbondsblad leidde tot de plaatsing van de kritische brieven van Garwitz, die het incidentele racisme op de werkvloer verbond aan het probleem van het structurele racisme van de kolonie.

De postbond behield de steun van G. en andere Indonesiërs vooral omdat de bond zich bewezen had als belangenorganisatie, die al eerder voor hen opgekomen was in hun rang en functie. Uit vrijwel alle brieven blijkt verder dat de Indonesische postbondsleden helder onderscheid maakten tussen de Europeanen in de bondsleiding, ethische Europeanen zoals Hazeu en Europeanen zoals Van Damme van de salariscommissie en het BBL. Uit de brieven spreekt verder dat in de Bond Europese collega's zaten zoals de kantoorchef van Sastrasoedirdja en in mindere mate ook een kantoorchef als Muskiet, die met hen mee probeerden te denken, of in elk geval hen als volwaardige en gelijkwaardige collega's behandelden. Dat de formele neutraliteit van Bond en Dienst in de dagelijkse praktijk van Indië op allerlei terrein te kort schoot, neemt niet weg dat de Bond kritische Indonesiërs een platform gaf om hun ideeën uit te dragen. Desalniettemin raakte de droom van een 'toekomstig mooi, groot en krachtig Indië voor blank en bruin' na 1925 steeds verder uit beeld.

4.3.6 *'Zonder billijke, (zonder aansziens des persoons) regeling om het besten uit het corps te halen, vindt men steeds een ontevreden geest onder de ambtenaren,' 1926*²⁴⁴

In het salarisrekwest van 1926 zette de Postbond alle kaarten op het verminderen van de 'onbillijkheid' van de BBL, de gehate 'geniale vergissing' van ir. M.H. Dam-

²⁴³ J.W., 'Een antwoord op een slotwoord', 1-9-1925, 255.

²⁴⁴ Koesoema, 'Circulaire 47, duidelijkheid gewenscht', 16-2-1926, 486-487.

me samengesteld uit 'bureaucratisch papiermaché'.²⁴⁵ Behoorlijke bezoldiging en zekerheid voor geschikte ambtenaren om carrière te kunnen maken stonden op nummer 1 en 2 van de eisenlijst. In het rekwest ging de bond schaal voor schaal de 'onbillijkheden' na die door de indelen van schalen ontstaan waren.²⁴⁶

Langzamerhand kreeg de Bond het economisch tij weer mee. Er kwam weer onderhandelingsruimte en na een aantal vergaderingen met de Dienstleiding kon de Bond bogen op kleine successen 'voor onze sobere wenschen en billijke eischen'. Een regeling voor de zwakke positie van de maandgelders bij de post was hier een voorbeeld van, maar ook werd een cursus voor technische ambtenaren ingevoerd en in april kon de bond aankondigen dat de herinvoering van de roemruchte commiezenkursus op handen was. Tenslotte ging het salaris van alle schalen licht vooruit. Tegelijkertijd hield de 'zware domper' van de BBL 1925, die 'de aanwezige levenslust van en tevredenheid onder het P.T.T.-personeel radicaal wist te smooeren' de gemoederen in beweging.²⁴⁷

Ondanks het breed gedragen protestprogramma tegen de BBL bereikte de omvang van de Postbond in 1926 zijn dieptepunt van 2100 leden. Deze daling werd op de voet gevolgd door de daling van het aantal ingezonden brieven van Indonesiërs waarvan er in 1926 nog maar zo'n 31 verschenen waarvan 5 in het Maleis. In augustus 1926 verscheen de laatste in het Maleis gestelde brief in het *Orgaan van de Postbond* over de donkere vooruitzichten voor de groep Hulp Postcommiezen (Hpc's). Een noot van de redactie verklaarde dat er geen Maleise bijdragen meer zullen verschijnen omdat 'wij ons houden aan het reglement dat onze leden geacht worden Nls te verstaan.' De Postbond vindt deze talenkennis voor Hpc's nodig, verklaarde de redactie, 'maar de Dienstleiding niet. Als Dienstleiding z'n zin krijgt, dan vallen de Hpc's voortaan buiten de bond.'²⁴⁸ Dat juist in de Maleise bijdragen de meeste communistisch getinte brieven gezeten hadden, werd door de redactie weliswaar niet als reden genoemd, maar zal zeker hebben meegespeeld in de overwegingen om hen te weren uit het Postbondsblad.

De tweede helft van 1926 stond in de vakbondswereld in het teken van de verhitte discussie over het invoeren van het Algemene Nederlands-Indische Vakverbond (ANIV), een overkoepelende vakcentrale waaraan de Postbond een deel van zijn bevoegdheden zou moeten overdragen. Voor de ANIV zou ook een contributieverhoging nodig zijn en net als bij de Suikerbond brachten deze voorstellen conservatieve vakbondsleden in beweging, die de koers van de bond het jaar erop zouden gaan bepalen. Tegelijkertijd werd de kloof tussen de Postbond en Sarekat Postel eind 1926 definitief. Weliswaar deed de Sarekat Postel in april

²⁴⁵ Redactie, 'Commentaren en critieken uit de Indische Courant', 16-3-1926, 563.

²⁴⁶ Redactie, 'Salarisrekwest', 16-3-1926, 541.

²⁴⁷ Ibidem, 'Twintigste jaarverslag', 1-4-1926, 5.

²⁴⁸ Ibidem, 'Noot van de redactie' bij Tabisan, Hpc Toboali, 'Pemandangan toean-toean. hulppostcommiezen', 1-8-1926, 248-249.

nog mee met het vakoverleg met de Dienstleiding samen met de Postbond en de controleursverenigingen, maar in de maanden daarna radicaliseerde de bond verder tot zij in oktober betrokken raakte bij de communistische opstanden.²⁴⁹ Zo zou de laatste Maleise bijdrage in de Postbondsblad de vertaling van een circulaire worden waarin Dienstchef Wigman uitgelegde waarom hij de Sarekat Postel de wacht had aangezegd.²⁵⁰

In het eerste half jaar van 1926 blijkt ook uit de door Indonesiërs ingezonden brieven het verminderde vertrouwen in de slagkracht van de Bond. In januari klaagt Koesoemo net als Garwitz het jaar daarvoor over de blijvende onduidelijkheid omtrent de bevorderingseisen tot commies terwijl de cursus nog niet is heringevoerd. Volgens Koesoema gaat het H.B. te makkelijk mee met de Dienstleiding. 'Thans is dus de rang van comm. 1^e klasse te bereiken via het Ckt.-schap en een prachtig conduite rapport', schrijft hij cynisch.

Juist aan deze rapporten heb ik na eene voldoende ervaring eene hekel. Zolang er geen duidelijke, billijke, (zonder aanzien des persoons) regeling getroffen wordt om het besten uit het corps te halen, vindt men steeds een ontevreden geest onder de ambtenaren.²⁵¹

Uit het uitgebreide naschrift van de redactie van de Bond blijkt dat men het in hoofdlijnen met Koesoema eens is, maar dat een voor ieder acceptabel tegenvoorstel niet eenvoudig te verwoorden is.

Inzender die spreekt over het treffen van een (algemeene) billijke regeling, zonder aanzien des persoons, wil misschien wel zoo goed zijn, eens aan te geven, hoe hij zich zoo'n regeling denkt. Een regeling derhalve, waarbij onderlinge nijd en afgunst uitgesloten zijn en niemand zich gepasseerd of gedupeerd voelt. Wij zien nog geen kans zoo'n regeling aan te geven. Wij hopen deze voor de Commiezen zoo belangrijke kwestie op het aanstaande onderhoud met den heer Dienstchef te kunnen bespreken.²⁵²

Het nummer erop reageert Koesoema op de reactie van S.P. waarbij beiden eigenlijk de argumenten van het voorgaande herhalen. Waar is de grens tussen 'voldoende' en wat een 'uitstekende' beoordeling?²⁵³ Kort daarop schrijft J.C. Miga namens het hoofdbestuur een stuk over wat de Postbond nu wel of niet kan bereiken bij de onderhandelingen met de Dienstleiding. In het stuk 'verkeerde zienswijze' reageert hij op de notulen van de belangengroep van de technische ambtenaren van de afdeling Bandoeng, die net als Koesoema 'klagen dat

²⁴⁹ Redactie, 'Conferentie van het Diensthoud met de Besturen van enkele Vakverenigingen', 16-4-1926, 32.

²⁵⁰ Wigman, 'De Sarikat Postel, circulaire 54', 16-12-1926, 436.

²⁵¹ Koesoema, 'Circulaire 47, duidelijkheid gewenscht', 16-2-1926, 486-487.

²⁵² S.P., naschrift bij 'Circulaire 47, duidelijkheid gewenscht', 16-2-1926, 486-487.

²⁵³ Koesoema, 'Duidelijkheid gewenscht', 1-3-1926, 511.

er te weinig kracht van de Bond uitgaat.' Volgens Miga onderschatten zij daarbij dat 75% van de klachten van de ambtenaren sowieso rechtstreeks bij de Dienstleiding op tafel komen en dat de Postbond uit zijn 25% eerst 'die zaakjes ter opknapping' moet halen 'waarvan later blijkt dat er "een luchtje" ja soms weleens "een sterk luchtje" aan is.' Volgens Miga moet de Bond dan ook de welwillendheid van de dienstchef koesteren. 'Begrijpt toch dat er van den Bond tevens een opvoedende kracht moet uitgaan en niet eene die ondermijnt.'²⁵⁴ Van de Postbond valt geen vuist op tafel te verwachten.

Als in de loop van 1926 inderdaad een kleine salarisverhoging voor het personeel tot stand komt, lijkt de behoudende koers van de Postbond voor een aantal Indonesische inzenders weer acceptabel. In april laat Soewarno voor het eerst sinds 1923 van zich horen. Met als titel 'Een blij teken' spreekt hij zijn waardering uit voor het verbeterde salaris, maar waarschuwt tegelijkertijd voor de 'vooralsnog perspectiefloze assistenten' die nog steeds geen toegang hebben tot de commiezenkursus. Met een naschrift probeert de redactie hem gerust te stellen: de commiezenkursus staat al op de begroting, maar vooralsnog kan de Bond 'nog niets bepaalds' meedelen over de precieze invoerdatum.²⁵⁵ In datzelfde nummer roept Golongan de assistenten en adjunct-commiezen op om niet in de wandelingen te klagen, maar hun klachten op papier te zetten zodat de bond er wat mee kan. Het kan ook 'in uw Indonesische taal' schrijft hij bemoedigend. Want alleen de bond kan aan hun situatie wat veranderen. Wordt lid dus, want zoals Max Havelaar al geschreven heeft 'niet in het snijden der padie is de vreugde; de vreugde is in het snijden der padie die men geplant heeft.'²⁵⁶

Als in juli de toelatingseisen voor de commiezenkursus bekend worden, breekt in het Postbondsblad nog één keer een felle discussie uit over de billijkheid van deze eisen van de Dienstleiding. Om tot de cursus toegelaten te worden moet de kandidaat assistentenrang of adjunct-commiezenrang bezitten en bereid zijn periodiek van standplaats te wisselen. Verder moet hij morse- en recorder brevet bezitten. Voor veel assistenten blijkt vooral de verplaatsbaarheidseis een struikelblok. S.w.d. klaagt over de voorwaarden van promotie die nu voor hem te mager zijn om 'mijn dierbaar Java' te verlaten.²⁵⁷ 'Assistent' meent dat de benodigde brevetten beter bij grote dan bij kleine kantoren te halen zijn. In beide gevallen reageert de redactie met stevige 'opvoedende kracht' in het naschrift. De eisen staan nu eenmaal vast en zijn bekend. 'Accuraat handelen' mag volgens de redactie best gevraagd worden van een toekomstig commies.²⁵⁸

²⁵⁴ Miga, 'Verkeerde zienswijze', 16-3-1926, 539-540.

²⁵⁵ Soewarno, 'Een blij teken', 16-4-1926, 65-66.

²⁵⁶ Golongan, 'Ac. en ass.', 16-4-1926, 64-65.

²⁵⁷ S.w.d., 'Sic Transit Gloria Mundi', 16-8-1926, 274.

²⁵⁸ Assistent, 'De wensch van een assistent', 1-7-1926, 190.

De felste klachten over de nieuwe commiezenkursus komen van degenen die net niet voor de cursus in aanmerking kwamen zoals de Hulp Postcommiezen (Hpc's) en de adjunctklerken. In tijden van bezuiniging hadden zij op veel kantoren vergelijkbaar werk gedaan als dat van de echte assistenten, zonder daarvoor gecompenseerd te worden. 'Een vergeten groep' noemt een Hpc zijn groep van Hulp Postcommiezen, die in het BBL definitief ingedeeld is in de A-schaal.²⁵⁹ Namens de groep adjunct-assistenten meldt zich in september mej. Siti Soedarinah die in een fel stuk de treurige geschiedenis schetst van haar groep na de afschaffing van het assistenteninstituut in 1922. Weliswaar is er onder Diensthoofd Wigman wel het een en ander aan de situatie voor de assistenten hersteld maar 'wat in het laatste viertal jaren (1922-1926) afgebroken is, is niet eenvoudig weer op te bouwen.'

Redelijke motieven voor de verslechtering mochten wij nog niet vernemen althans tot noch toe, voor zoover wij kunnen nagaan zijn ze nog niet in dit orgaan geplaatst. Waarom niet? Welnu, omdat den dienst die niet kan vinden. Het blijft dus onrecht, onafwijsbaar onrecht.

Volgens Soedarinah is het onrecht niet alleen vanwege vier jaar lang stagnatie maar ook dat haar groep ook met de nieuwe regeling geen uitzicht krijgt op een commiezenkursusplaats.²⁶⁰

In oktober herhaalt Soedarinah haar aanklacht, gesteund door de vele adhesiebetuigingen uit de groep van de 1300 assistenten binnen de P.T.T. Ditmaal richt zij zich rechtstreeks tot Dienstchef Van Ringelstein die volgens de 'adjunct-klerke' de groep 'willens en wetens in de hoek had gezet'. In een opwelling schrijft Soedarinah dat deze 'onrechtvaardigheid de dienstchef "duur zou komen te staan"'.²⁶¹ Dat blijkt ten tijde van communistische woelingen een vergissing, want de Dienstleiding volgt het *Orgaan van de Postbond* op de voet. Per kerende post reageert Van Ringelstein verontwaardigd op de 'kwalijke insinuaties aan zijn adres'. Soedarinah wordt gedwongen publiekelijk haar verontschuldigen aan te bieden. In een uitgebreid naschrift probeert de redactie haar te verdedigen.

Wij hadden het niet zo gelezen als den Dienstchef die van insinuaties sprak, wij lichtten mej in die onmiddellijk amende honorable maakte. Wij verwachtten thans van de Dienstleiding dat zij inhoudelijk ingaan op haar vragen. Soedarinah ontving vele bewijzen van instemming, zij heeft dus vertolkt, wat onder adjunct-klerken leeft.²⁶²

²⁵⁹ Een hpc, 'Een vergeten groep', 16-7-1926, 227-228.

²⁶⁰ Mej. Siti Soedarinah, 'De positie van de assistenten', 16-9-1926, 310-311.

²⁶¹ Ibidem, 'Positie van de assistenten', 16-10-1926, 336-338.

²⁶² Redactie, naschrift bij Mej. Siti Soedarinah, 'Excuses voor beledigende zinsnede', 16-11-1926, 411-412.

Na deze *amende honorable* zijn de dagen van de publiekelijke discussie in het Postbondsblad geteld. Het HB dat onder leiding van G.H. Van der Velden de ANIV had gesteund maakt plaats voor een veel conservatiever hoofdbestuur dat de Bond op een aantal plaatsen structureel wijzigt. Discussie moet voortaan in de afdelingen gevoerd worden en op de ALV, niet langer in de brievenrubriek. De categorie beschouwingen, waarin Indonesiërs de verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen ter sprake brachten, zoals Assistent in 1920, Soewarno, Soerjowidjojo, Ketjil en Pardon in 1922-1923, Tekokar Adenon in 1924 en tenslotte Garwitz/ Satrasoedirdja in 1925 en 1926, kwam daarmee ten einde. Desondanks zouden de meeste Indonesische leden de Postbond niet verlaten.

4.3.7 'Het gist in Indië',²⁶³ 1927-1930

De economische opleving blijft in 1927 aanhouden, maar de ambtenarensalarissen in Indië profiteren daar weinig van. Wel is de dreiging van de communistische partij en vakbonden eind 1926 en begin 1927 tot uitbarsting gekomen. Voor postbeambten wordt lidmaatschap van de Sarekat Postel verboden en opruiende teksten worden in de nasleep van de woelingen niet meer getolereerd. De stevige discussie in het Orgaan van de Postbond over de oprichting van het Algemeene Nederlands-Indische Vakverbond (ANIV) bleek achteraf in meer dan één opzicht een breekpunt.

Het Hoofdbestuur van G.H. Van der Velden had nauw samen gewerkt met D.M.G. Koch en zijn tijdschrift *De Vakvereniging*. Om de bijdrage aan de Vereniging Van Landsdienaren (VVL) te verhogen was op de ALV van 1926 de contributie verhoogd en hetzelfde staat op het programma voor de ALV van 1927. Als eind 1926 de ANIV definitief mislukt blijkt, komt ook het bestuur van Van der Velde ten einde. Zijn opvolger J.P.J.W. Kusters stelt dat de besluiten over zowel ANIV als de hogere bijdrage aan de VVL over de hoofden van de leden heen zijn genomen.²⁶⁴ Om dit voortaan te voorkomen, schrijft hij, steunen hij en zijn medestanders op de ALV het voorstel de macht van het HB te beperken ten voordele van dat van de leden.

Allereerst wordt de structuur van het Hoofdbestuur van de bond gewijzigd. In plaats van een zeventallig HB met een Dagelijks Bestuur van drie personen, komt er, net als in de Suikerbond, een HB van drie personen, gesteund door een Raad van Advies van zes personen. Een spoedcommissie met daarin vertegenwoordigers van de verschillende belangengroepen in de Bond moet voortaan het HB bij alle belangrijke beslissingen terzijde staan. Ondertussen moet het zwaartepunt van de bondsdiscussie bij de afdelingen komen te liggen. Voortaan gaan de afdelingen zelf HB-leden voordragen en voorstellen rechtstreeks op de ALV ter stem-

²⁶³ Een bondslid, 'Het gist in Indië', 16-1-1928, 465-466.

²⁶⁴ J.P.J.W. Kusters, 'De Postbond', 1-7-1926, 180-181.

Huldiging van den Aftredende bondsvoorzitter, uit: *Orgaan van de Postbond*, 17 juni 1927.

ming brengen. Daarmee vermindert het belang van de discussie in het Bondsblad omdat invloed op de beslissingen zich voortaan lokaal afspelen.²⁶⁵

Tegelijkertijd met de nieuwe bestuursopzet wordt een serie andere veranderingen voorgesteld. Besloten wordt om de schrijvers en hulppostcommiezen die in het licht van de BBL niet meer tot de middenrangen behoren, wel lid te laten blijven, maar dat nieuwe leden niet meer geworven worden in die rangen.²⁶⁶ In datzelfde kader wordt ook besloten dat Maleise berichten alleen nog in vertaling geplaatst zullen worden omdat de Bond formeel van haar leden eist, dat zij de Nederlandse taal machtig zijn. Een ander ALV-voorstel is dat het HB bij de Dienstleiding zal gaan ijveren voor het veranderen van de gehate term adjunctklerk in klerk tweede klasse. Het belangrijkste punt op de agenda blijft het verzet tegen het onrecht van de BBL. De ALV eist een formeel antwoord op het salarisverzoek van de bond. In 1928 dicht Jan Visser in het *Orgaan van de Postbond* over de BBL:

²⁶⁵ Redactie, 'Nieuwe indeling van het bestuur van den Bond', 16-2-1927, 572-573.

²⁶⁶ Redactie, 'Lidmaatschap hulppostcomiezen en schrijvers', 16-2-1927, 574.

Als je daar als buitenstaander
 De geschiedenis van leest
 Krijg je neiging om te vragen
 Hoe het moog'lijk is geweest
 Dat een werk van vele jaren
 Leiden tot een resultaat
 Dat zovelen in den lande
 Thans nog onbevredigd laat.²⁶⁷

Voor de ledenaantallen van de bond betekent de nieuwe koers een succes. Vanaf 1927 stijgt het ledental tot een plateau van zo'n 2550 leden in 1930. De functie van het *Orgaan van de Postbond* is inmiddels merkbaar veranderd. Directe input van de leden wordt een zeldzaamheid en de ingezonden brievenrubriek blijft steeds vaker leeg. Inzendingen van Indonesische schrijvers weerspiegelen die trend. In 1927 komen nog een tiental ingezonden brieven van Indonesiërs binnen, het jaar daarna nog zes en in 1929 en 1930 één per jaar. In het *Orgaan van de Postbond* houdt de redactie nu via algemene columns de leden op de hoogte van de bondsstandpunten. In de berichtgeving worden mogelijk politiek gevoelige onderwerpen zoveel mogelijk vermeden. Een onderwerp als verhouding tussen de bevolkingsgroepen komt enkel nog zijdelings ter sprake in artikelen over bijvoorbeeld de BBL, de Indische arbeidsmarkt en de indianisatie. De stop op het aantal ingezonden brieven aan het *Orgaan van de Postbond* is geen officieel vastgelegd beleid, maar de stevige toon van de naschriften die de nieuwe redactie bij de weinige overgebleven brieven plaatst, maakt de nieuwe koers niet minder duidelijk. Volgens de redactie heeft de Bond voor vrijwel alle rangen mogelijkheden heropend om weer carrière te maken en klagen past daar niet bij.

In februari schrijft 'O' een brief over de P.T.T.-misère die hij op kantoor te verduren had waardoor hij steeds de commiezenkursus misloopt. Nu zoekt hij een gunstige overplaatsing. 'Hier kom ik U vragen, zou mijn baas wel advies uitbrengen zoals het hoort? ... kan dat wel aanleiding geven, dat ik mijn ontslag krijg?' De redactie is niet onder de indruk. 'U moet niet à priori denken, dat uwe chefs uwe vijanden zijn. ... Solliciteeren heeft nog nooit ontslag ten gevolge gehad.'²⁶⁸ Een vergelijkbaar en nog korter antwoord krijgt schrijver M. Wardojo die zich afvraagt of voor zijn rang dezelfde eisen Klein Ambtenaar Examen (KAE) gelden als voor de assistenten. 'Schrijver hebben als eisch nimmer K.A.E. gehad', bijt de redactie hem toe, 'Wie K.A.E. heeft, moet geen schrijver zijn'. En daar kan deze schrijver het mee doen.²⁶⁹

Een vergelijkbare klacht van 'Arme akl.' over 'het lot der adjunct-klerken' wordt helemaal met de grond gelijk gemaakt. Arme akl. klaagt 'ja, op wie en wat

²⁶⁷ Jan Visser, 'BBL-gedicht', 16-2-1928, 511.

²⁶⁸ O., 'P.T.T. misère', 16-2-1927, 534.

²⁶⁹ M. Wardojo, 'Schrijvers P.T.T.', 16-2-1927, 535.

kunnen wij dan vertrouwen; zelfs iets dat reeds bepaald is, wordt niet uitgevoerd, dat is toch treurig. Belooft ons dan voortaan niets, opdat wij er niet op gaan rekenen.’ De noot van de redactie is onverbiddelijk. De regelingen zijn onrechtvaardig maar ‘overigens moet arme akl. niet overdrijven. Voor een akl. waar pit in zit, is wel carrière te maken bij den P.T.T.-dienst. Bij moeders pappot gaat dit echter niet. ... Niet blijven kankeren op een klein kantoor maar de wereld in. Met energie bereikt men veel!’²⁷⁰ In mei 1927 blijkt dat de redactie niet altijd ongelijk heeft met zijn kritische houding ten aanzien van de klagende adjunct-klerken. In de brievenrubriek verschijnt een dankbetuiging van de adj. Klerken van Weltevreden en Batavia. Zij hebben meegedaan aan de particuliere commiezenkursus van de Postbond en zijn inmiddels ‘met medewerking van de Dienstleiding’ tot commies benoemd.²⁷¹

Toch is het jaar daarna duidelijk dat structurele verbeteringen van de lagere middengroepen er ook bij de herziening van de B.B.L. niet inzitten. Klerken, adjunct-klerken en adjunct-commiezen moeten het ditmaal doen met een tijdelijke salaris-toeslag. Begin 1928 schrijft ‘Een Bondslid’ over de toenemende verbittering van de middelbare en lagere groepen over ‘het uitblijven van toegezegde positieverbeteringen.’ En ditmaal moet de redactie Bondslid gelijk geven. ‘Een toeslag op het salaris, vooral als lapmiddel alleen voor gezinshoofden, helpt ons niet!’²⁷² Als Bondslid zijn klacht een maand later nogmaals en in detail herhaalt, voelt bondsvoorzitter Kusters zich genoodzaakt om persoonlijk de HB-plannen voor de ‘adj.-klerken’ te verdedigen.²⁷³ In de ALV van dat jaar maakt de ‘waardering van voorpraktijk en diploma’s voor Adjunct-Klerken’ deel uit van de grote discussiestukken van de Bond.²⁷⁴

Met de kaalslag in de brievenrubriek wordt de stem van de Indonesische bondsleden moeilijker te volgen. Uit jaarverslagen van de afdelingen en van de ALV blijkt dat de Indonesische leden de bond desalniettemin niet verlaten hebben. Integendeel. In de Spoedcommissie van de RVA maken eind 1927 de leden J.B. Hiarij, Marah Djani en Ch. Ranti de helft van de commissie uit.²⁷⁵ In 1929 zitten in het bestuur van afdeling Malang K.H. Longdong, Mahamed Noer, A.C. In-kiriwang en Raden Mas Soepangat Adiwinoto, in afdeling Bandoeng Hassen Djen, in afdeling Batavia Sastrawinata, in afdeling Solo Moeljadi en zo verder.²⁷⁶

In de meeste afdelingen zit tenminste één Indonesisch lid in het bestuur, in afdeling Makassar in de buitengewesten zijn alle bestuursleden Indonesisch. Niet

²⁷⁰ Arme akl., ‘Het lot der adjunct-klerken’ plus noot van de redactie, 16-4-1927, 45-46.

²⁷¹ De adj. Klerken van Weltevreden en Batavia, leden van den Postbond, die aan den cursus deelnemen, ‘De particuliere commiezenkursus’, 1-5-1927, 60-61.

²⁷² Een Bondslid, ‘Het gist in Indië’, 16-1-1928, 465-466.

²⁷³ Een Bondslid, ‘Is het mogelijk?’, Kusters, ‘noot van de redactie’, 16-2-1928, 508-509.

²⁷⁴ Redactie, ‘Waardering van voorpraktijk en diploma’s voor Adjunct-Klerken’, 1-11-1928, 360.

²⁷⁵ Redactie, ‘Twee-en-twintigste jaarverslag’, 1-4-1928, 4.

²⁷⁶ Redactie, ‘Jaarverslagen’, 1-3-1928, 552-557.

Bestuursafdeling Madioen, uit: *Orgaan van de Postbond*, november 1925. Zittend: L.A. Jordaan (voorzitter). Staand van links naar rechts: Iskander (secretaris-penningmeester, Soegiono en J.M. Eggink. Het vijfde bestuurslid ontbreekt wegens ziekte.

alle Indonesische leden blijven bij de Postbond, maar van een leegloop is geen sprake. Ook de oprichting van de Indonesische Midpost in november 1928 leidt niet tot spectaculaire dalingen in het ledenaantal van de Postbond. Sommige uitgesproken Indonesische kaderleden stappen op termijn wel over. In december 1931 is in de Indische krant bijvoorbeeld een verslag te lezen van een openbare vergadering van Midpost waarop gesproken wordt over 'werknemers in 'Indonesia' en in Europa' en 'dat de arbeidersbeweging in dit land niet van politiek is vrij te pleiten, zulks in verband met het rassenvraagstuk.' Deze vergadering staat onder leiding van Sastrasoedirdja, commies der P.T.T. Batavia-centrum, in de Postbond beter bekend als Garwitz.²⁷⁷

²⁷⁷ Anoniem, 'Openbare vergadering Midpost, zeer geringe belangstelling', *Indische Courant*, 17-12-1931.

4.3.8 *De kaalslag van de bezuinigingen, de wens uit boezem van het Inheemsch personeel en de Kronjongsongs van Soekaboemi, 1931-1940*

De crisis zorgt ervoor dat de bond opnieuw in zwaar weer komt. De Postbond doet mee aan de 'grote protestmeeting van de VVL in de dierentuin van Weltevreden' tegen de geplande salariskorting van 5% en 1932 nogmaals 5% op alle ambtenarensalarissen.²⁷⁸ De ALV neemt per acclamatie een protestmotie aan tegen de maatregelen door de Indische regering 'zonder raadpleging van den Volksraad genomen'. De maatregelen belasten de ambtenaren zwaarder dan alle anderen en deze onbillijkheid zal een verbitterd ambtenarencorps ten gevolge hebben. De motie wordt ter kennis gebracht aan de 'Nederlandsch-Indische regering, den Volksraad, den minister van Koloniën en de Tweede Kamer', waarna men overgaat tot de orde van de dag.²⁷⁹ Geen van de officiële instanties geeft antwoord en de kortingen worden onverminderd ingevoerd. Tussen 1931 en 1935 zakken de ledenaantallen tot een dieptepunt van 1712 in 1936.

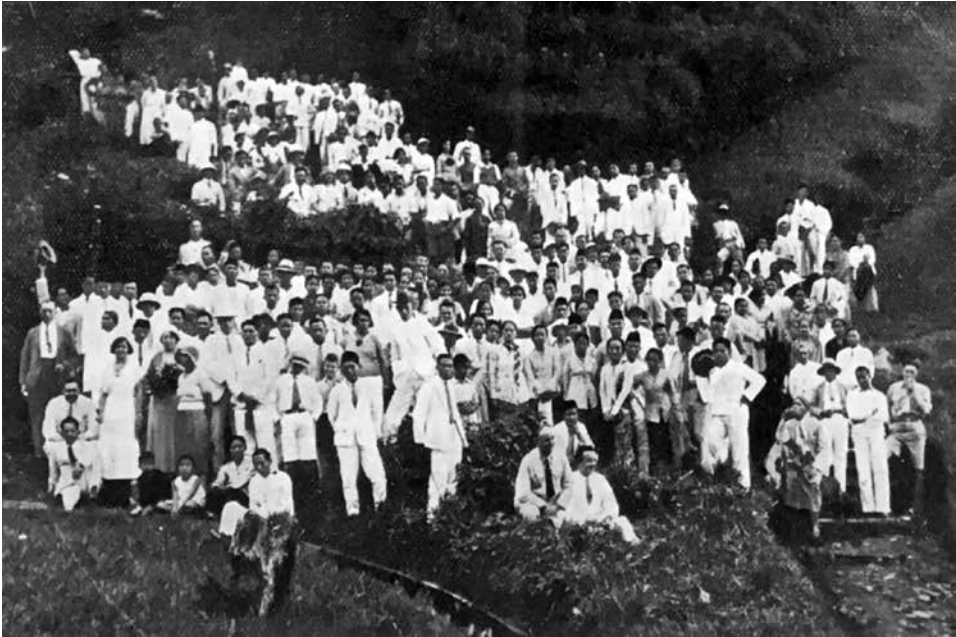
Ondanks de bittere ellende die de crisis de ambtenaren brengt, blijft een discussie in het Postbondsblad achterwege. Tijdens de crisis lijken de leden van de Postbond geaccepteerd te hebben dat het HB van de Postbond probeert te redden wat er te redden viel. In de rondvraag van de jaarvergadering in 1931 bijvoorbeeld maakt 'de heer Soedardjo, afgevaardigde van de klerken' van afdeling Buitenzorg goed gebruik van zijn spreektijd. 'Verschillende voorstellen door den Voorzitter, den Penningmeester alsmede de heer Soedardjo voortgebracht, worden aan ernstige bespreking onderworpen en bij afzonderlijk schrijven ter verdere behandeling aan het Hoofdbestuur voorgelegd.' Daarmee is de heer Soedardjo nog niet klaar. In de rondvraag bespreekt hij 'enkele ten Postkantore voorgedane gevallen' welke de Voorzitter belooft te bespreken met de Kantoorchef, de heer Smits.²⁸⁰ In de oude bestuursopzet hadden deze 'voorgedane gevallen' waarschijnlijk een serie ingezonden brieven in het *Orgaan van de Postbond* opgeleverd, maar de ombudsmanfunctie die de redactie begin jaren twintig op zich had genomen, loopt nu via Soedardjo van afdeling Weltevreden.

De stilte in het *Orgaan van de Postbond* past bij de grimmige politieke situatie in het Indië van de jaren dertig. Onder gouverneur-generaal De Jonge is de kolonie definitief een politiestaat geworden. Non-coöperatief nationalisme wordt na 1933 niet meer getolereerd. Tegelijkertijd is het meer dan waarschijnlijk dat de steun voor de nationalistische zaak bij Indonesische leden alleen maar is gegroeid. Een mogelijk voorbeeld van nationalistische sympathieën van de Indonesische Postbonders, is te vinden op de grote foto die in november 1933 de voorpagina van het *Orgaan van de Postbond* siert. Daarop staat een massa Post-

²⁷⁸ Redactie, 'De groote protest-meeting', 1-4-1931, 4.

²⁷⁹ Redactie, 'Onze actie', 16-4-1931, 26.

²⁸⁰ Redactie, 'Notulen van de ledenvergadering van de afdeling Buitenzorg', 1-4-1931, 17.

De afdeling Bandoeng naar Radio Malabar, uit: *Orgaan van de Postbond*, 1-11-1933.

bondsleden van afdeling Bandoeng op stap naar de Malabar-radio. Veel Indonesische leden zijn te herkennen aan hun peci, waarmee de nationalistische partij Partindo een jaar eerder campagne gevoerd had: draag een peci als symbool voor het nationalisme.²⁸¹ Volgens de redactie van de *Postbond* werd met de uitstap vooral 'de groote saamhorigheid van het P.T.T.-personeel' gedemonstreerd.²⁸²

In het *Postbondsblad* valt na die tijd over het gevoelige onderwerp van de 'rassenverhoudingen' alleen tussen de regels door wat te lezen. Een dramatisch voorbeeld daarvan is de motie van de afdeling Cheribon op de ALV van 1931: 'een Inheemsch lid worde in het Hoofdbestuur opgenomen.' Voorzitter de Koning van afdeling Cheribon licht toe 'dat het H.B. overkropt is met werk en het was de bedoeling van de afdeeling Cheribon om in verband daarmee het H.B. uit te breiden met een persoon.' En zoals in de toelichting staat 'om een hechte band te verkrijgen onder de inheemsche leden en ter voorkoming van tweedracht. Deze wensch komt uit den boezem van het Inheemsch personeel zelf.'²⁸³

Het HB blijkt deze wens niet te waarderen. Bars klinkt het in het Prae-advies 'dat in onze organisatie nimmer ras-onderscheid is gemaakt gemaakt en behoort

²⁸¹ Hendri. F. Isnaeni, 'Nasionalisme peci', op historia.co.id, 2-8-2010, URL: <https://historia.id/kultur/articles/nasionalisme-peci-DnWqv> [2-8-2010] geraadpleegd 22-12-2022.

²⁸² Redactie, 'De afdeling Bandoeng naar Malabar-radio', 1-11-1933, 289.

²⁸³ Redactie, 'Voorstel afdeling Cheribon', 1-5-1931, 69.

ook niet noodeloos in het geding worde gebracht. In Spoedcommissie en RvA hebben reeds meerdere Inheemsche leden zitting. Overigens is het zonder nadere toelichting niet duidelijk op welke wijze de saamhorigheid door dit voorstel bevorderd zou kunnen worden. Aangeteekend wordt dat de Inheemsche leden precies dezelfde rechten en plichten hebben als de anderen en dus geenszins van de bestuursvoering zijn uitgesloten. Meerderen hunner leveren dan ook in afdelingen en correspondentschappen zeer verdienstelijk werk.' Ook in de discussie kan het voorstel van Cheribon op weinig bijval rekenen. Oud-bondsvoorzitter Van de Velden vraagt zich bijvoorbeeld af, waarom Cheribon niet gewoon een Inheemsch kandidaat naar voren geschoven heeft voor de vacature van secretaris van het HB? 'Het voorstel maakt zo een merkwaardige indruk', vindt hij en in de ALV wordt het afgewezen.²⁸⁴

Dat de redactie van de Postbond zich weldegelijk bewust is van de ontwikkelingen in Nederlands-Indië in het algemeen en binnen de eigen organisatie in het bijzonder, blijkt uit een opmerkelijk stuk over 'het vraagstuk van de Indianiseering' dat in juli 1932 in het blad verschijnt. In het stuk volgt de redactie het nummer van *Koloniale Studiën* waarin schrijvers als professor J.H. Boeke, H.C. Zentgraaff ir. H.M.J. Hart en D.M.G. Koch hun licht laten schijnen over het vraagstuk 'dat in het bijzonder voor de ambtenaren-vakbeweging van groot belang is.'²⁸⁵

Volgens de redactie is de bijdrage van Boeke daarin het meest belangwekkend. Over indianisatie zegt de professor 'men kan aan indianiseering wel een beperktere beteekenis hechten namelijk die van de vervanging van Europeesche krachten door Inheemsche in de subalterne betrekkingen. Dat proces is, ten koste van de Indo-Europese bevolkingsgroep al lang gaande en zal ook nog verder gaan.' Maar meer is het volgens Boeke niet. Aangezien er geen economische gelijkwaardigheid is tussen de beide groepen is politieke machtsoverdracht vooralsnog praktisch uitgesloten, concludeert hij.²⁸⁶

De redactie van de Postbond denkt er het zijne van. Volgens hen ziet Boeke het vraagstuk van de indianisatie 'van zoo een hoog standpunt dat belangrijke details hem ontgaan.' De voornaamste daarvan hebben betrekking op de gevolgen van de huidige indianisering die helemaal niet van beperkte betekenis zijn.

Het moge dan juist zijn dat de Inheemsche maatschappij in afzienbare toekomst nog niet modern-kapitalistisch zal zijn, het getal der Indische-Europeanen dat door inheemsche werkkrachten verdrongen worden neemt zienderogen toe.

Volgens de redactie is dit te zien als 'goedkope exploitatie' van de kolonie met ingrijpende gevolgen. Want zonder echte investering wordt ook het levenspeil van 'den groep der meer ontwikkelde Inlanders' bedreigd. Met profetische woorden

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ Redactie, 'Het vraagstuk der indianiseering', 1-7-1932, 156-159.

²⁸⁶ Ibidem.

schrijft de redactie: 'De praktijk stoort zich niet aan de consequenties van een min of meer academisch betoog'. Voor 'welvaartspolitiek en verruiming van de arbeidsmarkt' voor ambtenaren, besluit de redactie grimmig is alleen van de acties van de V.V.O., de centrale van de ambtenarenbonden en de opvolger van de V.V.L., werkelijkheid te verwachten.²⁸⁷

Het Nederlandse crisisbeleid en vooral het gebrek van investeringen in de Indische arbeidsmarkt brengt de vakbonden in de kolonie nader tot elkaar. In 1935 leiden gezamenlijke protesten tegen de manier van herschikking van de schalen van de BBL van de Europese ambtenarenvakcentrale V.V.O. en haar Indonesische tegenhanger P.V.P.N. tot een storm van protest in de Indische samenleving. Zelfs de Federatie voor particuliere werknemers van Van Lonkhuyzen sluit zich bij deze acties aan. Zulk massaal protest had de Indische regering niet verwacht en de voorgestelde bezuinigingen worden gedeeltelijk aangepast.²⁸⁸

Dit waren het soort acties waarvoor Indonesiërs de bond trouw waren gebleven. In augustus 1935 laat afdeling Bandoeng met 'een trip naar den Dago-waterval' zien dat Indonesische en Europese leden binnen de bond ook samen optrekken bij minder serieuze manifestaties. Volgens het verslag 'was het 's morgens om half acht een groote drukte op de Aloon-Aloon²⁸⁹ ... voor allen, bijna 100 personen hun plaatsen hadden gekregen in de 20 opelettes die voor deze tocht gehuurd waren. ... Dankzij de zeer goed zorgen van een onzer leden, de heer R. Oemarhardjokoesoemo, was bij de waterval een soort restaurant gemaakt, waar gelegenheid bestond de nodige consumpties te nuttigen. De lempers, nasi rames, djerooks enz. vonden hun weg naar hongerige magen, terwijl ook de minoemans²⁹⁰ de dorstige kelen verfrischten.' Tevreden concludeert de redactie dat men na 'een dag met elkaar uit meer kameraadschap voelt en zich meer zich één voelt dan na vele maanden samenwerken op bureau of op kantoor.'²⁹¹

Een laatste voorbeeld van het Bondsleven in de jaren dertig komt van bondslid Soes, die in april van datzelfde jaar verslag doet van een gochelvoorstelling.

De zaal was goed bezet en voornamelijk door kinderen. Verschillende toeren werden vertoond zooals een heel spel bridgekaarten vastgeklemd aan den linkerhandpalm, acrobatische kunsten door twee meisjes van 9 en 16 jaar en een heer. Laatstgenoemd meisje danste schitterend en zong van Martha en de krontjongsongs van Soekaboemi. ... 'Ik hoop dat andere afdelingen van den Postbond Bandoeng als voorbeeld zullen nemen omdat van dergelijke genoeglijke samenkomsten veel propaganda uitgaat'.

²⁸⁷ Redactie, 'Het vraagstuk der indianiseering, slot', 16-9-1932, 276-280.

²⁸⁸ Ingelson, *Workers, unions and politics*, 260-261.

²⁸⁹ Aloon-aloon - dorpsgroen, centraal plein.

²⁹⁰ Minoemans - drankjes.

²⁹¹ Redactie, 'Trip naar den Dagowaterval', 1-8-1935, 152.

De redactie is het roerend met bondslid Soes eens, maar geeft in de formulering van het naschrift en passant aan hoezeer de functie van de ingezonden brievenrubriek is veranderd sinds begin jaren twintig. 'Met opzet hebben wij inzender in zijn eigen enthousiaste terminologie aan het woord gelaten. Inderdaad dragen avonden als de onderwerpelijke veel bij tot het saamhorigheidsgevoel onder de leden.'²⁹²

Hoe het in andere afdelingen dan die van Bandoeng zat met de saamhorigheid van de leden van de Postbond is niet meer na te gaan. De morele druk van Midpost om over te stappen naar een zuiver Indonesische bond was in crisistijd mogelijk minder groot. De schijnbaar uitzichtloze situatie crisis had immers alle vakverenigingen in de kolonie nader tot elkaar gebracht. In elk geval kon de Postbond in 1940 zich beroemen op bijna 3100 leden waarmee het hoofdbestuur het P.T.T.-personeel van een 'hoogere plaats in de Indische samenleving' wilde gaan verzekeren.²⁹³

4.3.9 *De Postbond en de stem van de Indonesische leden, 1920-1940*

In de jaren rondom de Eerste Wereldoorlog had de Postbond de nieuwe groep middelbare ambtenaren van inheemse afkomst met open armen ontvangen, maar ook met een duidelijke ideologische boodschap. In de vakvereniging ging het niet om afkomst, maar om belangenbehartiging voor alle leden. 'Hoog en laag, uitgezondene en hier-geborene, zullen niet alleen in de Dienst maar ook daarbuiten – in hun Bond – gebracht moeten worden tot een ongekende mate van samenwerking, van onderlinge waardering, van wederzijdschen steun', schreef bondsvoorzitter J.P.J.W. Kusters ruim tien jaar later over de toekomst van de Bond.

Met het oog op die toekomst had de Postbond eigenlijk geen keus gehad. De indianisatie van de Indische Post zorgde ervoor dat potentiële leden steeds vaker Indonesisch waren. De bond kon zich voor hen bewijzen toen het in 1920 de agenda van de Grievencommissie bepaalde. Vanaf dat jaar werden Indonesische leden in de bond door de redactie aangemoedigd om hun mening te uiten en brieven in te sturen in het Nederlands of in het Maleis. Hiermee verwierf de bond zich zowel een positie als ombudsman als de reputatie van een geducht voorvechter voor de belangen van haar hele achterban die door de Indonesische leden zeer werd gewaardeerd. Daarom werden velen van hen lid van de Postbond en niet, zoals John Ingelson stelt, vooral van de Sarekat Postel, die op dergelijke successen niet kon bogen.

²⁹² Bondslid Soes, 'Een goed voorbeeld', 16-4-1935, 56.

²⁹³ Hoofdbestuur Postbond, *Jubileumnummer Orgaan van den bond van het hooger en middelbaar personeel bij de Post- telegraaf en Telefoon dienst in Nederlandsch-Indië 1905-1940*, 4.

De reputatie van de Postbond als succesvolle belangenvereniging kwam onder druk te staan toen structurele bezuinigingen bij het gouvernement vanaf 1922 duidelijk maakten dat de bond in tijden van crisis weinig in te brengen had. Eind 1923 kwam het bovendien tot een confrontatie met de Sarekat Postel, die Indonesische leden van de Postbond probeerde over te halen om over te lopen, terwijl tegelijkertijd een tweetal belangengroepen van hoger geplaatste Europese controleurs zich van de bond afsplitsten vanwege de toenemende aantallen Indonesische leden. Ondanks deze splijtzwam in de vakbeweging bleven de meeste Indonesische leden de Postbond als voornaamste belangenbehartiger zien. De confrontatie tussen de bonden zorgde er wel voor dat tolerantie voor afwijkende meningen in het Postbondsblad afnam. Met de instelling en uitvoering van het gouvernements Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) in 1925 bereikte zowel invloed van de Postbond als de ledenaantallen een voorlopig dieptepunt.

Brieven in het Maleis werden niet meer geplaatst, want de leden werden geacht het Nederlands te beheersen. Ook de Dienstleiding hielp indirect mee aan een vermindering van het aantal open brieven door publiekelijke excuses te eisen van te fel geformuleerde klachten. Tegelijkertijd betekende in 1926 de ondergang van de eenheidsgedachte van het Algemene Nederlands Indische Vakverbond een bestuurswissel bij de Postbond. In 1927 zou het nieuwe bondsbestuur een deel van haar invloed delegeren aan de afdelingen waarmee aan het belang van een open discussie in het Postbondsblad een einde kwam. Ingezonden brieven werden al snel uitzonderlijk en al helemaal ingezonden brieven van Indonesische leden.

Met de kaalslag in de brievenrubriek wordt de stem van de Indonesische bondsleden moeilijker te volgen. Uit jaarverslagen van de afdelingen en van de ALV blijkt dat de Indonesische leden de bond desalniettemin niet verlaten hadden. De groeiende ledenaantallen van de bond na 1927 bevestigen dit beeld, omdat de bond voor zijn groei afhankelijk was van de talrijkste, inmiddels geïndianiseerde rangen. Een verklaring is wederom niet ver te zoeken. Eind jaren twintig betekende de economische groei dat de Dienstleiding aan sommige eisen van de Postbond tegemoet kon komen. Opleidingstrajecten voor de hogere rangen werden weer opgestart. Uit weloverwogen eigenbelang stapten de Indonesische ambtenaren in 1928 dan ook niet massaal over op Midpost, zoals John Ingelson stelt. Qua politiek mocht de Postbond dan voor Indonesische werknemers teleurstellend neutraal zijn, als belangenvereniging bleef zij de concurrentie de baas.

Tijdens de crisis liepen de ledenaantallen van de Postbond dramatisch terug, maar geen van de Indonesische bonden was in staat daarvan te profiteren. Alle vakverenigingen in Indië stonden voor de zware opgave om de crisisjaren überhaupt te overleven.²⁹⁴ Dat Indonesische leden een rol van betekenis bleven spe-

²⁹⁴ Ingelson, *Workers, Unions and Politics*, 139 e.v.

len in de bond, is vooral tussen de regels door te lezen in het *Orgaan van de Postbond*. Tijdens excursies, maar ook in de afdelingsverslagen en op de ALV's blijkt de stem van de Indonesische Postbonders springlevend. Uit kleine zinswendingen en de symbolische peci's op groeppfoto's is aannemelijk te maken dat nationalistische sympathieën en het Postbondslidmaatschap elkaar niet in de weg hoefden te staan. Als in 1936 het ergste van de crisis voorbij is, keren de leden in nog grotere aantallen terug bij de Postbond. Hoewel het achteraf gezien een pyrrhusoverwinning blijkt te zijn geweest, waren liefst 3095 van de 5785 Europese postambtenaren in Indië lid van de bond.

De ongekende mogelijkheid te publiceren en gelezen te worden door gelijkgestemden van over de hele archipel maakte begin jaren twintig een stortvloed los van trots en idealisme in de brievenrubriek van het *Orgaan van de Postbond*. Met die trots groeide ook de verwachtingen. De grote meerderheid van de brieven van Indonesische inzenders bestond uit klachten over echte vakbonds zaken zoals werktijden, duurtetoeslag, salariseisen maar ook hatelijkheden op de werkvloer. Dit waren het soort brieven waar de redactie van de postbond om begonnen was omdat zij konden worden gebruikt in de vakbondspropaganda. Dat blijkt ook uit tweede categorie brieven van klachten die volgens de bond 'overhaaste critiek' zijn, onwaar of zelfs aanzettend tot 'rassenhaat'. Zowel de redactie als ook andere bondsleden vielen dergelijke inzendingen aan en maanden schrijvers hun heil te zoeken in afdelingsbesturen of het beter bestuderen van de Postreglementen. Met man en macht probeerde de bond de klachten van de nieuwe leden te kanaliseren.

De derde categorie van brieven zijn van Indonesische schrijvers die onrecht op de werkvloer proberen te vertalen naar de ongelijke verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de koloniale staat. In deze brieven zijn de nationalistische stromingen te herkennen die later in Indonesië een rol zouden gaan spelen. Begin jaren twintig schrijven 'een assistent', 'inlander', 'Ketjil' en 'Si boeroeh' communistische brieven waarin soms verrassend rechtstreeks met een vorm van revolutie bedreigd wordt wanneer de tegenstanders van het 'Indische volk' niet over de brug komen.

Schrijvers als Pardon en Soewarno geven net als de communisten vernietigend commentaar op de desastreuze gevolgen van de regeringsbezuinigingen. Zij zien echter de oplossing in een internationale samenwerking van 'blank en bruin' tegen de macht van de werkgevers, passend in een sociaaldemocratische vakbondstraditie. Bij deze groep passen ook de schrijvers van een in memoriam, waarin een overleden Europese collega geroemd wordt omdat hij hen wél in hun waarde gelaten heeft. Tenslotte is in de brieven van Garwitz/Sastrasoedirdja een islamitisch nationalistische schrijver te herkennen die wegens zijn geloof het communisme niet volgen kan, maar zich hun woede weldegelijk kan voorstellen. Omdat men in de Dienst de Indonesiër 'steeds en altijd als een onderworpen, een minderwaardig schepsel beschouwt en hem liever op een afstand houdt'.

Aandenkingsfoto van het telefoonkantoor Cheribon aangeboden aan den Wel. Ed. Gbr. heer A.C. Dede en familie, 8-8-1933.

Door de categorieën heen speelt problematiek van ‘het rasverschil’ in de kolonie. Ook al werd gelijk werk dan officieel gelijk gewaardeerd bij de Post, veel schrijvers zien dat anders. De felste brieven gaan over onbillijke behandeling op het werk door onbegrijpelijke Europese regels of superieuren. Dat Indonesiërs meestal onder een pseudoniem schrijven, geeft enerzijds aan dat zij zich vaak weinig gehoord voelden op de werkvloer. Anderzijds ook dat een grote mate van vertrouwen bestond ten aanzien van de redactie van de Postbond aangezien die alleen brieven plaatste waarvan de naam van de schrijver bij de redactie bekend was.

In bewoordingen die doen denken aan de contemporaine uitleg van ‘white privilege’, schrijven Indonesiërs bij de Postbond in verschillende mate van subtiliteit over de moeite die het hen kost aan de accuratesse-, dienstijver- en geschiktheidscriteria van de Dienstleiding te voldoen. Onzekerheid over de eigen taalvaardigheid in het Nederlands – voor de Postbondsrang bij de Dienst vereist – maar ook weerzin tegen de ‘verplaatsbaarheid’ van de postbeambten schetst een beeld van een minderheid in eigen land. De Indonesische stem van de Postbond spreekt van een groeiend politiek verlangen zelf in staat gesteld te worden de koers van de post en de archipel te bepalen.

4.4 Voor een groot Indië in het algemeen en één – sterk-broederlijk – P.T.T.-personeel in het bijzonder

Soewarno, Tenokor Adenan en Soedarinah stonden niet alleen. Een groeiende groep Indonesiërs werd zich als ambtenaar van de Indische Post bewust van de ondergeschikte positie die zij in Nederlands-Indië innamen en tegelijkertijd dat zij daar met ijver en organisatie zelf verandering in wilden brengen.

Aan het begin van de twintigste eeuw bleek 'Tante Pos' hopeloos verouderd te zijn, zodat verregaande modernisering noodzakelijk was. De bedrijfsleiding van de Indische Post was voor het financiële kader van het personeelsbeleid afhankelijk van de wisselende politieke inzichten van de Indische regering, waardoor zij regelmatig geld te kort kwam. Tijdens de Eerste Wereldoorlog begon het bedrijf met de indianisatie van de laagste middenrangen, de ruggengraat van het bedrijf. Alleen door zelf personeel op te leiden, kon de Dienst verzekerd zijn van voldoende mankracht.

Investerings in interne opleidingen zorgden voor een snelle stijging van het aantal Indonesische ambtenaren. Hierdoor gingen de materiële belangen van de Indo-Europeanen en de Indonesiërs met westerse opleiding overlappen. Voor het predikaat 'geschiktheid bij de Dienst' moesten alle postambtenaren voldoen aan eisen van accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver. Uit het archief valt niet op te maken dat Indonesische kandidaten hierbij vanwege van hun afkomst anders behandeld werden dan hun Europese collega's, wel dat Indonesiërs meer voor hun carrière van het bestaan van interne opleidingstrajecten afhankelijk waren, omdat zij begonnen met een opleidingsachterstand in eigen land.

Zolang de leidinggevenden maar even een dienstbelang zagen, waren ze bereid veel in Indonesische ambtenaren te investeren. De conduitestaten waarop gedrag, presteren en functioneren van de ambtenaren werden bijgehouden speelden daarbij een belangrijke rol. Uit het archief is duidelijk op te maken dat dit de Indonesische ambtenaren niet ontgaan was. Met verzoekschriften wisten verschillende van hen zich uit penibele situaties te redden. Alleen in geval van gebleken propaganda voor de communistische zaak was het meteen over en uit, hetgeen in latere jaren ook voor propaganda voor de nationalistische zaak gogolde zal hebben.

De indianisatie maakte het de Dienstleiding mogelijk om het bedrijf gaande te houden, maar het was geen doel op zich. Zowel in de crisis van 1923 als in de crisis van 1931 werden opleidingsfaciliteiten, essentieel voor verder indianisatie, rigoureuus wegbezuinigd. In 1925 werd bovendien het Besluit Bezoldigingen Landsdienaren (BBL) bij het gouvernement ingevoerd, een salarissysteem voor ambtenaren waarin 'landaard' indirect een grote rol speelde. Werkelijk leidinggevende posities bleven zo voor Indonesiërs buiten beeld.

De verdere inkrimping van de Indische B-schalen van het BBL werd door zowel Europese als Indonesische ambtenaren als willekeur ervaren en zorgde voor permanente bestaansonzekerheid. Een westerse kwalificatie was in de jaren dertig al lang geen garantie meer voor een 'Europees' salarispeil. Van beide groepen stonden de carrièremogelijkheden onder druk van de Nederlandse bezuinigingen in de Indische staatshuishouding. Geen wonder dat de Indo-Europeanen en de Indonesiërs in de Postbond gezamenlijk optrokken.

De stem van de Indonesische leden van de Postbond begon al in 1920 te spreken toen de bond in de Grievencommissie haar grootste successen behaalde. De

stellingname van de respectabele Postbond voor positieverbetering voor al haar leden ongeacht afkomst sloeg aan. De ongekende mogelijkheid te publiceren en gelezen te worden door gelijkgestemden van over de hele archipel maakte begin jaren twintig een stortvloed van trots en idealisme los in de brievenrubriek van het *Orgaan van de Postbond*. Met die trots groeiden ook de verwachtingen van de Indonesische ambtenaren.

De brieven van Indonesische postbondsleden zijn in te delen in drie categorieën. De eerste bestaat uit klachten over echte vakbondszaken zoals werktijden, duurtetoeslag en salaris. Sommige brieven gaan daarnaast over hatelijkheden op de werkvloer. Dit zijn het soort brieven waar de redactie van de postbond om begonnen was omdat zij konden worden gebruikt in de vakbondspromaganda.

De tweede categorie bestaat volgens de bond uit 'overhaaste kritiek'. Soms noemt de Bond ze gewoonweg onwaar of zelfs aanzettend tot 'rassenhaat'. Zowel de redactie als andere bondsleden vallen dergelijke inzendingen aan. Met man en macht probeert de bond de klachten van de nieuwe leden te kanaliseren door hen op te roepen de reglementen goed te bestuderen en liefst hun heil te zoeken in de afdelingsbesturen van de vakvereniging.

De derde categorie zijn de brieven die onrecht op de werkvloer proberen te vertalen naar de ongelijke verhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de koloniale staat. In deze brieven zijn zonder te veel interpretatie de nationalistische stromingen te herkennen die later in Indonesië een grote rol zouden gaan spelen. Begin jaren twintig wordt in sommige brieven verrassend rechtstreeks met een vorm van revolutie bedreigd als de tegenstanders van het 'Indische volk' niet over de brug zullen komen. Andere schrijvers geven weliswaar vernietigend commentaar op de desastreuze gevolgen van de regeringsbezuinigingen, maar zien de oplossing in een internationale samenwerking van 'blank en bruin' tegen de macht van de werkgevers, passend in een sociaaldemocratische vakbondstraditie. Tenslotte is de brieven van Garwitz/Sastrasoedirdja een islamiet te herkennen die die wegens zijn geloof het communisme niet volgen kan, maar die hun woede tegen de koloniale onrechtvaardigheid goed kan volgen.

Door de categorieën heen speelt de problematiek van 'het rasverschil' in de kolonie. Ook al wordt gelijk werk dan officieel gelijk gewaardeerd bij de Post, veel schrijvers zien dat het in de praktijk anders loopt. De felste brieven gaan over onbillijke behandeling door onbegrijpelijke Europese regels of superieuren. In scherpe bewoordingen schrijven Indonesiërs bij de Postbond over de moeite die het hen kost aan de geschiktheidscriteria van de Dienstleiding te voldoen. Onzekerheid over de eigen taalvaardigheid in het Nederlands maar ook weerzin tegen de 'verplaatsbaarheid' van de postbeambten schetst een beeld van een minderheid in eigen land.

De indianisatie van de Indische Post waarvan de activiteiten de hele archipel omspannen, maakt aannemelijk dat daardoor het nationale bewustzijn van deze

Indonesiërs toenam. Per slot van rekening werden zij zowel door de werkgever als in de Postbond gedwongen om op een grotere schaal te denken dan ooit tevoren. De Indonesische stem van de postbond spreekt van een groeiend politiek verlangen zelf in staat gesteld te worden de koers van Post en land te bepalen. Het is de stem van een nationale gemeenschap in wording, vooralsnog gedwongen een denkbeeldige gemeenschap te zijn.²⁹⁵

²⁹⁵ Benedict Anderson, *Imagined communities* (revised edition; London/New York 2006) 6.

5 Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte

De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad (1918-1941)

Ik ben te innig overtuigd, dat de Indonesiërs, zelfs zij die ik onder mijn vrienden reken, mij alleen in zekere mate nodig hebben, zoals dat ook in Europa het geval zou zijn, – en dat dit perfect is, omdat tenslotte de Indonesiërs hun eigen boontjes doppen moeten.

E. Du Perron, 'Aan Soetan Sjahrir', in: *Verzameld werk* 7 (1959) 146.

Het is immers door onderwijs dat mensen de ogen worden geopend, dat ze gebeurtenissen zien, horen en beoordelen die ver weg plaatshebben, buiten het eigen land; daarna zullen ze met eigen bril, naar eigen inzicht vaststellen waar ze zelf zijn en waarheen de eenmaal ingeslagen weg moet leiden.

Pramoedya Ananta Toer, *Het Glazen Huis* (Jakarta 1988, vertaling Henk Maier Breda 1999) 12-13.

Niemand verlangt ten slotte een Indianisatie op korten termijn, maar herhaling van het motief dat de onderwijsinstellingen hier te lande nog van jongen datum zijn, wint door die herhaling zeker niet aan gezag, wanneer men bedenkt, dat er nog, hoewel een kleinere, maar oudere groep van Inheemsche intellectueelen hier te lande aanwezig is, die haar opleiding in Nederland heeft genoten en verantwoordelijkheid heeft leeren dragen. Verantwoordelijkheid, integriteit en dergelijke begeerenswaardige eischen meer, leert of verkrijgt men alleen wanneer men zelf met verantwoordelijkheid is bekleed.

Mr. Dr. T.S.G. Moelia, 13 juli 1936, in: *Handelingen Volksraad*, 165.

5.1 De ontdekking van de indianisatie en de strijd om het indianiseringsbeleid in de Volksraad

Begin augustus 1934 Wiranata Koesoema sprak in de Volksraad dat 'de kwestie van de indianisatie' inmiddels essentieel was voor de rustige ontwikkeling van land en volk.

Wanneer ik spreek over indianisatie bedoel ik daarmee geen ontblinking, doch een bezoldiging volgens Indisch peil, zooals ik dat al meer heb uiteengezet. Ik bedoel daarmee, derhalve ook geen koeliepeil ... doch een prijajipeil.¹ Een vernedering moet daarin geenszins worden gezien, hoogstens een omschakeling door omstandigheden. Heeft ook de Javaansche adel dat niet moeten doen in de afgelopen decennia! En toch sprak nooit iemand toen van 'ontadeling'. Ik herhaal derhalve, dat, waar ook wij ons er doorheen hebben geslagen, naast menschen uit het volk en naast hen hebben gewerkt onder dezelfde omstandigheden, de kwestie van de indianisatie er ook geen behoefte te zijn van blank en bruin. Het is alleen een kwestie van leven op een lager niveau, in zekeren zin voor ons allemaal, met minder salaris dan tot nu toe, ter wille van een rustige ontwikkeling van land en volk, op straffe van een beslisten ondergang van het Groote Rijk der Nederlanden.²

Dit pleidooi voor het belang van de indianisatie kwam uit een onverwachte hoek. Wiranata Koesoemo was tenslotte regent van Bandoeng en de fractievoorzitter van P.P.B.B., de partij van de Indonesische bestuursambtenaren in de Volksraad. Tot dan toe was het 'modewoord' indianisatie vooral gebruikt voor de komst van Indonesiërs in lagere middenbanen bij het gouvernement of bedrijfsleven. Wat had hoge Javaanse adel daarmee te maken? Wat was voor Wiranata Koesoema de reden om zichzelf niet boven naar naast 'de mensen uit het volk' te plaatsen? Waarom was de betekenis van indianisatie in de dynamiek van de Volksraad op zo'n spectaculaire manier veranderd? Welk belang kreeg discussie die daaraan voorafging voor de groei van een Indonesisch nationaal besef?

In het eerste deel van hoofdstuk vijf bespreek ik de voorgeschiedenis van het begrip indianisatie in de Indische pers. Hoe ontwikkelde deze term zich van een specifiek Brits-Indische naar een term voor Nederlands-Indië? Waarom kwam de Brits-Indische term indianisatie in zwang voor de Indische situatie in plaats van de oudere term verindisching? Wat verstond men eind jaren twintig onder het begrip indianisatie in de Nederlandstalige Indische pers?

In het tweede gedeelte van dit hoofdstuk draait het om het contrast tussen de theoretische analyse van het indianisatieverschijnsel in het 'themanummer' van het invloedrijke blad *Koloniale Studiën* in 1932 aan de ene kant en het weerwoord daarop van de Indonesische ervaringsdeskundigen van de Postbond aan de andere kant. Wat was er volgens *Koloniale Studiën* tot dan toe over indianisatie bekend? Welk belang hechtte een gezaghebbend Nederlands-Indisch maandblad aan het 'indianisatieproces'? In hoeverre waren vakbondsleden en ervaringsdeskundigen in de kolonie het met de analyse van *Koloniale Studiën* eens? Wat brachten vakbondsleden en Indonesische ervaringsdeskundigen hiertegen in?

Het derde gedeelte van dit hoofdstuk is gewijd aan de Volksraad omdat de indianisatiediscussie daar uiteindelijk in werd beslecht. Eerst behandel ik hiervoor

¹ Prijaji - inheemse aristocratie

² Wiranata Koesoemo, 2-8-1934, *Handelingen Volksraad*, 649.

de manier waarop de Volksraad zich de eerste drie zittingen (1918-1926) ontwikkelde van een adviesraad tot een raad met parlementaire ambities en de wachter van de publiek opinie. Wat was het belang van de Volksraad voor het publieke debat in de kolonie over staatkundige zaken? Vervolgens bespreek ik de polarisatie van de raad ten tijde van de vierde zitting (1929-1931) en daarna de verwarrende manier waarop indianisatie tijdens het laatste zittingsjaar van de Vierde Volksraad door de verschillende partijen 'ontdekt' werd. Welke lading kreeg het begrip indianisatie in deze jaren voor de verschillende partijen en wat valt af te leiden uit de synoniemen waarmee deze partijen indianisatie probeerden te vervangen?

In het deel over de Vijfde Volksraad (1931-1935) laat ik zien hoe de discussie over indianisatie, verindisching en ontblanking de belangentegenstellingen tussen de verschillende partijen verscherpte. Welk effect had de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme op de relevantie voor het begrip indianisatie in de Volksraad? Het gedeelte over het begin van de Zesde Volksraad (1935-1937) gaat over de manier waarop het trage indianisatiebeleid van de Indische regering als katalysator leidde voor het succes van de petitie Soetardjo voor een autonome status van Indië binnen het koninkrijk. Welke rol speelde het indianisatiedebat bij zowel het succes van de petitie Soetardjo als vervolgens bij de afwijzing ervan? In het gedeelte over de laatste zittingen van de Volksraad gaat het over de groeiende kracht van het Indonesisch nationalisme aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Waarom zou het begrip indianisatie door de meeste Indonesische leden van de raad al voor de Tweede Wereldoorlog als irrelevant ter zijde worden geschoven?

5.2 'Een leus voor een ontwikkeling die in Indië haar term nog niet gevonden had': indianisatie en verindisching in de dagbladers in de jaren voor de crisis, 1919-1930

Aan het begin van de jaren twintig was in de Indische pers over het begrip indianisatie weinig verwarring te merken. Indianisatie en indianisering werden vertaald uit het Engels en uitsluitend gebruikt in de berichtgeving over ontwikkelingen in Brits-Indië. De eerste keer dat indianisatie in de Indische kranten opdook, was dan ook in de berichtgeving over de *Gouvernement of India Act* in 1919. Deze wet had in Brits-Indië gezorgd voor een serie bestuurlijke hervormingen. Meer plaatselijk zelfbestuur, beperkt stemrecht voor de meest welvarende Indiërs en indianisatie van verschillende takken van gouvernementdienst maakten hier onderdeel van uit. Taken van Engelse ambtenaren werden in toenemende mate gescheiden van taken die door Indiase ambtenaren werden vervuld, waarbij het aantal functies dat uitsluitende door Engelsen werd vervuld daalde.

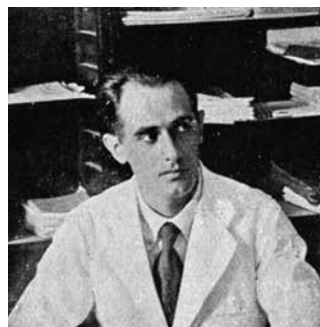
Niet onder de indruk van Mahatma Gandhi's Satyagraha-beweging in 1922, trokken het *Bataviaasch Nieuwsblad* en de *Preanger Bode* aanvankelijk partij voor de koloniale autoriteiten in India.

Ghandi dringt aan op wat hij een volledige 'indianisatie' van India noemt; volgens zijn denkbeelden moeten de inlanders terugkeeren tot hun vroegeren eenvoud, doch Ghandi persoonlijk maakt een druk gebruik van de uitvindingen van den modernen tijd, zooals treinen, telegraaf en telefoon, de post en in het bijzonder van een snelle automobiel.³

Meer begrip voor Ghandi's indianisatie volgt later dat jaar als het rapport van de Civil Disobedience Enquiry Committee wordt gepubliceerd. Daarin staat de 'orgie van repressie' centraal waarmee de Britse overheid de acties van Ghandi voorlopig had gestopt. De weerzin tegen 'de rooinekken' uit de tijd van de Boerenoorlog, toen de propaganda voor Indië en Zuid-Afrika hand in hand ging, was waarschijnlijk nog niet geheel verdwenen, want dit keer kreeg het verhaal van de Indiase indianisatie wel de ruimte in de Indische pers.⁴

In het *Bataviaasch Nieuwsblad* wordt de Indiase nationalist Burghri aan het woord gelaten, die stelt dat de zware belastingdruk juist vanwege het grote leger de indianisatieprotesten heeft gemotiveerd. 'Indien Engeland werkelijk oprecht is wat betreft haar aanbod inzake zelf-regeering voor Indië,' schrijft Burghri, 'dan zou een eerste bewijs daarvan kunnen zijn de indianisatie van het leger. Dat dit veel tijd in beslag zal nemen, besef ik volkomen, doch een begin kan althans onmiddellijk gemaakt worden. Zolang de Engelschman blijft voortgaan om op een Br. Indiër van goede geboorte en opvoeding, neer te zien als een inferieur wezen - als een kind dat als zoodanig behandeld moet worden of genegeerd - zullen deze moeilijkheden zich bleven voordoen op den weg naar verbetering. Behandel ons als gelijken, intellectueel en sociaal, en onze vriendschap zal spoedig zijn oprecht en permanent'.⁵

Zolang het om misstanden van 'den Engelschman' gaat, voelden de Nederlands-Indische kranten zich niet aangesproken om de ideeën van Burghri te vertalen naar de Indische situatie. Door de gedetailleerde verslagen uit India over de gewelddadige protesten tegen de belastingdruk en de aandacht die er door nationalistes als Burghri gelegd werd op de grote afstand tussen de Engelsen en alle Indiërs, is het niet onwaarschijnlijk dat voor de Nederlands-Indische journalisten de verschillen tussen de beide koloniën veel groter leken dan de overeenkomsten. In elk geval gebruikten zij 'indianisatie' jarenlang uitsluitend voor de be-

G.J. van Lonkhuyzen, voorzitter van de Federatie van Europese werknemers bij particuliere bedrijven, uit: Anoniem, 'Portretten van den leden van den nieuwen Volksraad', *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931* (Weltevreden 1931) bladen tussen 166-167.

³ Anoniem, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 14-3-1922.

⁴ M. Bossenbroek, *Holland op zijn breedst*, 353.

⁵ *Bataviaasch Nieuwsblad*, 7-12-1922, *Preanger Bode*, 8-12-1922 en *Sumatra Post*, 14-12-1922.

richtgeving over Brits-Indië, soms afgewisseld met het begrip verindisching, zoals bijvoorbeeld in ‘de verindisching van Diensten in Brits-Indië’ in 1924.⁶

In tegenstelling tot indianisatie werd ‘verindisching’ wel voor situaties in Nederlands-Indië gebruikt. Lange tijd was verindisching vooral een pejoratieve term om Europeanen mee te beschrijven die waren ‘weggezakt in verindisching’.⁷ Een vergelijkbaar voorbeeld sprak van de taalproblemen die zouden ontstaan bij de ‘verindisching van de lagere school’.⁸ Als in 1927 de begrippen indianisering en indianisatie voor het eerst gebruikt worden voor de Indische situatie, schuift het begrip verindisching naar de achtergrond, waarschijnlijk juist omdat verindisching allereerst met gedrag van Europeanen geassocieerd wordt.

Het is geen toeval dat de introductie van het Britse leenwoord indianisering voor de Indische situatie in 1927 uit de Europese vakbondswereld komt. Daar is de stichting van een Algemeen Nederlands-Indische Vakverbond (ANIV) kort tevoren spectaculair mislukt zoals in hoofdstuk 3 te lezen valt. Het is dan ook in een verslag van een lezing van G.J. van Lonkhuyzen in *De locomotief* dat het woord voorkomt op de manier die in de jaren dertig gebruikelijk zal worden. Volgens Van Lonkhuyzen staat zijn Federatie de ‘koloniale evolutie’ van deze indianisering niet in de weg, maar wil ze haar niet omarmen ‘Zij, die de Indianiseering van de Indische vakbeweging propageeren, hebben tijd en omstandigheden mee’, schrijft hij met vooruitziende blik.

Maar hun streven komt rechtuit neer op een slooping van het Europeesch werknemersdom. [...] Wij laten de Indianiseering van dit land, voorzoover die een politieke zaak is, buiten ons om getijen. Van een economische Indianiseering der particuliere bedrijven is thans nog geen sprake zeker niet in die mate, dat ze ons voor aangrijpende vraagstukken stelt.⁹

Nog geen week later gebruikt een journalist van de *Indische Courant* de term indianisatie om een andere vakbondsdiscussie mee te beschrijven. Ditmaal gaat het om de afgenomen promotiekansen waartegen door een afdeling van de Spoorbond wordt geprotesteerd. Volgens het artikel ‘waarschuwing’ hangt deze discussie nauw samen met de omwenteling in de sociale structuur die Indië te wachten staat. Volgens de krant zal ‘den algemeenen levensstandaard der Inlanders, die hoe langer hoe meer verschillende betrekkingen bekleeden, waarvoor vroeger uitsluitend Europeanen in aanmerking kwamen’ in de nabije toekomst leidend gaan worden.

6 Persbureau Reuter, ‘Brits-Indië, de verindisching van diensten’, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 30-5-1924.

7 Anoniem, *Soerabaijasch Handelsblad*, 6-4-1929.

8 Anoniem, ‘Het NIOGcongres’, *Indische Courant*, 28-12-1925.

9 Anoniem, ‘DE FEDERATIE. Jaarvergadering – De rede-Van Lonkhuyzen over de “Indianiseering” der vakbeweging’, *De Locomotief*, 1-3-1927.

In Britsch-Indië en de Philippijnen zijn reeds bijna alle ondergeschikte betrekkingen door inheemschen bezet en slechts in de leidende posities treft men Engelschen en Amerikanen aan. Door het groote aantal Indo-Europeanen heeft de 'Indianisatie' hier te lande nog niet zoo ver kunnen doorwerken als bij onze burenen, maar nu dreigt voor Indo-Europeanen een 'scherpen concurrentiestrijd met den Inlander op de Indische arbeidsmarkt.

Koste wat het kost zou juist het 'rascriterium' buiten deze discussie gehouden moeten worden, waarschuwt de krant tevergeefs, 'het belang der geheele Europeesche samenleving in Indië' staat op het spel.¹⁰

In 1927 duikt de term indianisatie op in de discussie over de toekomst van de Hollands-Indische Scholen in Nederlands-Indië. Deze scholen waren in 1914 in het kader van de Ethische politiek opgericht om Nederlandstalig onderwijs te bieden aan 'kinderen van Inlanders ... die door hun ambt, afkomst, gegoedheid of opleiding in de Inlandsche maatschappij op de voorgrond treden'.¹¹ Leerlingenaantallen blijven stijgen omdat veel Indonesiërs de school als 'weg naar het Westen' hebben omarmd. Dat betekent stijgende onderwijskosten voor het gouvernement. Als product van de associatiegedachte komt de opzet van de HIS-scholen in de jaren twintig dan ook zowel financieel als principieel onder druk. Na lang overleg brengt de Hollands Indische Onderwijs Commissie (HIOC) hierover in 1927 verslag uit.

Moeten de HIS-scholen verder uitgroeien tot breed toegankelijk nationaal onderwijs of moet de groei juist beperkt worden omdat de uitgangspunten van het schoolsysteem inmiddels voor het gouvernement achterhaald zijn? Secretaris van de commissie W.M.F. Mansvelt en vijf van de negen commissieleden vinden het laatste. Het 'economische rendement' van de HIS voor het bedrijfsleven is volgens hen te gering geworden. Om 'overproductie' te voorkomen, stellen zij voor om twee van de drie docenten van de HIS te 'indianiseren' en bovendien pas vanaf de derde klas Nederlandstalig onderwijs aan te bieden. De overige drie commissieleden, waaronder Volksraadslid en voorzitter van Boedi Oetomo R.M.A.A. Koesoemo Oetoyo zijn tegen. Als op de HIS enkel nog Indonesische docenten Nederlands doceren, wie garandeert dan dat het waarde van het schooldiploma gelijk blijft? Zij zien in deze vorm van indianisatie een oneigenlijke bezuiniging waarvan het gevolg is dat Indonesische jeugd de mogelijkheid wordt onthouden om volwaardig onderwijs te volgen.¹²

Ondanks de aanwezigheid van Koesoemo Oetoyo in zowel de H.I.O.C.-commissie als in de Volksraad, zal het nog tot 1930 duren voordat ook in de Volksraad de maatschappelijke urgentie van wat dan indianisatie en indianisering genoemd wordt, tot de leden van de raad is doorgedrongen. Voorlopers zijn er wel.

¹⁰ Anoniem, 'Waarschuwing', *Indische Courant*, 23-03-1927.

¹¹ Groeneboer, *Weg tot het Westen*, 346.

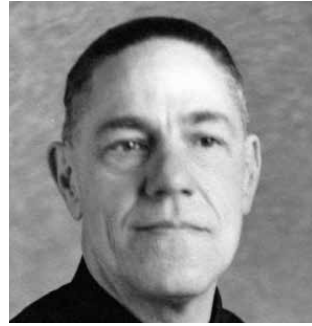
¹² *Ibidem*, 345.

R.M.A.A. Koesomo Oetoyo, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Tot 1925 regent van Japara, in 1929 voorzitter van Boedi Oetomo, oud-lid van de H.I.O.C.-commissie voor het hoger onderwijs en tijdens van de Japanse bezetting woordvoerder voor Soekarno.

R.A.A. Soejono, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Regent van Pasoeran en lid van de PEB, later lid van de Raad van Indië. In 1942 kortstondig Nederlands minister zonder portefeuille in Londen.

Prof. dr. J.J. Schrieke, nl.wikipedia.org. Regerings-gemachtigde Algemene zaken, later lid van de Raad van Indië en hoogleraar in Leiden. Tijdens de bezetting Secretaris-generaal van het ministerie van Justitie.

In 1929 noemt Soejono namens de PEB in de Volksraad de bezuinigingsmogelijkheden van de indianisering bij het Europese Binnenlands Bestuur. Volgens Soejono zullen immers Indonesische vervangers van deze bestuursleden ‘gesalarieerd gaan worden volgens de A-schaal.’¹³ Het is J.J. Schrieke, Regerings-gemachtigde voor Algemeene Zaken, die het begrip indianisering een jaar later definitief in de Volksraad introduceert. Volgens Schrieke moeten de coöperatieve nationalistinnen in de Volksraad proberen de non-coöperatieve geesteshouding van hun landgenoten buiten de raad te beïnvloeden omdat ‘een deel van de bloem der natie die zich verre houdt van de landsdiensten, in stede van als rechtsgeleerde, ingenieur dan wel op andere wijze tot hun Indianiseering mede te werken.’¹⁴

Daarmee heeft eind jaren twintig het begrip indianisatie de dubbele lading te pakken die het latere debat in de Volksraad zal kenmerken. Enerzijds betekent indianisering een onvermijdelijke koloniale evolutie, anderzijds wordt het gezien als een bedreiging voor het Europese werknemersdom en de kwaliteit van het Indische onderwijs. Verder blijkt van begin af aan hoe moeilijk het is om in de discussie over de waarde van de indianisatie het hete hangijzer van de rassenverhoudingen in de kolonie te vermijden. Geen wonder dat indianisatie in de jaren daarna inzet wordt van felle debatten in Volksraad en daarbuiten.

¹³ Soejono, 26-7-1929, *Handelingen*.

¹⁴ J.J. Schrieke, 27-6-1928, *ibidem*.

5.3 Het 'themanummer indianisatie' van *Koloniale Studiën*, een koloniale analyse van een koloniaal vraagstuk

Het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschap bestuurde vanuit haar sociëteit aan het Koningsplein de natuurlijke rijkdom en de culturen van de Indische archipel en zag zichzelf als het forum van de culturele élite van Nederlands-Indië.¹⁵ *Koloniale Studiën* was het tijdschrift van de afdeling sociale economie van het genootschap. Het hield zich bezig met analyse van de achtergronden van de Indische politieke, sociale en maatschappelijke ontwikkelingen. Het was een invloedrijk blad in de Indische samenleving dat in de Volksraad regelmatig werd geciteerd door leden van verschillende fracties.¹⁶

In 1931 maakt Directeur van Financiën C. Van den Bussche een cryptische 'korte opmerking' tijdens de jaarlijkse begrotingsbesprekingen in de Volksraad. 'Reeds vele jaren', zegt hij bij deze gelegenheid, 'is het streven van de Regering erop gericht voor de inheemschen een zoo groot mogelijke plaats in het ambtelijk apparaat in te ruimen. Zij ontkent niet, dat dit streven ook bij de vaststelling van de bezoldigingsregelingen een rol moet spelen, maar wel stelt Zij er prijs op te verklaren, dat Zij eenerzijds geen stap zou willen teruggaan op hetgeen als de weg tot natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling is onderkend, anderzijds dat Zij geen verhoudingen wenscht te forceeren, waarvoor de maatschappij nog niet rijp is.'¹⁷

Daarmee raakt het crisisbeleid van de Indische regering een open zenuw in de koloniale samenleving, die van de machtsverhoudingen tussen de verschillende bevolkingsgroepen in de Nederlandse kolonie. Een natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling waarin Indonesiërs delen van het ambtelijk apparaat gaan overnemen, impliceert voor Indonesische nationalistinnen niets minder dan een stap in de richting van onafhankelijkheid. Een meerderheid van het Nederlandse establishment in de kolonie ziet dat heel anders. Gaat de Indische regering in 1931 haar toekomstige sociale beleid baseren op deze indianisatie? Geen wonder dat er door velen met belangstelling naar de duiding van indianisatie door *Koloniale Studiën* wordt uitgekeken.

R.M.A.A.C. Van den Bussche, www.parlement.com. Directeur van Financiën C. in de Indische regering, later vice-president van de Raad van Nederlandsch-Indië, kortstondig minister van Koloniën in het vijfde kabinet Colijn (1939).

¹⁵ C.A. Drieënhuizen, *Koloniale collecties, Nederlands aanzien: de Europese elite van Nederlands-Indië belicht door haar verzamelingen, 1811-1957* (Amsterdam 2012) 6.

¹⁶ Tijdens Volksraadjaar 31/32 werd het blad 24 maal geciteerd door 14 verschillende Volksraadsleden uit verschillende fracties.

¹⁷ Directeur van Financiën C. van den Bussche, 'Begrooting van Ned.-Indië voor 1932 (Ond. I), Algemeene Beschouwingen, Financieel Gedeelte', 22-7-1931, *Handelingen Volksraad*, 419.

In 1932 wijdt de redactie dan ook een hele uitgave van haar tijdschrift aan de duiding van het verschijnsel indianisatie. Uit deze uitgave bleek niet alleen welk belang zij destijds hechtten aan dit 'indianisatieproces', maar ook hoe zij de mogelijkheden inschatten voor verdere autonomie voor het Indonesische volk in de toekomst. Waar kwam hun analyse van het indianisatieproces op uit? En wat als de redactie in een opwelling van anachronisme, ervaringsdeskundigen om een weerwoord had gevraagd? Het had in theorie gekund. De redactie van het Postbondsblad reageerde in datzelfde jaar op de artikelen in *Koloniale Studiën* met uitgebreid commentaar in het *Orgaan van de Postbond*. De gevolgen van de indianisatie waren in de brievenrubriek van de postbond al begin jaren twintig met passie besproken. In hoeverre waren vakbondsleden en ervaringsdeskundigen in de kolonie het met de analyse van *Koloniale Studiën* eens? Welk weerwoord brachten vakbondsleden en Indonesische ervaringsdeskundigen in tegen het min of meer academische betoog uit Batavia?

In het openingsartikel 'Indianisation' zet de Leidse hoogleraar J.H. Boeke het verschijnsel indianisatie in Nederlands-Indië in historische context door het te vergelijken met de Brits-Indische situatie. Waar in Brits-Indië met *indianisation*

J.H. Boeke (1884-1956), uit: J. Jaquet, 'Boeke, Julius Herman (1884-1956)', *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979). Was in 1931 hoogleraar in Leiden, eerder ambtenaar bij de Algemeene Secretarie in Batavia, docent aan het Willem III gymnasium en adviseur bij het Volkskredietwezen.

een werkelijke basis gelegd was voor toekomstige onafhankelijkheid omdat inwoners van Brits Indië blijk gaven van eigen commercieel en kapitalistisch inzicht, ligt dat in Nederlands-Indië fundamenteel anders. Wat hier indianisatie genoemd wordt, is volgens de hoogleraar hoogstens 'de vervanging van Europeesche door inheemsche krachten in de subalterne betrekkingen' en 'een proces van beperkte waarde'. Dat ligt volgens Boeke aan het gegeven dat de inheemse maatschappij te afhankelijk van westerse ondernemingszin zou zijn voor werkelijke vooruitgang.¹⁸ Volgens Boeke overschat de Indische regering dan ook de eventuele bezuiniging die met indianisatie te halen valt. Het artikel van Boeke wordt gerecenseerd in verschillende kranten en tweemaal aangehaald in de Volksraad.¹⁹

In het volgende artikel komt ir. E. de Vries, ambtenaar van het departement van Economische Zaken, tot de conclusie dat de oorzaak van de indianisatie een 'overmatige drang naar ambtenarenbanen' is vanwege de grote belastingdruk op de

¹⁸ Boeke, 'Indianisation', 243.

¹⁹ Ibidem.

boerenbevolking op Java. Volgens de ingenieur is dit een gevaarlijke situatie die vooral voor 'intellectuele drainage' zorgt op het platteland. Volgens hem is een structurele herziening van de ambtenarensalarissen en een lagere waardering van schooldiploma's hierop een logisch antwoord. Ook het artikel van De Vries wordt aangehaald in de Volksraad.²⁰

Met zijn analyse van het gemiddelde volksinkomen afgezet tegen het gemiddelde ambtenarensalaris in Indië, is G. Scholte, werkzaam bij het Centraal Kantoor voor de Statistiek in Batavia, het in grote lijnen met De Vries eens. Er is volgens hem een 'disharmonie' tussen de inkomens in stad en platteland.

De vraag doet zich dan ook voor, in hoever het gehuldigd stelsel, dat de strekking heeft een bepaalde kleine groep een hoger inkomen te bezorgen en het Inheemse bedrijfsleven ongunstig te doen afsteken bij de ambtenaren, sociaal en economisch gerechtvaardigd en daarmee uit financieel oogpunt verdedigbaar is.²¹

Het artikel van de journalist-redacteur van de Java Bode H.C. Zentgraaff, neemt als uitgangspunt de belangen van de Indo-Europese bevolkingsgroep die in de naderende bezuinigingen in de knel zullen komen. Hij stelt dat deze groep 'zóó geassimileerd is met den Inlander dat het toekennen van eenige bevoorrechtiging bespottelijk is en grievend voor den beschaafden, goed opgevoeden Inlander.' Vandaar dat hij tot de conclusie komt dat 'bevoorrechtiging op grond van rasverschil' zal moeten plaatsmaken voor 'eener "bevoorrechtiging" op grond van kennis en geschiktheid.' Dat de bezuinigingsoperatie het salaris van de Indonesiërs in overheidsdienst structureel zal verlagen, lijkt Zentgraaff zowel onvermijdelijk als terecht. Alleen met grotere inzet en vaardigheid kunnen sommige Indo-Europeanen zich volgens hem aan assimilatie onttrekken.²²

In het tweede artikel over de Indo-Europese bevolkingsgroep blijkt W.M.F. Mansvelt het in grote lijnen eens met Zentgraaff over het gegeven dat 'Indo-Europeanen, Christen-Inlanders en de oude en nieuwe prijaji's',²³ door de Regeering 'aanvan-

H.C. Zentgraaff (1874-1940), uit: P.J. Drooglever, 'Zentgraaff, Henri Carel (1874-1940)', *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag 1994). Was in 1931 hoofdredacteur van het Soerabajasch Handelsblad en opiniemaker voor de Vaderlandse Club.

²⁰ E. de Vries, 'Beschouwingen over de Inlandse landbouw en het loonpeil op Java en Madoera', *Koloniale Studiën 1* (1932), 265-279.

²¹ G. Scholte, 'Enige opmerkingen over het gemiddeld volksinkomen en het gemiddeld salaris der ambtenaren', *ibidem*, 336-347, aldaar 336.

²² H.C. Zentgraaff, 'De Indo-landsdienaar', 280-289, aldaar 280.

²³ Met oude prijaji wordt de Javaanse landadel bedoeld, met nieuwe prijaji een aristocratie van niet of niet per se adellijke Javanen met functies voorheen voorbehouden aan Europeanen.

W.M.F. Mansvelt (1891-1945), uit: Taco van der Mark, 'W.M.F. Mansvelt (1891-1945), Indischgast met een Missie' (doctoraalscriptie Rotterdam 1995). In de jaren dertig directeur van het CKS later lid van de Vaderlandse Club in de Volksraad.

delbare salarisschalen aan de gang was. 'De B.B.L. heeft de betrekkingen gerangschikt in zuiver Inlandse, gemengde en zuiver door Import-Europeanen te bekleeden functies'.²⁵

Volgens de statisticus is dat 'indianisatieproces' al sinds 1910 aan de gang. In de economisch gunstige periode 1910-1920 is het proces aangejaagd door het gebrek aan beschikbaar Europees personeel, maar sinds de crisis heeft indianisatie een nieuwe impuls gekregen vanwege de 'bezuinigingsdrang' van het gouvernement. Juist omdat het indianisatieproces al zo lang gaande is, besluit Hart, kan daarin geen grote financiële winst gevonden worden. Sterker nog, te sterke bezuinigingen zullen schadelijk zijn voor het algemeen niveau van de Indische ambtenaar.

kelijk door Haar loonpolitiek, de unificatie naar boven' omhoog zijn getrokken 'in een kunstmatige welstandssfeer'. Tegelijkertijd waarschuwt Mansvelt tegen een te drastische bezuiniging onder het mom van indianisatie. De hele groep lagere ambtenaren zal daarmee namelijk uitgesloten worden van 'de Europeesche levenswijze met de daaraan verbonden geestelijke en materiele voordelen. Ieder voelt wel, dat dit een toestand in het leven zou roepen, die sociaal en cultureel ongewenscht zou zijn.' Net als Zentgraaff laat Mansvelt het aan de toekomstige salariscommissie om de hoogte van dat 'arbitrair Indisch peil' vast te stellen.²⁴

In het artikel van ir. H.M.J. Hart staat de vraag centraal in hoeverre de zware 'salarislast' van de Indische personeelsuitgaven, ontstaan ten tijde van 'historische opbloei' door indianisatie kan worden verminderd. Hij ziet indianisatie als het 'algemeene bedrijfsprincipe, om zooveel mogelijk dure door goedkoopere krachten te vervangen' dat in de mid-

Ir. H.M.J. Hart, rijksmuseum.nl. Begin jaren dertig werkzaam bij het CKS. Album aangeboden aan dr. ir. H.M.J. Hart door personeel Centraal Kantoor van de statistiek te Batavia, anoniem, 1935.

²⁴ W.M.F. Mansvelt, 'De positie der Indo-Europeanen', *Koloniale Studiën* (1932) I, 290-311, aldaar 310.

²⁵ H.M.J. Hart, 'De personeelsuitgaven van het land', 312-335, aldaar 330. Zie ook tabel 5.1 op pagina 332 voor de statistische onderbouwing van de indianisatie van H.M.J. Hart.

Stelt men één der niveaux te laag, dan beteekent dit een geleidelijk verloop van den Gouvernementsdienst; voor de B-schalen in bepaalde gevallen een versnelden 'Indianiseering'; stelt men ze te hoog, dan beteekent dit een niet te dragen personeelslast voor het land, waarvan men geleidelijk de gevolgen zal ondervinden.²⁶

Het artikel van Hart wordt twee keer geciteerd in de Volksraad.

In het laatste artikel van *Koloniale Studiën* is het woord aan D.M.G. Koch. Hij sluit zich in zijn stuk aan bij de ontstaansgeschiedenis van het begrip indianisatie zoals die in de artikelen van Boeke en Hart staan uitgewerkt.

Hier bedoelt men met 'Indianiseering' de vervanging niet van uitgezonden Europeesche, maar van hier geboren en hier opgeleide Europeesche werkkrachten door eveneens hier opgeleide Indonesische, of bezoldiging van die hier opgeleide Europeesche krachten naar den salarismaatstaf, waarmee de Indonesiërs genoegen nemen.²⁷

In de tweede helft van zijn betoog stelt Koch dat deze overvoering van de arbeidsmarkt ligt aan de eenzijdige exploitatievorm van westerse bedrijven in Indië waarin de belangen van niet-Indisch particulier kapitaal eerst komen en waardoor winsten aan Indië onttrokken worden. De lonen van de lagere middengroepen zijn dus niet door regeringsbeleid kunstmatig hoog geworden, maar precies andersom, verwaarloosd ten koste van bedrijfsbelangen. Daarmee is volgens Koch de indianiseringsdiscussie 'een koloniaal vraagstuk, dat slechts door wijziging van de structuur dezer koloniale samenleving zijn oplossing zal kunnen vinden.'²⁸

D.M.G. Koch (1881-1960), uit: D.M.G. Koch, *Batig Slot, figuren uit het oude Indië* (Amsterdam 1960). In 1931 werkzaam zowel als journalist als in de Europese vakbeweging (zie hoofdstuk 3).

²⁶ Ibidem, 335.

²⁷ D.M.G. Koch, 'De vakbeweging en de indianiseering', *Koloniale Studiën* 1932 I, 348-357, aldaar 348.

²⁸ Ibidem, 350.

Voor indianisatie als structurele loonsverlaging heeft Koch geen goed woord over.

De regering 'indianiseert' dan met de BBL in de hand; de bescherming van den Indo-Europeeschen levensstandaard, welke de vierde grondslag der B.B.L. in theorie belooft, blijkt in de practijk een wassen neus te zijn. ... Dit heet nu 'Indianiseering'; een leuze wordt hier altijd gretig misbruikt om een rigourenzen maatregel goed te praten en de hardheid ervan te maskeeren. Het is in wezen een drukken van den levensstandaard van vooral één bevolkingsgroep, onder den indruk van de financiële moeilijkheden dezer crisisjaren. Aan die bevolkingsgroep wordt daarmee groot onrecht gedaan.²⁹

Dit artikel wordt niet geciteerd in de Volksraad, maar wel uitgebreid besproken in het *Orgaan van de Postbond*.³⁰

In de bezuinigingsplannen van de regering draaide het om het idee dat verdere indianisatie een 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling was' en dat de regering door het overhevelen van 'Indische' B-schalen naar de 'inheemse' A-schalen in het BBL verantwoord zou bezuinigen op de lagere middengroepen. De artikelen van Boeke, Scholte, De Vries en Zentgraaff volgden de regering in grote lijnen wat betreft de noodzaak om op deze groepen te bezuinigen, hoewel zij tegelijkertijd de natuurlijkheid en het belang van de indianisatie-ontwikkeling bagatelliseerden.

Volgens Boeke omdat de werkelijke ontwikkeling van de inheemse bevolking niet van deze groepen te verwachten viel, voor Scholte en de Vries omdat het contrast tussen stads- en plattelandsinkomens bewees dat de overheid met haar eerdere salarispolitiek een 'kunstmatige welvaartssfeer' had doen ontstaan die nu gecorrigeerd moest worden en volgens Zentgraaff omdat hij de Indische B-schalen sowieso zag als een bevoorrechting van de Indo-Europeanen op basis van ras, inmiddels achterhaald door het ontstaan van een groep 'goed opgevoeden Inlanders' waarmee de Indo-Europeanen zouden gaan assimileren.

Van de overige drie schrijvers stonden Mansvelt en het Hart minder positief ten aanzien van de voorgestelde bezuinigingen. Hoewel ze beiden in principe de noodzaak zagen om de 'salarislast' van het gouvernement te verlichten, richtten zij in de praktijk vooral de aandacht op het gevaar dat ook een nieuwe salarisgrens arbitrair zou zijn waardoor ook de kwaliteit van de dienstverlening in gevaar zou komen. De enige schrijver die de indianisatiepolitiek van de regering structureel van de hand wees, was vakbondsman Koch die in zijn artikel de indianisatieperikelen een koloniaal probleem noemde. Volgens Koch was de financiële nood van het gouvernement niet zozeer een gegeven als wel een gevolg van

²⁹ Ibidem, 355-356.

³⁰ Redactie Postbond, 'Het vraagstuk der indianiseering, slot', *Orgaan van de Postbond*, 16-9-1932, 276-280.

het bestaande exploitatiesysteem van Indië. Het voorgestelde 'indianisatie'-beleid van de regering was voor Koch dan ook geen natuurlijke ontwikkeling, maar een hardvochtige politieke keuze.

5.4 Rijpheid, rechtvaardigheid en de praktijk die zich niet stoort aan een min of meer academisch betoog

In 1932 wijdt de redactie van het Postbondsblad een serie artikelen aan 'het vraagstuk der indianisering' en in het bijzonder aan de standpunten van professor Boeke hierover. In de praktijk, stelt de bondsredactie, is van onrijpheid bij de Indonesische bevolking weinig te merken. Boeke ziet het vraagstuk 'van zoo een hoog standpunt dat belangrijke details hem ontgaan.' Volgens de bond zijn juist investeringen in Indië nodig om het levenspeil van 'den groep der meer ontwikkelde Inlanders' te versterken. Met profetische woorden stelt het bondsblad: 'De praktijk stoort zich niet aan de consequenties van een min of meer academisch betoog'.³¹

De thematiek van de rijpheid van het Indonesische volk en de veranderende positie van Indonesiërs worden in de brievenrubriek van de Postbond al vanaf begin jaren twintig met passie besproken. Eer, rechtvaardigheid, het verlangen als mens gelijkwaardig behandeld te worden vanwege bewezen kwaliteiten, staan centraal in de brieven van Soewarno, Pardon, Inlander, Tenokor en Soedarinah. Het is waarschijnlijk dat zij het in 1932 met de analyse van hun Postbond eens zijn. De eisen van accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver in hun dagelijkse werk heeft bij deze postambtenaren gezorgd voor een groeiend zelfbewustzijn en voor hen is het belang van de indianisatie veel groter dan professor Boeke stelt. Dat is ook zonneklaar voor een vakbond die al lang niet meer zonder haar Indonesische leden kan.

Kenmerkend voor de indianisatiediscussie in het tijdschrift is het feit dat alleen totok-Nederlanders ervoor zijn uitgenodigd. Geen van de ervaringsdeskundige Indische Nederlanders, laat staan Indonesiërs, komen erin aan het woord. Weliswaar accepteren de schrijvers van *Koloniale Studiën* dat indianisatie een gegeven is dat al ruim twintig jaar speelt in de koloniale samenleving, maar tegelijkertijd zien zij indianisatie eerder als een teken van zwakte van een afhankelijke Indonesische bevolking dan als kracht. De schrijvers lijken de bezuinigingen te rechtvaardigen vanwege de 'onrijpheid' van de Indonesiërs als volk voor een Europese levensstandaard. Deze ideeën over rijpheid of onrijpheid werden breed gedeeld door Europeanen in de Volksraad en daarbuiten.

³¹ Ibidem.

5.5 Een beperkt democratisch experiment³²

Vanaf 1918 ging de Volksraad de gouverneur-generaal en zijn Indische regering adviseren op gebied van financiële en budgettaire zaken, zonder met werkelijke staatsrechtelijke bevoegdheden te beginnen.³³ De instelling van de raad paste niet alleen in de 'ontvoogdingsgedachte' van de Ethische politiek, maar ook in de internationale ontwikkeling van die tijd, waarin de wereld door de Amerikaanse president Wilson *safe for democracy* gemaakt werd. Een mate van lokale autonomie voor Indië moest de grondslag worden om 'de bevolking geschikt te maken tot het behartigen van de eigen belangen' zoals minister van koloniën Pleyte aan gouverneur-generaal Van Limburg Stirum schrijft. Tenslotte werd ook in Brits Indië en op de Fillippijnen het koloniale bestuur hervormd en daar kon Nederland niet bij achterblijven.³⁴ Zo kwam voor het eerst het beleid van de Indische regering en de gouverneur-generaal goed gedocumenteerd ter discussie te staan. Net als die van de Tweede Kamer in Den Haag werden de Handelingen van de Volksraad voortaan openbaar gemaakt en per stenografisch verslag vastgelegd om jaarlijks te worden gebundeld.³⁵

De installatie van de Eerste Volksraad was onderdeel van een bredere reorganisatie van het Indische bestuur, waarbij democratisering maar vooral decentralisatie op het programma stond. De Eerste Volksraad was een vertegenwoordigende adviesraad met 38 leden voor de hele Nederlands-Indische gemeenschap waarin de drie bevolkingsgroepen, de Europese met twintig zetels, de Inheemse met vijftien en de 'vreemde oosterlingen' met drie zetels hun stem konden laten horen. Een kleine meerderheid van de leden (9 van de 20 Europeanen en 10 van de 15 Inlanders) werd verkozen in regionale kieskringen met een extreem klein aantal kiesgerechtigden, namelijk de 1126 leden van regionale raden, die op hun beurt weer grotendeels door de Indische regering benoemd werden.³⁶ De overige zeventien leden van de Volksraad werden sowieso door de regering benoemd, zodat de merkwaardige situatie ontstond dat de Indische regering 'haar eigen oppositie in het zadel hielp' zoals een latere gouverneur-generaal zou schrijven.³⁷ Een uiterst beperkt democratisch experiment,³⁸ maar wel één waarbij de parlementaire vrijheid van meningsuiting gewaarborgd was.³⁹

³² S. Moon, *Technology and ethcial idealism, a history of development in the Netherlands East Indies* (Leiden 2007) 78.

³³ De Graaf en Locher-Scholten, *J.P. Graaf van Limburg Stirum*, 200.

³⁴ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 26.

³⁵ S.L. van der Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Tweede Stuk* (Groningen 1965) 690.

³⁶ Zie tabel 5.2 op pagina 333.

³⁷ Smit, *Landvoogd tussen twee vuren*, 60.

³⁸ Hering, *Thamrin*, 63.

³⁹ W.H. van Helsdingen, *Tien jaar Volksraadarbeid, 1918-1928* (Batavia 1939) 20.

De Volksraad kwam jaarlijks tweemaal bijeen, aanvankelijk in een voorjaarszitting van drie maanden en een najaarszitting van zes weken met daarnaast de mogelijkheid tot één of meerdere kortere buitengewone zittingen. In de loop van de jaren twintig stegen zowel de werkdruk als het aantal vergaderuren van de raad voortdurend. In 1927 bleek 'de arbeidsvermeerdering van de Volksraad zo sterk', dat een College van Gedelegeerden werd ingesteld, bestaande uit vijftien Volksraadsleden en de voorzitter, om 'de overstelping' van de raad te verminderen.⁴⁰

In de crisisjaren bleek dat niet afdoende. Vanaf 1929 vonden zittingen in principe plaats vanaf half juni tot half september en van begin januari tot eind februari, maar in praktijk bleken in de crisisjaren lange buitengewone zittingen noodzakelijk zoals de crisiszitting in 1931 die vanaf eind maart tot eind april duurde. Tussen 1931 en 1934 lag het aantal vergaderuren van de Volksraad zelfs ruim een kwart hoger dan tijdens de jaren daarvoor of daarna.⁴¹ Bovendien was het *inner sanctum* karakter van het college van gedelegeerden niet onomstreden. Weliswaar moest het college een afspiegeling van de raad zijn, maar in praktijk maakten grotere partijen meer kans om in het college plaats te nemen. Dit was nog een reden waarom in de tweede helft van de jaren twintig blokvorming en polarisatie in de raad zouden toenemen.⁴²

Beperkt of niet, de Volksraad maakte in zijn eerste jaar een snelle ontwikkeling door. Vanaf 1916 zorgde het aangekondigde begin van de Volksraadsessies voor een intensivering van de politieke activiteiten in de kolonie. Aan de linkerkant van het spectrum probeerde de Indisch Sociaal Democratische Vereniging met wisselend succes 'inheemse revolutionaire sentimenten' te beïnvloeden bij Indonesische partijen zoals Sarekat Islam en Boedi Oetomo die beide in de raad kwamen. Aan de andere kant van het spectrum ontstonden zowel de conservatief liberale Nederlandsch-Indische Vrijzinnige Bond (NIVB) en een tweetal partijen op confessionele grondslag. Hoewel in de raad dezelfde juridisch-rationale scheiding in 'volksraad' werd aangehouden als erbuiten, stonden alle partijen in de Eerste Volksraad (1916-1921) in principe open voor leden ongeacht afkomst. De NIVB met vijf Europese en vijf Inheemse leden was daar een voorbeeld van.⁴³

5.5.1 *De drie eerste zittingen van de Volksraad als 'wachter van de publiek opinie', 1916-1926*

De Volksraad werd in het eerste zittingsjaar meteen in het diepe gegooid. De raad ontwikkelde een kritische progressieve dynamiek waarin zowel de liberale NIVB met zijn urgentieprogramma als de 'radicale concentratie' van I.S.D.P., S.I. en

⁴⁰ Ibidem, 16.

⁴¹ Anoniem, 'Eerste buitengewone zitting', 30-3-1931, *Handelingen Volksraad*, 2529.

⁴² Hering, *Thamrin*, 72.

⁴³ Ibidem, 64.

Gouverneur-generaal Van Limburg Stirum (1916-1921), www.parlement.com. Later buitengewoon gezant en gevolmachtigd minister in Caïro, Berlijn en London.

B.O. opriepen tot het hervormen van de raad tot een werkelijk vertegenwoordigend lichaam.⁴⁴ Tegelijkertijd kwamen verontrustende verhalen van revolutie en opstand uit Europa. Tegen deze achtergrond deed Van Limburg Stirum in 1918 zijn roemruchte novemberverklaring, die door de nationalistische beweging later werd omgedoopt tot novemberbeloften. Hierin was sprake van 'nieuwe verhoudingen, verschuivingen van bevoegdheden, welke op dit moment niet volledig zijn te overzien'.⁴⁵ Veel duidelijker zou de gouverneur-generaal in nadere toelichtingen niet worden, maar een maand later deed hij wel de toezegging dat een commissie voor staatkundige hervorming onder leiding van J.H. Carpentier Alting de 'verschuivingen' nader uit zou gaan werken om tot overzicht te komen. De verwachtingen waren hooggespannen; de nieuwe verhoudingen leken wind mee te hebben.⁴⁶

Bij de aanvang van de Tweede Volksraad (1921-1924) bleek zowel het politieke als het economische tij gekeerd. Inmiddels zat de conservatieve gouverneur-generaal D. Fock in Buitenzorg met een strikt bezuinigingsprogramma en in Den Haag zat de al even conservatieve minister van Koloniën S. de Graaff die op dit programma had aangedrongen. Ook de nieuwe bezetting van de Volksraad, uitgebreid tot 48 zetels, liet een reactionaire wending zien. Grootse partij was de conservatieve Politiek Economische Bond met vijftien zetels, massaal de raad ingestemd om 'onverantwoordelijke politieke heethoofden' bij te sturen. De liberale NIVD was op zeven zetels blijven steken. Een andere nieuwkomer was het eveneens conservatieve Indo Europees Verbond met twee zetels, terwijl ook de confessionele partijen twee zetels gewonnen hadden.⁴⁷

Minister van Koloniën S. De Graaf (1919-1925), www.parlement.com. Later voorzitter Eerste Kamer en nogmaals minister van Koloniën (1929-1933).

⁴⁴ Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten*, 87.

⁴⁵ Ibidem, 88.

⁴⁶ Van den Doel, *Afscheid*, 27.

⁴⁷ Zie tabel 5.3 op pagina 334.

Tegenstellingen in deze Volksraad liepen niet strikt langs raciale lijnen, zoals de PEB met zeven Europese en acht Indonesische leden bewees.⁴⁸ Dit lag enerzijds aan het feit dat veel behoudende Indonesiërs in de raad, vaak werkzaam bij het Inlandse Binnenlands Bestuur, over het algemeen geloofden dat hun belangen het beste gediend waren met het 'evolutionaire proces' van de associatiegedachte. Ook waren zowel het elitaire kiezerscorps als de leden van de raad niet officieel verdeeld langs lijnen van het 'landaardcriterium', waardoor samenwerking van Indonesiërs en Europeanen in partijen als de PEB en NIVD mogelijk was.⁴⁹

Het rapport van de staatkundige commissie onder leiding van J.H. Carpentier Alting dat in 1920 was aangeboden aan de nieuwe Indische regering, werd door minister De Graaff als 'over het geheel zwak' ter zijde geschoven. Zowel 'de krachtige uitbreiding van de medezeggenschap van de bevolking' en 'de opheffing van het rascriterium in de gehele wetgeving' gingen voor minister en regering in Nederland veel te ver.⁵⁰ Toen in 1922 de opzet van de Indische Staatsregeling van minister de Graaff ter behandeling in de Volksraad kwam, stond op voorhand vast dat van echte democratisering weinig terecht zou komen. In de nieuwe regentschappen behield de stille macht van het Europese Binnenlands Bestuur een sleutelpositie, al werd een aantal regentschappen in de Indische Bestuurshervorming van 1925 'ontvoogd'. Het was een beperkte ontvoogding. Van de nieuwe regentschapsraden werd vrijwel de helft door de gouverneur-generaal benoemd, de andere helft bestond hoofdzakelijk uit leden van het 'Inlands binnenlands bestuur'.⁵¹ Alleen de gemeenteraden van de drie grote steden waar een grote Europese gemeenschap woonde, kregen daadwerkelijk iets te besluiten.⁵²

In het voorstel van de minister werden de bevoegdheden van de Volksraad uitgebreid met het recht op initiatief, amendement en petitie, hoewel de Indische regering niet gebonden was om zich aan uitingen van de 'machtsmiddelen' van de raad te houden en het recht tot enquête de raad onthouden werd. In tegenstelling tot het opheffen van het rascriterium in alle wetgeving, waar de staatkundige commissie voor gepleit had, werd de Volksraad verder gescheiden langs lijnen van het nationaliteits- en landaardcriterium. Voortaan gold de kenmerkende koloniale indeling onderdanen-Nederlanders, inheemse onderdanen niet-Nederlanders en uitheemse onderdanen niet-Nederlanders voor zowel de te kiezen leden als het kiezerscorps zelf. Dat betekende dat elke groep voortaan slechts vertegenwoordigers van de eigen groep kon kiezen.⁵³

⁴⁸ Hering, *Thamrin*, 67.

⁴⁹ Mirjam Maters, *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en de persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942* (Hilversum 1998) 196.

⁵⁰ Locher-Scholten, *Ethiek*, 86.

⁵¹ Van den Doel, *De Stille macht*, 372.

⁵² *Ibidem*, 30.

⁵³ Maters, *Van zachte wenk*, 196.

Om de Indonesische verwachtingen voor de raad niet al te zeer teleur te stellen, had de minister in 1922 voorgesteld om in de nieuwe bezetting van de raad een kleine meerderheid van Indonesiërs te laten ontstaan. De Tweede Kamer zou dit tot algemene Indische verontwaardiging in 1925 alsnog schrappen, zodat de macht van de Volksraad ingeperkt werd ten gunste van de Indische regering en die van de Indische regering weer ten gunste van de gouverneur-generaal. Volgens regeringsgemachtigde W. Muurling was de invloed van de raad op de Indische regering desalniettemin niet te onderschatten. In 1921 verklaarde hij in de Volksraad 'meer en meer ... wordt bij het beramen van maatregelen bij voorbaat rekening gehouden met de in dat college heerschende stemming. Die invloed blijkt niet duidelijk naar buiten, maar kan daarom toch zeer groot zijn'.⁵⁴

Het ontbreken van werkelijke staatkundige macht maakte de raad kwetsbaar voor kritiek. De Volksraad was weliswaar in 1925 medewetgevend geworden, maar kreeg van de Europese bevolking in de kolonie vaak het verwijt een 'schijn-parlement ... een parlementje in embryo' te zijn met misplaatste allures.⁵⁵ Indonesische nationalistenvrouwen zouden om tegengestelde redenen vaak verwijzen naar de gebroken 'novemberbeloften' van 1918, toen werkelijke belangenbehartiging in de kolonie binnen bereik leek.⁵⁶

De bezetting van de Derde Volksraad (1924-1927) werd door Indische sociaaldemocraat J.E. Stokvis 'de glorieuze overwinning van het conservatisme' genoemd. En niet ten onrechte. Het behoudende blok van PEB en IEV, waarin het aandeel van IEV met twee zetels gegroeid was, bezette inmiddels gezamenlijk 20 van de 48 zetels en verschillende nieuwe middenpartijen waren tot de raad toegetreden. De liberale NIVB bleef met een zevental zetels op gelijke sterkte en linkse en nationalistische partijen hadden gezamenlijk maar een drietal zetels ter beschikking om oppositie mee te voeren.⁵⁷ Kregen de critici van de Volksraad gelijk?

**J.E. Stokvis, www.parlement.com.
Hoofdredacteur *De Locomotief*,
later lid Tweede kamer namens
de SDAP.**

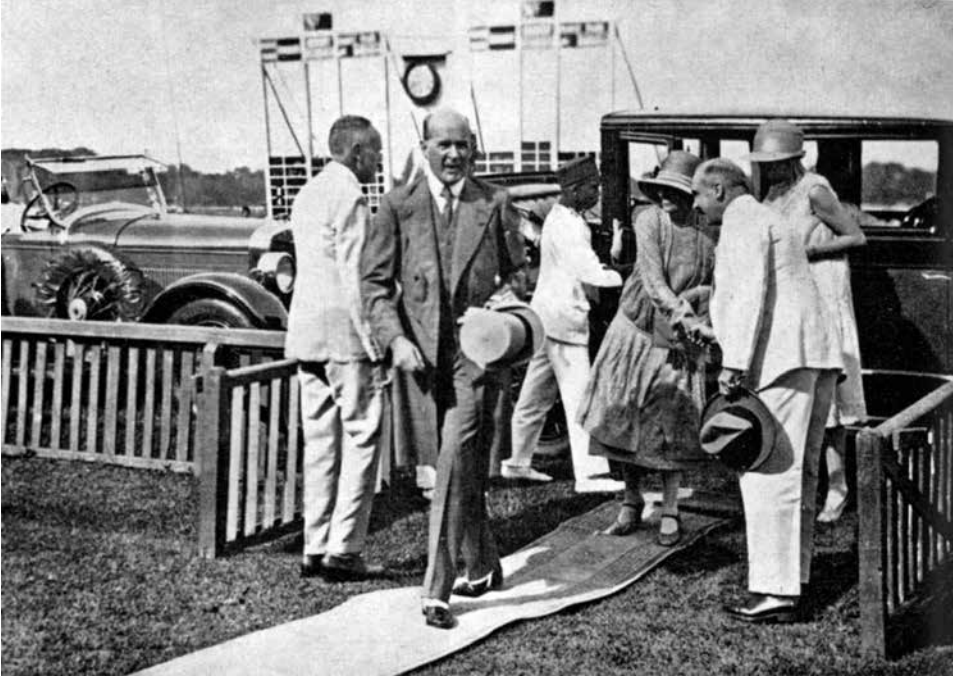
Ondanks de geringe politieke macht van de raad, blijkt uit de correspondentie van de betrokken bewindslieden dat zij de adviezen van de Raad vaak serieus namen. Gouverneur-generaal D. Fock schrijft in 1924 dat de staatkundige betekenis van de Volksraad daarin ligt dat 'in het college tot uiting kan komen wat in de verschillende lagen der

⁵⁴ Helsdingen, *Tien Jaar Volksraadarbeid*, 34.

⁵⁵ Ibidem, 5.

⁵⁶ Locher-Scholten, *Ethiek*, 88.

⁵⁷ Zie tabel 5.4 op pagina 335.

Gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff (1926-1931), uit: D.M.G. Koch, *Batig Slot*. Later minister van buitenlandse zaken (1933-1937).

bevolking leeft.⁵⁸ Zijn opvolger gouverneur-generaal A.C.D. de Graeff, probeert eveneens 'het odium van een politieke beslissing' te vermijden door rekening te houden met het 'votum van de Volksraad'.⁵⁹ De functie van de Volksraad groeit in de jaren na 1925 uit tot die van 'wachter van de publieke opinie' met een aanzienlijke stille invloed op de Indische regering. In een terugblik uit 1941 zou blijken dat de regering ruim een derde van de Volksraad-amendementen had overgenomen in haar beleid.⁶⁰

Halverwege de zitting van de Derde Volksraad vond een verandering plaats in de politieke verhoudingen van de kolonie. Geheel tegen de tijdgeest in was de conservatieve gouverneur-generaal D. Fock in 1926 opgevolgd door A.C.D. de Graeff, die bekend stond als ethicus en als voorstander was van de associatiegedachte. In zijn eerste rede voor de nieuwe Volksraad maakt deze gouverneur-generaal duidelijk dat hij zich weliswaar zou verzetten tegen elke vorm van revo-

⁵⁸ Gouverneur-generaal Fock aan minister De Graeff van Koloniën, 4-8-1924, in: S.L. van der Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Eerste Stuk* (Groningen 1964) 566.

⁵⁹ Gouverneur-generaal de Graeff aan minister van Kolonien Koningsberger, 26-11-1926, in: *ibidem*, 586.

⁶⁰ J. van Goor, *Indië/Indonesië, van kolonie tot natie* (Den Haag 1987) 48.

**J.C. Kielstra, www.parlement.com.
Hoogleraar koloniale staathuis-
houdkunde in Wageningen, gou-
verneur van Suriname (1933-1943).**

lutionair nationalisme, maar dat hij tegelijkertijd toenadering zocht tot 'elke staatkundige richting, hoe dan ook genaamd, welke den weg tot gezamenlijke overweging en overleg niet bij voorbaat afsluit.'⁶¹ Buiten de Volksraad leidde deze toenadering tot wat de gouverneur-generaal 'evolutionair nationalisme'⁶² noemde, al snel tot zijn politieke isolatie, zodat De Graeff later met gevoel voor dramatiek beschreven werd als 'eenzame ethicus op de Buitenzorgse troon'.⁶³

De eenzaamheid van de ethicus werd versterkt door de communistische opstanden die de politieke verhoudingen in Indië op scherp zetten. Al twee maanden na zijn aantreden in september 1926 kwam De Graeff onder grote druk te staan om de revolutionaire PKI met harde hand te bestrijden.

Alhoewel van werkelijk politiek gevaar bij de opstand geen sprake geweest was, zat de schrik er zowel bij de Europese gemeenschap in Indië als bij de publieke opinie in Nederland goed in. Kranten kwamen superlatieven te kort om het schandaal van communistische opstand, die tot in januari 1927 zou duren, te beschrijven. In Nederland vielen opiniemakers als Colijn en Kielstra opnieuw de *raison d'être* van de Volksraad aan omdat volgens hen de doorgeschoten associatiegedachte tot de opstandigheid in de kolonie had geleid. In Indië werd de politieke tak van de politie, de Politieke Inlichtingen Dienst (PID), zowel actiever als efficiënter ingezet zodat 'politiek actieve Indonesiërs zich na 1927 niet meer vrij konden bewegen ook niet als zij volgens de definities van politie en het bestuur deel uitmaakten van gematigde groepen'.⁶⁴

Vanaf 1927 zou de Indische regering werken aan een persbreidelordonnantie waarmee kranten zonder recht op weerwoord voor korte of langere tijd verboden konden worden. Helemaal aan het eind van zijn regeringsperiode in juli 1931 loodste de regering van De Graeff dit 'gewrocht der duisternis' zoals het *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië* het noemde, door de Volksraad.⁶⁵ Een bijeffect van de persbreidel was dat zowel regeringskritische als nationalistische uitspraken na 1931 alleen nog in de Volksraad gemaakt konden worden zonder

⁶¹ Van den Doel, *De Stille Macht*, 395.

⁶² B. Hering, *Mr. ir. H.J. Kiewiet de Jonge and the Indonesian nationalist movement of the 1920's and early 1930's* (Townsville Australia 1992) xvii.

⁶³ Van den Doel, *Afscheid*, 37.

⁶⁴ Bloembergen, *De politie in Nederlands-Indië*, 297.

⁶⁵ Anoniem, 'Gewrocht der duisternis', *Nieuws van den Dag voor Nederlands-Indië*, 29-6-1931. *Matters, Van zachte wenk*, 214.

juridische consequenties.⁶⁶ Deze omweg bood ook het publieke debat nog een beetje lucht. De pers kon namelijk de verschillende sprekers in de Volksraad wel onbestraft citeren, zolang zij zich in hun eigen commentaar maar op de vlakte hield. Daarmee kwamen de woorden van Volksraadsleden onder een vergrootglas te liggen. ‘Hij wordt angestaard door alle mogeleke soorten blikke/ en ieder probeert hem op z’n vingers te tikke./ Want hij zit niet zoo ver weg als de Alfoere/ nee, op hem zit heel Indië te loere’, dicht Hein Griepjas over de Volksraad in 1930.⁶⁷ De ‘wachter van de publieke opinie’ was dan wel belangrijker dan ooit maar ook eenzaam geworden.

5.5.2 *De polarisatie van de Vierde Volksraad, 1927-1931*

Voor de Vierde Volksraad was het aantal zetels uitgebreid tot 60, gekoppeld aan een kleine verbreding van de electorale basis van de raad. Op Java kon gestemd worden voor alle regentschapsraden en vertegenwoordigers van deze raden kwamen naar de Volksraad, waarin het aantal leden dat rechtstreeks door de Indische regering was aangesteld met twee was gedaald. De conservatieve machtsverhoudingen in de raad werden er nauwelijks door veranderd. Ook in deze raad haalden de IEV en de PEB samen 22 zetels naast vijf zetels voor de NIVB en zeven voor de confessionele partijen. Aan de Indonesische kant viel op dat het aantal kleine regionale partijen met vier was toegenomen, al hadden ze gezamenlijk maar vijf zetels.⁶⁸ De steun van gouverneur-generaal De Graeff voor de coöperatieve oppositie in de Volksraad bleek vooral uit zijn benoemingen. Twee zetels trok hij uit voor de ISDP en zeven zetels voor partijloze Indonesiërs leden waarvan er later vier over zouden gaan naar Thamrins Nationale Fractie.⁶⁹

Een wezenlijk verschil met eerdere raden was de ontwikkeling van blokvorming langs raciale lijnen. De oprichting van ‘het comité voor de Inlandse meerderheid in de Volksraad’ in het eerste jaar van de nieuwe Volksraad, onderstreepte deze ontwikkeling. Een bonte verzameling van Indonesische organisaties binnen en buiten de Volksraad voerde actie om de ‘Inlandse meerderheid’ die in 1925 in de Nederlandse Tweede Kamer gesneuveld was alsnog ingevoerd te krijgen. Nauwere samenwerking van Indonesische leden binnen de Volksraad kwam op gang onder leiding van M.H. Thamrin, zelf in de raad benoemd als vertegenwoordiger van de Kaoem Betawi en de Bataviasche gemeenteraad waarin hij ervaring had opgedaan met een ‘inlands blok’. Voor een dergelijke zaak bleken de kleine conservatieve partijen in de raad zoals Boedi Oetomo, Pasoen-

⁶⁶ Maters, *Van zachte wenk*, 214.

⁶⁷ Leo Lezer, ‘Wetenschappelijke opstellen van Hein Griepjas. De Indische volksstammen, De Volksraad’, *Liedjes van Blank en Bruin* (Bandoeng 1930) 105-116, aldaar 112.

⁶⁸ Zie tabel 5.5 op pagina 336.

⁶⁹ Hering, *Thamrin*, 71.

**M.H. Thamrin, en.wiki pedia.org.
Leider van de Nationale Fractie in
de Volksraad.**

dan en Persatoean Minahasa met succes samen te kunnen werken met de Indonesische leden van associatiepartijen als de NIVB en de PEB. Tot verbazing van velen zeilde het voorstel voor een in-landse meerderheid niet alleen door de Volksraad, maar ook door de beide kamers in Nederland. In 1929 werd in een grondwetswijziging vastgelegd dat de Inlandse meerderheid in de Volksraad er in de vijfde sessie zou komen.⁷⁰

De blokvorming binnen de Volksraad werd versterkt door de groei van de aanhang van de non-coöperatieve beweging buiten de Volksraad. De PNI onder leiding van Soekarno wist daar grote menigten bijeen te brengen. Het was een tijd waarin Indonesische nationalistenvochten naar nieuwe wegen om hun doel van onafhankelijkheid naderbij te brengen, terwijl tegelijkertijd de Europese publieke opinie de druk op de Indische regering opvoerde om die mogelijkheden drastisch te beperken.⁷¹ Onder leiding van Soekarno kwam in 1927 een losse federatie van zowel coöperatieve en non-coöperatieve Indonesische politieke organisaties tot stand, de kortlevende Permoefakatan Perhimpoean Perhimpoean Indonesia (PPPKI)⁷² Onder de indruk van de successen van Soekarno, ging Thamrin zichzelf steeds meer zien als brug tussen ‘Ko en non-Ko’, de Indonesische beweging binnen en buiten de Volksraad.⁷³ Binnen de Volksraad liet blokvorming aan de andere kant van het spectrum niet lang op zich wachten. Naar aanleiding van de komende ‘Inlandse Meerderheid’ werd voor de conservatieve Europeanen in de kolonie in 1929 de Vaderlandse Club opgericht, die in de komende jaren de

**Bijeenkomst van de PNI van
Soekarno, begin jaren dertig,
www.zenius.net.**

⁷⁰ Ibidem, 73.

⁷¹ Mater, *Van zachte wenk*, 173.

⁷² Ingleson, *Workers, Unions and Politics*, 249.

⁷³ Hering, *Thamrin*, 82. Coöperatieve (Ko) en non-coöperatieve (non-Ko) beweging.

‘grootnederlandse gedachte’ zou gaan uitdragen en onder meer het bestaan van een Indonesisch volk als eenheid ontkende. Uiteraard was de VC voor het terugdraaien van de ‘Inlandse meerderheid’ en voor een krachtige gezagshandhaving.⁷⁴

Eind 1929 nam zodoende de politieke polarisatie in zowel de Volksraad als daarbuiten extreme vormen aan. In december werd Soekarno gearresteerd en een verbod op zijn PNI volgde. Als reactie op zowel de oprichting van de Vaderlandse Club als de arrestatie van Soekarno, begon Thamrin in januari 1930 een Nationale Fractie van acht man in de Volksraad. Het uitgangspunt van de Nationale Fractie was om de Indonesische onafhankelijkheid zo snel mogelijk te bewerkstelligen. Met de toevoeging ‘door het aanwenden van alle daarvoor in aanmerking komende wettige middelen’ bleven Thamrins nationalisten net binnen de grenzen van het coöperatieve, maar in de Volksraad waren de lijnen getrokken tussen die van hier en die van daar, de *sini* en de *sana* partijen.⁷⁵ Het was in deze setting dat het begrip indianisatie doorbrak in de Volksraad.

5.5.3 *De crisis en het warrige begin van een vaag debat in het laatste jaar van de Vierde Volksraad: verindisching, indianisering, indonesisering, indoniserings, verindianisering, indonesianisatie, verinheemsching en indianisatie, 1930-1931*

In juli 1930 gaan geruchten en berichten over de verwoestende gevolgen van de wereldcrisis rond. Namens de Nationale Fractie vraagt Thamrin of de Indische regering van plan is om met een rubberrestrictie in te grijpen ten bate van het westerse bedrijfsleven. Volgens Thamrin geeft de ‘huidige marktsituatie’ in deze sector mogelijkheden tot ‘verindonesisering van de rubberproductie’. ‘Het is immers een vaststaand feit, dat geen enkel Europeesch rubberbedrijf kan concurreren tegen het Inlandsche bedrijf vanwege de minimale zelfkosten en het feit, dat de boom en rubberproductie zich bij uitstek leenen als nevenbedrijf.’

Hoewel Thamrin de kwalitatieve kracht van het ‘inlandsche bedrijf’ hiermee enigszins overdrijft, heeft de inheemse rubberproductie in de ‘buitengewesten van Indië’ zich in een twintigtal jaren inderdaad ontwikkeld tot een flexibele sector met een dynamische houding ten aanzien van de mogelijkheden van de markt.⁷⁶ Het is waarschijnlijk dat Thamrin de term verindonesisering ter plekke verzong omdat de term ‘Indonesisch maken’ op dat moment niet was toegestaan.⁷⁷ Tegelijkertijd typeert de uitspraak van Thamrin de begripsverwarring waarmee de indianisatiediscussie begint.

⁷⁴ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 38-39.

⁷⁵ Hering, *Thamrin*, 100.

⁷⁶ Touwen, *Extremes*, 196-197.

⁷⁷ Thamrin, 3-7-1930, *Handelingen Volksraad*, 47. In Bahasa Indonesia bestaat het woord indonesianisasi (indonesierisering/Indonesisch maken) dat zeker in Thamrins gedachte zal zijn geweest.

J.A.M. Bruineman, www.parlement.com. Vertegenwoordiger van de Java Suiker Werkgeversbond en leider van de Indische katholieke Partij IKP, later Eerste Kamerlid.

Zowel de Directeur van Landbouw Nijverheid en Handel van de regering als J. Bruineman van de IKP wijzen Thamrins pleidooi voor een 'Inlandschen landbouwmiddenstand' meteen van de hand.⁷⁸ Ongeorganiseerde inheemse rubberplanters, menen zij, staan weerloos tegenover de westerse commerciële opkopers zodat alleen buitenlandse partijen zullen profiteren van de voorgestelde 'verindonisering, het woord is van den heer Thamrin' van de rubbercultures.⁷⁹ Veel later historisch onderzoek toont aan dat beide heren hiermee de efficiëntie van Indonesische rubberverbouwers te kort doen,⁸⁰ maar voor de begripsbepaling helpt het ondertussen niet mee dat beiden Thamrins verindonesisering met grote stelligheid verkeerd citeren.

In dezelfde begrotingsbesprekingen maken zowel R.A.A. Fruin als J. Suermondt (assistent-resident van Panaroekan en voorzitter van de Christelijke Staatkundige Partij CSP) het artikel van de 'neo-ethici van De Stuw' belachelijk waar het begrip indianisatie volgens hen vandaan komt.⁸¹ Volgens Fruin is de indianisatie van de ambtenarij door de regering 'kunstmatig bevorderd'. Om de lachers op de hand te krijgen, verkondigt hij dat 'de vernederlandsing van deze landen' een veel belangrijker ontwikkeling is, die tenminste wel volgens een 'natuurlijk proces' gaat.⁸² De heren wijzen Thamrins voorstel voor serieuze indianisering af met een redenering die zo van Boeke of Kielstra afkomstig had kunnen zijn. De inheemse rubberplanters zijn nog niet rijp voor werkelijke zelfstandigheid, de Indonesiërs in de ambtenarij zijn daar 'kunstmatig bevorderd' gekomen.

Na het verbale geweld van de Vaderlandse Club gebruikt T. Nja Arif (Sagihooft van de XXVI moekims en lid van het Politiek Economisch Blok) indianisering zoals een jaar eerder ook Soejono dat

R.A.A. Fruin, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Secretaris van de Deliplantersvereniging, voorzitter van de Vaderlandse Club VC.

⁷⁸ Directeur van Landbouw, Nijverheid en Handel, *ibidem*, 4-8-1930, 813.

⁷⁹ J. Bruineman, 6-8-1930, *Handelingen Volksraad*, 829.

⁸⁰ Touwen, *Extremes*, 196-197.

⁸¹ J. Suermondt, 11-7-1930, *Handelingen Volksraad*, 105.

⁸² R.A.A. Fruin, 16-7-1930, *ibidem*, 226.

R.P. (Raden Pandji) Soeroso, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Indonesisch lid van de gematigde P.E.B. in 1928, voorzitter van de vakcentrale 'persatoean Vakbonden Hindia', later lid van Thamrins Nationale Fractie en nog later minister in verschillende kabinetten van Soekarno (1952-1956).

gedaan had. De bezuinigingsmogelijkheden zijn volgens Nja Arif evident. 'Daarom zou ik willen bepleiten dat voor die diensten, die evengoed kunnen worden gepresteerd door Inheemsche ambtenaren, inderdaad Inlanders zullen worden aangenomen.' Op dezelfde manier kan ook bij de inspectie van het volksonderwijs van Indonesiërs gebruik gemaakt gaan worden.⁸³ Omdat de Nationale Fractie op zoek is naar elke opening om de invloed van Indonesiërs op de Indische arbeidsmarkt te vergroten, valt Soeroso Nja Arif van harte bij.⁸⁴

In de zomersessie van het laatste jaar van de Vierde Volksraad werd aan een precieze definitie van indianisatie nog door geen van de betrokkenen veel waarde gehecht, waardoor de betekenis ervan in beweging bleef. In de maanden tussen de zomersessie van 1930 en de wintersessie van 1931 nam de druk van de crisis op de Indische arbeidsmarkt echter rampzalige vormen aan. Toen de raad in februari weer bij elkaar kwam, was een preciezere definitie van de arbeidsparticipatie van Indonesiërs in voorheen westerse beroepen inmiddels noodzaak. Van achteloosheid over de indianisatie is geen sprake meer.

Begin februari 1931 stelt F.H. de Hoog het belang van de juiste aanpak van de indianisatie centraal in zijn algemene beschouwing van de aanvullende begroting voor 1931. Volgens De Hoog bestaat indianisatie in de ambtenarenwereld al sinds de salariscommissie in 1913 heeft bepaald dat 'gelijke prestatie en diploma's ook gelijk moeten worden betaald.' Hiertegen heeft De Hoog in principe geen bezwaar zolang 'inderdaad het economisch leven zelf leidt tot indianisatie.' Het probleem ligt wat hem betreft vooral bij de mogelijkheid dat 'de regering den toestand zou willen forceeren' en dat dit ook daarbuiten gaat gebeuren, door bijvoorbeeld in de cultures het Europese deel van het personeel sterk te verminderen.⁸⁵

In zijn betoog vraagt De Hoog zich af of 'mijn Inlandsche medeleden' zich wel realiseren dat deze

F.H. de Hoog, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Hoofdambtenaar bij de Staatsspoorwegen en voorzitter van de IEV.

⁸³ Nja Arif, 12-7-1930, *ibidem*, 122.

⁸⁴ R.P. Soeroso, 11-2-1931, *ibidem*, 2252.

⁸⁵ De Hoog, 3-2-1931, *ibidem*, 1966.

indianisatie niet alleen ‘de verdringing van de Europeesche ambtenaren door hun Inlandsche collega’s’ betekent, maar ook ‘een vermindering van salarissen en het terugbrengen daarvan tot het Inlandsch peil.’ In de discussie die volgt, wijst J. Stokvis van de ISDP De Hoog erop dat hij zijn vraag beter aan de Vaderlandse Club kan richten. Volgens Stokvis komt de ‘bedreiging van de indianiseering’ eerder van de Europese gemeenschap met hun contacten in de werkgevershoek dan van de Nationale Fractie.⁸⁶ Ook bij Soeroso van de Nationale Fractie hoeft De Hoog niet op sympathie te rekenen: ‘Habis manis sepah diboeang’ – wie de vrucht op heeft gooië de schil weg. Zo is nu eenmaal de ‘practijk van het kapitaal’ schampert de vakbondsman. Met nauwverholën leedvermaak vraagt Soeroso zich daarna af wat De Hoog eigenlijk met zijn klachten over ‘inlandsch loonpeil’ bedoelt terwijl in Indië salaris immers niet op basis van ras ‘maar op het ontwikkelingspeil van de werknemer gebaseerd is?’⁸⁷

‘Als vakvereinigungsman wil ik geen onderscheid maken tusschen werknemers van welken landaard ook’, verklaart Soeroeso, ‘aangezien ik van meening ben, dat deze werknemers in eenzelfde maatschappelijke positie verkeerën en zij behooren daarom dan ook één front te vormen in den strijd ter verkrijging van een betere positie. Indien van andere zijde het rassenverschil, hetwelk wij nu bij de werknemers kennen, geaccentueerd wordt dan is voor mij geen andere houding mogelijk dan de gevolgen van dit rassenverschil te aanvaarden.’⁸⁸ Volgens Soeroso moet de IEV zich niet hard maken voor het behoud van een uitzonderingspositie op basis van ras, maar meewerken aan een algemene positieverbetering van alle werknemers in Indonesië. Dan pas kan de NF politieke steun aan de IEV overwegen.

Eind maart 1931 wordt de zitting van de Vierde Volksraad verlengd met een bijzondere sessie vanwege de ‘ernst van den financieelen toestand van ’s lands financiën.’⁸⁹ Als in april het onderwerp ‘crisismaatregelen met inbegrip van de salarissen’ ter tafel komt, blijkt Soeroso zijn mening enigszins te hebben bijgesteld. Al verklaart hij zich opnieuw voorstander van het principe van de ‘verindonesiering’, de bijkomende salariskortingen tot 10% vindt ook de NF onbillijk.⁹⁰ Dit brengt hen dichter tot de IEV van De Hoog die later die week opnieuw zijn bezwaren tegen de bezuinigingen uiteenzet. Ook de regering, waarschuwt De Hoog profetisch, kan zich geen voorstelling maken van de vorm die de ‘indianisatie, of indonesianisatie zoals Soeroso die zou willen, of de verinheemsching’ zal gaan aannemen. Wat de IEV-voorman in het bijzonder raakt in de bezuinigingsvoorstellen is het plan Indische jongeren die een studie in Nederland wilden volgen

⁸⁶ Stokvis, 9-2-1931, *ibidem*, 2165.

⁸⁷ Soeroso, 11-2-1931, *ibidem*, 2252.

⁸⁸ *Ibidem*.

⁸⁹ ‘Mededeeling der regeering betreffende de uitvoering der begroting 1931 (crisismaatregelen met inbegrip der salarissen)’, 30-3-1931, *ibidem*, 2529.

⁹⁰ Soeroso, 18-4-1931, *ibidem*, 2886.

niet langer financieel te steunen. Dat mag volgens De Hoog niet gebeuren. Daarmee zal zelfs aan toekomstige 'verindisching' van de C-schaal beroepen een eind komen en de 'geest van verbittering' die al onder de ambtenaren heerst, zal zich gaan verspreiden in de hele Indische samenleving.⁹¹

Met het belang van de toegankelijkheid van onderwijs raakt De Hoog een gevoelige snaar. Dit blijkt uit de reactie van R.M.A.A. Koesomo Oetoyo van Boedi Oetomo. Versobering van 's lands diensten zijn volgens Koesomo Oetoyo geen probleem, 'mits de vorming van bibit voor de middelbare en hoge scholen met kracht ter hand wordt genomen. Noch heb ik eenige bedenking tegen de vereenvoudiging in bouw van de Hol. Inl. scholen, mits aan de gebruikelijke uitbreiding – de uitbreiding die eveneens wordt geboden door het bevolkingsaccres – geen hinderpalen worden in den weg gelegd.'⁹²

In de schaduw van de crisis maakte de regeringsuitspraak over de 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' van de indianisatie veel sprekers onzeker. Hoe ging de Indische regering hier beleid van maken? Zonder regeringsdefinitie van indianisatie ging het debat vooralsnog over de mogelijke gevolgen voor scholen en gouvernementssalarissen die in de plannen staan. Maar op de achtergrond speelden de gevolgen voor de rassenverhoudingen in de kolonie van de toekomst bij alle partijen een rol. De Nationale Fractie zag indianisatie als mogelijkheid om de invloed van Indonesiërs te vergroten. De gematigde Indonesische partijen vestigden vooral de aandacht op het mogelijke kwaliteitsverlies van het onderwijs door de indianisering. De overige Europese partijen, zowel de kleine confessionele partijen als de grotere Vaderlandse Club, bagatelliseerden vooralsnog wat er met indianisatie bereikt kon worden. Alleen De Hoog van de IEV verzette zich op voorhand tegen de indianisatievoorstellen van de Indische Regering. Aan de vooravond van de Vijfde Volksraad stond hij alleen.

5.5.4 *De 'korte opmerking' over een natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling in de eerste jaren van de Vijfde Volksraad, 1931-1934*

In 1930 vonden de Volksraad verkiezingen plaats voor de Vijfde Volksraad die in de zomer van 1931 zitting ging nemen. De associatie-partijen NIVB en PEB werden gemarginaliseerd tot gezamenlijk vijf leden waarvan één benoemd. De twee benoemde ISDP'ers en de eveneens benoemde H.J. van Mook vertegenwoordigden het progressieve geluid. Met vijf zetels werd daarentegen de Vaderlandse Club (VC) een grote partij naast de zes zetels van de IEV en de vier zetels van de confessionele partijen. Een door de regering benoemde economische groep met daarin vertegenwoordigers van het westerse bedrijfsleven van vier le-

⁹¹ De Hoog, 22-4-1931, *ibidem*, 2994.

⁹² Koesomo Oetoyo, 25-4-1931, *ibidem*, 3095.

den en de vertegenwoordiger van het Europees BB maakten de Europese kant van de raad vol. De grootste partij aan de Indonesische kant van de raad werd de Nationale Fractie van Thamrin met acht leden, waar de twee leden van Boedi Oetomo meestal mee samenwerkten. Daarnaast stond de zeven leden tellende fractie van de nieuwe Perhimpunan Pegawai Bestuur Boemiputra (PPBB), de vertegenwoordiging van het Inlands Binnenlands bestuur. De fonkelnieuwe Indonesische meerderheid werd afgerond met een vijftal kleine regionale of confessionele partijen, tezamen goed voor evenveel zetels, aangevuld met een vijftal benoemde partijloze leden. Wat geïsoleerd in de raad stond de groep van vijf 'vreemde oosterlingen.'⁹³

Achter de schermen was aan het benoemingsbeleid voor de Vijfde Volksraad een heel bedrijf voorafgegaan. Tegen de adviezen in van zowel J.W. Meijer Ranneft (Voorzitter van de Volksraad) als van een meerderheid van de Raad van Nederlands-Indië, vertrouwde gouverneur-generaal De Graeff op het advies van zijn regeringsgemachtigde voor algemene zaken H.J. Kiewiet de Jonge, die bekend stond als ethicus met sympathie voor de nationalistische zaak. De kern van diens advies was het gematigde midden van de Indonesische kant van de raad te versterken met regeringsbenoemingen, zodat voor de meeste regeringsvoorstellen een werkbare meerderheid zou blijven bestaan. Tegelijkertijd pleitte Kiewiet de Jonge voor een sterk nationalistisch blok, noodzakelijk nu de regeringsmaatregelen tegen Soekarno's PNI gematigde Indonesiërs in de armen van de non-coöperatieven dreigden te jagen. Een sterke Nationale Fractie kon volgens Kiewiet de Jonge dienen als veiligheidsklep om de druk op de nationalistische

H.J. van Mook, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Assistent-resident van de politie in Batavia, minister van Koloniën (1941-1945) en luitenant-gouverneur-generaal (1942-1948).

beweging in Indonesië in constructieve banen te leiden. Omdat Kiewiet de Jonge van de kant van de Vaderlandse Club tegelijkertijd ook sterkere Europese oppositie verwachtte tegen het regeringsbeleid, was Van Mook namens de Stuw-groep in de raad benoemd.⁹⁴

De nieuwe bezetting van de Volksraad kon de borst natmaken. De krachtdadige reputatie van gouverneur-generaal B.C. de Jonge, oud-directeur van de Bataafse Petroleum Maatschappij, beloofde weinig goeds voor de invloed van de gepolariseerde raad. Tegelijkertijd steeg het aantal vergaderde uren tijdens de begrotingsdebatten over de crisismaatregelen tot ruim een kwart meer dan in de eerdere zittingsjaren.⁹⁵ Al in de eerste nieuwe

⁹³ Zie tabel 5.6 op pagina 337.

⁹⁴ Hering, *Kiewiet de Jonge*, vii-ix.

⁹⁵ Mater, *Van zachte wenk*, 196.

sessie stond de persbreidelordonnantie op de rol en ook in de jaren daarna werd het programma overladen met zware dossiers. In januari stond de teller van de crisiskortingen bij de ambtenarensalarissen op 17% en toen moest de structurele herziening van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) nog komen.⁹⁶

In het najaar van 1932 jaar speelde buiten de raad het Indonesische maatschappelijke verzet tegen de Wilde Scholen-Ordonnantie waarmee de Indische regering had geprobeerd het onderwijs in Indië aan een vergunningenstelsel te binden. De ordonnantie was zonder veel discussie door de Volksraad gekomen en alleen de Nationale Fractie en een deel van de PPBB hadden tegengestemd. Daarmee bleek de raad de maatschappelijke gevolgen van deze wetgeving te hebben onderschat. Buiten de raad werd de ordonnantie als een onac-

Gouverneur-generaal De Jonge (1931-1936), uit: F.J.M. Otten, 'Jonge, jhr. Bonifatius Cornelis de (1875-1958)', *Biografisch Woordenboek van Nederland 1* (Den Haag 1979).

ceptabele aanslag gezien op het Islamitisch religieus onderwijs.

Soewardi Soerjaningrat of Ki Dewantoro kondigde een algemene campagne aan van lijdelijk verzet. Coöperatieve en niet coöperatieve Indonesische groeperingen zagen hun kans schoon en schaarden zich achter de banier van het vrije onderwijs. En met succes. Om geen 'Ghandi-figuur te fokken met zijn non-coöperation-beginsel in toepassing'⁹⁷ besloot gouverneur-generaal De Jonge om Ki Dewantoro het gras voor de voeten weg te maaien en in februari 1933 werd de ordonnantie buiten werking gesteld. In samenwerking met de Volksraad werd eind 1933 een nieuwe, soepeler regeling van kracht.⁹⁸

Terwijl de protestacties tegen de Wilde Scholen-Ordonnantie gaande waren, groeide ook de kracht van de niet-coöperatieve partijen in Indië. De Partindo van Soekarno telde in augustus 1933 bijna 30.000 leden, de PNI Baroe van Hatta en Sjahrir

Soewardi Soerjaningrat of Ki Dewantoro, foto 'in zijn jeugd', en.wikipedia.org. Stichter van de Taman Siswa scholen, later kortstondig minister van onderwijs (1945).

⁹⁶ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 138.

⁹⁷ Van de Wal (red.), *Herinneringen*, 152.

⁹⁸ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 90-91.

blijft hier weliswaar bij achter, maar zorgde voor verscherpte retoriek, waarop weer in de Volksraad werd gereageerd. Als klap op de vuurpijl speelde vanaf januari 1933 de maatschappelijke beroering rond de mouterij op het pantserschip de zeven Provinciën.⁹⁹

Het debat over de indianisatie in zittingsjaar 1931/1932 begint tijdens de begrotingsbesprekingen als Directeur van Financiën C. van den Bussche zijn 'korte opmerking' maakt over de rol van de indianisatie in het crisisbeleid van de Indische regering. Volgens Van den Bussche is de financiële situatie zo snel verslechterd dat meer crisiskortingen noodzakelijk zijn, zeker ook in de structurele herziening van het besluit Bezoldiging Landsdeinaren dat nog gaat komen. Al jaren heeft de regering ernaar gestreefd, probeert Van den Bussche zijn toehoorders gerust te stellen, om het aandeel van Indonesiërs in het ambtelijke apparaat te vergroten. In de crisis zet de regering eigenlijk in op een versnelling van een 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling.' De precieze plaats van het 'indianiseringsvraagstuk' is daarmee nog onduidelijk, erkent Van den Bussche, maar 'wel zal bij de overweging van de noodzakelijke salarisherziening de beteekenis en de vordering van dit proces, welks doorwerking op den duur een vermindering van den druk der salarisposten op het budget in niet onbelangrijke mate zal bevorderen, nauwkeurig moeten worden overwogen.'¹⁰⁰ Daarmee had de indianisering een regeringsdefinitie gekregen waarop alle partijen zich konden richten. Weinig gerustgesteld door de woorden van de regering, probeerden allen om de invul-

H.J. de Dreu, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Docent op een middelbare school, benoemd lid namens de ISDP en na de oorlog lid van de Eerste Kamer voor de PVDA.

ling van de indianisatie zo te draaien dat er voor de eigen achterban te redden viel wat er te redden was.

ISDP'er H.J. de Dreu stelt dat indianisatie in het belang van Indonesië kan zijn, als het maar verbonden zou zijn aan culturele overwegingen, bijvoorbeeld een welvaartsopolitiek en niet louter materiële overwegingen. Juist bezuiniging op hoger onderwijs vindt De Dreu een averechtse en tegenstrijdige bezuiniging omdat dit de grondslagen voor een geslaagde indianisatie weg slaat.¹⁰¹ Verschillende andere leden maken zich eveneens zorgen over de gevolgen van rigoureuze indianisatie op gebied van onderwijs. Volgens C.C. van Helsing van de Christelijk Ethische Partij is het onmiskenbaar dat 'de uitzending van onderwijzers

⁹⁹ Ibidem, 78.

¹⁰⁰ Directeur van Financiën C. van den Bussche, 'Begroting van Ned.-Indië voor 1932, Algemeene Beschouwingen, Financieel Gedeelte', 22-7-1931, Handelingen Volksraad, 419.

¹⁰¹ De Dreu, 29-7-1931, *ibidem*, 505 en 5-2-1932, *ibidem*, 1912.

C.C. van Helsdingen, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Docent aan het gymnasium, lid van de Christelijk Ethische Partij CEP.

J.A. Monod de Froideville, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Docent aan een middelbare school, lid van de Indische Katholieke Partij IKP.

R.A.A. Wiranata Koesoema, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Regent van Bandoeng en voorzitter van de Perhimpoean Pegawai Bestuur Boemiputra PPBB, na de oorlog de eerste minister van buitenlandse zaken van Indonesië (1945-48).

uit Nederland belangrijk verband houdt met de opheffing van het peil van het onderwijs'.¹⁰²

Deze zorgen worden gedeeld door J.A. Monod de Froideville van de Indische Katholieke Partij en R.A.A. Soejono die net als De Dreu de tegenstrijdigheid van bezuiniging op 'instellingen die moeten aansturen op de indianisatie en industrialisatie van Nederlandsch-Indië' opmerken. Uiteraard sluit ook F.H. de Hoog zich bij deze kritiek aan en richt zich daarbij tot R.A.A. Wiranata Koesoema, de voorzitter van de PPBB. Indianisatie van het onderwijs leidt volgens De Hoog tot drainage van onze beste krachten 'en als de heer Wiranata Koesoema dan interrumpeert, dat er bibit genoeg is, merk ik daartegen op – en ik raad den heer Wiranata Koesoema aan, daar goed over na te denken – dat men niets heeft aan bibit van waroehout als men djatihout noodig heeft'.¹⁰³

Volgens De Hoog bestaat het indianisatieproces uit twee fasen. 'Men heeft eerst verindisching, dat men zooveel mogelijk uitsluit de uitzending van importkrachten uit Nederland en daarna krijgt men den strijd in eigen boezem over de vraag hoe het zal worden.' Die strijd zou kunnen leiden tot de door Thamrin gewenste 'verinlandsching', maar, spreekt De Hoog waarschuwend, snelle indianisatie zal eerst leiden tot een snelle structurele verlaging van de lonen en een snelle vermindering van de kwaliteit van opleiding en loonpeil.¹⁰⁴ Dat dit niet in

¹⁰² Van Helsdingen, 14-1-1932, *ibidem*, 283.

¹⁰³ De Hoog, 13-2-1932, *ibidem*, 2086. Bibit is nieuwe aanwas, Djatihout is tropisch hardhout, een waroeboom is een snelgroeiende boom met zacht hout.

¹⁰⁴ De Hoog, 3-2-1933, *ibidem*, 1867.

R. O. Iskander Dinata, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Lid van de Nationale Fractie, twaalf jaar later minister van staat en lid van het comité ter voorbereiding van de onafhankelijkheid.

het belang van de Indonesische leden van de raad zal zijn, daarvan probeert De Hoog hen in debat te overtuigen. Hoewel de regering blijft zeggen dat haar definitieve overweging omtrent de indianisatie nog niet is afgerond, zegt De Hoog daarover: 'Ik heb onwillekeurig gedacht aan het bekende woord van Hamlet, dat ik hier met een variant wil toepassen: als dit incidenteele bezuiniging moet zijn, dan is er toch wel een zekere methode in.'¹⁰⁵

Het zoeken naar de zekere methode in de indianisatieplannen van de regering blijft in het zittingsjaar 1932-1933 onverminderd doorgaan. De bezuinigingsplannen op het onderwijs blijven zorgen voor verontwaardiging bij vrijwel alle fracties. De Dreu waarschuwt nogmaals voor het 'misbruik van de schone glans van de indianisatie' totdat 'een

kleine groep trekkers, ver verheven boven een massa van laag niveau' zou ontstaan.¹⁰⁶ In juni spreekt Soeroso namens de Nationale fractie over de noodzaak van behoud van goed onderwijs 'speciaal met het oog op de aanstaande indianisatie.' Hij krijgt bijval van R. O. Iskander Dinata maar ook van Koesomo Oetoyo van Boedi Oetomo, Dr. H.D.J. Apituly (Arts te Ambon), Soejono van de PEB en R.A.A. Wiradiatmadja van de PPBB die Boekes artikel in de *Koloniale Studiën* erbij haalt om te bewijzen hoe voor een ware welvaartspolitiek goed onderwijs noodzakelijk is.¹⁰⁷

G.D. Joebhaar, districtshoofd van Padalanpandjang, wijst de regering erop dat een 'ontwikkelde massa gemakkelijker te besturen is dan een onontwikkelde'¹⁰⁸ zodat westers onderwijs als een investering in de toekomst gezien moet worden. Dr. Ratu Langie houdt de regering omzichtig voor dat de grootste bezuinigingswinst ligt in de verdere afbouw van het Europees Binnenlands bestuur¹⁰⁹ en Loa Sek Hie Sia, na de oorlog stichter van de Chinese zelfverdedigingsmacht Pao An Tui, stelt dat op deze manier gewerkt werd aan 'het kweken van maximum kwantum afval' in het MUL-Onderwijs.¹¹⁰

R.A.A. Wiradiatmadja, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Patih van Tjandoer en lid namens de PPBB.

¹⁰⁵ Ibidem, 19-2-1933, *ibidem*, 2248.

¹⁰⁶ De Dreu, 3-2-1932, *ibidem*, 778.

¹⁰⁷ Wiradiatmadja, 20-7-1932, *ibidem*, 465.

¹⁰⁸ Joebhaar, 4-8-1932, *ibidem*, 802.

¹⁰⁹ Ratu Langie, 3-2-1933, *ibidem*, 2260.

¹¹⁰ Loa Sek Hie Sia, 4-8-1933, *ibidem*, 816.

In reactie op deze argumenten komen de regeringsvertegenwoordigers niet veel verder dan een herhaling van zetten. De voorgestelde indianisatie moet niet als een principiële zaak gezien worden, maar als een natuurlijk proces en een toekomstbeeld, door de barre crisomstandigheden 'wellicht enigszins verhaast' zoals directeur van Financiën B.J. de Leeuw stelt.¹¹¹ Ondertussen zoekt Van Hoog namens de IEV een nieuwe invalshoek. Misschien omdat de andere grote 'Europese partij' de VC zich vooralsnog buiten de indianisatiediscussie houdt, probeert hij de regering duidelijk te maken hoezeer hij 'natuurlijk geheel aan haar zijde' staat. Desalniettemin moet hij zich verzetten tegen pogingen om de 'indianisatie zuiver het karakter te geven van een verinheemsching, iets wat zij in ieder geval niet is.' Ondanks de negatieve klank die het woord van oudsher heeft, maakt de IEV zich inmiddels hard voor het gebruik van het woord verindisching als alternatief voor indianisatie. Zou het niet eens tijd zijn voor de regering vraagt De Hoog zich retorisch af, om zelf met een '5, 10 of X-jarenplan' te komen om aan alle verwarring een einde te maken?¹¹²

Dr Ratu Langie, arts, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931. Voorzitter van de Perserikatan Minahassa en na de oorlog de eerste gouverneur van Sulawesi voor de republiek Indonesia.*

In het zittingsjaar 1933-1934 komt het debat op bekend terrein als de aandacht uitgaat naar de gevaren van indianisatie voor de kwaliteit van het onderwijs aan de HIS. Terwijl de regering aangeeft de effecten van de indianisatie op de kwaliteit van het onderwijs in de gaten te houden, vindt Van Mook dat een verlaging van het kweekschoolschoolpeil de uitvoering van de indianisatie op de HIS actief in de weg staat.¹¹³ In reactie op de politiek van de VC 'van zoo min mogelijk Nederlandsch onderwijs voor den Inlander', stelt regent R.A.A. Soejono dat voor de Indische bevolking 'de Nederlandsche taal de sleutel is, die de deur opent van de schatkamer der westersche wetenschappen en techniek'. Verdere ontwikkeling, meent de regent, zou zonder dit onderwijs onmogelijk zijn.¹¹⁴ Maar de Indische regering doet geen toezeggingen.

Begin 1934 komt de herziening van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) in de raad ter tafel. Volgens de bezoldigingscommissie van 1934 is in de oude BBL van 1925 geen rekening gehouden met het feit dat de maatschappelijke verhoudingen niet in de pas liepen met de raciale. De nieuwe indeling moet de 'terugbrenging van betrekkingen bekleed door personen van semi-Europese levenswijze' naar een

¹¹¹ Directeur van Financiën, 30-7-1933, *ibidem*, 750.

¹¹² De Hoog, 3-2-1933, *ibidem*, 2261.

¹¹³ Van Mook, 3-8-1933, *ibidem*, 330.

¹¹⁴ Soejono, 18-7-1933, *ibidem*, 319.

inheems levenspeil mogelijk maken.¹¹⁵ De weg is vrijgemaakt naar verdere indianisatie, ongeacht de afkomst van de meerderheid in de betreffende salarisschalen.

De invoering van het nieuwe stelsel betekent definitieve salariskortingen tot wel 30% voor alle drie de voormalige schalen en wordt door niemand met enthousiasme ontvangen. Vanwege de crisis besluiten de conservatieve partijen aan de Indonesische kant van de raad niet frontaal tegen de HBBL in te gaan, maar met amendementen te redden wat er te redden valt. Hiermee krijgt de Indiëse regering de gewenste kortingen op een presenteerblaadje aangeboden. Het is dan ook de Europese kant van de raad van waaruit de scherpste kritiek op de HBBL geuit wordt. Voorman Fruin van de VC waarschuwt dat de 'trekkersgroep' het relatief het zwaarst te verduren krijgt bij deze bezuinigingsoperatie en dat terwijl zij 'sowieso al het meeste belasting betalen'.¹¹⁶

Het financiële leed van de Europese werknemers kan op weinig medeleven rekenen in de raad. Van verschillende kanten wordt de VC erop gewezen dat het nieuwe stelsel ruim baan geeft voor een versneld indianisatieproces, waar de VC, toen zij nog meenden dat de eigen achterban buiten schot zou blijven, steeds voor geweest is. 'Indianisatie zij dus thans het wachtwoord!' stelt M. Soetardjo met enig leedvermaak namens de PPBB. 'Door het verdwijnen van de in-deeling der betrekkingen naar het ras is het der Regering mogelijk ... elke betrekking uit haar hokje te halen en haar te herwaardeeren zonder dat een bepaalde bevolkingsgroep zich voor het hoofd gestoten gevoelt.'¹¹⁷

Na drie zittingsjaren discussie over indianisatie lagen de heikele punten in het 'indianisatievraagstuk' inmiddels op tafel. Hoewel de regering bleef herhalen indianisatie als een natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling te zien, hoogstens door crisisbeleid wat verhaast, was geen van de fracties daarmee overtuigd. De Nationale Fractie zag indianisatie als een te kleine stap in de juiste richting van onafhankelijkheid. Conservatievere Indonesische fracties van de PPBB, Boedi Oetomo en de Indonesiërs uit de buitengewesten wilden nog niet zo ver gaan. Toch waren ze allemaal doordrongen van het belang van een juiste invulling van het brede begrip voor de toekomst. Vandaar de felheid waarmee men het belang van goed westers onderwijs benadrukte. Hoe konden Indonesiërs zonder geschikte scholing op grote schaal posities gaan overnemen in de samenleving?

M. Soetardjo, uit: *Volksraad, Overzicht betreffende het zittingsjaar 1930-1931*. Patih van Gresik, lid van de PPBB, vanaf 1936 als PPBB-voorzitter bekend van zijn staatkundige petitie.

¹¹⁵ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 138-139.

¹¹⁶ Ibidem, 146.

¹¹⁷ Soetardjo, 9-2-1934, *Handelingen Volksraad*, 1940.

Het tweede knelpunt in het indianisatiedebat was het regeringsplan om de bezoldiging van de ambtenaren van alle diensten structureel te verlagen. Volgens de Nationale fractie was deze indianisatie alleen acceptabel als die zich ook af zou gaan spelen bij die beroepen waaraan de koloniale staat zijn kracht ontleende: politie, leger en binnenlands bestuur. Wederom kreeg de NF daarbij meer en meer steun van de conservatieve Indonesiërs in de raad, omdat zij hierin mogelijkheden zagen voor de eigen achterban. Het was tijdens de eerste jaren van het debat het Indo-Europees Verbond van De Hoog waarvan het standpunt het meest in beweging was. De IEV probeerde aanvankelijk Indonesische fracties te overtuigen van het afbraakgevaar van de indianisatiebezuinigingen. Toen dat niet werkte, stelde De Hoog zich achter het regeringsstandpunt in de hoop dat bij de uitgewerkte plannen indianisatie niet meteen verinheemsching zou gaan betekenen, maar eerder een verindisching met perspectief voor de Indo-Europeaan. De Vaderlandse Club ging zich pas echt met het debat bemoeien toen bleek dat met de invoering van het HBBL ook de belangen van haar achterban geraakt werden.

5.5.5 Indianisatie, ontblinking, verindisching. De consolidatie van het indianisatiedebat in het laatste jaar van de Vijfde Volksraad, 1934-1935

Naarmate de crisis uitgroeide tot een depressie bereikten financiële tegenslag en werkeloosheid in toenemende mate ook de Europese 'trekkers' in Indië. Voor de achterban van de VC dreigde 'het wegvloeien van Nederlanders in de malaisejaren' uit te groeien tot een heuse 'exodus ten gevolge der malaise.'¹¹⁸ De aanvankelijk afwachtende houding van gouverneur-generaal De Jonge ten aanzien van de actieve nationalistische beweging van Hatta en Soekarno vergrootte de ontevredenheid van de VC'ers Tegelijkertijd groeide buiten de Volksraad de aanhang van fascistische bewegingen in Indië zodat de VC zich van alle kanten bedreigd voelde. In 1934 begon de partij een felle oppositie-actie in de Volksraad.¹¹⁹

De afwachtende houding van de Indische regering ten aanzien van de Indonesische nationalisten duurde niet lang. In de nasleep van de munitie op de Zeven Provinciën in februari werd in juli 1933 Partindo verboden en verdween Soekarno voor de tweede keer achter de tralies. De PNI-baroe en zijn leiders Hatta en Sjahrir volgden in februari 1934. Tegelijkertijd verving De Jonge verschillende hoge ambtenaren die als progressief bekend stonden door meer conservatieve, zodat het laatste jaar van de Vijfde Volksraad plaatsvond in een veranderde politieke constellatie, waarin Nederlands-Indië definitief het karakter had gekregen

¹¹⁸ Anoniem, 'Indië's Europeesche Bevolking. De exodus ten gevolge der malaise', *Soerabaijasch Handelsblad*, 16-3-1934.

¹¹⁹ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 118 e.v.

van een politiestaat.¹²⁰ In Indië heerste 'een sfeer van wantrouwen tussen Indonesiër en Indonesiër en nog meer tussen Indonesiër en Europeaan.'¹²¹

Intussen versnelde onder de indianisatie de 'emancipatorische opmars van de inheemse groep' ten koste van de Indo-Europeanen op de arbeidsmarkt.¹²² In zijn verbanningsoord in Nieuw-Guinea schrijft Sjahrir in zijn dagboek:

De Indo's worden langzamerhand Indonesiërs tegen wil en dank: men zou ook kunnen zeggen dat de Indonesiërs langzamerhand op de plaats van de Indo's zijn gekomen. De voortgang van een reeds lang ingezet proces van omvorming van onze samenleving heeft de Indo's eerst in een bevoorrechte positie gebracht, maar datzelfde proces is nu bezig die privileges op te heffen.¹²³

In de Volksraad is De Hoog zich maar al te zeer bewust van de precare positie van zijn eigen achterban. Al op het partijcongres in 1930 heeft hij hen opgeroepen zich niet blind te staren op gouvernementele en andere administratieve banen maar ook via de ambachtsscholen te proberen om alternatieve beroepen te bereiken. Deze mentaliteitsomslag is niet zomaar gemaakt en de werkeloosheid onder de Indo-Europese groep stijgt naar ongekende hoogten.¹²⁴ In de Volksraad probeert De Hoog steun te krijgen bij de Indonesische fracties, niet zozeer tegen het indianisatieproces zelf, maar wel tegen de manier en het tempo waarop dat plaatsvindt, in het bijzonder in het onderwijs. In 1934 doet de IEV een nieuwe poging om steun te vinden voor de belangen van de Indo-Europese bevolking en ditmaal bij de VC, waarmee zij dat jaar gezamenlijk de gemeenteraadsverkiezingen in gaan.¹²⁵

In juli 1934 stelt Fruin in zijn laatste jaar Volksraad dat 'V.C. en I.E.V. ten opzichte van het nationale doel niet ver van elkaar afstaan' en dat zij beiden 'de belangen van de Nederlandsche bevolkingsgroep in den ruimsten zin van het woord in deze Landen' willen verdedigen omdat zij 'zeer ernstig in het gedrang dreigen te komen. ... Hieruit volgt, dat zowel V. C. als I. E. V. geen ontblinking wenschen en ook geen indianisatie.' Als een soort voorschot op de naoorlogse leuze 'Indië verloren rampspoed geboren', stelt Fruin dat niets minder dan de 'hechtheid van het Nederlandsche gezag' op het spel staat.¹²⁶

Volgens Fruin moet aan de emancipatie van de Indonesiërs een duidelijke grens gesteld worden om de 'in Indië gevestigde, westersche belangen te

¹²⁰ Van den Doel, *Afscheid van Indië*, 42.

¹²¹ Hering, *Thamrin*, 161, 182.

¹²² Meijer, *In Indië geworteld*, 120.

¹²³ Sjahrzad (Pseudoniem van Soetan Sjahrir), *Indonesische overpeinzingen* (Amsterdam 1945) 145.

¹²⁴ Meijer, *In Indië geworteld*, 121.

¹²⁵ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 170.

¹²⁶ Fruin, 12-7-1934, *Handelingen Volksraad*, 122.

dienen.¹²⁷ In dezelfde speech geeft Fruin nog een verdere kijk in de opvattingen van de VC over de Indische staathuiskunde. Hij verwijt de aristocratische PPBB dat zij zich te vaak naast de Nationale Fractie tegenover de Indische regering plaatsen, bijvoorbeeld met het ijveren voor de term Indonesiër in officiële bescheiden. Wat Fruin betreft zou de Indische regering zowel de ‘extreem-nationalisten’ als de PPBB moeten dwingen een loyaliteitsverklaring te ondertekenen, hetgeen hij in februari 1935 nog eens herhaalt. In beide gevallen wijst de Indische regering het VC-verzoek beslist van de hand vanwege de parlementaire onschendbaarheid van de raad.¹²⁸ De sfeer in de raad wordt er niet beter op.

Met de dreigende ‘ontblanking’ van Fruin heeft de indianisatiediscussie een nieuwe term te pakken. In de raad barst een discussie los over zowel de implicaties van de term ontblanking als de mate van samenwerking tussen de beide zeer verschillende partijen IEV en VC. Uiteraard reageert Thamrin woedend op de insinuaties van de VC en de partijloze R. Ng. Sosrohadikoesoemo waarschuwt de IEV tegen het meedrijven in het zog van partijen die met hun politiek het roemruchte adagium van Kipling bewaarheid dreigen te doen worden. ‘East is east and west is west. ... Want dan is de kans groot, dat tusschen de Indo-Europeanen en de autochtone bevolking een kloof zal ontstaan, die moeilijk zal zijn te overbruggen.’¹²⁹

Raden Soekarjo Wirjopranoto,
en.wikipedia.org. NF en later
tegenwoordiger voor Indonesië bij
de Verenigde Naties.

**R.Ng. Sosrohadikoesoemo, uit:
Volksraad, Overzicht betreffende
het zittingsjaar 1930-1931. Lid van
de provinciale raad voor Midden-
Java.**

Verschillende verontwaardigde aanvallen op de ontblankings-hypothese van Fruin volgen, want ook in Indië wordt het internationale nieuws gevolgd. Volgens R.S. Wirjopranoto (NF) blijkt dat de mentaliteit van de ‘nieuwe leer die in Italië en Duitsland is opgekomen’ nu ook voet aan de grond heeft gekregen in de Volksraad. Soetardjo van de PPBB wijst erop dat het weinig consequent zou zijn, om na het afschaffen van het in ‘de H. B. B. L. aanvaarde beginsel van verwerping van elk onderscheid naar ras’ een dubbele bevoordeling op te tuigen voor buitenlandse krachten om de ‘ge-

¹²⁷ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 176.

¹²⁸ Ibidem, 182.

¹²⁹ Sosrohadikoesoemo, 12-7-1934, *Handelingen Volksraad*, 143.

vreesde ontblanking' tegen te gaan.¹³⁰

De sterkste afwijzing van de 'ontblankings-these' komt van regent Wiranata Koesoema die het belang van de discussie namens de PPBB samenvat:

In ons Indisch vocabulaire heeft een woord zijn intrede gedaan en dat woord is: ontblanking; in veler oogen beteekent het hetzelfde als dat andere modewoord: indianisatie. Wanneer ik spreek over indianisatie bedoel ik daarmee geen ontblanking, doch een bezoldiging volgens Indisch peil, zooals ik dat al meer heb uiteengezet. Ik bedoel daarmee, derhalve ook geen koeliepeil – dit als antwoord op de opmerkingen ten deze van mijn geacht medelid, den heer De Hoog – doch een prijajipeil. ... Een vernedering moet daarin geenszins worden gezien, hoogstens een omschakeling door omstandigheden. Heeft ook de Javaansche adel dat niet moeten doen in de afgeloopen decennia! En toch sprak nooit iemand toen van 'ontadeling' ... Ik herhaal derhalve, dat, waar ook wij ons er doorheen hebben geslagen, naast menschen uit het volk en naast hen hebben gewerkt onder dezelfde omstandigheden, de kwestie van de indianisatie er ook geen behoefte te zijn van blank en bruin. Het is alleen een kwestie van leven op een lager niveau, in zekeren zin voor ons allemaal, met minder salaris dan tot nu toe, terwille van een rustige ontwikkeling van land en volk, op straffe van een beslist ondergang van het Groote Rijk der Nederlanden.¹³¹

Zo doet de inbreng van Fruin wonderen voor het saamhorigheidsgevoel van de Indonesiërs in de Volksraad.

Tegen brede kritiek van zowel de confessionele Europeanen als van de Indonesiërs, verdedigt De Hoog zijn samenwerking met de VC in een hartstochtelijke speech als een strijd om het voortbestaan voor alle Indo-Europeanen.

Omdat dit ons land is en wij hier blijven en hier zullen sterven. Dit land is ook van ons en als zoodanig moeten wij komen tot een sterke consolidatie en machtsvorming om onze plaats onder de zon te behouden. Daarom wil ik eindigen met de woorden van Luther: 'Hier sta ik, God helpe mij, ik kan niet anders!'¹³²

Tijdens de zittingsjaren van de Zesde Volksraad zal blijken dat de IEV de steun voor een positie van belang in Indië niet bij de VC gevonden had.

5.5.6 Verinheemsching, verindisching, indianisatie en de petitie Soetardjo in de zesde Volksraad, 1935-1938

Begin 1935 werden de verkiezingen voor de zesde Volksraad gehouden. De PEB kwam uit de bus als laatste associatiepartij met drie verkozen en twee benoemde leden. De Vaderlandse Club leverde een zetel in en kwam op vier uit, terwijl de IEV er twee won en op acht zetels uitkwam. Daarnaast werd C.H. Razoux Schultz

¹³⁰ Soetardjo, 4-9-1934, *ibidem*, 1235.

¹³¹ Wiranata Koesoemo, 2-8-1934, *ibidem*, 649.

¹³² De Hoog, 2-8-1935, *ibidem*, 641.

namens de vrouwenorganisatie van de IEV als eerste vrouw benoemd in de raad. De confessionele partijen behielden hun vier zetels, evenals de benoemde groep van vier vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en de vertegenwoordiger van het Europees Binnenlands bestuur. Voor deze zitting vond gouverneur-generaal De Jonge het niet nodig progressieve Europeanen te benoemen. Aan de Indonesische kant van de raad bleven de Nationale Fractie van Thamrin met vijf zetels en de PPBB met eveneens vijf zetels de grootste twee fracties. De nieuwe partij Partai Hindia Raya (Parindra) waarin onder andere de Boedi Oetomo opgegaan was steunde met haar drie zetels meestal de Nationale Fractie. De PPBB werd meestal versterkt door de Vereniging van gediplomeerde ambtenaren bij den Inlandschen bestuursdienst (VAIB) met één zetel. Confessionele Indonesische partijen telden vijf zetels, regionale partijen drie en daarnaast zaten zes Indonesiërs partijloos in de raad waarvan vier benoemd door de regering. Het aantal 'vreemde oosterlingen' bleef onveranderd op vijf zetels.¹³³

Het benoemingsbeleid dat de scheidende gouverneur-generaal De Jonge van zijn regeringsgemachtigde voor algemene zaken W.G. Peekema overnam, was gebaseerd op het verlangen de Volksraad zoveel mogelijk op één lijn te krijgen met het regeringsbeleid. In het opstellen van de nota maakt Peekema korte metten met 'de uiterst nauwkeurig uitgebalanceerde voordracht' van zijn progressieve voorganger Kiewiet de Jonge.

C.H. Razoux Schultz, nl.wikipedia.org. Lid van de vereniging voor vrouwenkiesrecht.

'Mr. W.G. Peekema, na uitreiking van de orde Officier van Oranje-Nassau, 1936, collectie KITLV 33235.

¹³³ Zie tabel 5.7 op pagina 338.

Het komt er meer op aan een aantal personen te vinden, die individueel voor reden vatbaar zijn en waarmede te praten valt ... zodat de Regeering in den Volksraad zoo goed mogelijk verzekerd zal zijn van een vrij constante meerderheid, welke ten aanzien van hoofdzaken bereid is tot steun aan Haar beleid.¹³⁴

Vandaar geen benoemingen van sociaaldemocraten in deze nota, waarvoor Peekema achter de schermen een indeling maakte van de Indonesische Volksraadsleden van 'waardevol tot waardeloos'.¹³⁵

De nieuwe Volksraad kreeg niet alleen te maken met een nieuwe landvoogd maar ook met een langzaam verbeterende economische situatie waarin de devaluatie van de gulden in september 1936 een grote rol speelt. Desalniettemin waren de verwachtingen binnen de raad niet hooggespannen omdat de politieke opdracht van gouverneur-generaal jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer niet veel verschilde van die van zijn voorganger. Omdat de druk van de depressie van jaar tot jaar plaats maakte voor bescheiden economische groei, kon de Indische regering onder zijn leiding een iets meer ontspannen beleid voeren. Hoewel de non-coöperatieve partijen nog steeds te maken kregen met harde vervolging, kende de Indische regering meer ruimte toe aan de, vaak nominaal coöperatieve, Indonesische partijen buiten de Volksraad. Voor een belangrijk deel had dit te maken met de economische en politieke dreiging van Japan waardoor betere relaties met de Indonesische publieke opinie noodzakelijk werden.¹³⁶

Terwijl de non-coöperatieve politieke leiders in ballingschap hun dagen sletten op Flores en in Boven-Digoel, liet de Indonesische coöperatieve beweging een steeds grotere mate van eensgezindheid zien. Vanaf 1935 verenigde gematigde nationalistenvan Boedi Oetomo en Soetomo's PBI zich in Parindra, terwijl de sociaaldemocratische nationalistenvan zich in 1937 in Gerindra verenigden. Een islamitische coöperatieve partij ontstond een jaar later. De groei van de coöperatieve beweging vond inspiratie in politieke ontwikkelingen elders in Azië. De Filipijnen kregen in 1934 de status van gemenebest, na een overgangsperiode van tien jaar zou onafhankelijkheid volgen. In 1935 was in India de government of India Act aangenomen waarin een federatief India met een grote mate van zelfbestuur voor de provincies was ingesteld. Bij de Indonesische nationalistenvan groeide de hoop dat het Nederlandse gouvernement onder leiding van een nieuwe gouverneur-generaal bereid

Gouverneur-generaal jhr. A.W.L. Tjarda van Starkenborgh Stachouwer (1936-1942), nl.wikipedia.org.

¹³⁴ Peekema, 'Nota van de regeringsgemachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad', 16-2-1935, *Handelingen Volksraad*, 175-193, aldaar 176.

¹³⁵ Ibidem, 191.

¹³⁶ Mater, *Van zachte wenk*, 266-267.

zou zijn tot het doen van concessies. Misschien zou na augustus in deze dynamische internationale context zelfs enige staatkundige hervorming mogelijk blijken te zijn?¹³⁷

Na het verbale ontblankingsvuurwerk van de Vaderlandse Club tijdens de zomer-sessie van 1934 is de Volksraad voorlopig uitgesproken over Indianisatie en in de voorjaarssessie van 1935 komt het onderwerp nauwelijks ter sprake. Dit heeft te maken met het naderende vertrek van gouverneur-generaal De Jonge, maar zeker ook met de wisseling van de wacht binnen de VC. Hierbij hebben zowel Fruin als twee andere vooraanstaande VC'ers het veld moeten ruimen. De nieuwe leiding van de VC is van gematigder signatuur en dat uit zich ook in het taalgebruik tijdens de debatten.¹³⁸ Het modewoord 'ontblanking' zal in rap tempo in de vergetelheid raken.¹³⁹

Tijdens de begrotingsbesprekingen voor 1936 komen het indianisatieproces en de bijbehorende definitiekwesties daarentegen weer volop onder de aandacht. Begin juli 1935 vraagt De Hoog de Indische regering om opheldering naar aanleiding van uitspraken van minister Colijn over de oplossing van de noodtoestand in Indië. Uit de nieuwsberichten blijkt dat Colijn 'gezegd zou hebben tegen Indianisatie geen bezwaar te hebben, er was niets tegen te doen en zij moest zoo spoedig mogelijk worden doorgevoerd, waarbij dan de leidende betrekkingen zouden moeten worden vervuld, door uit Nederland uitgezonden.' Vervolgens ging het Kamerdebat volgens de kranten over 'het probleem van de verinheemsching van den ambtelijken dienst en ook van het maatschappelijk leven in Nederlandsch-Indië'.¹⁴⁰

Uiteraard is daardoor bij de achterban van De Hoog 'nogal groote beroering gewekt.' Hoe ziet de minister de indianisatie nu voor zich, wil De Hoog weten en in welk tempo ziet Colijn deze ontwikkeling? Want bij een verkeerde interpretatie zijn de gevolgen in Indië groot.

Nu is daarvan het resultaat, dat men dan vanzelf krijgt een verzwakking van de banden van Nederland met Indië en dat men zal trachten het zoover te krijgen, dat zelfs de leiders in Indië worden gevormd en dat men straks ook geen Nederlandsche leiding meer noodig heeft. ...Wij vragen op het oogenblik ... meer vrijheid voor Indië ten aanzien van Nederland zonder ook maar zoo ver te gaan als anderen wellicht zouden willen gaan door te spreken over een meerdere of mindere mate van zelfstandigheid of onafhankelijkheid, waarvoor wij den tijd nog niet gekomen achten.¹⁴¹

137 S. Abeyasekere, *One hand clapping. Indonesian nationalists and the Dutch 1939-1942* (Cheltenham, Victoria 1976) 1-3.

138 Droogelever, *De Vaderlandse Club*, 216-217.

139 In de Volksraad wordt het woord 'ontblanking' na de rede van W.M.F. Mansvelt op 11 juli 1939 niet meer gebruikt en in de pers komt het woord niet meer terug na 14-12-1938 als in het *Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië* het verslag staat van een eerdere lezing van dezelfde W.M.F. Mansvelt namens de VC.

140 De Hoog, 12-7-1935, *Handelingen Volksraad*, 152.

141 Ibidem.

Een foto van de Raad van Nederlands-Indië, eind jaren dertig, uit: *Havo geschiedenis eindexamen 2007, tijdvak 1*. Op de foto aanwezige personen van links naar rechts: Achmad Djajadiningrat, H.G.P. Duijfjes, vice president Ch.J.I.M. Welter, secretaris W.G. Peekema, Koesoemo Joedo, A.J.L. Couvreur, W.P. Hillen en C.W. Bodenhausen.

Regeringsgemachtigde voor Algemene Zaken Peekema stelt De Hoog gerust dat voor verinheemsching inderdaad verindisching gelezen moet worden en zeker niet alleen indianisatie. De rijpheidsgedachte is in Den Haag nog niet vergeten. Of zoals Peekema het stelt 'in het betoog van den Minister in de Eerste Kamer is uitsluitend sprake van verinheemsching, hetgeen is toegelicht als: het betrekken van het personeel uit Indië zelf. Hierbij is en wordt geen onderscheid gemaakt tusschen de bevolkingsgroepen.' Wel acht de minister dat 'het voortschrijdend aandeel van inheemsche krachten in de bezetting van ambtelijke betrekkingen het gevolg is van een normalen ontwikkelingsgang.'¹⁴² De Hoog toont zich opgelucht, maar ook geërgerd. Met gebruik van het IEV-begrip verindisching stelt hij, had de minister veel verwarring kunnen voorkomen.¹⁴³

Ondertussen heeft Soetardjo zich als nieuwe voorzitter van de PPBB in het debat gemengd. Hij is juist 'allesbehalve voldaan' over het regeringsantwoord van Peekema. Op deze manier zal de indianisatie zich te traag ontwikkelen en de 'verdergaande verarming van de bevolking' zal niet door 'bevordering van volkswelvaart' kunnen worden verlicht.

Telkens wanneer van Europeesche zijde bezwaar wordt gemaakt, komt de Regering met de geruststellende verklaring, dat het met die indianisatie of wil men verinheemsching toch niet zoo'n vaart loopt en Zij toont dat met sprekende cijfers aan. Ook zelfs wanneer men tot de erkenning komt, dat de Nederlandsche leiding voorshands niet kan worden gemist is er naar mijn bescheiden meening nog volop ruimte aanwezig om het inheemsche element meer en in belangrijker deelen van het staatsbestuur op te nemen.¹⁴⁴

¹⁴² Peekema, 26-7-1935, *ibidem*, 483-484.

¹⁴³ De Hoog, 30-7-1935, *ibidem*, 561.

¹⁴⁴ Soetardjo, 29-7-1935, *ibidem*, 515.

In september 1935 komt Soetardjo terug op het ongeduld dat bij zijn achterban leeft met vorm en inhoud van de indianisatiediscussie. Inmiddels zijn de concrete regeringsvoorstellen voor het herziene Besluit Bezoldiging Landsdienaren (HBBL) bekend en het kost de Binnenlands Bestuursman moeite zijn woede in te houden. In plaats van verdere indianisatie waarbij het rascriterium is losgelaten, ziet Soetardjo bij de Indische regering vooral een 'eenzijdige salarisherziening' die 'speciaal groote groepen van Indonesische en Indo-Europeesche ambtenaren in een staat van totale armoede zal brengen.' Voor Soetardjo is deze verzwakking van het 'Indonesisch bestuur' met deze 'onbillijke kortingen' onaanvaardbaar.¹⁴⁵

De militante toon waarop Soetardjo indianisatiebeleid van de regering hekel, weerspiegelt het hervonden zelfvertrouwen van de Indonesiërs in de Volksraad van na de crisis. Begin juli 1936 uiten Indonesiërs uit verschillende fracties van de raad felle kritiek op het gebrek van wezenlijke indianisatie in de HBBL-plannen. In speeches van verschillende sprekers wordt aangedrongen op verdergaande indianisatie op alle niveaus. Alleen het benoemde lid Kartawisatro (wedana van de politie) voegt de voorzichtige waarschuwing toe dat het indianisatieproces geen achteruitgang van het schoolpeil moet gaan betekenen.¹⁴⁶

Op de Indonesische eensgezindheid wordt door de Europese kant van de raad gereageerd met de gebruikelijke kanttekeningen bij de te verwachten waarde van de indianisatie. Het kwaliteitspeil mag niet onder druk komen, vinden de heren.¹⁴⁷ Meer en meer speelt bij het Indonesische deel van de raad de vraag of de Indische regering haar belofte de 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling van de indianisatie' ruimte te geven, gaat houden. Eind juli 1936 behaalt de IEV een symbolische overwinning als Peekema namens de regering toezegt bij voorkeur de term verindisching te gaan gebruiken in plaats van indianisatie of verinheemsching.¹⁴⁸ Desalniettemin zal ook De Hoog een paar dagen later zijn ongenoegen over het regeringsbeleid spuien. Het ongenoegen van de IEV staat niet alleen. De golf van repressie na de muiterij op de Zeven provinciën, de arrestatie van alle non-coöperatieve nationalisten en de zware bezuinigingen op het Indonesische deel van het Binnenlands Bestuur zijn hard aangekomen.

Achteraf beschrijft PPBB-voorzitter Soetardjo zijn eurekamoment als hij besef dat juist een landsdienaar als hij in de positie is om de publieke steun voor meer autonomie voor Indië te mobiliseren. Op eigen initiatief verzamelt hij een bonte coalitie Volksraadsleden bijeen om dit idee uit te werken: de katholieke Kasimo, Datoek Toemengoeng, bestuursambtenaar en lid namens de PPBB,

¹⁴⁵ Soetardjo, 12-12-1935, *ibidem*, 1127.

¹⁴⁶ Soeangkoepon, 13-7-1936, 165, Alatas 14-7-1936, 206, Gandasoebrota, 18-7-1936, 335, Kasimo 22-7-1936, 429, Kartawisastro 24-7-1936, 488.

¹⁴⁷ De Hoog 23-7-1936, 444, Kerstens 24-7-1936, 470, Eekhout, 24-7-1936, 479.

¹⁴⁸ Peekema, 27-7-1936, 511.

Ratu Langie van de Perserikatan Minahassa, de Chinese Ko Kwat Tiong en de Arabische Alatas toonden zich bereid om zijn petitie te tekenen. In een petitie wordt het verzoek gedaan aan de Tweede Kamer om een conferentie te organiseren zodat Nederlands-Indië een zelfstandige positie binnen het koninkrijk kan gaan innemen.¹⁴⁹

Het politieke momentum dat dit initiatief genereert, komt De Hoog goed van pas. Hiermee kan het noodsignaal van de Indo-Europese gemeenschap tot in Den Haag klinken. 'We zijn al zoveel jaren verder en de regering heeft niets voor onze groep gedaan'. Vandaar, spreekt De Hoog gedragen, maar achteraf gezien historisch juist, zal hij de petitie Soetardjo steunen, niet 'omdat ik veel verder wil gaan, maar omdat het veel reëler is, dan hetgeen de heer Soetardjo wil, als hij in een petitie aandringt op een dominion status en daarvoor een tijd van tien jaren stelt, maar omdat ik zoo bang ben, dat vooral gezien de veranderde toestanden in den geheelen Pacific, er tenslotte niets van komt. Dan zullen deze zaken door de gebeurtenissen worden achterhaald. Daarom vraag ik juist om op korte termijn aan te dringen op een Rijksraad, die alleen kan doen, wat hij wil en niet beslissingen kan nemen over Indië zonder Indië.'¹⁵⁰

Door de ommezwaai van de IEV krijgt de petitie reële kans van slagen. Nadat Soetardjo de controversiële eis van een termijn van tien jaar laat vallen, wordt de petitie in september 1936 tot veler verrassing aangenomen. Soetardjo roept de Nederlandse regering op om een plan op te stellen 'ten einde aan Nederlandsch-Indië lang den weg van geleidelijke hervorming ... den staat van zelfstandigheid toe te kennen binnen artikel 1 van de grondwet.'¹⁵¹ Met een ronde tafel-conferentie moet de autonomie voor Indië binnen rijksverband worden vormgegeven. Heel verhit is de Volksraadstemming over het voorstel overigens niet, 'alsof iedereen op voorhand wist dat de petitie geen kans van slagen had'. Bijna een kwart van de leden is niet aanwezig bij de uiteindelijke stemming. Pas in de maanden nadat de petitie is aangenomen begint de publieke belangstelling voor de opmerkelijke prestatie van Soetardjo te groeien.¹⁵²

Zo is de frustratie met het indianisatiebeleid van de Indische regering één van de aanjagers van de gelegenheidscoalitie van Soetardjo en de deelname van de IEV daaraan. Niet alleen de Nationale Fractie maar vrijwel alle Indonesiërs in de raad zijn tijdens de indianisatiediscussie overtuigd geraakt van het bestaan van een aanzwellende golf Indonesische emancipatie die nu, na het einde van de crisis, de ruimte moet gaan krijgen op het hoogste niveau. Al lijkt de indiening van

¹⁴⁹ S. Abeyasekere, 'The Soetardjo petition', *Geld en Geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel II*, ed C. Fasseur (Den Haag 1980) 144-175, aldaar 148-149.

¹⁵⁰ De Hoog, 30-7-1936, 605.

¹⁵¹ Voorzitter van de Volksraad aan de Eerste en de Tweede kamer, 1 okt. 1936, in: Van de Wal (red.), *De Volksraad, tweede stuk*, 220-221.

¹⁵² Abeyasekere, 'The Soetardjo petition', 159.

de petitie in 1936 vooral een symbolische daad die weinig kans van slagen heeft, achter de schermen wordt er wel degelijk inhoudelijk op ingegaan. Beide raadgevers van de gouverneur-generaal, Peekema en Gobée, schrijven een lijvig verslag over de vraag hoe met de petitie omgegaan moet worden.

Net als destijds bij de instelling van de Volksraad is de internationale situatie bij de verwoording van deze adviezen van groot belang. In 1935 hebben in India provincies een verregaande mate van zelfbestuur gekregen door een Britse grondwetswijziging. In de Filippijnen gaat de autonomie van bestuur nog veel verder. De VS heeft het land onafhankelijkheid in het vooruitzicht gesteld die in 1946 moet ingaan. Ondertussen begint de machtsuitbreiding van Japan in China dreigende vormen aan te nemen. Vanuit internationaal perspectief is de petitie Soetardjo niet alleen zeer bescheiden maar ook vrijwel zeker de eerste van vele verzoeken in de toekomst.

De tijd van 'hoffelijk ontwijken' is voorbij en 'eene beantwoording met meer inhoud schijnt noodzakelijk'.¹⁵³ Bekende argumenten tegen meer autonomie voor Indië, zoals het 'steriotiep antwoord der 'onrijpheid' van de Inheemse samenleving, zijn nu niet ter zake, waarschuwt regeringsgemachtigde voor Algemene Zaken W.G. Peekema in zijn nota van januari 1937.¹⁵⁴ 'Eenmaal toegelaten wordt de kwestie der 'rijpheid' tot een dwaallicht, dat elke gedachtenwisseling in het moeras doet belanden.' Blijvende staatskundige onzekerheid 'doet telkens nieuwe strijdpunten ontstaan, zooals nu weer de Indianisatie van leidende betrekkingen, een elementaire kwestie, welke in Brits-Indië terecht in de considerans van de staatsinrichting werd gesteld, waar die bij ons alleen incidenteel en uit technisch oogpunt placht te worden gezien.'¹⁵⁵ Na deze dreigende analyse komt Peekema tot een conclusie die uit het handboek 'hoffelijk ontwijken' lijkt te zijn genomen. Hij stelt voor het instellen van 'eene Staatscommissie welke tot taak zal hebben lijnen aan te geven voor de geleidelijke staatskundige ontwikkeling van Nederlands-Indië' om de petitie Soetardjo de wind uit de zeilen te nemen.¹⁵⁶

Op verzoek van de nieuwe gouverneur-generaal, reageert collega-adviseur voor inlandse zaken E. Gobée eind maart op de nota van Peekema. E. Gobée, een van de laatste ethici uit de school van Snouck Hurgronje die werkzaam is bij de Indische regering, is van Peekema's nota niet onder de indruk. Hij benadrukt dat sinds de crisis 'onder gematigde en zeer loyaal bekend staande lieden ... de overtuiging veld won, dat de emancipatie-politiek van de Nederlandse Regering van deze landen tot zelfbestuur had afgedaan.' Voor Indonesiërs wordt het alterna-

¹⁵³ W.G. Peekema, 'Nota van de regeringsgemachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad', 27 jan. 1937, in: Van de Wal (red.), *De Volksraad*, 222-252, aldaar 230.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 247.

¹⁵⁵ *Ibidem*, 231-233.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 250-251.

tief van een 'Japansche heerschappij' aanlokkelijk omdat 'de Japanners als Oosterlingen tegenover Indonesiërs geen rassenwaan hebben.'¹⁵⁷

Vandaar is volgens Gobée zwaarder geschut nodig dan een staatscommissie. Door op verschillende punten aan de petitie toe te geven, kan veel van de frustratie in de Volksraad en samenleving tegemoet gekomen worden. Tegelijkertijd moet volgens Gobée ingezet worden op 'maatregelen die voor een geleidelijke, maar staag voortgaande indianisatie van 's Lands diensten noodig zijn.' Uiteraard citeert hij bij gelegenheid Snouck Hurgronje 'dat men door daden aan de Inlandsche wereld de vaste overtuiging zal moeten schenken, dat ook in Indië aan de landskinderen in eerste plaats het bekleeden van gewichtige staatsambten toekomt'.¹⁵⁸

De derde nota volgt begin mei 1937 de lijn van Peekema's hoffelijk ontwijken. Volgens directeur van onderwijs en eredienst A.D.A. de Kat de Angelino kan een 'gedachteloze indianisatiepolitiek voor de verhouding der Rijksdelen onderling precies dezelfde heilloze gevolgen van vervreemding en ontbinding hebben als een praematuur verleen van dominionstatus.' Beiden zijn af te raden. 'Bij ieder streven naar zelfstandigheid ... vormt juist de indianisatie een integreerend onderdeel'. Daarom moet de Indische regering indianisatie als emancipatiepolitiek actief vorm gaan geven met bijvoorbeeld 'een zeker jaarlijksch contingent van Indische arbeidskrachten in Nederland'. Als deze indianisatie in 'het Overheidsapparaat' gelijke tred blijft houden met die in het bedrijfsleven zal geen 'maatschappelijke incongruentie' ontstaan.¹⁵⁹ Het accepteren van de petitie, schrijft De Kat Angelino geruststellend aan de gouverneur-generaal, is niet nodig. Wel moet het rijk serieus plannen maken om een eigen Rijksraad op eigen termen op te stellen. Om in de toekomst mogelijke onrust in goede banen te leiden.

Hoewel alle adviseurs concluderen dat het kanaliseren van de onrust noodzakelijk was, bleef in het uiteindelijke advies van de raad van Nederlands-Indië weinig van die urgentie over. In het verslag van eind november 1937 is het dwaallicht van de rijpheidsgedachte sterk vertegenwoordigd. Geen acceptatie van de petitie Soetardjo, schrijven de heren omdat 'het bereikte stadium van politieke ontwikkeling de verantwoordelijkheid nog niet door de Indische gemeenschap kan worden gedragen.' Volgens de Raad van Indië ligt de toekomst in verdergaande decentralisatie en de spreiding van de macht over de vele regionale raden in de archipel.¹⁶⁰ Gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachhou-

¹⁵⁷ Adviseur voor Inlandse zaken E. Gobée aan gouverneur-generaal Tjarda Stakenborgh Stachouwer, 25-3-1937 in: *ibidem*, 252-261, aldaar 254.

¹⁵⁸ *Ibidem*, 258.

¹⁵⁹ Directeur van onderwijs en eredienst A.D.A. de Kat Angelino aan gouverneur-generaal Tjarda Stakenborgh Stachouwer in: *ibidem*, 261-284, aldaar 283-284.

¹⁶⁰ Raad van Indië, 'Advies van de raad van Nederlands-Indië, 25 november 1937 no. IX', in: *ibidem*, 387-316, aldaar 315.

'Leden van de Volksraad te Batavia', collectie KITLV 2641. Zittend vierde van rechts: Koesomo Oetoyo, met links van hem E. Gobée en daar weer links van M. Thamrin. Staande vierde van rechts Todong Soetan Goenoeng Moelia, zevende van rechts Soangkoepon.

wer nam het advies van de raad ter harte. Na dit lange voortraject in Indië ging de petitie Soetardjo een kansloze reis tegemoet door de Nederlandse gangen van de macht, waar het in november 1938 verworpen werd.¹⁶¹

5.5.7 Het laatste indianisatiedebat rond de salarispolitiek van de Indische regering: de herziening van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren in het laatste jaar van de Zesde Volksraad, 1938

In Indië wil het ondertussen maar niet vloten met de massale volkssteun voor het rijksconferentie idee van Soetardjo. Lokale Indische overheden werken de campagne van het centrale comité van de Soetardjopetitie actief tegen. Ook de non-coöperatieve nationalistten moeten niets hebben van het voorstel dat in hun ogen niet alleen tekortschiet maar ook uit verdachte hoek komt. Is Soetardjo geen patih van het Inlands Binnenlands bestuur? Een veel grotere klap voor het comité blijkt het gebrek aan steun van Gerindra en Parindra, de twee grote coöperatieve Indonesische partijen. Misschien is het idee dat na jaren crisis-apatie plots Soetardjo en een groepje onbekende Volksraadsleden succes kunnen boe-

¹⁶¹ Abeyasekere, 'The Soetardjo petition', 172.

ken te veel voor de andere partijen, maar het comité zal tot aan de afwijzing van de petitie in 1938 maar weinig handen op elkaar krijgen.¹⁶²

Ondertussen krijgt de Volksraad de tweede herziening van het Besluit Bezoldiging Landsdienaren op het programma. Het zal de laatste keer zijn van een zwaar dossier waarmee de indianisatiediscussie onlosmakelijk verbonden is. Deze herziening gaat over de richting van de indianisatieplannen van de Indische regering nu de economische noodtoestand ten einde gekomen was. Zal de indianisatie alsnog de hogere echelons bereiken? Hoe wordt het geld voor het salarisherstel verdeeld over de verschillende salarisschalen en wie gaat daarmee genoegen nemen?

Zodra de plannen bekend zijn, blijkt duidelijk dat vooral de Europese trekkers van de Club tevreden gehouden zijn. Hoewel in de nieuwe regeling alle ambtenaren erop vooruitgaan, zijn in deze HBBL de categorieën lagere, lager middelbare, hoger middelbare en hogere betrekkingen onderscheiden. De salarissen in de lager middelbare schalen blijven structureel achter, zeker in verhouding tot de situatie van voor de crisis. Een Indische carrière blijft vanuit trekkersperspectief aantrekkelijk en van structurele indianisatie is in de hogere betrekkingen dan ook geen sprake.¹⁶³ Tijdens de besprekingen in de raad kan de nieuwe voorman van de Vaderlandse Club ineens mild zijn over de zaak van de indianisatie. Met het HBBL 1938 voor ogen, noemt Verboom 'indianisatie of verindisching' vergoeilijkend een 'onvermijdelijke gang van zaken' waartegen zijn partij zich verder niet gaat verzetten.¹⁶⁴

Zeer ontevreden is het IEV die in het HBBL 1938 weinig vindt om enthousiast over te zijn. Weliswaar heeft de Indische regering niet rechtstreeks ingezet op verdere verindisching van de lagere middelbare ambtenaarsrangen, maar omdat de salarissen daar inmiddels gefixeerd zijn op 'inheems peil' is dat een doekje voor het bloeden. De meeste Indo-Europeanen worden in praktijk door gelijk gekwalificeerde Indonesiërs uit het lagere middenkader verdrongen. De nieuwe mildheid van de VC onder Verboom voelt tegelijkertijd als verraad. Wederom dreigt volgens De Hoog een ontblankingsgolf 'die voor mijn groep funest zou zijn.'¹⁶⁵ Waar is de verontwaardiging over de ontblanking bij de totoks gebleven? Zo drijven de salariskwestie en het indianisatievraagstuk een wig tussen de VC en de IEV. In februari 1937 brengen de beide hoofdbesturen een laatste gezamenlijke verklaring uit, waarmee bekend wordt dat aan het 'blanke front' een einde is gekomen.¹⁶⁶

¹⁶² Ibidem, 162-163.

¹⁶³ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 282.

¹⁶⁴ J. Verboom, 28-1-1938, *Handelingen Volksraad*, 1495.

¹⁶⁵ F. De Hoog, 28-1-1938, *ibidem*, 1508.

¹⁶⁶ Drooglever, *De Vaderlandse Club*, 286.

Weinig Indonesiërs in de raad lopen warm voor de HBBL 1938, maar de mate van onvrede verschilt al naar gelang de eigen achterban in de gevarenzone staat. Gematigde fracties waarderen het lange termijnperspectief van een inheemse standaard voor de grote meerderheid, waarop slechts voor de import-bovenlaag een uitzondering wordt gemaakt. Wel is er kritiek op het loonniveau van de lagere middelbare ambtenaren, waarvan inmiddels wordt geschat dat de helft Indonesisch is. In dit HBBL is het loon van deze groep naar dat van de lagere ambtenaren toegebogen, terwijl de indianisatie van de hogere rangen is achtergebleven.

Al bij de eerste behandeling van het voorstel klaagt Soetardjo over het 'inconsequente beleid op het gebied van de salarissen' waarbij volgens hem van een 'onredelijke belemmering van het natuurlijke proces van de indianisatie, of zoals het thans wordt genoemd "verindisching" sprake was.'¹⁶⁷ Vakbondsleider Soeroso gaat nog een stap verder door te stellen dat het gehate rascriterium van de BBL 1925 in de nieuwe regeling de facto gehandhaafd is. Geen geforceerde verindisching maar geforceerde verwestering is volgens Soeroso nu het probleem, waarbij de echte landsdienaren in waardering worden gediscrimineerd.¹⁶⁸ Desalniettemin wordt het BBL 1938 door de Indische regering vrijwel ongewijzigd ingevoerd. De meningen aangaande het juiste 'natuurlijke verloop' van de indianisatie zijn in de voorgaande jaren discussie gevormd en gehard. De Indische regering kan haar gang gaan.

5.5.8 *Indianisatie als een zoo vaag begrip tijdens de Zevende Volksraad, 1939-1942*

Na de afwijzing van de petitie Soetardjo in november 1938 ontplooit de Indonesische nationalistische beweging in korte tijd een ongekend grote daadkracht. In mei 1939 lukt het Thamrin om een federatie te vormen van vrijwel alle belangrijke Indonesische politieke partijen, de Gaboengan Politik Indonesia (GAPI).¹⁶⁹ Volgens niemand minder dan Soetardjo is dit het enige juiste antwoord op de afwijzing van de petitie per koninklijk besluit. Als in september de oorlog in Europa uitbreekt, organiseert de GAPI binnen een tweetal maanden een intensieve campagne 'Indonesia Berparlemen Sekarang'¹⁷⁰ om de achterhaalde Volksraad zo snel mogelijk te vervangen door een werkelijk parlement met beslissingsrecht. Nog nooit in de geschiedenis van de Indonesische politiek is de eenheid in de nationalistische beweging zo groot geweest.¹⁷¹

¹⁶⁷ Soetardjo, 28-1-1938, *Handelingen Volksraad*, 1496.

¹⁶⁸ Soeroso, 27-1-1938, *ibidem*, 1441.

¹⁶⁹ Zie tabel 5.8 op pagina 339.

¹⁷⁰ Indonesië een parlement NU!

¹⁷¹ Hering, *Thamrin*, 250, 266.

Het belang van de Volksraad is vanuit het Indonesische perspectief navenant gedaald. Dat weerhoudt Thamrins Nationale Fractie, inmiddels omgedoopt tot Nationale Concentratie, niet om de druk op de Indische regering verder op te voeren. Na de vlucht van koningin en kabinet naar Engeland in de meidagen van 1940, wordt met ingehouden adem gewacht op de jaaropening van de Volksraad door de gouverneur-generaal. Wat betekent deze ontwikkeling voor de legitimiteit van de regering in Londen en waarom is de koningin niet naar haar grootse rijkdeel gevlucht, naar Indië? Wederom komt het tot een anticlimax als Tjarda van Starckenborgh Stachhouder noch de veranderde staatkundige situatie noch de verlangens van de GAPI in zijn toespraak noemt. Dat de beste tijd voor het 'hoffelijk ontwijken' voorbij is, blijkt niet tot in het paleis te Buitenzorg te zijn doorgedrongen.¹⁷²

In augustus 1940 reageert de GAPI met een openbaar telegram aan de regering in Londen op de situatie. De partij eist hierin dat de Volksraad omgevormd zal worden tot een parlement met verkozen leden uit de verschillende etnische groepen en een echte Indische regering, waarin de departementshoofden de plaats namen van verantwoordelijke ministers. Ook dit initiatief wordt door de gouverneur-generaal als 'onbehoorlijk' terzijde geschoven. In latere Volksraadsessies is het enige dat de nationalistenvan Thamrin van de regering gedaan weten te krijgen dat de term Inlander voortaan vervangen zal worden door de term Indonesiër. Zelfs de Indische regering is het opgevallen dat de termen inmiddels als 'nogal kwetsend' worden ervaren. Om ook de term Nederlands-Indië te vervangen door de term Indonesië gaat de Indische Regering dan weer te ver. Ook het compromis van de IEV om er Nederlands-Indonesië van te maken redt het niet.¹⁷³

Geen wonder dat de instelling van een staatkundige commissie Visman in september 1940 door Thamrin wordt afgedaan als tijdverspilling. Wat kan deze Nederlandse commissie nog brengen na de afwijzing van de petitie en de daaropvolgende moties van zijn fractie? Inmiddels spreken de nationalistenvan in de Volksraad principieel in het Indonesisch. Op 9 november zegt Thamrin over de haast onoverbrugbare kloof tussen nationalistenvan en Nederlanders:

Alle macht in Indonesië ligt in de handen van één man, namelijk de gouverneur-generaal. Het totalitaire systeem wordt door de Nederlanders verworpen, maar in werkelijkheid gebruiken ze het zelf. Democratie is voor Indonesië maar een ondergeschoven kindje!¹⁷⁴

¹⁷² Ibidem, 275.

¹⁷³ Ibidem, 276.

¹⁷⁴ Thamrin, 9-11-1940, 784. 'Segala kekoeasaan di Indonesia dipoesatkan ditangan satoe orang, jaitoe Gouverneur-Generaal. Systeem totalitair ditjela orang Belanda, akan tetapi sebenarnja systeem itoe banjak dipakai sendiri. Democratie di Indonesia tjoema bajangan sadja'.

In juli 1939 vat Mohammad Yamin (Nationale Concentratie) de bezwaren tegen en de gewenste lading van het begrip indianisatie nog één keer duidelijk samen als hij de ‘ontvoogding’ van de Dienst Volksgezondheid (DVG) bepleit. Die hangt volgens Yamin samen met ‘het groote hervormingswerk, dat thans allerwege op til is. Men kan dit streven noemen indianisatie, emancipatie of anderszins, maar in het belang der zaak, die ik beoog, zal ik al deze woorden angstvallig vermijden; ik gebruik liever het beter klinkende woord ‘ontvoogding’.¹⁷⁵

Muhammad Yamin, www.kompas.com. Namens Gerindra lid van de Nationale Concentratie in de Volksraad, later lid van het comité voor de voorbereiding van onafhankelijkheid en minister in vijf naoorlogse kabinetten van de republiek Indonesië.

De keuze voor ontvoogding baseert Yamin op de definitie van professor C. van Vollenhoven uit de tijd van de ethische politiek. Het heeft voor Yamin nadrukkelijk de voorkeur boven indianisatie omdat ‘dit begrip naar mijn meening zoo vaag is, dat het voor ons geen groot nut kan opleveren. Ik zou voor dezen dienst niet het vraagstuk der indianisatie willen stellen, en zou dezen nuttigen tak van staatszorg willen plaatsen in het kader van het groote hervormingswerk, dat thans komende is. ... Overigens, heeft de Regeering niet ook reeds een ontvoogdingspolitiek gevolgd t.a.v. de regentschappen en heeft het bestuur in die tientallen regentschappen niet slechts geleid tot tevredenheid? Wij, Indonesiërs, hebben getoond, dat wij verantwoordelijke diensten kunnen verrichten. Deze ontvoogde regentschappen waren de voorlopers van een verder gaande decentralisatie en het groote bestuurshervormingswerk.’¹⁷⁶

Volgens Yamin heeft destijds juist die andere grote ethicus, professor Snouck Hurgronje, begrepen wat de werkelijke roeping van Nederland in Indië inhoudt. Met instemming citeert hij:

De Europeesche ambtenaren hebben het als een ideaal te beschouwen, zichzelf geleidelijk voor een goed deel overbodig te maken. Dit klinkt wellicht wat vreemd, maar inderdaad is het een zeer verheven ideaal, en dat vreemde heeft het met de taak van ouders jegens hun kinderen gemeen (*Verspreide geschriften* VI 2, 168).

Daar voegt Yamin aan toe: ‘laat de Regeering thans een edel gebaar maken door den Dienst der Volksgezondheid te ontvoogden en dit deel van de staatsorganisatie geheel over te laten aan de leiding en het beheer van Indonesische ge-

¹⁷⁵ Mohammad Yamin, 26-7-1939, *Handelingen Volksraad*, 434.

¹⁷⁶ Ibidem, 435.

neeskundigen, zonen van dit land.¹⁷⁷ De tijd voor minder vage termen is volgens Yamin gekomen. De tijd van Indonesia Merdeka.

5.6 Het dwaallicht van de rijpheidsgedachte

Vanaf 1919 werd in de Indische kranten bericht over de indianisatie in Brits-Indië, de ontwikkeling waarin Europeanen in verschillende beroepsgroepen in versneld tempo werden vervangen, vaak gepaard gegaan met een bezuiniging van de koloniale regering. Zolang het om Engelse misstanden ging, voelden de Nederlands-Indische kranten zich niet aangesproken om ideeën van *indianisation* te vertalen naar de Indische situatie. Een vergelijkbare de term was verindisching, dat echter in de jaren twintig meestal gebruikt werd als synoniem voor de verloedering van een Europese persoon of gebeurtenis.

Het idee dat er ook in Nederlands-Indië meer aan de hand was kwam eind jaren twintig van ervaringsdeskundigen uit de vakbonds- of de onderwijswereld. Zij introduceerden de term indianisatie voor een maatschappelijke ontwikkeling waarbij hele beroepsgroepen betrokken waren. Onder de hele discussie lag onvermijdelijk het hete hangijzer van de rassenverhoudingen waarop de koloniale samenleving was gebouwd. Dus duurde het tot de Indische regering in 1931 de 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling van de indianisatie' ging gebruiken als basis voor haar bezuinigingsbeleid dat alle partijen gedwongen werden het begrip te gaan gebruiken als een leus voor een ontwikkeling die in Indië haar term nog niet gevonden had. Omdat niemand voor ogen had of het bij deze indianisatie enkel om Indonesische of ook om Indische Europeanen moest gaan die de plaats van de import-Europeaan gingen innemen, of hoever deze ontwikkeling überhaupt moest gaan, werd de invulling van het begrip indianisatie in de jaren daarna inzet van felle debatten in de Volksraad.

Een min of meer academische invulling van het begrip indianisatie was wat het tijdschrift *Koloniale Studiën* in 1932 voor ogen had. Al snel bleek dat brede consensus bestond over het bestaan van de indianisatie-ontwikkeling die in Indië al voor de Eerste Wereldoorlog begonnen was. De schrijvers in dit blad volgden in grote lijnen de definitie van Boeke die indianisatie beschreef als de vervanging van Europese door inheemse krachten in de subalterne betrekkingen. Zij volgden ook de geringe waardering die Boeke aan deze ontwikkeling gaf. Op een enkele sociaaldemocraat na, vond men in *Koloniale Studiën* dat de indianisatie niet de verdienste was van de Indonesische conducteurs, commiezen en klerken, als wel een bijwerking van overdreven ethisch gemotiveerde onderwijspolitiek twintig jaar eerder. Deze afhankelijkheid bewees volgens *Kolonia-*

¹⁷⁷ Ibidem, 436.

le *Studiën* de 'onrijpheid' van de Indonesische bevolking als geheel, terwijl de sociaaldemocraat Koch en de redactie van het postbondsblad dagelijks samen werkten met Indonesische ambtenaren die hun positie op basis van accuratesse, plichtsbetrachting en dienstijver hadden moeten verwerven. Voor hen was van onrijpheid bij deze collega's geen sprake. Het abstracte dualisme van Boeke en de meeste schrijvers in de *Koloniale Studiën*, werd door hen als onrechtvaardig verworpen, omdat het aan de praktische ontwikkeling van Indonesiërs en Indonesië voorbijging.

De Volksraad zou tijdens alle acht zittingen een elitair gezelschap blijven zonder democratische basis. Toch werd het de enige plaats in Indië waar tot op zekere hoogte vrijelijk aan ideeënvorming kon worden gedaan. De voortdurende botsing tussen de verschillende definities van indianisatie en de mate van 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' die daarbij gedacht kon worden, nodigde uit tot denken over toekomstige ontwikkelingen van zowel land als de volkeren die erin leefden en zorgden ervoor dat alle fracties gedwongen werden plaats te bepalen. Zo werd indianisatie in de Volksraad boven de emancipatiepraktijk van postkantoor en tramwagon uitgetild.

De lading van het begrip indianisatie veranderde gaandeweg het debat en al naar gelang de partij die aan het woord was. Voor de Vaderlandse Club draaide het in Nederlands-Indië om de belangen van de Nederlandse trekkers, zodat het tot diep in de crisis duurde voordat het besef doordrong dat met indianisatie ook 'ontblanking' op de loer lag. Samen met het Indo Europees Verbond, trok de VC in de Volksraad ten strijde om deze ontblanking te voorkomen. Nadat in 1938 de scherpe randen van de crisismaatregelen voor hun totok-achterban van de baan waren, verviel voor de VC de noodzaak zich tegen indianisatiemaatregelen te verzetten.

De andere grote Europese partij in de raad, het Indo Europees Verbond, had deze luxe niet. Voor hen betekende het indianisatiebeleid de verdringing van de eigen groep door westers opgeleide Indonesiërs op de arbeidsmarkt voor de lagere middelbare betrekkingen. Niets minder dan het voortbestaan van de eigen groep stond op het spel. Met het begrip verindisching hoopte zij in elk geval nog theoretische ruimte voor de eigen achterban te vinden, maar zowel de VC als de Indonesische fracties bleken voor de IEV allen gelegenheidsbondgenoten te zijn.

Voor de Nationale Fractie van Thamrin was indianisatie van begin af aan een gemankeerde vorm van indonesianisatie en de onafhankelijkheid van Indonesië. In de Volksraad waren zij gedwongen met het begrip indianisatie genoegen te nemen, waarbij ze de grenzen opzochten van wat binnen de muren van de Volksraad mogelijk was. Voor de verschillende conservatieve Indonesische fracties in de raad en vooral die voor de Indonesische bestuursambtenaren, de PPBB van Soetardjo, lag de zaak ingewikkelder. De inheemse koloniale elite moest in de jaren twintig weinig van radicale nationalistes hebben en volgde in grote lijnen liever het regeringsstandpunt. In de jaren dertig bleek de 'natuurlijke en

noodzakelijke ontwikkeling' waarvan in het regeringsbeleid voor de indianisatie sprake was keer op keer ondergeschikt aan Nederlandse belangen of in elk geval die van de trekkersgroep in Indië. In de loop van de jaren dertig schoven de conservatieve Indonesische fracties op naar een nationalistische interpretatie van indianisatie.

Het zwaartepunt van de indianiseringsdiscussie lag in 1932 bij de salariëring zoals die in het BBL was vastgelegd in drie verschillende schalen. In praktijk bleek echter de mate waarin scholen moesten indianiseren een even heet hangijzer waar zowel Indische Nederlanders als Indonesiërs mee geconfronteerd werden. Als alleen Indonesische docenten Nederlands zouden geven op bijvoorbeeld de HIS, was in de koloniale logica een afwaardering van de HIS-diploma's vrijwel gegarandeerd. Sterke indianisatie van de kweekscholen zou zo op termijn indianisatie van hogere maatschappelijke functies in de weg staan. Het benodigde onderwijsniveau voor emancipatie in deze functies zou daarmee voor zowel Indische Nederlanders als voor Indonesiërs onbereikbaar worden, vreesden de vele onderwijsexperts in de Volksraad terecht. Indische confessionelen en het IEV bevonden zich in dit opzicht ineens schouder aan schouder met de regenten van de PPBB tegenover de Indische regering. Naarmate de crisis in hevigheid toenam en de mate waarin de regering bereid was het inheems levenspeil te doen dalen duidelijk werd, steeg ook de weerzin tegen indianisatiepolitiek van de regering bij gematigde Indonesiërs.

Het indianisatiebeleid van de Indische regering was tijdens de crisis keer op keer gesteund door de PPBB. De partij had tegelijkertijd aangegeven dat deze steun niet onvoorwaardelijk was. Het idee van een toekomst waarin indianisatie werkterreinen zou openen die tot dan toe voorbehouden waren aan de Europese bevolkingsgroep, was voor de bestuursambtenaren van de PPBB doorslaggevend geweest voor hun steun aan de regeringsplannen. De implicaties van de indianisatieplannen van de Indische regering voor de kweekscholen deden dit toekomstbeeld teniet. Met tweederangs onderwijs zou zelfs de elite van de Indonesische jeugd kansloos zijn voor de hogere functies op de Indische arbeidsmarkt. Tot zover de 'natuurlijke ontwikkeling' van de indianisatie in Indië onder ongewijzigde gezagsverhoudingen.

Toen de Indische regering tegen het einde van de crisis behalve in de lagere middelbare rangen en op de HIS de vaart van de indianisatie afremde, zagen de conservatieve Indonesische fracties hun angst bewaarheid worden. Indianisatie was geen belofte voor de toekomst gebleken maar een wassen neus. Voor voorzitter Soetardjo van de PPBB was deze ontwikkeling een belangrijke aanleiding om het met zijn petitie hogerop te zoeken. In zijn poging een rijksconferentie bijeen te roepen waarop de autonome ruimte voor Indië vergroot worden, bijvoorbeeld door een dominion-status, kreeg Soetardjo de steun van de Indo-Europeanen van het IEV, die zich door de totoks van de Vaderlandse Club en de Indische regering aan hun lot overgelaten voelden.

Van 'essentieel voor de ontwikkeling van het land' in de woorden van Wiranata Koesoemo in 1932 was indianisatie zeven jaar later een woord om angstvallig te vermijden omdat het de aandacht af zou leiden van het werkelijke grote bestuurshervormingswerk van de nationalisten. In de loop van het decennium dat indianisatie in de Volksraad politieke betekenis had, waren veruit de meeste Indonesiërs in de raad doordrongen geraakt van het besef dat de emancipatie van Indonesiërs in de lagere middenrangen van het gouvernement en het bedrijfsleven vervolg moest krijgen op nationaal niveau.

Conclusie

De periode 1918-1942 schrijft Hella Haasse, is een moeilijk te definiëren periode uit de geschiedenis van Nederlands-Indië ‘vanwege ingrijpende stormachtige ontwikkelingen onder de oppervlakte van een schijnbare orde, die niet opgemerkt of begrepen, of verkeerd ingeschat werden door zowel de inheemse als de Europese belanghebbende elite.’¹ De indianisatie waar dit boek over gaat is bij uitstek zo’n ontwikkeling. Het lag aan de basis van het ontstaan van een Indonesische middenklasse, die gewapend met een westerse opleiding, zichzelf eerst een plek wist te verwerven in de tussenrangen van gouvernement en bedrijfsleven en vervolgens meer wilde voor zichzelf en het land. De betekenis van de indianisatie ligt niet in de economische waarde die de ontwikkeling voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië had, maar in het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn dat de Indonesiërs ermee ontwikkelden. De emancipatiestrijd van deze Indonesiërs in de lagere ‘Europese’ rangen van het gouvernement en het westerse bedrijfsleven legde in het interbellum de basis voor de latere economische onafhankelijkheid van Indonesië.

De voorwaarden voor indianisatie ontstonden tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw, de jaren van de ethische politiek. De toegankelijkheid van westers onderwijs voor Indonesiërs werd vergroot en gelijke arbeid moest bij het gouvernement gelijk beloond gaan worden ongeacht afkomst. Zelfs in het behoudende particuliere bedrijfsleven drongen de gevolgen van de indianisatie door. In bedrijven met veel verschillende ‘Europese’ tussenrangen ontstond ruimte voor emancipatie van Indonesische werknemers die met een volledige of gedeeltelijke westerse middelbare schoolopleiding instroomden. Deze Indonesiërs werden binnen het bedrijf verder opgeleid zodat zij aan de eisen van accuratesse en dienstijver konden voldoen. Zo maakte het beleid van de Indische regering onderscheid op basis van ras niet meer vanzelfsprekend op de hele Indische arbeidsmarkt.

Lange tijd onderschatten zowel de Europese als de Indonesische belanghebbende elite het belang van deze emancipatiestrijd omdat die zich op een niveau afspeelde met een economisch relatief lage waarde en in organisaties waarvan de status niet al van oudsher vaststond. Bovendien had zich tijdens het interbel-

¹ Hella S. Haasse, *Sleuteloog* (Amsterdam 2002) 50.

lum bij leidinggevend en een ambivalente houding ten aanzien van het rassen-criterium ontwikkeld, waarbij de verdiensten van Indonesiërs in Europese rangen op het conto van de westerse opleiding en werkervaring werd geschoven terwijl tegelijkertijd racistische vooroordelen over de onrijpheid van het Indonesische volk als geheel bleven bestaan. Tenslotte werd de emancipatiestrijd aan het zicht van buitenstaanders onttrokken omdat de koloniale categorieën 'Europeaan' en 'Inlander' vanaf de jaren twintig steeds meer door opleiding in plaats van door afkomst bepaald werden.

De manier waarop de verschillende bedrijven de indianisatie aanpakten, verschilde sterk van bedrijf tot bedrijf en kon zelfs van afdeling tot afdeling binnen hetzelfde bedrijf verschillen. Bij alle bestudeerde bedrijven zorgde het idee dat het 'inheemse volk' alleen onder krachtige Europese leiding tot rijpheid gebracht kon worden voor een koloniale januskop. Aan de ene kant kregen gekwalificeerde Indonesiërs de kans om zich met interne opleidingen op te werken binnen het bedrijf. Aan de andere kant werd het bestaan van deze 'gediplomeerde Inlanders' op het conto van het bedrijf zelf geschreven en zag men hen als de uitzondering die de regel van de Europese superioriteit bevestigde. Voordat bedrijfsleiders hogere rangen aan Indonesische handen wilden toevertrouwen was, meenden zij, op zijn best een overgang nodig die vele jaren zou duren.

Uit bedrijfsarchieven blijkt dat de emancipatiestrijd van de Indonesiërs in Europese rangen er vaak toe leidde dat de reglementen in hun voordeel werden gewijzigd. Uit vakbondsbladen blijkt dat de indianisatie al begin jaren twintig een factor van belang was. Uit het *Orgaan van de Postbond* blijkt vervolgens dat de 'Europese' status van de Indonesische vakbondsleden niet leidde tot een vermindering van nationalistische verlangens bij de Indonesische Postbondleden, hoogstens dat zij steeds minder gelegenheid kregen deze verlangens in het openbaar te uiten. De waarde van de indianisatie ligt niet op het economische maar vooral op het mentale vlak omdat Indonesiërs in Europese functies zicht kregen op de kracht en de zwakte van Europese organisaties.

Ideeën over de 'onrijpheid van de inlander' bepaalden niet alleen het personeelsbeleid van het Indische bedrijfsleven maar ook het bezuinigingsbeleid van de Indische regering. In de Nederlandstalige literatuur die in het interbellum over koloniale staatkundige zaken verscheen, was het idee dat Europese inbreng voor een onafzienbaar lange termijn noodzakelijk zou zijn voor het tot ontwikkeling brengen van de archipel gemeengoed. Kielstra, Boeke en de meeste schrijvers in *Koloniale Studiën* zijn voorbeelden van wat door Van den Doel 'een merkwaardige coalitie van ethische denkers, paternalistische bestuursambtenaren en conservatieve politici' is genoemd, die met hun cultuurrelativisme in het interbellum een vrijwel permanente koloniale overheersing probeerden te rechtvaardigen. De waarde van de Indonesische emancipatie in het bedrijfsleven werd door deze belanghebbende elite gebagatelliseerd en het idee van Indonesische onafhankelijkheid klonk voor hen als muziek uit een verre toekomst.

In de loop van het interbellum viel het belang van wat de Europese bedrijfsleiding wel of niet dacht over het rassen criterium in het niet bij de ontwikkelingen op de volatiele Indische arbeidsmarkt. In tijden van economische groei was elk gekwalificeerd personeelslid gewild. In tijden van crisis bleken de Indonesiërs in de 'Europese' rangen met hun taal- en cultuurkennis een brugfunctie te vervullen hetgeen de trend van indianisatie weer versterkte. Indonesische werknemers met westerse kwalificaties kwamen bovendien uit een veel grotere vijver dan de Europese of Indo-Europese concurrentie en drukten hen uit de markt voor de lagere 'Europese' middenkaderbanen.

De emancipatie van de Indonesiërs breidde zich uit tot de Europese vakbonden, die begin jaren twintig een antwoord probeerden te vinden op het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) van de Indische regering. Bij deze salarisregeling werden alle overheidsfuncties opgedeeld in verschillende bezoldigingsschalen (A, B, C) met een groot aantal subdivisies. Als in een bezoldigingsschaal een meerderheid van Indonesiërs ontstond, werd de hele schaal naar een A-schaal en 'inlands loonpeil' afgewaardeerd. Het merendeel van de achterban van de Europese vakbonden bestond van oudsher uit Indo-Europeanen die in de B-schalen gezelschap hadden gekregen van Indonesiërs met westerse kwalificaties. Voor hun representativiteit en toekomstige groei waren de Europese bonden van deze Indonesiërs afhankelijk geworden.

De invoering van de BBL zette de solidariteit binnen en tussen de bonden onder druk. De Europese ambtenarenbonden van de Vereniging voor Landsdienaren probeerden samen met de Federatie van de Europese bonden uit de particuliere sector het Algemeen Nederlandsch-Indische Vakverbond op te richten om de structurele ondermijning van de lonen in de lagere Europese rangen tegen te gaan. Dit mislukte omdat de 'kolonist-werknemer' van de Federatie het tempo van de indianisatie in het bedrijfsleven onderschatte en zichzelf als onmisbaar deel van de belanghebbende elite in de kolonie zag. Vanwege deze 'koloniale geest' ging de eenheidsgedachte in de vakbeweging ten onder en kregen bedrijven en gouvernement de vrije hand in het bepalen van het loonpeil in Indië.

Binnen een Europese ambtenarenbond als de Postbond won de solidariteit met de laagste geïndianiseerde rangen het van de 'koloniale geest' van de hogere Europese rangen en werd een splitsing van de bond voorkomen. Indonesische leden schreven begin jaren twintig trots in het *Orgaan van de Postbond* over de kracht van de moderne postvoorziening voor eigen land en met bittere ontgoocheling over de bezuinigingen van het gouvernement in de jaren daarna. Schrijvers met communistische boodschap verdwenen na het stakingsjaar 1923, maar schrijvers met coöperatieve, socialistische en islamitisch-nationalistische standpunten bleven zich inzetten voor een groot Indië in het algemeen en één - sterkbroederlijk - P.T.T.-personeel in het bijzonder. Toen na 1926 de brievenrubriek uit het postbondsblad verdween, gold dat niet voor de Indonesiërs in besturen en afdelingen van de bond. Zij tonen het politiek bewustzijn 'in de boezem van

het inheemse personeel' en geven stem aan een opkomende Indonesische middenklasse.

In de Nederlandstalige dagbladpers van de jaren twintig werd deze Indonesische stem lang genegeerd net als de indianisatie en waar ze uit voortkwam. In de jaren twintig werd 'indianisatie' in de pers uitsluitend gebruikt als leenwoord voor de ontwikkelingen in Brits-Indië. Kennelijk onttrok een ontwikkeling die plaatsvond in ondergeschikte banen zich aan de blik van de Nederlandstalige journalisten. In de Europese vakbondswereld en in het onderwijs lag dat anders. Vanaf 1927 brachten zij het woord indianisatie voor de Indische situatie in zwang, omdat het structurele karakter van de emancipatie die zij om zich heen zagen deed denken aan de ontwikkelingen in India. Pas toen het gouvernement indianisatie bracht als basis voor haar loonbeleid in de crisis, kreeg het ook in de pers de definitie van een ontwikkeling waarin de banen voor de lagere midden-groepen werden overgenomen door de inheemse bevolking.

In de Volksraad maakte de discussie over de indianisatie een vergelijkbare ontwikkeling door. Tot ver in de jaren twintig bleef indianisatie in de raad onbesproken en toen het debat losbarstte, was de ontwikkeling al bijna twee decennia gaande. De Volksraad was een adviesraad waaraan het tijdens alle acht zittingen van haar bestaan zou ontbreken aan zowel achterban als democratische beslissingsbevoegdheid. Indonesiërs vormden sinds 1931 een meerderheid in de raad, maar werden getrapt gekozen of door het gouvernement benoemd. De inheemse belanghebbende elite, het aristocratische binnenlands bestuur, was sterk oververtegenwoordigd. Dit verklaart waarom een 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' in de lagere Europese rangen van gouvernement en bedrijfsleven hen tot dan toe ontgaan was.

De Indische regering deed in 1931 met haar 'korte opmerking' een soort juli-belofte aan de Volksraad. Zij beloofden indianisatie niet alleen als bezuiniging te gebruiken maar ook als ontwikkeling te stimuleren. De Volksraad was het laatste forum in Nederlands-Indië waar vrijheid van meningsuiting gewaarborgd was. De invoering van de persbreidel had er namelijk datzelfde jaar voor gezorgd dat de gouverneur-generaal elke krant kon verbieden die onwelgevallige politieke informatie publiceerde. De pers mocht nog wel uitspraken gedaan in de Volksraad citeren, die buiten de raad met vervolging bekocht zouden worden. De regeringsuitspraak over de indianisatie deed denkruimte ontstaan, waarna geen van de fracties in de raad nog om het onderwerp van de indianisatie heen kon.

De Indo Europese Vereniging reageerde fel op het indianisatiebeleid van de Indische regering, dat zij zagen als bedreiging van het voortbestaan van haar Europese achterban. Voor de Nationale Fractie ging indianisatie daarentegen per definitie niet ver genoeg. Zij zochten naar indonesisering of indonesianisatie op alle vlakken van de samenleving. Dat zij daarmee ook de positie van de traditionele aristocratie bedreigden was de verschillende conservatieve Indonesische fracties in de raad niet ontgaan. De belofte van verdere indianisatie bij de over-

heid gaf de eigen achterban tegelijkertijd perspectief op een veel grotere invloed in de toekomst, zodat zij het beleid van de Indische regering vooralsnog het voordeel van de twijfel gaven.

Naarmate de bezuinigingsmaatregelen elkaar opvolgden, keerde de Europese Vaderlandse Club zich met openlijk racistische argumenten tegen de 'ontblanking' die volgens hen bij verdere indianisatie dreigde. Het Indo-Europees Verbond pleitte tegelijkertijd voor het gebruik van 'verindisching' in plaats van indianisatie waarmee beide partijen de polarisatie in de raad versterkten. Bij de conservatieve Indonesische fracties groeide het ongeduld met zowel de grofheid van de Europese partijen als met de implicaties van het indianisatiebeleid voor het onderwijs. Zou de indianisatie van de kweekscholen niet leiden tot tweede rangsonderwijs voor toekomstige generaties Indonesiërs? Tot hun woede stopte de Indische regering inderdaad met de uitbreiding van de rangen die voor indianisatie in aanmerking kwamen zodra het ergste van de crisis voorbij was. In plaats daarvan nam Buitenzorg maatregelen die vooral ten goede kwamen aan de trekkers van de Vaderlandse Club. Voor de meeste Indonesiërs in de Volksraad, verbrak de Indische regering daarmee de juli-belofte van 1931. Dit werkte als katalysator voor nationalistische eensgezindheid bij de Indonesische Volksraadsleden.

Een mijlpaal in deze ontwikkeling was de petitie die de PPBB, de partij van de 'inheemse' bestuursambtenaren, indiende om aan Nederlands-Indië 'langs de weg van geleidelijke hervorming een staat van zelfstandigheid toe te kennen binnen artikel 1 van de grondwet' ingediend. Ontevredenheid met de trage uitvoering van het indianisatiebeleid zorgde ervoor dat de verschillende conservatieve Indonesische fracties zich dit keer wel gezamenlijk tegen de Indische regering keerden. Ontevredenheid met het indianisatiebeleid was ook de reden waarom de IEV-fractie de petitie steunde, zodat een meerderheid van de Volksraad voor stemde. Toen de petitie Soetardjo een tweetal jaar later in Nederland werd afgewezen, overtuigde dit Indonesiërs in de raad en daarbuiten dat de Nederlands-Indische regering de 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' van het land inmiddels in de weg stond. De autoriteit van de laat-koloniale staat in Indië lag in gruzelementen omdat de regering zich voor het oog van het hele land niet aan zijn woord had gehouden.

Rassenonderscheid of het idee dat het Indonesische volk de juiste staat van rijpheid miste om zonder Europese superieuren verder te kunnen, had de autoriteit van de Indische regering ondermijnd. Het indianisatiebeleid van de Indische regering zorgde ervoor dat de positie van de laat-koloniale staat Nederlands-Indië al voor de Tweede Wereldoorlog onhoudbaar werd. Ook het beperkte gezag van de Volksraad was voorbij. In mei 1939 vormden nationalistische partijen om Indonesië per onmiddellijke ingang een parlement met beslissingsrecht te geven.

In juli 1939 vatte Mohammed Yamin het nog één keer samen toen hij de 'ontvoogding' van de Dienst Volks Gezondheid bepleitte. Die hing volgens Yamin sa-

men met 'het groote bestuurshervormingswerk, dat thans allerwege op til is. Men kan dit streven noemen indianisatie, emancipatie of anderszins, maar in het belang der zaak, die ik beoog, zal ik al deze woorden angstvallig vermijden; ik gebruik liever het beter klinkende woord 'ontvoogding'.² Consensus over koloniale begrippen als ontblanking, verindisching en indianisatie was er niet gekomen en werd niet meer gezocht. De natuurlijke en noodzakelijke emancipatiestrijd had in Nederlandse handen te lang geduurd. De tijd was rijp voor een Indonesische bestuurshervorming zonder Nederland en zonder Indië.

² Muhammad Yamin, 26-7-1939, *Handelingen Volksraad*, 434.

Bibliografie

Archieven

Nationaal Archief van Nederland, Den Haag

Archief van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij: Ongecodeerde Stukken (1882) 1891-1970 (1973), 2.20.58.01.

Inventaris van de archieven van de regeringscommissarissen bij de Koninklijke Paketvaart maatschappij, 2.10.46.01.

Inventaris van het archief van de NV Handelsvennootschap voorheen Maintz & Co te Amsterdam, 1874-1970, 2.20.06.01.

Inventaris van het technisch archief van de Algemene Nederlands-Indische Electriciteitsmaatschappij (ANIEM) te Amsterdam, 1920-1958, 2.20.06.02.

Inventaris van de archieven van de Semarang Cheribon Stoomtrammaatschappij; Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij; Oost-Java Stoomtrammaatschappij; Serajoedal Stoomtrammaatschappij (Vier Zustermaatschappijen), 2.20.14.01.

Inventaris van de archieven van personeelsdossiers der Zuster-Spoorwegmaatschappijen (Indische stoomtrammaatschappijen), 1882-1966, 2.20.15.

Inventaris van het archief van de Oost-Java Stoomtrammaatschappij, 1884-1947, 2.20.16.

Inventaris van het archief van de Semarang-Cheribon Stoomtrammaatschappij (1890) 1895-1946 (1952), 2.20.17.

Inventaris van het archief van de Semarang-Joana Stoomtrammaatschappij, 1881-1947 (1952), 2.20.18.

Inventaris van het archief van de Serajoedal Stoomtrammaatschappij, 1894-1940, 2.20.19.

Inventaris van de archieven van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM) en van de Koninklijke Java-China Paketvaart Lijnen (KJCPL), 1892-1972 (1973), 2.20.35

Inventaris van de archieven van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij en de Koninklijke Java China Paketvaart Lijnen (KPM/ KJCPL): Jaarverslagen en Balansen, 1891-1972, 2.20.59.

Inventaris van Losse Aanwinsten van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, verworven vanaf 1980, 2.22.06.

Inventaris van de verzameling kaarten en foto's betreffende de Indische Stoomtram Maatschappijen op Java, afkomstig van prof. Dr. Ing. A. de Pater, 1888-1940, 4.SWML.

Plaatsingslijsten jaarverslagen Zuster-Spoorwegmaatschappijen, 2.20.16-19 (Per Zustermaatschappij, zie 2.20.14.01).

Arsip Nasional republik Indonesia, Jakarta

Inventaris Arsip Post-, Telegraaf en Telefoondienst, 1817-1950.

Stadsarchief Rotterdam

Archieven van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM) te Rotterdam, 301-01.

Bibliotheken en digitale collecties

Bibliotheek van het Museum voor Beeld en Geluid te Den Haag, met name voor de jaarverslagen van de Indische posterijen.

Bibliotheek van Universiteit Leiden, met name de bijzondere collectie waarin de verschillende Indische vakbondsbladen zijn opgenomen en de digitale versies van de Handelingen van de Volksraad te raadplegen zijn.

Delpher, de digitale collectie van de Koninklijke bibliotheek Den Haag, met name voor de Nederlandse dagbladpers van Nederlands-Indië: *Bataviaasch Nieuwsblad*, *Preanger Bode*, *Sumatra Post*, *Indische Courant*, *Nieuws van den dag voor Nederlands-Indië*, *Soerabaijasch Nieuwsblad*, *Deli Courant*, *Koerier*, *Nieuwe Vorstenlanden*, *De Locomotief* en *Het Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*.

Collectie IISG Amsterdam op socialhistory.org.

Perpustakaan Nasional Jakarta.

Verschillende informatiesites, zoals www.parlement.com, www.kompas.com, www.rijksmuseum.nl en de Engelse, Nederlandse en Indonesische wikipedia sites.

Publicaties

Abeyasekere, S.

1976 *One hand clapping. Indonesian nationalists and the Dutch 1939-1942*, Cheltenham, Victoria.

1980 'The Soetardjo petition', in: C. Fasseur (red.), *Geld en Geweten, een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel, deel II*, Den Haag.

Aboetari

1932 *De verhouding van de koloniale tot de theoretische economie*, Rotterdam.

Anderson, Benidict

2006 *Imagined communities, revised edition*, London/New York.

Anrooij, Francien van

1985 'Kern, Rudolf Arnoud (1875-1958)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag.

2000 *Groeiend wantrouwen. Onderwijsbeleid in Nederlands-Indië onder gouverneur-generaal D. Fock 1921-1926*, Amsterdam.

Belonje, W.

1925 'Plicht en belofte', in: *Suikerbond*.

Bloembergen, Marieke

2009 *De geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië. Uit zorg en angst*, Amsterdam.

- Boeke, J.H.
 1923 'De begrippen dualisme, unificatie en associatie in de koloniale politiek', in: *Koloniale Studiën*.
 1932 'Indianisation', in: *ibidem*.
 1947 *Indische economie I, De theorie der Indische economie*, Haarlem.
- Boer, Jack
 1997 *Koninklijke olie in Indië. De prijs voor het vloeibaar goud 1939-1953*, Den Haag.
- Boer, M.G. de
 1941 'De geschiedenis', in: *Een halve eeuw pakketvaart*, Amsterdam.
- Bosma, Ulbe
 1997 *Karel Zaalberg, journalist en strijder voor de Indo*, Leiden.
- Bosma, Ulbe en Remco Raben
 2008 *Being 'Dutch' in the Indies. A history of creolisation and empire, 1500-1920*, Ohio.
- Bossenbroek, Martin
 1996 *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*, Amsterdam.
- Bovens, Mark e.a.
 2016 'Migratie en classificatie: naar een meervoudig migratie-idioom', in: *WRR-verkenning* nr. 34 (11-11-2016).
- Braad, R. en W.R. van Daatselaar
 1973 'Beschrijving van de series en archiefbestanddelen nummer 2.4, mappen N.V. A.N.I.E.M.', NL-HaNA, Maintz & Co., 2.20.06.01.
- Bree, J.P. de
 1938 'De technische dienst van de K.N.I.L.M.', *Tien vervlogen jaren*, Batavia.
- Burgers, H.A.C.
 1925 'Van de Redactie. Lustrum V', in: *Minyak*.
- Burns, Adam
 2017 *American imperialism. The territorial expansion of the United States, 1783-2013*, Edinburgh.
- Campo,
 1992 *Koninklijke Paketvaart Maatschappij, stoomvaart en staatsvorming in de Indonésische archipel, 1888-1914*, Hilversum.
- Clockener Brousson, H.
 1905 'Indische pennekrassen CXX', in: *Arnhemse Courant, Westlandsche Courant* (2-9-1905).
- Colombijn, Freek
 2013 *Under construction. The politics of urban space and housing during the decolonization of Indonesia, 1930-1960*, Leiden.
- Conklin, Alce A.
 1997 *A mission to civilize. The republican idea of empire in France and West-Africa, 1895-1930*, Stanford.
- Cornelius, Th.L. (?)
 1945 'De KPM en haar personeel', Amsterdam. Facsimile in: NL-HaNA, KPM, 2.20.58.01, inv.nr. 339.

- Creutzberg, P. (red.)
1974 *Het economisch beleid in Nederlandsch-Indië, Tweede stuk*, Groningen.
- Cribb, Robert (red.)
1994 *The late colonial state in Asia. Political and economic foundations of the Netherlands Indies 1880-1942*, Leiden.
- Darwin, John
1999 'What Was the Late Colonial State?', in: *Itinerario* vol. 23 3-4.
- Dessauvagie-ten Have, R.
1991 *De familie Dessauvagie in Nederlands-Indië*, Leiderdorp.
- Dick, Howard e.a.
2002 *The Emergence of a National Economy. An Economic History of Indonesia 1800-2000*, Leiden.
- Dierikx, Marc
1986 *Bevolgen jaren. Nederlandse burgerluchtvaart tussen de wereldoorlogen*, Houten.
- Dijk, Kees van
2007 *The Netherlands Indies and the Great War 1914-1918*, Leiden.
- Dijk, H.A.V. ten
1928 *Postgeschiedenis van Nederlandsch-Indië*, Weltevreden.
- Dirks, Annelieke
2010 *For the youth. Juvenile delinquency, colonial civil society and the late colonial state in the Netherlands Indies 1872-1942*, Leiden.
- Djojopoespito, Soewarsih
1941 *Buiten het gareel*, Utrecht.
- Doel, H.W. van den
1994 *De stille macht. Het Europees binnenlands bestuur op Java en Madoera, 1808-1942*, Amsterdam.
1996 *Het rijk van Insulinde, de opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*, Amsterdam.
2000 *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië*, Amsterdam.
2011 *Zo ver de wereld strekt. De geschiedenis van Nederland overzee vanaf 1800*, Amsterdam.
2021 *Snouck. Het volkomen geleerdenleven van Christiaan Snouck Hurgronje*, Amsterdam.
- Doorn, J.A.A. van
1994 *De laatste eeuw van Indië. Ontwikkeling en ondergang van een koloniaal project*, Amsterdam.
- Drieënhuizen, C.A.
2012 *Koloniale collecties, Nederlands aanzien: de Europese elite van Nederlands-Indië belicht door haar verzamelingen, 1811-1957*, Amsterdam.
- Drooglever, P.J.
1980 *De Vaderlandse Club 1929-1932. Totoks en de Indische politiek*, Franeker.
- Elout, C.K.
1926 *Indisch Dagboek*, Santpoort.
- Fase, M.M.G.
1989 'Gelderens, Jacob van (1891-1940)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag.

Fasseur, C.

1989 'Wellenstein, Edmund Peter, (1880-1934)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag.

1993 *De indologen. Ambtenaren voor de Oost 1825-1950*, Amsterdam.

1995 *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen*, Amsterdam.

Gelderen, J. van

1927 *Voorlezingen over tropisch-koloniale staathuiskunde*, Haarlem.

Goemon

1924 'Jangan Ngawoer', in: *Orgaan van de Postbond* (1-1-1924).

Gongrijp, G. (red.)

1934 *Geïllustreerde encyclopaedie van Nederlandsch-Indië*, Leiden.

Goor, J. van

1987 *Indië/Indonesië, van kolonie tot natie*, Den Haag.

Goote, A.

1934 'Het roode gevaar', in: *Suikerbond*.

1936 *Enige gegevens betreffende Nederlandsch-Indië van heden*, Amsterdam.

Graaff, Bob de en Elsbeth Locher-Scholten

2007 *J.P. Graaf van Limburg Stirum 1873-1948, tegendraads landvoogd en diplomaat*, Zwolle.

Groeneboer, Kees

1993 *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis*, Leiden.

Groenewald, J.

1942 'Spaar en pensioenfondsen der Nederlandse Paketvaartmaatschappij', Amsterdam. Facsimile in: NI-HaNa, Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM), Ongecodeerd Archief, 2.20.58.01.

Gruythuysen, M. e.a.

1997 'Toelichting archief van de regeringscommissaris bij de KNILM, 1928-1947', in: NI-HaNa, Ministerie van Koloniën, Regeringscommissarissen, 2.10.46.01.

Haasse, Hella S.

2002 *Sleuteloog*, Amsterdam.

Hart, H.M.J.

1932 'De personeelsuitgaven van het land', in: *Koloniale Studiën*.

Hatta, Mohammad

1928 *Indonesië vrij*, Den Haag.

1952 *Verspreide geschriften*, Djakarta-Amsterdam.

1954 *How far have we got?*, Djakarta.

1957 *The cooperative movement in Indonesia*, New York.

1979 *Memoir*, Jakarta.

Helsdingen, W.H. van

1939 *Tien jaar Volksraadarbeid, 1918-1928*, Batavia.

Hering, Bob

1992 *Mr. ir. H.J. Kiewiet de Jonge and the Indonesian nationalist movement of the 1920's and early 1930's*, Townsville Australia.

1996 *M.H. Thamrin and his quest for Indonesian nationhood 1917-1941*, Edisi Khusus Kabar Sebarang Sulating Maphilindo 26/27, g.p.

Heulang

1922 'Recht? Vereenigt U!', in: *Orgaan van de Postbond* (1-9-1922).

Hoofdbestuur Postbond

1930 *Gedenboek Postbond 1905-1930*, Weltevreden.

Hoogervorst, Tom en Schulte Nordholt, Henk

2017 'Urban middle classes in colonial Java 1900-1942. Images and language', in: *Bijdragen tot de Taal- Land en Volkenkunde* 173, Leiden.

Horsting, L.H.C.

1926 *Pawiro*, Den Haag.

Houben, Vincent

1994 'Profits versus Ethics', in: Robert Cribb (red.), *The late colonial state in Indonesia*, Leiden.

Howerth, Stephen en Joost Jonker

2007 *Stuwmotor van de koolwaterstofrevolutie, 1939-1973. Geschiedenis van Koninklijke Shell deel II*, Amsterdam.

Ingleson, John

1986 *In Search of Justice. Workers and Unions in Colonial Java, 1908-1926*, Oxford.

2014 *Workers, Unions and Politics. Indonesia in the 1920s and 1930s*, Leiden/Boston.

Hendri. F. Isnaeni

2010 'Nasionalisme peci', van: *historia.co.id*.

Jansen, Loes

1977 'Koloniale en Neo-koloniale vormen van dualisme', in: *Mens en maatschappij*, Groningen.

Jaquet, F.G.P.

1985 'Godard Arend Johannes Hazeu (1870-1929)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag.

Jaquet, L.G.M.

1989 'Boeke, Julius Herman (1884-1956)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, Den Haag.

Jonker, Joost en Jan Luiten van Zanden

2007 *Van Nieuwkomer tot marktleider, 1890-1939. Geschiedenis van de koninklijke Shell deel I*, Amsterdam.

Judd, Denis

2004 *The lion and the tiger. The rise and fall of the British Raj 1600-1947*, Oxford.

Kadir, Abdul

1923 'Djangan Lari!', in: *Orgaan van de Postbond* (1-11-1923).

Kandar, M.

2018 'Kata pengantar', in: *Direktorat Pengolahan Arsip Nasional republik Indonesia, Inventaris Arsip Post- Telegraaf- en Telefoondienst, 1817-1950*, Jakarta.

Kantoor van de Arbeid

1935 *Werkeloosheid in Nederlands-Indië*, Batavia.

Kartodirdjo, Sartono

1991 *Modern Indonesia Tradition and Transformation*, Yogyakarta.

Kerkhof, Jasper van der

2005 'Indonesianisasi of Dutch economic interests, 1930-1960', in: *Bijdrage tot de Taal- Land- en Volkenkunde*.

Kielstra, J.C.

- 1908 *Proeve ener inleiding tot de koloniale staathuiskunde*, Bandoeng.
- 1928 *Het koloniale vraagstuk van dezen tijd*, Haarlem.
- 1933 'Boekbespreking Aboetari, De verhouding van de koloniale tot de theoretische Economie', in: *De Economist*.

Koch, D.M.G.

- 1925 'Het A.N.I.V.-congres. Een Keerpunt', in: *Suikerbond*.
- 1932 'De vakbeweging en de indianiseering', in: *Koloniale Studiën*.
- 1956 *Verantwoording. Een halve eeuw in Indonesië*, 's-Gravenhage/Bandung.
- 1960 *Batig Slot, figuren uit het oude Indië*, Amsterdam.

Koenders, P. e.a.

- 2010 *150 jaar technologie en ondernemerschap, de rijke geschiedenis van de Europese dienstverlener Imtech N.V.*, Gouda.

Koesoema, D.

- 1923 'Duurtetoeslag ditjaboet', in: *Orgaan van de Postbond* (1-2-1923).
- 1926 'Circulaire 47, duidelijkheid gewenscht', in: *ibidem* (16-2-1926).
- 1926 'Duidelijkheid gewenscht', in: *ibidem* (1-3-1926).

Kok, J.A. de

- 1931 *De scheepvaartbescherming in Nederland en in Nederlands-Indië*, Leiden.

Koning, M.C.

- 1941 'Een Woord Vooraf', in: *Een halve eeuw pakketvaart*, Amsterdam.

Konijnenburg, E. van

- 1937 *Bekroonde inzending op de prijsvraag naar aanleiding van de rede, welke de heer A. Plesman onlangs voor de PHONI-microfoon hield, Holland-Indië, 30 juni*, g.p.

Khusyairi Johnny A. en Freek Colombijn

- 2015 'The Modernization of the Indonesian City, 1920-1960', in: Freek Colombijn en Joost Cotè (red.), *Cars, Conduits, and Kampongs*, Leiden.

Kusters, J.P.J.W.

- 1926 'De Postbond', in: *Orgaan van de Postbond* (1-7-1926).
- 1928 'Noot van de redactie', in: *ibidem* (16-2-1928).

Laar, E. van der

- 1985 'Kielstra, Johannes Coenraad (1878-1951)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, Den Haag.

Landsdrukkerij Batavia

- 1916-1942 *Handelingen van den Volksraad*, Batavia.

Langeveld, H.

- 1998 *Dit leven van krachtig handelen. Hendricus Colijn 1869-1944 deel 1*, Meppel.

Lezer, Leo

- 1930 *Liedjes van Blank en Bruin*, Bandoeng.

Lindblad, J. Thomas

- 2002 'The Late Colonial State and Economic Expansion, 1900-1930s', in: Howard Dick e.a., *The Emergence of a National Economy, an Economic History of Indonesia, 1800-2000*, Leiden.
- 2004 'Van Javasche Bank naar Bank Indonesia: voorbeeld uit de praktijk van indonesianisasi', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische geschiedenis*.

- 2008 *Bridges to new business. The economic decolonization of Indonesia*, Leiden.
- Locher-Scholten, Elsbeth
 1981 *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942*, Utrecht.
- Lonkhuyzen, G.J. van
 1925 'Een N-I vakverbond', in: *Suikerbond*.
 1929 'Tien jaar federatiearbeid', in: *De Federatie: 1918-1928*.
 1932 'Een koloniale geest', in: *Indische Courant* (23-3-1932).
- Lonkhuyzen, T. van
 2005 *De Andere Tijd*, Heerlen.
- Luttikhuis, Bart
 2014 *Negotiating modernity. Europeanness in late colonial Indonesia, 1910-1942*, Florence.
- Luttikhuis, Bart en Arnaut van der Meer
 2020 '1913 in Indonesian history: demanding equality, changing mentality', in: *Trans-Regional and -National Studies of Southeast Asia*.
- Mansvelt, W.M.F.
 1932 'De positie der Indo-Europeanen', in: *Koloniale Studiën*.
- Marle, A. van (red.)
 1960 *Indonesian economics. The concept of dualism in theory and policy*, Amsterdam.
- Maters, Mirjam
 1998 *Van zachte wenk tot harde hand. Persvrijheid en de persbreidel in Nederlands-Indië 1906-1942*, Hilversum.
- Mees, A.C.
 1938 'NV internationale crediet- en handelsvereniging "Rotterdam"', in: *Gedenkboek*, Rotterdam.
- Meijer, Hans
 2004 *In Indië geworteld. De twintigste eeuw*, Amsterdam.
- Meijer, J.
 1941 *Indië en de vliegende Hollander*, Deventer.
- Miga, J.C.
 1926 'Verkeerde zienswijze', in: *Orgaan van de Postbond* (16-3-1926).
- Moesa
 1922 'Redevoering van den heer Moesa, gehouden op de vergadering met de maandgelders op 8 October', in: *Orgaan van de Postbond* (16-10-1922).
- Moon, S.
 2007 *Technology and ethcial idealism, a history of development in the Netherlands East Indies*, Leiden.
- Mrázek, Rudolf
 2002 *Engineers of Happy Land. Technology and Nationalism in a Colony*, Princeton.
- Niel, Robert van
 1984 *The emergence of the modern Indonesian elite*, Dordrecht.
- Nieuwenhuis, H.
 1938 'Inleiding', in: *Tien vervolgen jaren*, Batavia.

Noermattias

22 'Geachte redactie', in: *Orgaan van de Postbond* (16-4-22).

Oegema, J.J.

1982 *De stoomtractie op Java en Sumatra*, Deventer.

Onghokham

1995 'Van kolonie naar onafhankelijke staat', in: Harry A. Poeze en Henk Schulte Nordholt (red.), *De roep om Merdeka*, Amsterdam.

Redactie Spoorbond

1925-1928, 1930 *Jaarboekje Spoorbond*, Bandoeng.

Rijkee, W.

1929 *De Nederlander onder de Inlander in Nederlands-Indië. Wenken voor den omgang met de inheemsche bevolking*, Den Haag.

1932 *Behandeling van Inlanders. Wenken en raadgevingen ten dienste van Europeesch toezichthoudend personeel*, Den Haag.

1936 *Naar Indië. Beknopte gids voor hen die voor korte of lang tijd naar Indië gaan*, Rijswijk.

Pandjihinokartapati

1924 'Vorst wezen', in: *Orgaan van de Postbond* (1-4-1924).

Perron, E. Du

1959 'Aan Soetan Sjahrir', in: *Verzameld werk deel 7*, g.p.

Putman Cramer, G.J.W.

1927 'Op den gevaarlijke weg', in: NI-HaNa, 2.20.02.01, Jaarverslag, Ondernemersraad voor Nederlandsch-Indië, 's-Gravenhage.

Rahim, Roesli

1957 'Introduction', in: Mohammad Hatta, *The cooperative movement in Indonesia*, New York.

Rose, Mavis

1987 *Indonesia free. A political biography of Mohammad Hatta*, New York.

Rosen Jacobson, Liesbeth

2018 *The Eurasian question. The colonial position and postcolonial options of colonial mixed ancestry groups from British India, Dutch East India and French Indochina compared*, Hilversum.

Sabaroedin, S.U.

1991 'Archiefbeschrijving bij plaatsingslijst 2.10.46.01, archief van de regeringscommissaris bij de KPM'. Luitenant-kolonel b.d. E.B. Kielstra (1905-1920), vice-admiraal b.d. W.Th. de Booy (1920-1929) en vice-admiraal A.F. Gooszen (1930-1952) in: NI-HaNa, 2.10.46.01., Ministerie van Koloniën, Regeringscommissarissen.

Saleh

1923 'Postel di Weltevreden', in: *Orgaan van de Postbond* (1-12-1923).

Sastrasoedirdja (pseudoniem Garwitz)

1925 'Commiezen', in: *Orgaan van de Postbond* (1-5-1925).

1925 'Mijmeringen van een Inlandsch commies', in: *ibidem* (16-5-1925).
'Contributie-verlaging', in: *ibidem*.

1925 'Slotwoord', in: *ibidem* (16-8-1925).

- Schamhardt, F.
1968 *Walraven en de Suikerbond*, Lekkerkerk/Amsterdam.
- Schmitz, P.F.
1980 'De codemode in de literatuurwetenschap', in: *Forum der Letteren*.
- Scholte, G.
1932 'Enige opmerkingen over het gemiddeld volksinkomen en het gemiddeld salaris der ambtenaren', in: *Koloniale Studiën*.
- Shiraishi, Takashi
1990 *An age in motion*, Itaca/London.
- Silano, L.W.
1924 'Telefoonklacht', in: *Orgaan van de Postbond* (16-2-1924).
- Sjahrir, Soetan
1945 *Indonesische overpeinzingen*, Amsterdam.
- Soehoed Soetan Tanamas
1923 'Commiezenkursus', in: *Orgaan van de Postbond* (1-6-1923).
- Soemadi
1922 'Inna lillahi wainna ilaihi rodji'oon', in: *Orgaan van de Postbond* (1-11-1922).
- Soepomo
1922 'In memoriam H. Reynaers', in: *Orgaan van de Postbond* (1-9-1922).
- Soerjowidjojo, S.
1922 'Toelating van commiezen op de controleurskursus', in: *Orgaan van de Postbond* (1-5-1922).
1923 'Aan mijn Inheemsche collega's', in: *Orgaan van de Postbond* (1-11-1923).
- Soewarno
1922 'Anonieme brieven', in: *Orgaan van de Postbond* (16-5-1922).
1922 'In memoriam H.A.F. Gout', in: *ibidem* (1-8-1922).
1923 'De deining in onzen Bond', in: *ibidem* (1-11-1923).
1926 'Een blij teken', in: *ibidem* (16-4-1926).
- Soewarno, R. en M. Soendjojo
1922 'Perkoempoelan Ondersteuningsfonds Sedijo Toeloeng di Solo', in: *Orgaan van de Postbond* (16-11-1922).
- Soedarinah, Siti
1926 'De positie van de assistenten', in: *Orgaan van de Postbond* (16-9-1926).
1926 'Positie van de assistenten', in: *ibidem* (16-10-1926).
1926 'Excuses voor beledigende zinsnede', in: *ibidem* (16-11-1926).
- Sopaheluwakan L.P.F.S.
1922 'Geachte heer redacteur!', in: *Orgaan van de Postbond* (1-5-1922).
- Soumokil, A.Th.
1923 'Ambtelijke onrechtvaardigheid', in: *Orgaan van de Postbond* (1-11-1923).
- Smit, J.H.
1926 'Indianiseering van den Suikerbond', in: *Suikerbond*.
- Smit, H.
2011 *Landvoogd tussen twee vuren, jonkheer mr. A.C.D. de Graeff, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië 1926-1931*, Hilversum.

Sosrohadikoesome

1924 'Pengharapan', in: *Orgaan van de Postbond* (1-6-1924).

Stoler, Ann Laura

2002 *Carnal knowledge and imperial power. Race and the intimate in colonial rule*, Berkeley, Los Angeles/Londen.

2009 *Along the archival grain. Epistemic anxieties and colonial common sense*, Oxford.

Stoppelaar, J.W. de

1932 'boekbespreking', in: *Koloniale Studiën*.

Tabisan

1926 'Pemandangan toean-toean hulppostcommiezen', in: *Orgaan van de Postbond* (1-8-1926).

Tenokor Adenan

1924 'Noodeloos geschreeuw', in: *Orgaan van de Postbond* (16-1-1924).

Thamrin, M.H.

1932 *De koloniale structuur als oorzaak van de crisis en de massaverarming*, Batavia.

1936 *Politieke, economische en financieele beschouwingen over het huidige regeringsbeleid*, g.p.

Toer, Pramoedya Ananta

1999 *Het Glazen Huis*, vertaling Henk Maier, Breda.

Tiesing, G.A.

1925 'Concentratie van vakbonden', in: *Suikerbond*.

1925 'Naar den klassenstrijd? Waakt! Regering Waakt!', in: *ibidem*.

1925 'Het eenheidsfront', in: *ibidem*.

1926 'Het werknemersdagblad', in: *ibidem*.

1926 'De rust in de suikerindustrie', in: *ibidem*.

1926 'Eenheid', in: *ibidem*.

1926 'Achter Een en Hetzelfde Vaandel', in: *ibidem*.

1926 'De Inlandsche Vakbeweging', in: *ibidem*.

1926 'Ons middelbaar technisch onderwijs', in: *ibidem*.

Touwen, Jeroen

2001 *Extremes in the archipelago. Trade and economic development in the Outer Islands of Indonesia, 1900-1942*, Leiden.

Veenstra, J.H.W.

1960 'D.M.G. Koch', in: D.M.G. Koch, *Batig Slot*, Amsterdam.

Versnel, Hans en Freek Colombijn

2014 'Rückert and Hoesni Thamrin, bureaucrat and politician in colonial kampong improvement', in: Freek Colombijn, Joost Coté (red.), *Cars, conduits, and kampongs: the modernization of the Indonesian city, 1920-1960*, Leiden/Boston.

Visser, Jan

1928 'BBL-gedicht', in: *Orgaan van de Postbond* (16-2-1928).

Vredenburg, Jan

2003 *Trotse kastelen en lichtende hallen. Architectuur van elektriciteitsbedrijven in Nederland tot 1960*, Nijmegen.

Vries, E. de

1932 'Beschouwingen over de Inlandse landbouw en het loonpeil op Java en Madoera', in: *Koloniale Studiën*.

Wal, S.L. van der

- 1963 *Het onderwijsbeleid in Nederlands-Indië 1900-1940. Een bronnenpublicatie*, Groningen.
- 1964 *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Eerste Stuk*, Groningen.
- 1965 *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Tweede Stuk*, Groningen.
- 1968 *Herinneringen van Jhr. Mr. B.C. de Jonge*, Utrecht.
- 1978 'De laatste landvoogd', in: D.U. Stikker (red.), *Jhr. Mr. Dr. A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, bijdrage tot een kenschets*, Rotterdam.

Walraven, W.

- 1925 'Verslag van het Algemeen Syndicaat van Suikerfabrikanten in Ned. Indië over het 31ste jaar, 1925', in: *Suikerbond*.
- 1927 'Ten Afscheid', in: *Indische Courant* (15-3-1927).
- 1966 '17 juli 1928', in: *Brieven aan mijn familie en vrienden*, Amsterdam.

Wardojo, M.

- 1927 'Schrijvers P.T.T.', in: *Orgaan van de Postbond* (16-2-1927).

Waspodo

- 1923 'Sekedar mendjadi nasehat. Sekedar menebaikan iman', in: *Orgaan van de Postbond* (1-11-1923).

Wellenstein, ir. E.P.

- 1930 'Een en ander over "Dualistische Economie"', in: *Koloniale Studiën*.

Wertheim, W.F.

- 1960 'The Dualistic Theory and Economic Policy', in: A. van Marle (red.), *Indonesian economics*, Amsterdam.

Westermann, J.C.

- 1941 'De overwinning op den afstand', 'te water', in: W.H. Van Helsdingen (red.), *Daar wèrd wat groots verricht*, Amsterdam.

Wigman, G.M. e.a.

- 1920 *Verslag van de grievencommissie, ingesteld bij beschikking van het hoofd van den Post-, Telegraaf- en Telefoondienst*, Batavia.
- 1926 'De Sarikat Postel, circulaire 54', in: *Orgaan van de Postbond* (16-12-1926).

Willems, W.

- 1992 *Sporen van een Indisch Verleden 1600-1942*, Leiden.

Wisnoebroto

- 1923 'Seincursus assistenten sementara ditoetoeop', in: *Orgaan van de Postbond* (16-11-1923).

Zentgraaff, H.C.

- 1932 'De Indo-landsdienaar', in: *Koloniale Studiën*.

Zwiersma, R.F.

- 2009 'Van vaccinateur tot academisch opgeleid arts. Over de geschiedenis van het medisch onderwijs in Nederlands-Indië', in: *Tijdschrift voor Medisch Onderwijs*.

Lijst van tabellen

Indien de tabel voor het overzicht in de lopende tekst is opgenomen staat alleen de naam van de tabel in deze lijst.

Tabel 1.1 Aantallen ambtenaren met Indonesische naam in de personeelsstaten van de Zustermaatschappijen tussen 1915 en 1940¹

<i>Jaartallen</i>	<i>Inclusief losse dienst</i>	<i>Alleen vaste dienst</i>
1915	19/745	Niet vermeld
1916	26/641	26/620
1917	24/544	24/533
1918	32/571	31/548
1919	31/591	26/557
1920	65/587	63/565
1921	93/636	93/611
1922	119/746	118/690
1923	114/732	113/684
1924	115/698	114/653
1925	115/582	113/566
1926	119/549	118/531
1927	121/504	120/485

¹ NI-HaNa, Gemeenschappelijk archief Zustermaatschappijen, inv.nr. 203-206 + 234. In deze jaarstaten staan alle ambtenaren bij naam en functie genoemd. In de eerste kolom staat dus het aantal Indonesische namen in verhouding tot het totaal aantal ambtenaren van de Zustermaatschappijen, of om 1915 als voorbeeld te nemen: 19 Indonesische namen om 745 Europese. In de lijsten staat 'landaard' niet vermeld: de telling is dus op basis van wat mij Indonesische namen leken. Daaronder heb ik ook de Chinese namen gerekend voor zover die bij de Zustermaatschappijen voorkwamen. In 1923 komt een Mohammed Hendrik voor, maar meestal zijn de namen meer eenduidig. In de eerste kolom staan de ambtenaren in vaste dienst, in de tweede kolom is het aantal de ambtenaren in losse dienst daarvan afgetrokken: in de lijsten wordt ook nog vermeld of een ambtenaar een functie tijdelijk bekleed, maar dit maakt voor het vast zijn van de betrekking niet uit. Tussen 1915 en 1940 verandert de indeling van de jaarstaten herhaaldelijk. Zo worden van 1915 t/m 1918 het bureau van de hoofdvertegenwoordiger en de technische dienst afzonderlijk vermeld. In 1919 wordt het bureau van de HV onder de SJS geteld en vanaf 1926 valt ook de TD onder de SJS. Nu en dan zijn er 'bijzondere aanleg' projecten die afzonderlijk vermeld worden. Opvallend is ook dat tussen 1917 en 1930 het onderwijzend personeel van een drietal scholen bij de SCS op de loonlijst staat. Na 1932 zijn de drie scholen 'overgedragen aan het gouvernement'. Vanaf 1936 worden SJS en SCS in de jaarstaten samengevoegd.

<i>Jaartallen</i>	<i>Inclusief losse dienst</i>	<i>Alleen vaste dienst</i>
1928	125/527	125/509
1929	128/525	128/512
1930	130/552	129/522
1931	Ontbreekt	
1932	Ontbreekt	
1933	101/382	101/367
1934	Ontbreekt	
1935	96/305	95/289
1936	93/305	92/296
1937	89/292	89/287
1938	89/292	89/287
1939	92/302	91/299
1940	93/300	93/296

Tabel 1.2 Indonesische namen bij de werktuigbouwkundigen van de KPM, 1915-1930²

<i>Jaar</i>	<i>Hoofdmachinist/ Hoofdwerktuig- bouwkundige (v/a 1929)</i>	<i>2e machinist/ 2e w-kundige</i>	<i>3e</i>	<i>4e</i>	<i>Assistent- machinist/ 5e w-kundige</i>	<i>Totaal</i>
15	0/71	0/120	1/112 WJ Poetiray	0/59	2/72 R Suparmo, GJ Alakopsa	3/434
16	0/72	1/124 WJ Poetiray	0/114	1/62 R Suparmo	1/61 GJ Alakopsa	3/433
17	0/72	1/123 WJ Poetiray	1/109 R Suparmo	2/67 GJ Alakopsa, Waworoen- toe	0/48	4/419
18	0/70	1/134	2/107	1/64	0/37	4/412
19	0/88	1/131	3/108	0/58	0/58	4/443
20	0/93	1/135	3/113	1/73 KT Oey	1/37 C Lolang	6/451
21	0/105	4/154	0/109	2/81 KT Oey C Lolang	0/43	6/492

² NL-HaNA, KPM, ongecodeerd, bestanddeel 334.335.336.

<i>Jaar</i>	<i>Hoofdmachinist/ Hoofdwerktuig- bouwkundige (v/a 1929)</i>	<i>2e machinist/ 2e w-kundige</i>	<i>3e</i>	<i>4e</i>	<i>Assistent- machinist/ 5e w-kundige</i>	<i>Totaal</i>
22	1/115 WJ Poetiray	3/145 R Soeparmo GJ Alakopsa Waworoento	1/126 C Lolang	0/54	5/117 ML Cho, E. Apou, HH Kho, H Dennukat, SO Soei	10/557
23	1/110	3/135	1/119	3/85	2/77	10/526
24	1/114	3/157	1/128	4/99	2/90 JJ Tentoea, R Hoetomo	11/588
25	1/112 WJ Poetiray	3/155 R Soeparmo GJ Alakopsa Waworoento	3/131 NL Kho, HH Kho, H Dennukat	3/100 E Apou, SO Soei, JJ Tentoea	3/114 EJ Mentjo, M Joesoef, TS Kwee	13/612
26	1/120	2/152	5/139	2/110	8/125 F Mantiri, H Oei, L Timp H Tan, KL Tjoa, R Prajit- no, E Ripassa	17/646
27	1/126 WJ Poetiray	2/163 R Soeparmo GJ Alakopsa	5/153 NL & HH Kho, E Apon, SO soei, JJ Ten- toea, H Dennukat)	4/106 M Joesoef, TS Kwee, HL Oei, F Mantiri	10/125 J Lintong, L Timp, KL Tjoa, E Ripassa, EJ Nijo, J Tumble- laka, R Soetarso, M Djaffar, A Sok, RM Sarhito	22/673
28	2/138	1/184	7/167	9/127	5/104 RM Sarhito, M Rikumahu, SL Tan, RM Oetoro, MS Widagdo	24/720
29	2/135 WJ Poetiray R Suparmo	2/195 GJ Alakopsa HH Kho	5/174 SO Soei, JJ Tentoea, J Joesoef, TS Kwee, HL Oei	11/124 L Timp, J Lintong, T Tan, E Ripassa, KL Tjoa, EJ Njio, J Tumbelaka, R Soetarso, M Djaffar, A Sok, RM Sarhito,	10/142 SL Tan, M Rikumahu, RM Oetoro, MS Widagdo, T Sastratmodjo, WJ Sipasulta, OM Kayadoe, M Soekarni, HT Koa, BK Tan	30/770
30	2/138	3/212	7/164	9/128	16/174 M Abdullah, VC Khohonggiem, L Latupeirissa, M Aboebakar, GGA Birsak, BB Liem, M Sa- roso, F Palar, R Soenario	37/816

Tabel 1.3 Aantal uitgezonden Europese employees bij het Walpersoneel van de KPM, 1912-1939³

1912 5	1917 8	1922 5	1927 10	1932 3	1937 10
1913 7	1918 6	1923 3	1928 10	1933 10	1938 13
1914 12	1919 8	1924 1	1929 25	1934 7	1939 6
1915 3	1920 16	1925 10	1930 19	1935 8	
1916 4	1921 11	1926 12	1931 16	1936 12	

Tabel 2.1 Bedrijfsresultaten van de ANIEM⁴

<i>Jaarverslagen ANIEM</i>	<i>Aantallen vaste employees, naar 'volksaard' ingedeeld: 'Europeanen, Chinezen en Inlanders'</i>	<i>Bedrijfswinst (waar afschrijvingen en oa pensioenreserveringen afging) en saldo winst in miljoenen gulden</i>	<i>Dividend percentage</i>
1929	E: 396 C: 173 I: 2927	5,7/ 2,1	12
1930	E: 407 C: 195 I: 3086	6,1/ 2,1	12
1931	E: 374 C: 170 I: 2177	6,3/ 2,1	11
-			
1933	E: 342 C: 177 I: 1866	5,3/ 1,9	10
1934	E: 339 C: 170 I: 1700	5,0/1,4	8
-			
1936	E: 363 C: 169 I: 1838	4,6/ 1,7	9
1937	E: 419 C: 189 I: 2197	4,7/ 2,0	8
1938	E: 436 C: 208 I: 2368	5,0/ 2,3	9
1939	E: 437 C:228 I: 2544	5,5/ 2,6	10

³ NA KPM/KJCPJ gecodeerd, bestanddeel 2173, Walpersoneel 1924.

⁴ Stadsarchief Rotterdam, 301-01, archieven van de Nederlandsch-Indische Gas-Maatschappij (NIGM), later Overzeese Gas- en Electriciteitsmaatschappij (OGEM) te Rotterdam, inv.nr. 1161. In dit archief zijn de jaarverslagen van concurrent ANIEM bewaard gebleven van 1929, 1930, 1931, 1933, 1934, 1936, 1937, 1938, 1939, alsmede die van 1942-1949 en dat van 1972.

Tabel 2.2 Indonesische namen in de pensioenfondslijsten van Europese beambten en daarmee gelijkgestelden in Nederlands-Indië van de ANIEM⁵

<i>ANIEM pensioenfondslijsten van Europese beambten en daarmee gelijkgestelden</i>	<i>Chinese namen</i>	<i>Overige Indonesische namen</i>
Voor 1928 bestaan twee lijsten. 'Bijschrijvingen tot 1 juli 1928' en 'Lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten', bijlage bij brief bestuur Pensioenfonds -Directie, september 1928. In de tweede lijst zijn de beambten op verlof in Europa niet opgenomen. Lijst 1: (1+6)/147 Lijst 2: (17+4)/97 Samen: (18+10)/244	Lijst 1: Ong BP Lijst 2: Djie Pik Djwan, Go Hiem Tjian, Go Hiem Bong, Go Hiem, San, Hoo Tjian Giam, Joo Gien Sam, Kwee Djiak San, Kho Siauw Ie, Kwee Tjan Bo, Loe Kim San, Liem Swie Ling, Oen Thwan Hwie, Tan Tok Kwie, Tan Jam An, Tan Tok Ging, Tan Hei Liem, Tan Sing Tjay	Lijst 1: Hityahubessy PJ, Kostjoerin A, Risakotta WF, Sahelanggi DG, Saffrie JF, Tumbelaka NA Lijst 2: Poeteray, ABAJ, Souhoka JJ, Tamasoa D, Wawaroentoe HJG
1929 54 (33+20+1)/287 Gebaseerd op 'lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten', bijlage bij brief bestuur Pensioenfonds -Directie 10 juli 1929.	(Japanse naam: Shimadzu S) Ang Swan Ing, Djie Pik Djwan, Goei Sam Toh, Go Ging Hok, Go Hiem Bong, Go Hiem Tjian, Go Hiem San, Han Siauw Lam, Hoo Tjian Giam, Hubert Khoei Liang Zauh, Joo Gien San, Kho Tjiauw Ie, Kwee Djiak Siang, Lauw Ing Tjhan, Liem Siok Hian, Loe Kim San, Oey Sing Bie, Oei Sioe Ho, Oei Tiang Hein, Ong Boen Bing, Ong Boen Piet, Ong Kiem Tiauw, Ong Tiang Liep, Sie Tie Tjioe, Tan Jam An, Tan Jam Sam, Tan Liang Siem, Tan Tok Ging, Tan Tok Giok, Tan Tok Kwie, Tjan Tjong King, Tjoe Sing Tjay, Yap Tik Diem	Absalon LJ, Kakiay JMR, Koestjoerin A, Latumanuwu A, Lina Geway S, Matray W, Meyey, RJ, Poeteray A, Risakotta WF, Saffrie JF, Sahelanggi DG, Sahusilawane SJ, Salomon FK, Tamasoa D, Theng O Th, Tumbelaka NA, Umboh GA, Wawar AFG, Wawaroentoe HJG, Waisapy P
1930 Gebaseerd op 'lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten', bijlage bij brief bestuur Pensioenfonds -Directie 26 februari 1930.	(323)	

5 NI-HaNa, Algemene Nederlands-Indische Electriciteits Maatschappij (ANIEM N.V.); Technisch Archief, 2.20.06.02, de mappen 17 bevatten de pensioengegevens, te vinden in inv.nr. 594 (1928), 605 (1929), 613 (1930), 619 (1931), 626 (1932), 643 (1934), 653 (653), 697 (1938). Duidelijk is in deze tabel de 'wat vrijgevege tijd' eind jaren twintig terug te zien, toen vooral Chinese employeés 'gelijkgesteld' werden aan de Europese. Vrijwel alle 'Indonesische namen' in de tabel zijn van niet van Javaanse origine: het vaste lemma 'doopgegevens' in de personeelskaarten doet vermoeden dat het ook vaak om christenen gaat, hoewel hier nadere gegevens over ontbreken.

<i>ANIEM pensioenfondslijsten van Europese beamtten en daarmee gelijkgestelden</i>	<i>Chinese namen</i>	<i>Overige Indonesische namen</i>
1931 71 (42+28+1)/355 Gebaseerd op 'lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten', bijlage bij brief Soerabaia - Amsterdam 18 april 1931.	(Japanse naam: Shimadzu S) Ang Swan Ing, Djie Pik Djwan, Goei Sam Toh, Go Ging Hok, Go Hiem Bong, Go Hiem Tjian, Go Hiem San, Go Hoo Liat, Go Tik Hing, Han Siau Lam, Hoo Tjien Giam, Hubert Khoei Liang Zauh, Joo Gien San, Khoe Kee Liang, Kho Tjiauw Ie, Kwee Djiaak Siang, Kwee Sien Yan, Kwee Thwan Sing, Lauw Ing Tjhan, Liem Siok Hian, Liem Swie Ling, Loe Kim San, Oen Thwan Hwie, Oen Bie Liang, Oey Sing Bie, Oei Tiong Hein, Ong Boen Bing, Ong Boen Piet, Ong Han Tjioe, Ong Kiem Tiauw, Ong Tiang Liep, Sie Tie Tjioe, Tan Hei Liem, Tan Jam An, Tan Jam Sam, Tan Liang Siem, Tan Tok Ging, Tan Tok Giok, Tan Tok Kwie, Tjan Tiong King, Tjoe Sing Tjay, Yap Tik Diem	Aboutie JF, Absalon LJ, Hityahubessy PJ, Kakiay JMR, Kandou A, Koestjoerin A, Latu-manuwuy A, Lina Geway S, Litaay, P, Matray W, Nikijuluw M, Pelupessey F, Poeteray A, Risakotta WF, Saffrie JF, Sahe-langi DG, Sahusilawane SJ, Salomon FN, Souhoka A, Syaranamuel RAN, Tarnie JB, Tanasale AI, Tamasoa D, Theng O Th, Tumbelaka NA, Umboh GA, Wawar AFG, Wawaroentoe HJG
1932 Gebaseerd op 'lijst van aan het hoofdkantoor verbonden pensioenkaarten', bijlage bij brief bestuur Pensioenfonds -Directie 11 mei 1932.	(181)	
1933	G.G.	
1934: 54 (35+18+1)/288 Gebaseerd op 'Lijst van in het register van het pensioenfonds opgenomen Europeesche beamtten der N.V. ANIEM in Nederlandsch Indië, stand per juli 1934.	(Japanse naam: Shimadzu S) Ang Swan Ing, Djie Pik Djwan, Go Ging Hok, Go Hiem Bong, Go Hiem San, Go Hiem Tjian, Go Hoo Liat, Go Tik Hing, Han Siau Lam, Hoo Tjien Giam, Hubert Khoei Liang Zauh, Joo Gien San, Kho Tjiauw Hin, Kho Tjiauw Ie, Kwee Djiaak Siang, Kwee Sien Yan, Kwee Thwan Sing, Liem Swie Ling, Loe Kim San, Oen Thwan Hwie, Oey Sing Bie, Oei Tiong Hein, Ong Boen Piet, Ong Han Tjioe, Ong Kiem Tiauw, Ong Tiang Liep, Sie Tie Tjioe, Tan Hei Liem, Tan Jam An, Tan Jam Sam, Tan Tok Ging, Tan Tok Giok, Tan Tok Kwie, Tjan Tiong King, Tjoe Sing Tjay	Hityahubessy PJ, Kandou A, Koestjoerin A, Lahenda H. Ch, Litaay, P, Matray W, Pelupessey F, Risakotta WF, Saffrie JF, Sahusilawane SJ, Salomon FK, Syaranamuel RAN, Tarnie JB, Tamasoa D, Theng O Th, Tumbelaka NA, Umboh GA, Wawaroentoe HJG

<i>ANIEM pensioenfondsljsten van Europese beambten en daarmee gelijkgestellten</i>	<i>Chinese namen</i>	<i>Overige Indonesische namen</i>
<p>1935: 48 (33+15)/259</p> <p>Gebaseerd op 'Lijst van in het register van het pensioenfonds opgenomen Europeesche beambten der N.V. ANIEM in Nederlandsch Indië, stand per juli 1935.</p>	<p>Ang Swan Ing, Djie Pik Djwan, Go Ging Hok, Go Hiem Bong, Go Hiem San, Go Hiem Tjian, Go Hoo Liat, Go Tik Hing, Han Siau Lam, Hoo Tjien Giam, Hubert Khoei Liang Zauh, Joo Gien San, Kho Tjiauw Hin, Kho Tjiauw Ie, Kwee Djiak Siang, Kwee Sien Yan, Kwee Thwan Sing, Liem Swie Ling, Loe Kim San, Oen Bie Liang, Oen Thwan Hwie, Oey Sing Bie, Oei Tiong Hein, Ong Han Tjioe, Ong Kiem Tiauw, Ong Tiang Liep, Tan Hei Liem, Tan Jam Sam, Tan Tok Ging, Tan Tok Giok, Tan Tok Kwie, Tjan Tiong King, Tjoe Sing Tjay</p>	<p>Hityahubessy PJ, Kandou A, Koestjoerin A, Lahenda H. Ch, Litaay, P, Matray W, Risakotta WF, Saffrie JF, Salomon FK, Syaranamuel RAN, Tarnie JB, Tamasoa D, Theng O Th, Tumbelaka NA, Wawaroentoe HJG</p>
1936	G.G.	
1937	G.G.	
<p>1938 41 (29+12)/250</p> <p>Gebaseerd op 'Lijst van in het register van het pensioenfonds opgenomen Europeesche beambten der N.V. ANIEM in Nederlandsch Indië, stand per april 1938.</p>	<p>Ang Swan Ing, Djie Pik Djwan, Go Ging Hok, Go Hiem Bong, Go Hiem San, Go Hiem Tjian, Go Hoo Liat, Go Tik Hing, Gouw Hie Lie, Han Siau Lam, Hoo Tjien Giam, Joo Gien San, Kho Tjiauw Hin, Kho Tjiauw Ie, Kwee Djiak Siang, Kwee Sien Yan, Liem Swie Ling, Loe Kim San, Oen Bie Liang, Oen Thwan Hwie, Oey Sing Bie, Oei Tiong Hein, Ong Kiem Tiauw, Ong Tiang Liep, Tan Hei Liem, Tan Jam Sam, Tan Tok Ging, Tan Tok Giok, Tjan Tiong King</p>	<p>Hityahubessy PJ, Zahn HKL, Koestjoerin A, Litaay, P, Matray W, Risakotta WF, Saffrie JF, Salomon FK, Syaranamuel RAN, Tamasoa D, Theng O Th, Tumbelaka NA</p>

Tabel 2.3 Participatie en segregatie in het personeelsbeleid van zeven bedrijven in Indië, zie pagina 104.

Tabel 3.1 Indische periodieken van 'Europese' vakbonden⁶

<i>Naam periodiek</i>	<i>Sector en Vakcentrale Met Indonesische inbreng</i>	<i>Aanwezige jaargangen</i>
1. <i>Orgaan van de Nederlands-Indische Apothekers-adsistentenbond</i>	Particulier/Federatie Nee.	1923-1939
2. <i>Cultuurbond, Orgaan voor den bond van Bond van Cultuurgeëmployeerden in Nederlandsch-Indië</i>	Particulier/Federatie Nee, alleen als onderwerp.	1918-1939
3. <i>Douane Orgaan, bonds en vakblad voor den Bond van Ambtenaren en Beambten bij den Dienst der In- en Uitvoerrechten en Accijnzen in Nederlandsch-Indië</i>	Gouvt, VVL Ja, als bestuurslid 1926 T.K. Teng en 1928 R. Soedirman	1914-1940
4. <i>Orgaan van den bond van middelbaar personeel bij het Gevangeniswezen in Nederlandsch-Indië</i>	Gouvt, ? Ja, met Maleise rubriek en namen in de administratie (bv R. Saparas Pati, M. Matita Noesa)	1931-1940
5. <i>Orgaan van de Vereeniging van Indische Geneeskundigen</i>	Gouvt/Particulier, Nee Ja, als bestuursleden 1928, W. Tehupeior, J. Kayadoe, R. Maamoen, M. Sardjito. Verder hebben vrijwel alle leden en schrijvers in het blad Indonesische namen	1918-1938
6. <i>De Landsdienaar, Orgaan voor den bond van burgerlijk personeel bij de departementen van Algemeen bestuur, de daaronder ressorteerende dienstakten en de Hooge colleges in Ned.-Indie</i>	Gouvt, VVL tot 1927, daarna Nee Ja, als bestuursleden 1926 P.J.A. Maitimo, Mohamed Djamil, K.M. Soebagio, L. Kandou	1925-1929
7. <i>De Locale Ambtenaar, Orgaan van de Vereeniging van Locale Ambtenaren in Nederlandsch-Indië</i>	Gouvt, Nee Ja, als bestuurslid 1926 Aloewi, en bestuurslid 1928 Soeriodi-poetro.	1917-1940
8. <i>Het Middelbaar Onderwijs in Nederlandsch Indië, Orgaan van de Vereeniging van Leeraren en Leeraren aan Inrichtingen van M.O. in Ned. Indië</i>	Gouvt, CHA/AVA Nee.	1903-1941
9. <i>Minyak, na 1926: Minjak, Orgaan van de vereeniging van geëmployeerden bij de petroleumindustrie in Nederlandsch Indië</i>	Particulier, Nee, Ja, maar vooral als naam in bv de rubriek mutaties, Tan Soenkie, M. Soekono, E.A.F.J. Siaha-ya, verder alleen als onderwerp in verschillende rubrieken	1921-1936, los nummer 1941
10. <i>Nautica, Orgaan van de Vereeniging van gezagvoerders en stuurlieden in Nederlandsch-Indie</i>	Gouvt/Particulier, voor 1926 VVL, daarna Nee Nee, ook nauwelijks als onderwerp	1928-1940

⁶ Voorzover aanwezig in de ub-collectie te Leiden.

<i>Naam Periodiek, sector en vakcentrale</i>	<i>Sector en Vakcentrale Met Indonesische inbreng</i>	<i>Aanwezige jaargangen</i>
11. <i>De Schatter, na 1917: Orgaan van den bond van Pandhuispersoneel in Nederlandsch-Indië</i>	Gouvt, Nee Ja, in rubrieken als overzicht contributies (bv M. Gondosoe-dirdjo, Prawiroedjo) ook een correspondent (Hendarsin) die in Maleis en Nederlands publiceert en andere ingezonden brieven	1917-1933
12. <i>De Planter, Orgaan van de Vakvereniging van assistenten in Deli</i>	Particulier, Federatie, Nee (1 uitzondering genoemd in 1925), alleen als lijdend voorwerp	1909-1942
13. <i>Orgaan van den bond van Hooger- en MiddelbaarPersoneel bij de Post-, Telefoon- en Telgraafdienst in Nederlandsch Indië (Postbond)</i>	Gouvt, VVL Ja, bijvoorbeeld in rubrieken als overplaatsingen (bv Ng Soetander, Joenoes Kartasoetisna) verder in vele ingezondenbrieven-schrijvers met pseudoniem. Ook met Maleise rubriek.	1920-1940
14. <i>De School van Nederlandsch Indië, Orgaan van het Nederlands Indische OnderwijzersGenootschap, (NIOG)</i>	Gouvt, VVL ? Niet bekeken.	1910-1954
15. <i>De Seinpaal, Orgaan van de Vereniging van Europeesch personeel in dienst bij de Deli Spoorweg Maatschappij</i>	Particulier, Federatie Nee, alleen als onderwerp	1909-1931
16. <i>Het Spoorbondsblad, Orgaan van de bond voor niet-gegradueerd middelbaar personeel bij de Spoor-en tramwegen in Nederlandsch Indië</i>	Gouvt, VVL Ja, bijvoorbeeld in afdelingsbesturen, ook bij ingezonden brieven.	1920-1940
17. <i>De Suikerbond, Orgaan van den bond van ge-employeerden in de Suikerindustrie en aanverwante bedrijven in Nederlandsch Indië</i>	Particulier, Federatie Ja, maar sporadisch in bv de rubriek overplaatsingen (bv F. Soumikal, RS Soendaro, Liam Thian Soe)	1908-1940
18. <i>Tectona, Boschbouwkundig tijdschrift van den Vereniging van Hogere Ambtenaren bij het Boswezen in Indonesië</i>	Gouvt, Nee.	1908-1955
19. <i>De Vakvereniging, Orgaan van het Verbond van Vereenigingen van Landsdienaren ter propagering van de eenheidsgedachte in de Indische vakbeweging, (VVL, uitgave van de Spoorbond, zonder eigen leden)</i>	Gouvt, VVL Nee, alleen als onderwerp.	1925-1926
20. <i>De Indische Voorstuwer, Periodiek van de vereniging van scheepswerktuigbouwkundigen in Nederlandsch-Indië</i>	Particulier, Nee Ja, maar alleen in ledenrubrieken als 'van onze financiën' (bv: R. Suparmo, W. Latuperisa)	1918-1942

Tabel 3.2 Overzicht Europeesche vakverenigingen groter dan 100 leden, met uitzondering van de militaire bonden⁷

<i>Naam Vakvereniging</i>	<i>Oprichting & aantal leden/ Indonesische namen in bestuur</i>	<i>Lid kunnen zijn</i>	<i>Sector/ vakcentrale/ bezoldigde bestuurders</i>	<i>Periodiek & plaats vestiging</i>
1. Nederlands-Indische Apothekers-assistentenbond	1916 1925: 148 1928: 150 Nee	Personen met examen a-a	Part Nee Nee	<i>Orgaan van de, Bandoeng</i>
2. Vakvereniging voor assistenten in Deli	1909 1925: 349 1928: 380 Nee	Zij die als ondergeschikten werken op een landbouwonderneming (op N-Sumatra)	Part Fed Deels	<i>De Planter, Medan</i>
3. Algemene Politiebond	1921 1925: 414 1928: 440 Nee	Hoofdagenten en hoofdresearcheurs der algemene politie	Gouvt Nee Nee	<i>Orgaan van de, Weltevreden</i>
4. Ver. Van Ambtenaren b/h Boschwezen in Ned. Indië	? 1925: 146 1928: 156 Nee	Ambtenaren b/h Boschwezen met de rang van houtvester of hoger	Gouvt Nee Nee	<i>Tectona, Boschbouwkundig tijdschrift, Semarang, na 1928: Djatiblad</i>
5. Vereniging van Bouwkundigen in N-I	1897 1925: 450 1928: 530 Nee	Alle technici in dienst van het Gouvt. en lokale raden die voldaan hebben aan de gestelde eischen voor Opzichter	Gouvt/ Part Nee Nee	<i>Indisch bouwkundig tijdschrift, Batavia</i>
6. Vereniging voor burgerlijk personeel b/d departementen van Algemeen Bestuur en de daaronder ressorterende diensttakken en de hooge colleges	1915 1925: 1929 1928: 2997 Ja: Mohamed Djamil, K.M. Soebagio, L.Kandou, P.J.A. Maitimo	Zie naam	Gouvt Nee 1926: VVL 1929: Nee	<i>De Landsdienaar, Batavia</i>
7. Christelijk onderwijzers Vereniging (COV)	? 1925: 354 1928: ? Nee	Allen die de bevoegdheid hebben tot het geven van onderwijs en instemmen met de statuten	Gouvt/ Part Nee Nee	<i>De Christelijke Onderwijzer, Weltevreden</i>
8. Vereniging van Controleurs der P.T.T.	1923 1925: 160 1928: 161 Nee	Ambtenaren bij de P.T.T. met den rang van Controleur 2eKl. En daarop hogere rangen	Gouvt Nee Nee	<i>Post- en Telegraafnieuws, Weltevreden</i>

⁷ Gegevens uit *Jaarboekje Spoorbond 1926, 1927 en 1928*.

<i>Naam Vakvereniging</i>	<i>Oprichting & aantal leden/ Indonesische namen in bestuur</i>	<i>Lid kunnen zijn</i>	<i>Sector/ vakcentrale/ bezoldigde bestuurders</i>	<i>Periodiek & plaats vestiging</i>
9. Cultuurbond, Bond van cultuurgeëmployeerden	1918 1925: 431 1928: 500 Nee	Particuliere werknemers werkzaam in de cultures	Part Fed Ja	<i>De Cultuurbond</i> , gg.
10. Vereniging van Eur. Personeel b/d Delispoorweg Mij.	1920 1925: 140 1928: 156 Nee	Europese ambtenaren en beambten bij de Deli Spoorweg Mij.	Part Fed Nee	<i>De Seinpaal</i> , Medan
11. Indische Douanebond	1910 1925: 435 1928: 422 T.K. Teng, R. Soedirman	Ambtenaren en beambten bij de dienst van In-en Uitvoerrechten en accynzen	Gouvt VVL Nee	<i>Douane-orgaan</i> , Weltevreden
12. Vereniging van Gezagvoerders en Stuurlieden	1913 1925: 600 1928: 793 Nee	Eenieder die in het bezit is van een diploma voor stuurman ter koopvaardij	Gouvt/ Part 1925: VVL 1928: Nee Deels	Tot 1925: <i>Bestuursmededelingen</i> , na 1928: <i>Nautica</i> , Weltevreden
13. Bond van geëmployeerden in de handel, de Handelsbond	1920 1925: 549 1928: gg Nee	Europ. Geeempl. In den handel of in de technische bedrijven, of zij, die hiermede gelijkgesteld kunnen worden	Part Fed Deels	<i>De Algemene Handelsbond</i> , Soerabaia
14. Vereeniging van Hoogere Ambtenaren	1921 1925: 150 1928: 150 Nee	Personen die voldaan hebben aan de benoembaarheidseischen voor de hogere kantoorbetrekkingen en zij, die krachtens hun ontwikkeling door het HB. Als gelijkwaardig worden beoordeeld	Gouvt CHA/AVA Nee	<i>Maandblad van de</i> , Weltevreden
15. Katholieke onderwijzers bond	1917 1925: 300 1928: 329 Nee	Katholieken in N-I, die wettelijke bevoegdheid hebben tot het geven van Europeesch Onderwijs	Gouvt/ Part Nee Nee	<i>Het Katholieke Schoolblad</i> , Meester Cornelis
16. Vereeniging van leeraren en leeraren b/h M.O.	? 1925: 155 1928: 170 Nee	Zij die werkzaam zijn aan een inrichting voor middelbaar onderwijs in N-I	Gouvt CHA/AVA Nee	<i>Het M.O. in N-I</i> , Bandoeng

<i>Naam Vakvereniging</i>	<i>Oprichting & aantal leden/ Indonesische namen in bestuur</i>	<i>Lid kunnen zijn</i>	<i>Sector/ vakcentrale/ bezoldigde bestuurders</i>	<i>Periodiek & plaats vestiging</i>
17. Vereniging van ambtenaren in dienst van lokale ressorten	1923 1925: 1153 1928: 1105 Aloewi, Soeriodipoetro	Ambtenaren in dienst van lokale ressorten	Gouvt Nee Nee	<i>De Locale Ambtenaar,</i> Bandoeng
18. Nederlands Indisch onderwijzersgenootschap (NIOG)	1898 1925: 1250 1928: 1375 Nee	Zij, die de wettelijke bevoegdheid hebben tot het geven van Europeesch Lager Middelbaar of Hooger onderwijs in N-I	Gouvt/ Part VVL Nee	<i>De School,</i> Weltevreden
19. Bond van Ondercommissarissen en Politie-opzieners	1917 1925: 430 1928: 500 Nee	Ondercommissarissen en Politie-opzieners	Gouvt VVL Nee	<i>Orgaan van de,</i> Soerabaia
20. Vereniging van geëmployeerden bij de PetroleumIndustrie	1920 1925: 750 1928: 1000 Nee	Zij die als Er-opeesch of daarmee gelijkgesteld employé in N-I werkzaam zijn bij één der maatschappijen, aangesloten b/d koninklijke Shell-groep	Part Nee Nee	<i>Minyak,</i> na 1928: <i>Minjak,</i> Balikpapan
21. Bond van Ambtenaren en Beambten b/d P.T.T./ Postbond 1928: Bond van Hooger en middelbaar personeel bij den P.T.T. in N.I.	1905 1925: 2241 1928: 2026 L.G. Miga, St. Sjarif, St. Iskander, Sroedojo	Het personeel van de P.T.T.-dienst in NI vanaf de betrekking van Inlandsch sorteerder, of daarmee gelijkgestelde betrekkingen en hooger	Gouvt VVL Nee	<i>Orgaan van de,</i> Bandoeng
22. Vereniging van niet gegradueerd SS en Tr Personeel in NI/ Spoorbond 1928: Vereniging van middelbaar spoor- en tramwegpersoneel in N.I.	1923 1925: 2700 1928: 2724 Nee, wel 8 in onderafdelingen 1929: 9	Iedereen die behoort tot niet gegradueerd SS en Tr Personeel in NI	Gouvt/ Part VVL Ja	<i>Het Spoorbondsblad,</i> Bandoeng

<i>Naam Vakvereniging</i>	<i>Oprichting & aantal leden/ Indonesische namen in bestuur</i>	<i>Lid kunnen zijn</i>	<i>Sector/ vakcentrale/ bezoldigde bestuurders</i>	<i>Periodiek & plaats vestiging</i>
23. Vereniging van scheepswerktuigbouwkundigen	1918 1925: 478 1928: 641 Nee	gg	Gouvt/ Part Nee, vanaf 1928 Fed ^b Deels	<i>De Indische Voortstuerer,</i> Weltevreden
24. Bond van geëmployeerden b/d, suikerindustrie en aanverwante bedrijven/ Suikerbond	1907 1925: 1928 1928: 1825 Nee	Zij die werkzaam zijn b/d, suikerindustrie en aanverwante bedrijven	Part Fed Ja	<i>Suikerbond,</i> Soerabaia
25. Bond van Indische geneeskundigen	1898 1925: gg 1928: 300 W.Tehupeiory, J.Kayadoe, R.Maamoen, M.Sardjito	gg	Gouvt/ Part Nee Nee	<i>Orgaan van de,</i> Weltevreden
26. Vereniging van Europeesch personeel bij de Pandhuisdienst in N.I. 1928: Pandhuispersoneel	1912 1926: 90 1928: 110 Nee	Alle Europeesche beheerders en onderbeheerders bij den pandhuisdienst en voorst alle hogere ambtenaren	Gouvt Nee Nee	<i>Orgaan van de,</i> Djokjakarta
26. Pestbestrijdingsbond	1927 1929: 300	Personeel van de pestbestrijdingsdienst op Java	Gouvt Nee nee	<i>Grabag,</i> gg
27. Marine-onderofficieren	? 1929: 414	gg	Gouvt VVL Nee	<i>Algemeen Marine Weekblad,</i> Helder
Loodsenvereniging & technici luchtvaartafdeling & natuurwetenschappelijk personeel bij dept van Landbouw & Onderling Belang Marine Etablissement & Waterkracht en elctriciteit & Vereniging van leerkrachten in de praktische vakken	?/1920 /1920/1907/ 1924/? 1925: 17/ 20/ 60/86/68/29 Nee	NVT	Gouvt VVL Nee	NVT

1) In het jaarboekje van 1926 worden totaal 41 Europese vakverenigingen genoemd, daarnaast nog 12 militaire bonden.

2) In 1926 heeft vakcentrale VVL gezamenlijk 7000 leden in 11 bonden, (7500 leden in 12 bonden in 1929), in 1927 heeft AVA 11 bonden en 713 leden, in 1926 heeft de Federatie 3500 leden in zes bonden, (3700 leden in 6 bonden in 1928), in 1927 heeft de Vakcentrale voor Oud-Onderofficieren VOONIL 718 leden in 4 bonden.

Tabel 4.1 'Het aantal in dienst zijnde Europeesche en Inlandsche assistenten' bij de Indische Post 1915-1920, zie pagina 168.

Tabel 4.2 Aantallen hogere en middelbare ambtenaren werkzaam bij de Indische Post 1912-1940, 1947, zie pagina 170.

Tabel 4.3 De financiële uitkomsten van het bedrijf 1918-1929, zie pagina 174.

Tabel 4.4 Opleiding en scholing bij de Indische Post, 1913-1920⁹

<i>Jaar</i>	<i>Opleiding en scholing</i>
1913	Sein- (post- en telegraaf) cursus Weltevreden en Soerabaja (klerken), Commiezenkursus buiten den dienst, Assistenten-instituut
1914	Sein-cursus Weltevreden en Soerabaja (klerken), Commiezenkursus buiten den dienst Assistenten-instituut Postcursus te Leiden Hogere rangencursus
1915	Sein-cursus Batavia en Soerabaja (klerken), Commiezenkursus buiten den dienst, Assistenten-instituut Postcursus te Leiden Hogere rangencursus
1917	Sein-cursus Batavia en Soerabaja (klerken), Commiezenkursus te Batavia, buiten den dienst Assistenten-instituut Examen hogere rangen Leidsche Opleidingsschool voor commies
1918-1919	Ibidem
1920	Post- en telegraafscholen Weltevreden en Soerabaja, Examens voor commies en hogere rangen Assistenten-instituut Leidsche Opleidingsschool voor commies

⁹ *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië, Personeelsgegevens, 1912-1920.*

Tabel 4.5 Opleiding en scholing bij de Indische Post, 1921-1925¹⁰

Jaar	Opleiding en scholing
1921	Post- en telegraafscholen Weltevreden en Soerabaja Examens voor commies en hogere rangen Assistenten-instituut Leidsche Opleidingsschool voor commies
1922	Post- en telegraafschool Weltevreden ¹¹ Examens voor commies en hogere rangen ¹² Assistenten-instituut, wel afschaffing seincursus voor assistenten ¹³ Leidsche Opleidingsschool voor commies ¹⁴
1923	Assistenten-instituut Leidsche Opleidingsschool voor commies
1924	Assistenteninstituut ¹⁵
1925	Geen

Tabel 4.6 Een selectie van rangen en salarissen bij de Indische Post na de BBL-hervorming van 1925 in C- B- en A-schalen¹⁶

Rangen en titulatuur volgens nieuwe regeling	Schaal	Geraamd v 1926		Toegestaan voor 1925.	Meer.	Minder.
		Aantal	fl.			
Hoofd van den dienst	C23	1	19.200	-	-	-
Idem ambtstoelage	-	-	1.800	-	-	-
Hoofd van het bedrijf der telegrafie/ Telefonie/ Posterijen	C23	4	72.000	-	-	-
Afdeelingshoofd	C20/C19	7	106.200	-	-	-
Ingenieur 1 ^e klasse (en 2 ^e en 3 ^e klasse)	C20	11 (14, 4)	129.300	-	-	-
Directeur onderwijs	C19	1	13.200	-	-	-
Inspecteur 1 ^e klasse (en insp, adj insp)	C19	6 (11, 7)	79.200	-	-	-
Hoofdkantoorhoofd (en adj)	C19	5 (5)	58.500	-	-	-

¹⁰ *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië*, Personeelsgegevens 1921-1925 geeft geen specifieke opleidingsgegevens meer voor het personeel. Gegevens in deze tabel zijn uit de berichten van het *Orgaan van de Postbond* waarin door verschillende belangengroepen tegen de sluitingen van de opleidingsmogelijkheden geprotesteerd werd.

¹¹ Redactie, 'lager post personeel', 26-4-1922.

¹² Soehoed Soetan Tanamas, 'vervanging commiezenkursus', 1-6-1923, 78-79.

¹³ Tabir, 'Kort verslag van den heer Tabir van zijn besprekingen gedaan tijdens de propagandareis', 1-9-1923, 159.

¹⁴ Anoniem, 'officieuze berichten', *De Expres* 28-5-1923.

¹⁵ Ten Dijk, *Postgeschiedenis*, 78-80.

¹⁶ Anoniem, *Orgaan van de Postbond*, 16-7-1925.

Rangen en tituluur volgens nieuwe regeling	Schaal	Geraamd v 1926		Toegestaan voor 1925.	Meer.	Minder.
		Aantal	fl.			
Kantoorhoofd 1 ^e klasse	C19	11	111.600	-	-	-
Controleur 1 ^e categorie (en 2 ^e)	B11	65 (105)	407.660	-	-	-
Hoofdtelefoon-ambtenaar (en 1 ^e , 2 ^e , 3 ^e)	B11	5 (18,40,20)	45.000	-	-	-
Hoofdradiocommies (en 1 ^e , 2 ^e)	B11	10 (20,19)	54.000	-	-	-
Magazijnmeester	B10	2	16.800	-	-	-
Kantoorhoofd	B9	2	15.000	-	-	-
Hoofdcommies (en 1 ^e , 2 ^e , adj)	B9	7 (21, 29,4)	45.600	-	-	-
Archivaris	B9	1	7.200	-	-	-
Commies 1 ^e (kantoordienst) (en commies)	B9	150 (151)	100.500	-	-	-
1 ^e klerk	B9	38	39.032	-	-	-
Hoofdtelefonist (en 1 ^e)	B9	53 (100)	92.630	-	-	-
Technisch ambtenaar 1 ^e (en 2 ^e , 3 ^e , 4 ^e)	B5	55 (110, 57, 244)	306.000	-	-	-
Klerk (kantoordienst)	A18	185	341.460	-	-	-
Hulpcommies	-	-	253.480	-	-	-
Assistent	A18	1363	1.587.400	-	-	-
Minder personeel			3.242.400	-	-	-
<i>Totaal</i> ¹⁷	-	-	13.236.910	15.140.400		1.903.490 (1)
Standplaatstoelagen	-	-	260.850	-	260.850 (1)	
Overgangsbezoldigingen	-	-	2.310.585	-	2.310.585 (1)	
Overgangstoelagen	-	-	171.315	-	171.315 (1)	
<i>Totaal</i>			15.579.660	14.740.400	2.742.750 839.260	1.903.490

* In verband met de ingevoerde nieuwe algemene salarisregeling. Er is op gerekend, dat in den loop van 1925 al het op wachtgeld en non-actief gesteld personeel van den kantoordienst weder in dienst zal zijn genomen, al zal het tijdelijk moeten dienen voor vervulling van vacatures in groepen van lagere rangen.

17 Vanwege mijn selectie (enkele hogere rangen zijn weggelaten) kloppen de opgetelde totalen in deze tabel niet. Het gaat mij met deze tabel om de zichtbaarheid van de grote financiële verschillen tussen de rangen.

Tabel 4.7 Opleiding en scholing bij de Indische Post, 1926-1930¹⁸

<i>Jaar</i>	<i>Opleiding en scholing</i>
1926	Technische ambtenaren cursus Commiezen cursus (per september) ¹⁹
1927	Technische ambtenarencursus, Cursus voor hogere vorming, Commiezen cursus, Curses 'eigenlijke werkers' (klerken) Bovenstaande in Postschool Bandoeng
1928	Ibidem
1929	Postschool Bandoeng, Cursus radiodienst
1930	Postschool Bandoeng, Cursus radiodienst, Cursus telegraaf en telefoondienst

Tabel 4.8 De financiële uitkomsten van het bedrijf inclusief afschrijvingen en leningrente over het in bezittingen gestoken kapitaal, afgerond op miljoenen, 1930-1940/1947, zie pagina 181.

¹⁸ *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië*, Personeelsgevens, 1926-1930.

¹⁹ Redactie, 'Voorlopige regeling omtrent den op te richten commiezen cursus', 1-7-1926, 203.

Tabel 4.9 Opleiding en scholing bij de Indische Post, 1935-1940²⁰

<i>Jaar</i>	<i>Opleiding en scholing</i>
1931	Postschool Bandoeng
1932	Postschool Bandoeng ²¹
1933	Cursus tot monteur
1934	Geen
1935	Cursus tot monteur, Commies opleiding, Cursus tot vorming van hogere ambtenaren
1936	Bovenstaande in de postschool van Bandoeng, Radiocursus Batavia
1937	Ibidem, Controleurscursus, Cursus tot monteur lijntelegraaf, Cursus tot instrumentenmaker
1938	Leergang tot opleiding voor: 1. Adj. Controleur 1 ^e klasse 2. Postcommies 3. Monteur (radiodienst) 4. Monteur (lijntelegraaf) 5. Monteur (Instrumentenmaker)
1939	Leergang tot opleiding voor: 1. Adj. Controleur 1 ^e klasse 2. Adj. bedrijfsambtenaar 3. Monteur (radiodienst) 4. (Onder) opzichter 5. Monteur (lijntelegraaf)
1940	Leergang tot opleiding voor: 1. Adj. Controleur 1 ^e klasse 2. Adj. Bedrijfsambtenaar 3. Monteur (radiodienst) 4. Monteur (lijntelegraaf)

Tabel 4.10 Aantallen artikelen in het Nederlands (N) en in het Maleis (M) in het Orgaan van de Postbond van Indonesische schrijvers, 1920-1940, zie pagina 194.

Tabel 4.11 Ledenaantallen Postbond, 1907, 1913-1929²² en 1930-40²³, zie pagina 198.

²⁰ *Verslag omtrent den Post-, telegraaf- en telefoondienst in Nederlandsch-Indië*, Personeelsgegevens, 1936-1939.

²¹ Anoniem, 'depressie', *Algemeen Handelsblad voor Nederlandsch-Indië*, 8-4-1932.

²² Gedenkboek Postbond, 43, 51, 125.

²³ Voor 1936-38 komen de cijfers uit 'Jaarverslag', *Orgaan van de Postbond* eerste februarinumnummer, 1-2-1938, 365; Ibidem, 1-2-1939, 317; Ibidem 1-2-1940, 331. Voor de overige jaren komen de cijfers uit de grafische tabel 'Iedental', *Orgaan van de Postbond* jubileumnummer 1930-1940.

Tabel 5.1 Verhouding van Europeanen en Inlanders in 's Lands dienst, 1917/1928 volgens H.M.J. Hart^{24*}

<i>Departement</i>		1917			1927			<i>Percentage der Eu in</i>	
<i>Nr.</i>	<i>Naam</i>	<i>Euro-pea-nen</i>	<i>In-lan-ders</i>	<i>Totaal</i>	<i>Euro-pea-nen</i>	<i>Inlan-ders</i>	<i>Totaal</i>	1917	1928
I	Regeering, hogere colleges	294	143	437	366	330	696	67	53
II	Justitie	1103	3957	5060	1877	5455	7332	22	26
III	Financiën	1434	11381	12815	2310	14905	17215	11	13
IV	B.B.	2522	36621	39143	3017	42730	45747	6	7
V	Onderwijs en E.	2474	8297	10771	3482	15008	18490	23	9
VI	Landbouw, Nijverheid, Handel	722	2911	3633	841	3267	4108	20	20
VII	B.O.W.	986	3244	4230	901	8488	9389	23	9
VIII	Gouvernements-bedrijven	6482	24053	30535	5553	56240	61793	21	9
<i>Totaal Burgerl. Departementen</i>		<i>16017</i>	<i>90607</i>	<i>106624</i>	<i>18347</i>	<i>146423</i>	<i>164770</i>	<i>16</i>	<i>11</i>

De tabel van Hart gaat verder met de militairen en Oorlog en Marine. De percentages voor deze departementen zijn volgens Hart in 1917 28% en 28% en in 1928 24% en 23%.

Als totaal generaal geeft Hart de percentages voor 1917 19% en voor 1928 14%.

* Zonder definitie van wie precies tot 'Europeaan' of 'Inlander' gerekend is. Hart voegt bij de kolom Inlanders in 1928 toe: de cijfers in deze kolom zijn in enkele gevallen te hoog. Bij gebrek aan gegevens is n.l. eenvoudigheidshalve aangenomen, dat alle personen bezoldigd volgens de z.g. hulpregelingen Inlanders zijn. Hoe groot het percentage Europeanen hierbij is, is niet bekend.

Tabel 5.2 Samenstelling Eerste Volksraad, 1918-1920²⁵

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
N.I.V.B. Nederlandsch- Indische vrijzinnige bond (1916).	5 (5)	N.I.V.B.	5 (5)		
C.E.P. Christelijke Ethische Partij, (1917) later C.S.P. Christelijke staatkundige partij.	3 (-)	B.O. Boedi Oetomo (1908)	1 (-)		
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	1 (-)	N.I.P.	1 (-)		
I.S.D.P. Indische Soc-Democratische partij (1914)	1 (-)	S.I. Sarekat Islam (1912)	1 (-)		
N.I.P. Nationaal Indische Partij (1912)	1 (-)	Sumatranenbond (1918)	1 (1)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (-)				
Partijloos	8 (4)	Partijloos	5 (2)	Partijloos	3 (-)
<i>Totaal</i>	<i>20 (9)</i>				

²⁵ S.L. van der Wal (red.), *De Volksraad en de staatkundige ontwikkeling van Nederlands-Indië, Tweede Stuk* (Groningen 1965) 690.

Tabel 5.3 Samenstelling Tweede Volksraad, 1921-1924²⁶

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	7 (7)	P.E.B.	8 (8)	P.E.B.	1 (-)
N.I.V.B. Nederlandsch-Indische vrijzinnige bond (1916).	3 (1)	N.I.V.B.	4 (2)		
C.E.P. Christelijke Ethische Partij, (1917)	4 (2)	B.O. Boedi Oetomo (1908)	2 (-)		
I.E.V. Indo Europees Verbond	2 (1)				
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	2 (-)	C.E.P.	1 (-)		
I.S.D.P. Indische Soc-Democratische partij (1914)	1 (-)	Pagoejoeban Pasoendan (1914)	1 (-)		
N.I.P. Nationaal Indische Partij (1912)	1 (-)				
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (-)				
S.I. (H. Agus Salim, gelijkgesteld)	1 (-)				
Sum. Bond (Abdul Rivai, genaturaliseerd)	1 (-)				
Partijloos	2 (1)	Partijloos	4 (2)	Partijloos	2 (-)
<i>Totaal</i>	<i>25 (12)</i>		<i>20 (12)</i>		<i>3 (-)</i>

²⁶ Ibidem, 691.

Tabel 5.4 Samenstelling Derde Volksraad, 1924-1927²⁷

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	6 (5)	P.E.B.	10 (10)	C.H.H. (Chung Hwa Hui, 1928)	2 (-)
N.I.V.B. Nederlandsch-Indische vrijzinnige bond (1916).	4 (1)	N.I.V.B.	4 (2)		
C.E.P. Christelijke Ethische Partij, (1917)	3 (-)	B.O. Boedi Oetomo (1908)	1 (-)		
I.E.V. Indo Europees Verbond	4 (4)	C.E.P.	1 (-)		
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	2 (-)	I.K.P.	1 (-)		
I.S.D.P. Indische Soc-Democratische partij (1914)	1 (-)	S.I.	1 (-)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (1)				
Middenpartij (1923)	1 (-)				
Sum. Bond	1 (1)				
Partijloos	2 (-)	Partijloos	2 (-)	Partijloos	1 (-)
<i>Totaal</i>	<i>25 (12)</i>		<i>20 (12)</i>		<i>3 (-)</i>

27 Ibidem.

Tabel 5.5 Samenstelling Vierde Volksraad, 1927-1931²⁸

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	8 (6)	P.E.B.	8 (6)	P.E.B.	2 (1)
N.I.V.B. Nederlandsch- Indische vrijzinnige bond (1916).	2 (1)	N.I.V.B.	3 (3)		
C.E.P. Christelijke Ethische Partij, (1917)	3 (-)	B.O. Boedi Oetomo (1908)	2 (1)		
I.E.V. Indo Europees Verbond	6 (6)	C.E.P.	1 (-)		
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	3 (1)	M.P.V. Moluks Politiek Verbond	1 (1)		
I.S.D.P. Indische Soc-Democratische partij (1914)	2 (-)	Pasoendan (1914)	1 (1)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (1)	K.B. (Kaoem Betawi, 1923)	1 (-)		
		Persatuan Minahasa (PM, 1927)	1 (1)		
Partijloos	5 (-) (2 westers bedrijfsleven)	Partijloos	7 (6)	Partijloos	3 (2)
<i>Totaal</i>	<i>30 (15)</i>		<i>25 (19)</i>		<i>5 (3)</i>

28 Ibidem, 692.

Tabel 5.6 Samenstelling Vijfde Volksraad, 1931-1935²⁹

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	1 (1)	P.E.B.	2 (2)	P.E.B.	2 (1)
N.I.V.B. Nederlandsch- Indische vrijzinnige bond (1916).	1 (-)	N.I.V.B.	1 (1)	C.H.H.	2 (2)
C.S.P. Christelijke Staatkundige Partij, (opvolger CEP)	2 (1)	B.O. Boedi Oetomo (1908)	2 (2)		
I.E.V. Indo Europees Verbond	6 (6)	Perserikatan Kaoem Cristen (P.K.C.)	1 (-)		
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	2 (1)	M.P.V. Moluks Politiek Verbond	1 (-)		
I.S.D.P. Indische Soc-Democratische partij (1914)	1 (-)	Pasoendan (1914)	1 (1)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenslands bestuur (1911).	1 (1)	Perhimpoean Pegawai Bestuur Boemiputra (P.P.B.B., 1929)	7 (6)		
Economische groep	4 (-)	Persatoean Minahasa (PM)	1 (1)		
Stuwgroep	1 (-)	Nationalisten	8 (5)		
Vaderlandse Club (VC, 1929)	5 (5)	Perhimpoean Katolik di Indonesia (PPKI)	1 (-)		
Partijloos (middenstand)	1 (-)	Partijloos	5 (2)	Partijloos	1 (-)
<i>Totaal</i>	<i>25(15)</i>		<i>30(20)</i>		<i>5(3)</i>

²⁹ Ibidem.

Tabel 5.7 Samenstelling Zesde Volksraad, 1935-1939³⁰

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	1 (-)	P.E.B.	3 (2)	P.E.B.	1 (1)
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	2 (1)	Vereniging voor Gediplomeerde Ambtenaren bij de bestuursdienst (VAIB) (1928)	1 (1)	C.H.H.	2 (1)
C.S.P. Christelijke Staatkundige Partij, (opvolger CEP)	2 (1)	C.S.P.	2 (1)	P.T.I., Partij Tiong Hwa Indonesia (1931)	1 (1)
I.E.V. Indo Europees Verbond	8 (8)	Perserikatan Kaoem Cristen (PKC)	1 (-)		
I.E.V.V.O. Vrouwen Organisatie	1 (-)	Jong Islamietenbond	1 (-)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (1)	Pasoendan (1914)	1 (1)		
Economische groep	4 (-)	Perhimpoean Pegawai Bestuur Boemiputra (P.P.B.B., 1929)	5 (5)		
Vaderlandse Club (VC, 1929)	4 (4)	Perhimpoean Minahasa (PM)	1 (1)		
		Nationalisten	5 (5)		
		Parindra (Partai Indonesia Raya, 1937)	3 (2)		
		PPKI	1 (-)		
Partijloos	2 (-)	Partijloos	6 (2)	Partijloos	1 (-)
<i>Totaal</i>	<i>25 (15)</i>		<i>30 (20)</i>		<i>5 (3)</i>

30 Ibidem, 693.

Tabel 5.8 Samenstelling Zevende Volksraad, 1939-1942³¹

<i>Europeanen</i>		<i>Inlanders</i>		<i>Vreemde Oosterlingen</i>	
<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal benoemd (gekozen)</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>	<i>Partij of groep</i>	<i>Aantal gekozen/ benoemd</i>
P.E.B. Politiek Economische Bond (1919)	1 (-)	P.E.B.	2 (-)	P.E.B.	1 (1)
I.K.P. Indische Katholieke Partij (1918)	3 (2)	Vereniging voor Gediplomeerde Ambtenaren bij de bestuursdienst (VAIB) (1928)	1 (1)	C.H.H.	2 (2)
C.S.P. Christelijke Staatkundige Partij, (opvolger CEP)	2 (1)	C.S.P.	2 (1)		
I.E.V. Indo Europees Verbond	8 (7)	PPKI	1 (-)		
Nederlands-indische Sociale Vrouwenorganisatie (NISVO)	1 (-)	Partai islam indonesia (P.I.I.)	1 (-)		
V.A.B.B. Ver. v. Ambtenaren bij het (Europeesch) Binnenlands bestuur (1911).	1 (1)	Pasoendan (1914)	1 (1)		
Economische groep	4 (-)	Perhimpoean Pegawai Bestuur Boemiputra (P.P.B.B., 1929)	6 (6)		
Vaderlandse Club (VC, 1929)	4 (4)	Perhimpoean Minahasa (PM)	1 (1)		
		Indonesische nationale Fractie, opvolger nationalisten	4(4)		
		Parindra (Partai Indonesia Raya, 1937)	4 (4)		
Partijloos (werknemers)	1 (1)	Partijloos	7 (1)	Partijloos	2 (-)
<i>Totaal</i>	<i>25 (16)</i>		<i>30 (19)</i>		<i>5 (3)</i>

31 Ibidem.

Samenvatting: Het groot bestuurs- hervormingswerk

De emancipatiestrijd van Indonesische werknemers in het westerse bedrijfsleven en de indianisatie van Nederlands-Indië in het interbellum

De indianisatie waar dit boek over gaat, lag aan de basis van het ontstaan van een Indonesische middenklasse, die gewapend met een westerse opleiding, zichzelf eerst een plek wist te verwerven in de tussenrangen van gouvernement en bedrijfsleven en vervolgens meer wilde voor zichzelf en het land. De betekenis van de indianisatie ligt niet in de economische waarde die de ontwikkeling voor instellingen en bedrijven in Nederlands-Indië had, maar in het gevoel van eigenwaarde en het politieke bewustzijn dat de Indonesiërs ermee ontwikkelden. De emancipatiestrijd van deze Indonesiërs in de lagere 'Europese' rangen van het gouvernement en het westerse bedrijfsleven legde in het interbellum de basis voor de latere economische onafhankelijkheid van Indonesië.

De voorwaarden voor indianisatie ontstonden tijdens de eerste decennia van de twintigste eeuw, de jaren van de ethische politiek. De toegankelijkheid van westers onderwijs voor Indonesiërs werd vergroot en gelijke arbeid moest bij het gouvernement gelijk beloond gaan worden ongeacht afkomst. Zelfs in het behoudende particuliere bedrijfsleven drongen de gevolgen van de indianisatie door. In bedrijven met veel verschillende 'Europese' tussenrangen ontstond ruimte voor emancipatie van Indonesische werknemers die met een volledige of gedeeltelijke westerse middelbare schoolopleiding instroomden.

Lange tijd onderschatten zowel de Europese als de Indonesische belanghebbende elite het belang van deze emancipatiestrijd omdat die zich op een niveau afspeelde met een economisch relatief lage waarde en in organisaties waarvan de status niet al van oudsher vaststond. Bovendien had zich tijdens het interbellum bij leidinggevendenden een ambivalente houding ten aanzien van het rascencriterium ontwikkeld, waarbij de verdiensten van Indonesiërs in Europese rangen op het conto van de westerse opleiding en werkervaring werd geschoven terwijl tegelijkertijd racistische vooroordelen over de onrijpheid van het Indonesische volk als geheel bleven bestaan.

Ideeën over de 'onrijpheid van de inlander' werden versterkt door de Nederlandstalige literatuur die in het interbellum over koloniale staatkundige zaken verscheen. Kielstra, Boeke en de meeste schrijvers in *Koloniale Studiën* zijn voorbeelden van wat door Van den Doel 'een merkwaardige coalitie van ethische denkers, paternalistische bestuursambtenaren en conservatieve politici' is genoemd, die met hun cultuurrelativisme in het interbellum een vrijwel permanente koloniale overheersing probeerden te rechtvaardigen. De waarde van de Indonesische emancipatie in het bedrijfsleven werd door deze belanghebbende elite gebagatelliseerd.

In de loop van het interbellum viel het belang van wat de Europese bedrijfsleiding wel of niet dacht over het rascencriterium in het niet bij de ontwikkelingen op de volatiele Indische arbeidsmarkt. In tijden van economische groei was elk gekwalificeerd perso-

neelslid gewild. In tijden van crisis bleken de Indonesiërs in de 'Europese' rangen met hun taal- en cultuurkennis een brugfunctie te vervullen hetgeen de trend van indianisatie weer versterkte. Indonesische werknemers met westerse kwalificaties kwamen bovendien uit een veel grotere vijver dan de Europese of Indo-Europese concurrentie en drukten hen uit de markt voor de lagere 'Europese' middenkaderbanen.

De emancipatie van de Indonesiërs breidde zich uit tot de Europese vakbonden, die begin jaren twintig een antwoord probeerden te vinden op het Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL) van de Indische regering. Bij deze salarisregeling werden alle overheidsfuncties opgedeeld in verschillende bezoldigingsschalen (A, B, C) met een groot aantal subdivisies. Als in een bezoldigingsschaal een meerderheid van Indonesiërs ontstond, werd de hele schaal naar een A-schaal en 'inlands loonpeil' afgewaardeerd. Het merendeel van de achterban van de Europese vakbonden bestond van oudsher uit Indo-Europeanen die in de B-schalen gezelschap hadden gekregen van Indonesiërs met westerse kwalificaties. Voor hun representativiteit en toekomstige groei waren de Europese bonden van deze Indonesiërs afhankelijk geworden.

De invoering van de BBL zette de solidariteit binnen en tussen de bonden onder druk. De Europese ambtenarenbonden van de Vereniging voor Landsdienaren probeerden samen met de Federatie van de Europese bonden uit de particuliere sector een Algemene Nederlandsch-Indische Vakbond op te richten om de structurele ondermijning van de lonen in de lagere Europese rangen tegen te gaan. Dit mislukte omdat de 'kolonist-werknemer' van de Federatie het tempo van de indianisatie in het bedrijfsleven onderschatte en zichzelf als onmisbaar deel van de belanghebbende elite in de kolonie zag. Vanwege deze 'koloniale geest' ging de eenheidsgedachte in de vakbeweging ten onder en kregen bedrijven en gouvernement de vrije hand in het bepalen van het loonpeil in Indië.

Binnen een Europese ambtenarenbond als de Postbond won de solidariteit met de laagste geïndianiseerde rangen het van de 'koloniale geest' van de hogere Europese rangen en werd een splitsing van de bond voorkomen. Indonesische leden schreven begin jaren twintig trots in het Orgaan van de Postbond over de kracht van de moderne postvoorziening voor eigen land en met bittere ontgoocheling over de bezuinigingen van het gouvernement in de jaren daarna. Schrijvers met communistische boodschap verdwenen na het stakingsjaar 1923, maar schrijvers met coöperatieve, socialistische en islamitisch-nationalistische standpunten bleven zich inzetten voor een groot Indië in het algemeen en één -sterk-broederlijk- P.T.T.-personeel in het bijzonder. Toen na 1926 de brievenrubriek uit het postbondsblad verdween, gold dat niet voor de Indonesiërs in besturen en afdelingen van de bond. Zij tonen het politiek bewustzijn 'in de boezem van het inheemse personeel' en geven stem aan een opkomende Indonesische middenklasse.

In de Nederlandstalige dagbladders van de jaren twintig werd deze Indonesische stem lang genegeerd net als de indianisatie en waar ze uit voortkwam. In de jaren twintig werd 'indianisatie' in de pers uitsluitend gebruikt als leenwoord voor de ontwikkelingen in Brits-Indië. Kennelijk onttrok een ontwikkeling die plaatsvond in ondergeschikte banen zich aan de blik van de Nederlandstalige journalisten. In de Europese vakbondswereld en in het onderwijs lag dat anders. Vanaf 1927 brachten zij het woord indianisatie voor de Indische situatie in zwang, waarschijnlijk omdat het structurele karakter van de emancipatie die zij om zich heen zagen hen deed denken aan de ontwikkelingen in India. Pas toen het gouvernement indianisatie bracht als basis voor haar loonbeleid in de crisis, kreeg het

ook in de pers de definitie van een ontwikkeling waarin de banen voor de lagere midden-groepen werden overgenomen door de inheemse bevolking.

In de Volksraad maakte de discussie over de indianisatie een vergelijkbare ontwikkeling door. Tot ver in de jaren twintig bleef indianisatie in de raad onbesproken en toen het debat losbarstte, was de ontwikkeling al bijna twee decennia gaande. De Volksraad was een adviesraad waaraan het tijdens alle acht zittingen van haar bestaan zou ontbreken aan zowel achterban als democratische beslissingsbevoegdheid. Indonesiërs vormden sinds 1931 een meerderheid in de raad, maar werden getript gekozen of door het gouvernement benoemd. De inheemse belanghebbende elite, het aristocratische binnenlands bestuur, was sterk oververtegenwoordigd. Dit verklaart waarom een 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' in de lagere Europese rangen van gouvernement en bedrijfsleven hen tot dan toe ontgaan was.

De Indische regering deed in 1931 met haar 'korte opmerking' een soort juli-belofte aan de Volksraad. Zij beloofden indianisatie niet alleen als bezuiniging te gebruiken maar ook als ontwikkeling te stimuleren. De invoering van de persbreidel had er datzelfde jaar voor gezorgd dat de gouverneur-generaal elke krant kon verbieden die onwelgevallige politieke informatie publiceerde. De pers mocht nog wel uitspraken gedaan in de Volksraad citeren, die buiten de raad met vervolging bekocht zouden worden. De Volksraad was zo het laatste forum in Nederlands-Indië geworden waarin een vorm van vrijheid van meningsuiting gewaarborgd was. De discussies in de raad over de indianisatie deed denkrimte ontstaan, waarna niemand nog om het onderwerp van de indianisatie heen kon.

De Indo Europese Vereniging reageerde fel op het indianisatiebeleid van de Indische regering, dat zij zagen als bedreiging van het voortbestaan van haar Europese achterban. Voor de Indonesische Nationale Fractie ging indianisatie daarentegen per definitie niet ver genoeg. Zij zochten naar indonesisering of indonesianisatie op alle vlakken van de samenleving. Dat zij daarmee ook de positie van de traditionele aristocratie bedreigden was de verschillende conservatieve Indonesische fracties in de raad niet ontgaan. De belofte van verdere indianisatie bij de overheid gaf deze conservatieve fracties perspectief op een veel grotere invloed, zodat zij het beleid van de Indische regering vooralsnog het voordeel van de twijfel gaven.

Naarmate de bezuinigingsmaatregelen elkaar opvolgden, keerde de Europese Vaderlandse Club zich met openlijk racistische argumenten tegen de 'ontblanking' die volgens hen bij verdere indianisatie dreigde. Het Indo Europees Verbond pleitte tegelijkertijd voor een beleid van 'verindisching' in plaats van indianisatie om de eigen Indo-Europese achterban bescherming te geven op de arbeidsmarkt. Hiermee versterkten beide partijen de polarisatie in de raad. Bij de conservatieve Indonesische fracties groeide dan ook het ongeduld met zowel de grofheid van de Europese partijen als met de trage resultaten van het indianisatiebeleid van de Indische regering. Tot hun woede stopte de Indische regering met de uitbreiding van de rangen die voor indianisatie in aanmerking kwamen zodra in 1935 het ergste van de crisis voorbij was. In plaats daarvan nam Buitenzorg maatregelen die vooral ten goede kwamen aan de trekkers van de Vaderlandse Club. Voor de meeste Indonesiërs in de Volksraad, verbrak de Indische regering daarmee de juli-belofte van 1931. Dit werkte als katalysator voor nationalistische eensgezindheid bij de Indonesische Volksraadsleden.

Een mijlpaal in deze ontwikkeling was de petitie die de PPBB, de partij van de 'inheemse' bestuursambtenaren, indiende om aan Nederlands-Indië 'langs de weg van geleidelijke hervorming een staat van zelfstandigheid toe te kennen binnen artikel 1 van de grondwet' ingediend. Ontevredenheid met de trage uitvoering van het indianisatiebeleid zorgde ervoor dat de verschillende conservatieve Indonesische fracties zich dit keer wel gezamenlijk tegen de Indische regering keerden. Ontevredenheid met het indianisatiebeleid was ook de reden waarom de IEV-fractie de petitie steunde, zodat een meerderheid van de Volksraad voor stemde. Toen de petitie Soetardjo een tweetal jaar later in Nederland werd afgewezen, overtuigde dit Indonesiërs in de raad en daarbuiten dat de Nederlands-Indische regering de 'natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling' van het land inmiddels in de weg stond. De autoriteit van de laat-koloniale staat in Indië lag in gruzelementen omdat de regering zich openlijk niet aan zijn woord had gehouden.

Rassenonderscheid of het idee dat het Indonesische volk de juiste staat van rijpheid miste om zonder Europese superieuren verder te kunnen, had de autoriteit van de Indische regering ondermijnd. Het indianisatie-beleid van de Indische regering zorgde ervoor dat de positie van de laat-koloniale staat Nederlands-Indië al voor de Tweede Wereldoorlog onhoudbaar werd. Ook het beperkte gezag van de Volksraad was voorbij. In mei 1939 vormden nationalistische partijen een federatie van vrijwel alle belangrijke Indonesische politieke partijen om Indonesië per onmiddellijke ingang een parlement met beslissingsrecht te geven. De tijd was rijp voor een Indonesische bestuurshervorming zonder Nederland en zonder Indië.

Summary: The great work of governance reform

The emancipation struggle of Indonesian workers in European companies and the Indianization of the Dutch East Indies in the interwar period

The Indianization this book is about, lies at basis of the emergence of an Indonesian middle class. Armed with low levels of Western education, they managed to secure a place in the intermediate ranks of government and European companies and then wanted more for themselves and their country. The significance of Indianization lies not in the economic value of the development for institutions and companies in the Dutch East Indies, but in the sense of self-esteem and the political awareness that the Indonesians developed with it. The emancipation struggle of these Indonesians in the lower 'European' ranks of the government and Western companies in the interwar period laid the foundation for Indonesia's later economic independence.

The conditions for Indianization arose during the first decades of the twentieth century, the years of so-called Dutch 'ethical politics'. The accessibility of Western education for Indonesians had been gradually increased by Dutch colonial government. In departure from standing colonial practise, it had also decreed equal work in government service to be paid equally regardless of ethnical origin. The consequences of this governmental Indianization penetrated even the conservative private sector. In companies with many intermediate 'European' ranks employment of Indonesian employees with full or partial Western secondary school education became a viable option.

For a long time, both European and Indonesian interested elites underestimated the importance of this emancipation struggle because it took place at a level with relatively low economic value and in organizations whose status were not traditionally established. In addition European executives displayed an ambivalent attitude towards the newcomers in their organisation, clearly influenced by the racial criteria of the day. Merits of Indonesians in European ranks were being attributed to Western education and work experience, while at the same time racist prejudices about the immaturity of the Indonesian people as a whole continued to exist. Ideas about structural 'immaturity of the native' were reinforced by Dutch literature on colonial political affairs. Kielstra, Boeke and most of the writers in the influential contemporary magazine *Koloniale Studiën* are examples of what Van den Doel has called 'a curious coalition of ethical thinkers, paternalistic civil servants and conservative politicians', who tried to justify an almost indefinite duration of Dutch colonial domination.

In the course of the interwar period, the importance of what European management thought or did not think about racial criteria was overtaken by developments in the volatile Indian labour market. In times of economic growth, every qualified member of staff was in demand. In times of crisis, Indonesians in 'European' ranks fulfilled a bridging function with their language and cultural knowledge, which in turn reinforced the trend of Indianization. Moreover, Indonesian workers with Western qualifications came from a

much larger pool than their European or Indo-European competitors, pushing them out of lower 'European' jobs for which a form of European qualifications were a prerequisite.

This emancipation of Indonesian workers extended to the European trade unions, which in the early 1920s tried to find an answer to the Indies Government's Remuneration Decree (BBL). Under this salary scheme, all government functions were divided into different pay scales (A, B, C) with a large number of subdivisions. If a majority of Indonesians emerged in one of the lower B scales, it was henceforth downgraded to an A scale with corresponding 'inland wage level'. Traditionally, the majority of European trade unions' members consisted of Indo-Europeans with B-scale wages. Their interests now both coincided and collided with those of the Indonesians with Western qualifications. Soon European unions became dependent on these Indonesians, both for their representativeness and for future growth.

Meanwhile the introduction of the BBL had put pressure on solidarity within and between the unions. The European civil service unions together with the Federation of European private sector unions, attempted to set up a General Dutch-Indies Tradeunion to counter the structural undermining of wages in the lower European ranks. This joint venture failed because the Federation's 'settler-workers' saw themselves more as an indispensable part of the interested elite in the colony than as employees. Because of this 'colonial spirit', the idea of unity in the trade union movement collapsed and companies and the government were given a free hand in determining the wage level in the Indies.

Within some European unions such as the Postal Union, solidarity with the lowest Indianized ranks prevailed over the 'colonial spirit' of the higher European ranks and a split of the union was prevented. In the early 1920s, Indonesian members proudly wrote to the Paper of the Postal Union about the importance of the modern postal service for their country. Not long after they would write about their bitter disappointment with the cut-backs made by government after 1924. Writers with a communist messages all but disappeared from the union-paper after the strike year of 1923, but writers with cooperative, socialist and Islamic-nationalist views continued to write for 'a great East Indies in general and one strong-brotherly P.T.T.-personnel in particular'. When the letters section disappeared from the postal paper after 1926, Indonesians stayed on as members of both rank and file and local boards members of the postal union. They represented the growing political consciousness 'in the bosom of the indigenous workforce' and gave voice to an emerging Indonesian middle class.

In the Dutch-language newspapers of the 1920s, this Indonesian voice was long ignored, just like the Indianization from which it originated. In the 1920s, 'Indianization' was used in the press solely as a loanword for developments in British India. Apparently, a development that took place in low profile jobs escaped the attention of Dutch-speaking journalists. The situation was different in the European trade union world. From 1927 they coined the word Indianization for the Indies situation, perhaps because the structural character of the emancipation they were confronted with at work, reminded the of developments in India. Only when the government introduced Indianization as the basis for its wage policy in 1932, the press at large woke up to the fact that jobs for the lower middle classes were taken over by members of the indigenous population.

In the Volksraad, the discussion about Indianization went through a similar development. Until well into the 1920s, Indianization remained undiscussed in the council and

when the debate finally began, the development had been well on its way for almost two decades. The Volksraad was an advisory council that, during all eight sessions of its existence, lacked both grassroots support and democratic decision-making power. Indonesians had formed a majority on the council since 1931, but were either elected in stages or appointed by the government. The indigenous interested elite, the aristocratic civil service, was greatly over-represented. This explains why a 'natural and necessary development' in the lower European ranks of government and industry had hitherto eluded them.

In 1931, the Indies government made a 'July promise' to the Volksraad with its 'brief remark' about the role of indanisation in the Indies. They promised not to use Indianization only as a cost-cutting tool, but to stimulate this 'natural development' to the benefit of all involved. That same year, the introduction of the press ban ordinance had ensured that the governor-general could ban any newspaper that published unwelcome political information in the colony. However, the press was still allowed to quote statements made in the Volksraad, effectively making it the last forum in the Dutch East Indies in which some freedom of expression was still guaranteed. Thus debate about the government's ruling on Indianization in the council created room for thought, after which the subject of Indianization could not be ignored any longer.

The Eurasian Association reacted strongly to the Indianization policy of the Indian government, which they saw as a threat to the survival of its own group. For the Indonesian Nationalistic Group however, Indianization by definition did not go far enough. They looked for indonesianization or indonesianization in all areas of society. The fact that they thereby also threatened the position of the traditional aristocracy in colonial civil service, had not gone unnoticed by the various conservative Indonesian factions in the council. At the same time, the government's promise of further Indianization gave these conservative factions the prospect of much greater influence in the future, so they decided to give the Indian government the benefit of the doubt for the time being.

As one austerity measure followed another, the European Patriotic Club turned against the threat of 'dewhitening', to them implicit in this government policy. With openly racist arguments they argued the need for protection from further Indianization in the Indies. At the same time, the Indo-European Union advocated the use of 'indiesation' instead of Indianization to slow down the development and to suit the sensibilities of their own membership. With their stance both parties reinforced the polarization in the council. Conservative Indonesian factions now grew impatient with both the rudeness of the European parties and the slow results of the Indianization policy as a whole. To their anger, the Indian government stopped expanding the ranks eligible for Indianization once the worst of the crisis had passed in 1935. Instead, Buitenzorg took measures that mainly benefited the supporters of the European Patriotic Club. For most Indonesians in the Volksraad, the Indies government thus broke the July promise of 1931. This acted as a catalyst for nationalistic sentiment among all Indonesian Volksraad members.

A milestone in this development was the petition submitted by the PPBB, the party of the 'indigenous' civil servants, to grant the Dutch East Indies 'a state of independence within Article 1 of the constitution through gradual reform'. Dissatisfaction with the slow implementation of the Indianization policy had finally resulted in the various conservative Indonesian factions uniting against the Indian government. Dissatisfaction with the

Indianization policy was also the reason why the Eurasian Association joined them, so a majority of the Volksraad voted in favour of the petition. When the Soetardjo petition was rejected without a doubt two years later, this convinced Indonesians in the council and beyond that the Dutch East Indies government was now standing in the way of the country's 'natural and necessary development'. The authority of the late colonial state in the Indies was shattered because the government openly failed to keep its word.

The Indianization policy of the Indies government had made the position of the late colonial state of the Dutch East Indies an untenable one even before the Second World War. The limited authority of the Volksraad was also over. In May 1939, nationalists formed a federation of almost all major Indonesian political parties demanding a real parliament for Indonesia. The time was ripe for a great governance reform in Indonesian hands and without the Dutch in the East Indies.

Ringkasan: Reformasi besar-besaran sistem pemerintahan Hindia Belanda

Perjuangan emansipasi pekerja Indonesia dalam dunia perusahaan Barat dan indianisatie Hindia Belanda pada periode interbellum (Terjemahan oleh Nurhayu Santoso)

Indianisatie (proses bertahap penggantian personel Eropa oleh personel pribumi) yang dibahas dalam buku ini merupakan dasar munculnya kelas menengah Indonesia. Kelompok yang mengenyam pendidikan Barat ini adalah kelompok yang pertama-tama berhasil mendapatkan kedudukan menengah dalam pemerintahan dan perusahaan swasta Hindia Belanda dan kemudian mereka juga menginginkan posisi lebih baik lagi untuk diri mereka sendiri dan tanah air mereka. Makna indianisatie tidak terletak pada nilai ekonomi berkembangnya lembaga-lembaga dan perusahaan di Hindia Belanda, tetapi pada harga diri dan kesadaran politik yang dikembangkan orang Indonesia. Pada masa interbellum, perjuangan emansipasi orang-orang Indonesia yang peringkat kepegawaian mereka dalam pemerintahan dan dunia perusahaan swasta Barat berada di lapisan bawah, menjadi dasar bagi kemandirian ekonomi Indonesia di kemudian hari.

Munculnya indianisatie terjadi pada dasawarsa pertama abad ke-20, yaitu pada tahun-tahun politik etis. Pada saat itu kemungkinan untuk bisa mendapatkan pendidikan Barat bagi orang Indonesia ditingkatkan dan pekerjaan yang sama pada pemerintah mulai dihargai secara setara tanpa memandang asal-usul. Pengaruh indianisatie bahkan juga menembus sektor swasta yang konservatif. Di perusahaan-perusahaan yang memiliki banyak macam-macam jabatan menengah 'Eropa', muncul ruang untuk emansipasi pekerja Indonesia yang masuk ke perusahaan-perusahaan itu dengan modal pendidikan sekolah menengah Barat penuh atau sebagian.

Untuk waktu lama, baik para elite Eropa maupun Indonesia meremehkan pentingnya perjuangan emansipasi ini karena perjuangan emansi tersebut berlangsung pada kelompok dengan tingkat nilai ekonomi yang relatif rendah dan dalam organisasi yang statusnya dari dahulu belum mapan. Lagi pula, pada saat periode interbellum sikap ambivalen terhadap kriteria rasial berkembang di kalangan pemimpin. Para pemimpin mengaitkan keunggulan prestasi orang Indonesia di jajaran jabatan Eropa dengan pendidikan dan pengalaman kerja Barat yang mereka dapatkan, namun pada saat yang sama prasangka rasial tentang ketidakmatangan masyarakat pribumi secara keseluruhan tetap ada.

Gagasan tentang 'belum matangnya penduduk pribumi' diperkuat oleh literatur berbahasa Belanda bertema politik kolonial yang terbit pada periode interbellum. Kielstra, Boeke, dan sebagian besar penulis majalah *Koloniale Studiën* adalah contoh-contoh yang disebut Van den Doel sebagai 'koalisi aneh dari para pemikir etis, pejabat pemerintah yang paternalis, dan politikus konservatif', yang pada periode interbellum berupaya membenarkan kekuasaan pemerintahan kolonial yang hampir permanen dengan relativisme budaya mereka. Nilai emansipasi pribumi dalam dunia usaha diremehkan oleh para elite yang berkepentingan tersebut.

Selama periode interbellum, kepentingan mengenai apa yang dipikirkan atau tidak dipikirkan oleh pimpinan perusahaan Eropa tentang kriteria rasial tak seberapa jika dibandingkan dengan perkembangan di pasar tenaga kerja Hindia yang tidak stabil. Pada masa pertumbuhan ekonomi, setiap tenaga kerja yang berkualitas sangat dibutuhkan. Pada masa krisis, orang pribumi di jajaran 'Eropa' ternyata - dengan pengetahuan bahasa dan budaya mereka - dapat mengisi fungsi sementara yang biasanya hanya diisi oleh pegawai Eropa. Situasi itu memperkuat tren indianisatie. Lagi pula, pekerja Indonesia dengan kualifikasi Barat jumlahnya jauh lebih besar daripada kelompok saingan mereka, yaitu orang-orang Eropa atau Indo-Eropa. Dengan demikian, untuk pekerjaan-pekerjaan tingkat menengah 'Eropa' yang lebih rendah, kelompok saingan itu terdesak keluar dari pasaran.

Emansipasi pekerja Indonesia meluas sampai ke serikat-serikat buruh Eropa, yang pada awal tahun 1920-an mencoba mencari jawaban pada Besluit Bezoldiging Landsdienaren (BBL, Keputusan Penggajian Pegawai) Pemerintah Hindia Belanda. Dalam peraturan penggajian ini, semua fungsi pemerintah diatur menurut skala gaji yang berbeda (A, B, C) dengan banyak subdivisi. Jika dalam skala gaji muncul mayoritas orang Indonesia, maka seluruh skala diturunkan ke skala A dan 'tingkat upah pribumi'. Sejak dahulu mayoritas anggota serikat pekerja Eropa terdiri dari orang Indo-Eropa yang bersama dengan orang-orang Indonesia berkualifikasi Barat digolongkan dalam skala gaji B. Serikat-serikat Eropa menjadi tergantung pada orang-orang Indonesia itu untuk keterwakilan dan pertumbuhan mereka di masa depan.

Solidaritas di dalam dan di antara serikat pekerja menjadi tertekan karena penerapan BBL. Serikat Buruh Pegawai Negeri Eropa dari Vereniging voor Landsdienaren (VVL, Himpunan Pegawai Pemerintah), bersama dengan Federasi Serikat Buruh Sektor Swasta Eropa, mencoba mendirikan Serikat Buruh Hindia Belanda untuk mencegah penurunan upah secara struktural di tingkat posisi Eropa yang lebih rendah. Hal itu gagal karena 'pegawai pada pemerintahan kolonial' Federasi itu meremehkan kecepatan proses indianisatie dalam dunia usaha dan memandang diri mereka sendiri sebagai bagian yang tak bisa digantikan kaum elite di koloni. Karena 'pemikiran kolonial' ini, gagasan persatuan dalam gerakan serikat buruh gagal dan perusahaan-perusahaan serta pemerintah mendapatkan kebebasan dalam menentukan tingkat upah di Hindia Belanda.

Di dalam serikat pegawai negeri Eropa seperti Postbond (Serikat Pekerja Pos), solidaritas dengan jajaran pangkat terendah yang mengalami Indianisatie mengalahkan 'pemikiran kolonial' jajaran pangkat Eropa yang lebih tinggi, dan karenanya perpecahan dalam serikat itu dapat dihindari. Para anggota Indonesia menulis dengan bangga pada awal tahun 1920-an di majalah *Orgaan van de Postbond* tentang kekuatan layanan pos modern untuk negara mereka sendiri dan dengan kekecewaan yang pahit tentang tindak penghematan yang dilakukan pemerintah pada tahun-tahun berikutnya. Para penulis dengan pesan-pesan komunis menghilang setelah tahun pemogokan 1923, tetapi para penulis dengan pandangan-pandangan kooperatif, sosialis dan nasionalis-Islam tetap berupaya keras untuk Hindia yang besar pada umumnya dan SATU rasa persaudaraan yang erat dalam lingkungan pegawai P.T.T. pada khususnya. Ketika setelah tahun 1926 rubrik surat pembaca menghilang dari majalah serikat pos, hal ini tidak berlaku bagi orang Indonesia yang duduk di dewan pengurus dan divisi-divisi serikat. Mereka memperlihatkan kesadaran politik 'di kalbu personel pribumi' dan memberikan suara kepada kelas menengah Indonesia yang sedang berkembang.

Dalam koran harian berbahasa Belanda dari tahun 1920-an sejak lama suara orang Indonesia ini diabaikan, seperti halnya juga dengan Indianisatie dan asal muasal munculnya proses itu. Pada tahun 20-an kata 'indianisatie' hanya digunakan dalam pers sebagai kata pinjaman untuk perkembangan yang terjadi di Hindia Britania. Rupanya, perkembangan yang terjadi pada pegawai rendah luput dari perhatian para jurnalis media berbahasa Belanda. Berbeda halnya dengan yang terjadi di kalangan serikat pekerja Eropa dan di bidang pendidikan. Sejak tahun 1927, mereka sudah memakai kata indianisatie untuk mengacu situasi di Hindia pada waktu itu. Mereka melihat adanya karakter struktural emansipasi di sekitar mereka dan itu mengingatkan pada perkembangan di India. Barulah ketika pemerintah menerapkan indianisatie sebagai dasar kebijakan upah dalam masa krisis, media memakai kata itu untuk mengacu pada perkembangan di mana pekerjaan untuk kelas menengah ke bawah diambil alih oleh penduduk pribumi.

Pada tahun 1931 pemerintah Hindia Belanda dengan 'pernyataan singkat' membuat semacam janji-bulan-Juli kepada Volksraad (Dewan Rakyat). Mereka berjanji untuk menggunakan indianisatie bukan hanya untuk menghemat tetapi juga untuk mendorong perkembangan. Volksraad adalah forum terakhir di Hindia Belanda di mana kebebasan mengungkapkan pendapat dijamin. Pemberlakuan pengekangan pers pada tahun yang sama memungkinkan gubernur-jenderal dapat menjatuhkan larangan pada setiap surat kabar apa pun yang menerbitkan informasi politik yang tidak diinginkan. Namun, pers masih diperbolehkan untuk mengutip pernyataan yang dibuat di Volksraad, yang kalau dinyatakan di luar dewan pasti akan dituntut. Pernyataan pemerintah tentang indianisatie memengaruhi wawasan berpikir yang baru. Setelah pernyataan pemerintah itu tidak ada satu pun dari fraksi-fraksi dalam dewan yang dapat menghindari pokok pembicaraan tentang indianisatie.

Indo Europese Vereniging (IEV, Perkumpulan Indo-Eropa) bereaksi keras terhadap kebijakan indianisatie pemerintah Hindia Belanda. Kebijakan itu mereka rasakan sebagai ancaman bagi kelangsungan hidup para pegawai Eropa. Sebaliknya bagi Nationale Fractie (Fraksi Nasional), kebijakan indianisatie masih jauh dari mencukupi. Mereka mengincar pengindonesiaan atau indonesianisasi di semua lapisan masyarakat. Bahwa dengan cara itu mereka juga mengancam posisi aristokrasi tradisional tidak luput dari perhatian berbagai fraksi konservatif Indonesia di dewan. Pada saat yang sama, kebijakan pemerintah untuk melanjutkan Indianisatie memberikan para pendukungnya sendiri prospek pengaruh yang jauh lebih besar, sehingga mereka memercayai kebijakan pemerintah Hindia itu.

Begitu langkah-langkah penghematan dilancarkan hampir di seluruh lapisan, Europese Vaderlandse Club (Klub Tanah Air Eropa) berbalik dengan argumen-argumen rasis secara terang-terangan menentang 'ontblinking' (pengurangan orang kulit putih) yang menurut mereka menjadi terancam karena adanya kebijakan indianisatie. Pada saat yang sama, IEV menganjurkan penggunaan istilah 'verindisching' (berkarakter Indonesia) dan bukannya 'indianisatie' yang membuat kedua belah pihak semakin terpolarisasi di dewan rakyat. Pada fraksi-fraksi konservatif Indonesia tumbuh ketidaksabaran terhadap kekasaran partai-partai Eropa dan lambatnya hasil-hasil kebijakan indianisatie. Mereka jadi marah ketika pemerintah Hindia Belanda menghentikan peluasan jajaran jenjang pegawai yang memenuhi syarat untuk indianisatie segera setelah keparahan masa krisis berakhir. Buitenzorg malah mengambil tindakan yang terutama mengun-

tungkan para pendukung *Vaderlandse Club*. Dengan demikian bagi sebagian besar orang Indonesia di *Volksraad* pemerintah Hindia dianggap melanggar janji-bulan-Juli 1931. Semua ini menjadi katalisator percepatan persatuan nasionalis di antara para anggota Indonesia Dewan Rakyat.

Tonggak sejarah dalam perkembangan ini adalah petisi yang diajukan oleh Persatuan Pegawai Bestuur Bumiputera (PPBB). Petisi itu memohon agar Hindia Belanda 'melalui reformasi bertahap menjadi sebuah negara yang mandiri dalam batas Pasal 1 UUD Belanda'. Ketidakpuasan karena lambannya penerapan kebijakan indianisatie memang kali ini menyebabkan berbagai fraksi konservatif Indonesia secara kolektif menentang pemerintah Hindia Belanda. Ketidakpuasan terhadap kebijakan indianisatie juga menjadi alasan mengapa fraksi IEV mendukung petisi tersebut sehingga mayoritas anggota *Volksraad* memberikan suara setuju. Ketika petisi Soetardjo ditolak di Belanda sekitar dua tahun kemudian, orang-orang Indonesia yang menjadi anggota *Volksraad* dan juga yang tidak menjadi anggota dewan itu menjadi yakin bahwa pemerintah Hindia Belanda sekarang menjadi penghalang 'perkembangan alami dan diperlukan' negara itu. Kewibawaan negara kolonial-akhir di Hindia Belanda menjadi berantakan karena di mata seluruh negeri pemerintah tidak menepati janjinya.

Perbedaan rasial atau gagasan bahwa rakyat Indonesia tidak memiliki kematangan yang tepat untuk melanjutkan negara tanpa bimbingan orang Eropa telah meruntuhkan kewibawaan pemerintah Hindia. Kebijakan indianisatie pemerintah Hindia Belanda menyebabkan posisinya di akhir masa penjajahan menjadi tidak dapat dipertahankan bahkan juga sudah terjadi sebelum Perang Dunia II. Kewenangan terbatas *Volksraad* juga sudah berakhir. Pada bulan Mei 1939, kaum nasionalis membentuk federasi yang terdiri dari hampir semua partai politik utama Indonesia. Federasi itu dengan segera menjadikan Indonesia mempunyai parlemen dengan hak ikut memutuskan. Perjuangan emansipasi secara alamiah berlangsung terlalu lama di tangan Belanda. Waktunya sudah matang untuk mengadakan reformasi pemerintahan Indonesia tanpa Belanda dan tanpa Hindia Belanda.

Curriculum vitae

Bart Schmitz werd op 25 september 1970 geboren te Leiderdorp. In juni 1989 haalde hij zijn gymnasiumdiploma aan het Haags Montessori Lyceum, waarna hij een jaar de cursus 'testamur in English Language and literature' volgde aan de universiteit van Exeter. Tussen 1990 en 1996 studeerde hij geschiedenis aan de universiteit van Leiden, waar hij onder andere het Crayenborgh college volgde en de cursus Bahasa Indonesia deed aan de Andalas universiteit van Padang. Naast de studie was hij actief in het Leids Historisch Dispuut Quack en in Collegium Musicum. Ook schreef hij het boekje 'Nippon aan de Rijn' over Von Siebold voor de Leidse VVV. Als tenor zong hij een vijftal keer mee in het Nederlands Studentenkamerkoor (NSKK).

In 1998 haalde hij zijn eerstegraads bevoegdheid geschiedenis aan het Iclon in Leiden, waarna hij aan verschillende scholen geschiedenis gaf. Tussen 2000 en 2008 gaf hij meer Engels dan Geschiedenis aan het Haags Montessori Lyceum waarvoor hij in 2004 zijn tweedegraads bevoegdheid Engels haalde aan de EFA te Amsterdam. Sinds 2008 geeft hij geschiedenis aan het Bonaventuracollege Mariënpoolstraat te Leiden en in 2015 kreeg hij de kans om met een docentenbeurs van het NWO te werken aan deze dissertatie, waarvoor hij in 2018 een tweetal weken in Jakarta onderzoek deed bij het Nationale Archief aldaar. In zijn vrije tijd neemt hij op wandelingen zijn kijker mee om vogels te zien. Verder zingt hij meestal mee in een koor in de regio, bezoekt zijn vader in Oegstgeest of is hij op stap met Els Meijknecht en hun twee zonen Thomas en Joost.

Thomas, Joost en Els in Engeland op vakantie in mei 2022, eigen collectie.